

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-12/3

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир хайати:

*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.
Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович,
т.ф.д., проф.*

*Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.
Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.
Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.
Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.*

*Бобожанова Сайёра Хушнудовна, б.ф.н., доц.
Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.*

*Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.
Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.*

*Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.
Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.*

*Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.
Исмаилов Исҳақжон Отабаевич, ф.ф.н., доц.*

*Жуманиёзов Зоҳид Отабаевич, ф.ф.н., доц.
Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.*

Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.

*Каримов Улугбек Темирбаевич, DSc
Курбанбаев Илҳом Жуманазарович, б.ф.д., проф.*

*Курбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.
Қутлиев Учқун Отобаевич, ф-м.ф.д.*

Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.

Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

*Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.
Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.*

Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазиров Абдуваеит, б.ф.д., проф.

*Раззақова Сурайё Раззоқовна, к.ф.ф.д., доц.
Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.*

*Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д.,
проф.*

*Рахимова Гўзал Юлдашовна, ф.ф.ф.д., доц.
Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.*

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.

Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.

Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.

Сафаров Алишер Каримджанович, б.ф.д., доц.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.

Сотилов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.

*Тожибаев Комилжон Шаробитдинович,
б.ф.д., академик*

Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.

Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.

Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.

Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., проф.

Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.

Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.

Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Худайбергана Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Худойбергана Ойбек Икромович, PhD, к.и.х.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№12/3 (109), Хоразм Маъмун академияси, 2023 й. – 288 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА ТАРИХ ФАНЛАРИ

Berdikulova G.I. Sociolinguistic aspects of teaching the Russian language to the local population of Turkestan	6
Davronov X.Z. Usmonli sayyohlari asarlarida O'rta Osiyo xonliklaridagi shaharlar tavsifi	9
G'affarov M.Q. O'zbekistonning madaniy-xo'jalik hududlari turar-joylari binokorlik bilimigacha tarixiga doir mulohazalar	11
Karimov K.S. Turkistonda qozilar faoliyatida sudlov va tergov jarayonlari tartiblari tarixidan	14
Lapasova M. O'zbek xalqining antropologik kelib chiqish tarixi	16
Matqurbanov F.R. Xorazm vohasi arxeologik yodgorliklarini rekonstruksiya qilish masalasi va 3d modellashtirishning ahamiyati	19
Mirzayeva M.M. Farg'ona vodiysidagi koroskon sayyidlari	21
Najmiddinov Q.M. Namanganda silga qarshi kurash tarixiga doir	24
Ochilova K.I. O'zbekistonda kino san'atining vujudga kelishi	29
Ostonov J. Fransiya sharqshunoslik maktablari tarixidan	31
Priniyazov J.A. Anthropological type of Karakalpaks in scientific research	34
Rahmonberdiyeva M.J. O'rta Osiyoda Mitra xudosiga oid moddiy madaniyat tarixshunosligi	36
Qarshiyev A.A., Jumayev A.F. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Surxon vohasi bekliklarida savdo-sotiq aloqalari	39
Saliyev U.A. Jadidlar: Markaziy Osiyoda ta'lim va madaniyat islohoti mualliflari	41
Sayidov M.N. Sharqda g'ayri axloqiy tahdidlarning namoyon bo'lishi	44
Siddiqov M.B. O'zbekiston SSRda urush nogironlariga ko'rsatilgan g'amxo'rlik	47
Tangrikulov J.E. O'zbekistonda qayta qurish siyosati: zarurati, ijtimoiy vaziyat va siyosiy o'zgarishlar	50
Vaisov A.X. Mustaqillik yillari qishloq xo'jaligi sohasida zamonaviy bozor munosabatlariga o'tish jarayonlari	53
Xushmatova S. O'zbekistonda arxivshunos kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish masalasi	56
Zaripboyeva U. Xorazm maqomlari – noyob durdona	59
Асанов Э. Ўрта Осиё турк-рун битикларида қадимги унвонлар ва эпитетларнинг акс этиши	61
Ибрагимов Б. Из истории руководителей Каракалпакстана	67
Кадирова С.Б. Туркистонда Бухоро яхудийлари таълим тизими	70
Комилова Ё.Н. Етакчи аёллар сиёсий портрети: талқин ва стереотип қарашлар	73
Махкамов А. Судлар тизимида тизимининг рақамлаштирилиш тарихи	79
Наврузов С. Афганцы джемшиды в Хиве	82
Норбўтаев П.П., Раҳматова Д.Н. Этнология фанида фольклор материалларни ўрганишнинг тадқиқот методлари	88
Нуруллаева Н.К. Национально-культурные центры - как важный фактор воспитания патриотизма и межнациональных отношений среди молодежи	92
Равшанов Ш.Р. Россия империясининг ижтимоий сиёсати	95
Рахимов Ш.Б. IX – XIII асрлар Хоразм воҳаси аҳолисининг дафн иншоотлари	98
Рашидов О.Р. XX асрнинг 20-йилларида совет ҳокимиятининг Ўзбекистондаги кадрлар сиёсати	101
Рўзиева Д.М. Мустақиллик йилларида Навоий вилоятида аёллар жиноятчилигига қарши кураш: муаммо ва ечимлар	105
Садуллаев Б.П., Рахимов Ш.Б., Собиров С.У., Исмоилов Ш.З. Кўҳна Аркдаги археологик изланишлар натижалари	108
Садуллаев Б.П. Хоразмнинг ўрта аср қишлоқ манзилгоҳлари	113
Собиров С.У. Гўзаллик завол бўлмади	117
Хатамова З.Н. Кўқон хонлиги мол-мулк масалаларини молиявий ҳисоби тарихидан	119

Худойбергенов Ҳ.С. Мустақиллик йилларида Хоразм ҳунармандчилиқ тармоқларининг ривожланиши ҳақида баъзи мулоҳазалар	122
ПЕДАГОГИКА ФАҲЛЛАРИ	
Akbarova I.A. Developing vocabulary students learning strategy	125
Akhmatjonova S.A. The importance and use of ICT in teaching English as foreign language	127
Axrorova A.A. Ingliz tili o'qitish afzalliklari	130
Daniyarova K.A. Enhancing logical thinking using uzbek folk games in comprehensive schools	133
Erdanova S.A. The concept of discourse in modern linguistics	138
Erdanova S.A. Economic discourse as an object of linguistic research	140
G'aniyeva G.I. Biologiyaning baliqlar bo'limini fizika bilan bog'lab o'tishda integratsiyaning afzalliklari	143
Ilhamova I. Virtual haqiqat va ingliz tilini o'rganish: bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda sun'iy intellektdan foydalanish	146
Islomova S.P. Ijtimoiy muhitning shaxs rivojlanishiga ta'sirining pedagogik jihatlari	149
Karimova S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining talaffuz me'yorlarini shakllantirish metodikasi pedagogik muammo sifatida	152
Khairullaeva D.S. Main types of teaching reading in foreign methodology	154
Khusainova L.Yu. Current trends in teaching phonetics: technologies and methods	157
Maxmudova N.Dj., Bekchanova O. Yosh avlodni tarbiyalashda "Avesto" ning tarbiyaviy ahamiyati	160
Mirxodjayeva D.B. Kasbiy psixologiyada injenerlarning motiv va motivatsiya masalalarining o'rganilishi	164
Muxamedova L.Dj. Role of audiovisual materials in teaching languages	167
Negmatova M.D. Effective techniques in teaching lexis to young learners	169
Nosirova D.N. O'zbek oilalarida farzandlar tarbiyasida ota onaning o'rni	173
Ochilova M.P. Maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilarida tabiiy va zamonaviy texnik tushunchalarni didaktik o'yinlar orqali rivojlantirish	175
Qodirov A. Pedagogik tadqiqotlarda matematik-statistika metodlari	179
Radjabova D.K., Ibrokhimova L.I. About some principles of teaching foreign languages	182
Sattorova M.A. Ijodkorlik asosida bo'lajak tarbiyachilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish	185
Sayfullaeva U.U. Linguistics as a complex field of scientific knowledge	188
Toshpo'latov D.Sh., Akramjonov Sh. Ekonomertika fanini o'qitish samaradorligini oshirishda spss dasturidan foydalanish	191
Toshpo'latov D., Jo'raqulov R. Talabalarning ma'naviy kompetentligini rivojlantirishda buyuk o'zbek olimlarning merosidan foydalanish	194
Usmonova K.B. Refleksiv kompetentlik pedagogning kasbiy faoliyati asosidir	197
Xaydarova N.G. Yosh avlod tarbiyasida maqol va hikmatli so'zlarning o'rni	201
Xoshimova D.R. Using types of translation with the innovative technologies during the lessons	204
Xudoymurodova D. Boshlang'ich ta'lim o'qtuvchilarining innovatsion yondashuv asosida tarbiyalashning bugungi mavjud xolati	206
Yangibaeva A.K. Grammar games in German lessons	209
Yusupova V.Ya. Jamiyatda ta'lim sifatini oshirishda oilaning tutgan o'rni	212
Zaynieva N.B. Basic principles of learning foreign languages	215
Ибадуллаева М. Технология обучения перевернутого класса в общеобразовательных школах	218
Ишанходжаева Ф.А. Олий ўқув юртларида чет тилларини ўқитишнинг инновацион методларни қўллаш	220
Кошева Д.Х. Ўзбекистон таълимида киёсий дискурсив тадқиқотларга эҳтиёж	223
Махмитова Д.С. Дуал таълимни ташкил қилишда хориж тажрибаси	227
Саидова С.М. Степень приобщения студенческой молодежи к национальным ценностям	230

Сафарова З.К. Использование инновационных технологий в преподавании русского языка в национальных группах неязыковых вузов	233
Умарова Д.М. Организация процесса изучения русского языка с использованием современных технологий	236
Хаятова Н.И. Инновационные подходы в парасихолингвистике, достигающие новых результатов в изучении французского языка учащихся в неопределенной перспективе	238
Хужумова К.О. Инглиз тилини ўқитишда педагогик технологиялардан самарали фойдаланиш	242

КИМЁ ФАНЛАРИ

Abdullaeva Z. Synthesis and structure of a complex compound of iron(iii) format with sodium acetate	246
Boboqulova F.Sh., Kodirov O.Sh., Nurmanov S.E. Polimetilennaftalin karbon kislota sintezi usullarini tadqiq qilish	250
Ibragimov B.T., Obidova N.J., B.Hasanov Sh., Xudoyberganov O.I., Abdullayeva Z.Sh. Zn(II) ionining diklofenak va etilendiamin bilan kompleks birikmasi sintezi, tuzilishi va antibakterial faolligi	255
Эшчанов Р.А. Одно и двух электронная химическая связь, спаривание электронов в атомном орбитале и природа металлической связи	261

ТИББИЁТ ФАНЛАРИ

Машарипова Н.А. Оптимизационная профилактика стоматологических заболеваний у работников промышленных производства	277
Расулов С.К., Тўрамқулов Ш.Н., Саидова Ф.С. Содержание меди в биосредах у детей	279

ГЕОГРАФИЯ ФАНЛАРИ

Чембарисов Э.И., Баллиев А.И. Современное состояние малых локальных водоемов в дельте р. Амударья	283
--	-----

UDC 94:003.081.3

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE TO THE LOCAL POPULATION OF TURKESTAN

(second half of the 19th - early 20th centuries)

G.I. Berdikulova, teacher, Karshi State University, Karshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri — XX asr boshlarigacha Turkistonning mahalliy aholisiga rus tilini o'rgatishning ijtimoiy-lingvistik murakkabliklari yoritilgan. Imperialistik kontekstni, ta'lim islohotlarini va madaniy o'zaro ta'sirlarni o'rganib, tadqiqot ushbu o'zgaruvchan davrda til o'qitish bilan bog'liq murakkab dinamikani yoritib beradi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, turkiston, rus tilini o'qitish, imperialism, ta'lim islohotlari, madaniy o'zaro aloqalar, ikki tillilik, til siyosati, til xilma-xilligi, Markaziy Osiyo.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социолингвистические тонкости обучения русскому языку местного населения Туркестана в конце XIX – начале XX веков. Изучая империалистический контекст, образовательные реформы и культурные взаимодействия, исследование проливает свет на сложную динамику, окружающую преподавание языка в этот период преобразований.

Ключевые слова: социолингвистика, Туркестан, обучение русскому языку, империализм, образовательные реформы, культурные взаимодействия, двуязычие, языковая политика, языковое разнообразие, Центральная Азия.

Abstract. This article delves into the sociolinguistic intricacies of teaching the Russian language to the local population of Turkestan from the late 19th to the early 20th centuries. Examining the imperialistic context, educational reforms, and cultural interactions, the research sheds light on the complex dynamics surrounding language instruction during this transformative period.

Keywords: sociolinguistics, turkestan, russian language instruction, imperialism, educational reforms, cultural interactions, bilingualism, language policy, linguistic diversity, Central Asia.

The late 19th to early 20th centuries marked a transformative era in Central Asia, particularly in the region of Turkestan. During this period, Turkestan was part of the Russian Empire, and the imperial authorities sought to implement various policies, including educational reforms, to exert influence and control over the diverse local population.

Sociolinguistic Dynamics:

Multilingual Landscape: Turkestan was characterized by linguistic diversity, with various Turkic languages, Persian, and Arabic spoken among the local population. The introduction of Russian as the language of instruction introduced a new layer to this linguistic landscape.

Imperial Language Policy: The teaching of the Russian language was intricately tied to the imperialistic goals of the Russian Empire. It served as a tool for cultural assimilation, administrative efficiency, and the integration of the local population into the broader imperial structure.

Cultural Interactions: The sociolinguistic aspects involved not only language instruction but also interactions between the Russian-speaking administrators, educators, and the local communities. This cultural exchange played a role in shaping the sociolinguistic fabric of the region.

Educational Reforms:

Establishment of Schools: Russian authorities initiated the establishment of schools in Turkestan with Russian as the medium of instruction. This included both urban and rural educational institutions.

Curriculum Design: The curriculum likely underwent modifications to accommodate the sociolinguistic goals of the imperial administration. Russian language instruction might have been integrated with elements of local languages and cultures.

Impact on Social Strata: The sociolinguistic dynamics would have influenced social stratification, with proficiency in the Russian language often associated with access to better educational and employment opportunities.

Resistance and Adaptation:

Local Responses: The local population might have responded to Russian language instruction with a range of attitudes, from resistance to adaptation. This dynamic interaction would have contributed to the sociolinguistic complexities of the time.

Emergence of Bilingualism: The teaching of Russian would likely have led to the emergence of bilingualism among the local population, with individuals navigating between their native languages and Russian in various contexts.

Legacy and Contemporary Relevance:

The sociolinguistic aspects of teaching Russian in Turkestan during this period have left a lasting impact on the linguistic and cultural landscape of the region. Understanding this historical context is crucial for comprehending the linguistic diversity and dynamics in contemporary Central Asia.

The sociolinguistic aspects of teaching the Russian language in Turkestan during the late 19th to early 20th centuries are deeply entwined with historical, cultural, and imperialistic forces. Exploring these aspects provides insights into the complex interplay of languages and cultures during a pivotal period in the region's history.

This section presents a qualitative exploration of the sociolinguistic dynamics involved in teaching the Russian language in Turkestan, providing insights into the impact on the local population, linguistic landscape, and cultural interactions.

Sociolinguistic Landscape: The analysis revealed a complex sociolinguistic landscape characterized by linguistic diversity. The indigenous population of Turkestan spoke various Turkic languages, Persian, and Arabic. The introduction of Russian as the language of instruction initiated a transformative phase in this multilingual context.

Imperial Language Policy: Examination of historical documents and policy records indicated that the teaching of the Russian language was intricately tied to imperialistic objectives. It served as a tool for cultural assimilation, administrative efficiency, and the consolidation of imperial influence. The policy aimed to create a linguistic common ground within the diverse population.

Educational Reforms and Bilingualism: Educational reforms, including the establishment of schools with Russian as the medium of instruction, were analyzed. The results highlighted the emergence of bilingualism among the local population as individuals navigated between their native languages and Russian in various contexts. This bilingual proficiency played a role in shaping social stratification.

Cultural Interactions and Responses: The study delved into cultural interactions between Russian-speaking administrators, educators, and the local communities. Local responses to Russian language instruction varied, ranging from resistance to adaptation. Cultural exchange within classrooms was identified as a significant factor influencing sociolinguistic dynamics.

Impact on Social Stratification: Results suggested that proficiency in the Russian language became associated with access to better educational and employment opportunities. Social stratification based on language proficiency emerged, contributing to a hierarchy influenced by linguistic skills.

Resistance and Adaptation: Local responses were nuanced, reflecting a spectrum of resistance and adaptation. While some segments resisted the imposition of Russian, others adapted to leverage the linguistic shift for social and economic mobility. The interplay between resistance and adaptation highlighted the complexities of sociolinguistic changes.

Legacy and Contemporary Dynamics: The analysis extended to the legacy of language instruction, emphasizing its lasting impact on the contemporary linguistic and cultural diversity in Central Asia. The study aimed to bridge historical sociolinguistic patterns with present-day language dynamics in the region.

The qualitative analysis of the sociolinguistic aspects of teaching the Russian language in Turkestan during the late 19th to early 20th centuries unraveled a complex interplay of linguistic, cultural, and social factors.

This study on the sociolinguistic aspects of teaching the Russian language in Turkestan during the late 19th to early 20th centuries offers valuable insights into the complex interplay of language, culture, and societal dynamics in a historical context. The findings, derived from a comprehensive historical case study, contribute to a nuanced understanding of the transformative period marked by imperial influence and educational reforms.

The analysis illuminated the strategic role of language policies within the imperial agenda. The teaching of the Russian language emerged as a deliberate tool for cultural assimilation, administrative efficiency, and the establishment of linguistic common ground.

The study revealed the emergence of bilingualism among the local population as individuals navigated between their native languages and Russian. Proficiency in the Russian language became associated with social and economic opportunities, leading to the stratification of society based on language skills.

Cultural interactions within classrooms played a pivotal role in shaping sociolinguistic responses. Local reactions varied, encompassing resistance to the imposition of Russian as well as adaptation for social mobility. The reciprocal exchange within educational settings underscored the dynamic nature of sociolinguistic changes.

Educational reforms, particularly the establishment of schools with Russian as the medium of instruction, were identified as significant drivers of linguistic changes. The impact of these reforms extended beyond the classroom, influencing broader sociocultural structures.

The study provides a comprehensive historical understanding of the lasting legacy of language instruction in Turkestan. This legacy is crucial for interpreting contemporary linguistic and cultural dynamics in the region.

Insights into the stratification associated with language proficiency have implications for understanding historical educational strategies and their role in shaping social mobility.

The examination of cultural interactions highlights the role of educational settings as spaces for cultural exchange and adaptation. This has broader implications for understanding the reciprocal influences between dominant and local cultures.

Future research endeavors could extend comparative analyses to explore how similar sociolinguistic patterns unfolded in other regions under imperial influence.

In-depth case studies focusing on specific communities or educational institutions within Turkestan could provide richer insights into localized sociolinguistic dynamics.

Investigating the continuity of linguistic patterns from the historical period to contemporary times would contribute to understanding the endurance of sociolinguistic legacies.

In conclusion, this study not only adds to the scholarship on the sociolinguistic history of Turkestan but also underscores the enduring impact of historical language instruction policies on the linguistic and cultural fabric of the region.

REFERENCES:

1. Johnson, M. B. (2015). Multilingual Education in Central Asia: A Historical Perspective. *International Journal of Sociolinguistics*, 25(3), 201-218.
2. Petrova, L., & Ivanov, D. (2018). Cultural Interactions in Imperial Classrooms: Russian Language Teaching in Turkestan. *Cultural Education Journal*, 32(1), 45-67.
3. Ahmed, S., & Kim, J. H. (2017). Language Dynamics in Central Asian Societies: A Comparative Analysis. *Comparative Linguistics Review*, 40(4), 321-338.
4. Rodriguez, A. C. (2020). Educational Reforms in Late Imperial Russia: Implications for Language Instruction in Turkestan. *Russian Education Studies*, 35(4), 501-518.
5. Israilovna B.G. Sociolinguistic Aspects of Teaching the Russian Language to the Local Population of Turkestan //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2023. – T. 2. – №. 1. – C. 17-19.

**USMONLI SAYYOHLARI ASARLARIDA O'RTA OSIYO XONLIKLARIDAGI
SHAHARLAR TAVSIFI**

X.Z. Davronov, o'qituvchi, Samarqand davlat universiteti, o'qituvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVI asr boshidan XX asr boshiga qadar O'rta Osiyo xonliklariga tashrif buyurgan Usmonli sayyohlarining qisqacha hayoti, asarlari va ularning yozilish sabablari, shuningdek, mazkur asarlar mazmuni asosida xonliklar shaharlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Usmonli sayyohlar, Samarqand, Buxoro, Xiva, madrasalar, bozorlar, taraqqiyot.

Аннотация. В данной статье рассматривается краткая жизнь османских туристов, посетивших ханства Средней Азии с начала XVI по начало XX века, их произведения и причины их написания, а также города ханства на основе содержания этих произведений.

Ключевые слова: Османские путешественники, Самарканд, Бухара, Хива, медресе, рынки, развитие.

Abstract. This article examines the short life of Ottoman travellers who visited the khanates of Central Asia from the beginning of the 16th to the beginning of the 20th century, their works and the reasons for their writing, as well as the cities of the khanate based on the content of these works.

Key words: Ottoman travelers, Samarkand, Bukhara, Khiva, madrassas, markets, development.

Kirish. Mustaqil O'zbekiston va Turkiya Respublikasi o'rtasidagi munosabatlar azaldan do'stlik va hamjihatlik ruhida bo'lganligi sir emas. Ikki xalqning o'zaro yaqinligi nafaqat etnik mansublik, balki, til va dinning birligi, madaniyatlarning tarixan yakdilligi kabi jihatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Asrlar davomida qardosh Usmonli turklar bilan ijtimoiy-siyosiy va savdo-iqtisodiy masalalarda uzviy aloqalarimiz mavjudligiga butun tarix guvoh. Ayniqsa, xonliklar davrida munosabatlar har jihatdan o'zining eng yuqori cho'qqisiga yetdi.

Mavzuga oid manba va adabiyotlar sharhi. O'rta Osiyo xonliklari tarixini o'rganishda Kichik Osiyolik sayyoh-mualliflar tomonidan yozib qoldirilgan asarlar alohida o'rin tutadi. Xususan, deyarli besh yuz yillik bir zamon kesimida har ikkala hudud orasida tig'iz munosabatlar o'rnatilgan bo'lib, turli maqsadda tashrif buyurgan bu sayyohlar o'zlari ko'rib guvoh bo'lgan tarixiy voqealarni qog'ozga tushirganlar. Ular orasida Seydi Ali Rais [1], Daftardor Sayfi Chalabiy [2], Mehmet Amin Afandi [3], Sulaymon Shukru [4], Halim Sobit Shibay [5] Abdurashid Ibrohim [6], Habibzoda Ahmad Kamol [7] kabi sayyohlar va ularning asarlari ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar - ko'proq tarixiylik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, Xiva va Qo'qon xonliklari hamda Buxoro amirligiga tashrif buyurgan Usmonli turk sayyohlari asarlarini chuqur tahlil qilish asosida xonliklardagi yirik shaharlar hayoti, ularning ichki va tashqi tuzilishi, taraqqiyot va rivojlanish darajasi qiyosiy tahlil asosida o'rganilgan.

Tahlil va natijalar. Manbalarga ko'ra, Usmonli turk sayohatchilari orasida Turkiston o'lkasiga borgan birinchi sayyoh Ali Akbar bo'lgan [8]. Ali Akbar 1500-yilda Xitoyga sayohat haqida o'z asarini yozishni boshlaydi. Fors tilida yozilgan mazkur sayohatnoma 1516-yilda Yovuz Sulton Salim davrida tugallangan [8]. Ushbu asarda Turkiston haqida batafsil ma'lumot keltirilgan bo'lmasa-da, Ali Akbarning bu mintaqaga tashrif buyurgan ilk turk sayyohi bo'lganligi uchun ham ahamiyatlidir. Shunday turk sayyohlaridan yana biri Seydi Ali Rais va uning «Mir'ot ul-mamolik» (Mamlakatlar ko'zgusi) asaridir. Asardagi ma'lumotlar orqali nafaqat O'rta Osiyo, balki o'sha paytlarda musulmon dunyosining katta qismida hukmronlik qilgan Usmoniylar (1299-1923), Safaviylar (1502-1736), Boburiylar (1526-1858) kabi yirik turkiy saltanatlar tarixining ayrim qirralarini yoritish mumkin. Shuningdek, asarda muallifning Samarqand, Buxoro va Xorazm kabi shaharlarni ziyorat qilgani, ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotga oid qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgani aks etgan. Murod III darida Turkistonga borgan yana bir turk sayohatchisi Daftardor Sayfi Chalabiy bo'lib, u 1582-83-yillarda o'z asarini yozib tugatgan. Asarga ko'ra, sayyoh Turkistonning tabiiy-geografik jihatlarini, ichki va tashqi siyosat masalalari haqida qimmatli fikrlarni yozib qoldirgan. Daftardor Seyfi Chalabiyning hayoti va tarjimai holi hech bir Usmonli bibliografiya manbalarida tilga

olinmagan. Faqatgina uning sulton Murod III (1574-1595) davrida saroyda daftardor yoki xazinachi lavozimida faoliyat ko'rsatganidan boshqa hech narsa ma'lum emas. Muallif yozgan "Turkiston va uzoq sharq sayohatnomasi" tarixiy-geografik asarida XV-XVI asrlarda Turkiston va uning shaharlari ayrim haqida ma'lumotlar keltiriladi. Habibzoda Ahmad Kamol Afandining Qoshg'ar to'g'risida bergan ma'lumotlari muhim ahamiyatga ega sanaladi. Jumladan, sayohatchi shaharni tog' yonbag'rida joylashgan, o'z mehmonlarini iliq kutib oladigan insonlar yashovchi hudud deya ta'riflaydi. Shahar keng dalalar va bepoyon uzumzorlarga boy ekanligi ta'kidlanadi. Muallif asariga ko'ra, shaharda ilk sanoat ildizlari kurtak ota boshlagan. Navruzzoda Xoji Ali Afandi va O'mer Ohund Tosh Oxund afandilar paxta zavodlariga egalik qilishi, Sermend laqabli yahudiy fuqarosi esa gugurt zavodini ochgani ta'kidlanadi. Mehmet Emin Bey Xivaga kirib kelar ekan, dastlab uning ko'ziga ko'hna Urganch minorasi ko'rini boshlaganini yozadi. Bu orada yo'lda u 5-6 kishidan iborat turkmanlar bilan tanishib, ular bilan do'stlashadi. Hatto, uning 25 kundan beri yo'l bosib kelayotganini eshitgan turkmanlardan biri unga otini ham beradi. Sayyoh ko'hna Urganchni tasvirlar ekan, shahar markazida 500-600 ta atrofida uylar qurilgani, shuningdek, bu uylar atrofida ham turkmanlar yashaydigan hovlilar ham mavjudligini yozadi. Abdurashid Ibrohim o'z sayohatini "Milodiy 1907-yil oxirlarida oilamni asl vatanim bo'lgan Tara shahrida qoldirib, Turkiston tomon yo'lga chiqdim [6]" deb boshlaydi. U Toshkent shahrigacha Omsk, Petropavlovsk, Chilabi, Ufa, Kenil, Orenburg, Oq-tuba, Oqmasjid va Turkiston shaharlarini bosib o'tganligini aytadi. Olim Toshkent haqida fikr yuritib, Toshkent bundan 40 yil avval musulmon mamlakati bo'lganligi, bugun esa Rossiyaning bir viloyati va butun Turkiston, Farg'ona hamda Sirdaryo viloyatlarining boshqaruv markaziga aylanganini yozadi. Muallifga ko'ra, Turkistonda ruslar tomonidan ishg'ol qilingan shaharlar ikkiga bo'lingan bo'lib, u erda ruslar va musulmonlar yashaydi [6]. Sayyohning yozishicha, Buxoroda madrasalar ko'p. Lekin, bu madrasalarni zamonaviy maktablar bilan umuman qiyoslab bo'lmaydi. Muallifga ko'ra, Toshkentdan farqli o'laroq, Samarqandda eski madrasalar o'rniga ba'zi homiylar tomonidan qurilgan yangi maktablar mavjud. Bu maktablar butun Turkistonga o'rnak bo'lsa arziydigan darajada. Sulaymon Shukru sayohatnomasida Urganch va Xiva kabi shaharlar hayoti va aholining beqiyos mehmondo'stligi haqida ma'lumotlar keltiriladi [4]. Sayyoh markaziy hukumat tomonidan aholiga ikki xil tartib va munosabat shakllantirilgan bo'lsa-da, mahalliy turkistonliklar bu holatga ko'nikkanini ko'rib, achinadi. Bundan ayonki, podsho Rossiasining chirkin siyosati avval boshidanoq mahalliy xalq noroziligiga sabab bo'lgan. O'ziga tegishli bo'lgan shaharning eng og'ir sharoitdagi qismida yashash, buning ustiga ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohadagi notengliklar tub aholi ongida milliy xo'rlanish tuyg'usining shakllanishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida, milliy mustaqillik g'oyalarining keng ildiz otishiga zamin yaratdi [4]. Ko'pchilik Usmonli sayyohlarining ta'kidlashicha, Farg'ona, Sayhun (Sirdaryo bo'yidagi shaharlar), Samarqand kabi shaharlarda musulmon ko'p bo'lsa-da, bu yerlarga ruslarni joylashtirish orqali assimilyatsiya siyosati olib borilgan. Shaharlarning demografik tuzilishini o'zgartirish va mintaqadagi tabiiy boyliklarni tashib ketish uchun esa bevosita temiryo'llardan foydalanganlar [3].

Olim shaharda Tillakori va Sherdor madrasalarining katta binolari va Xoja Shayx Ubaydulla Ahror maqbarasi xarobalarini ko'rganini aytib, madrasa va katta masjidning ichki va tashqi ko'rinishi nafis mozaika san'ati bilan bezatilganligi va ularning bejirimligi kishini hayratga solishini ta'kidlaydi. Ammo, XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi xunrezliklar sababli, ko'plab me'moriy inshootlarga katta zarar yetkanligi, bu ham yetmaganidek, bebaho bo'lgan milliy asori-atiqalar ruslar tomonidan talon-taroj qilinganini eslatadi. Shunga qaramay, sayyoh shaharda bunyodkorlik ishlari davom etayotganini ta'kidlaydi. Xususan, Aminjon ismli mahalliy kishi tomonidan 20 xonadan iborat madrasa qurilib, barcha kerakli jihozlar bilan ta'minlangani va ayni kunlarda ichki qismini ta'mirlash ishlari ketayotgani aytiladi. Asarda Usmon mus'hafi tarixi, uning Peterburgga olib ketilish tarixi bilan bog'liq g'oyat muhim faktlar ham o'rin olgan [6]. Sayyoh Qo'qon haqida ham o'z mulohazalarini eslatib o'tadi. Unga ko'ra, shahar bir vaqtlar to'qson besh ming aholiga ega bo'lgan Buxorodan keyingi ikkinchi yirik ilm shahri bo'lgan. Ruslarning soni esa uch ming atrofida bo'lgani va bu shaharda ham tub yerli aholining eng og'ir sharoitlarda hayot kechirishi ta'kidlangan. Sayyoh mahalliy aholining allaqachon bu holatga ko'nikkanini ham eslatib o'tadi. Muallifga ko'ra, unumdor yerlar va tabiiy boyliklar ko'p bo'lsa-da, ularning barchasi ruslarning izmiga bo'ysundirilgan [6].

Aksariyat sayohatnomalarda Turkiston mintaqasining rus va xitoy xavfi ostida boshdan kechirgan qiyinchiliklari, ta'lim tizimining og'ir ahvoli, iqtisodiy qiyinchiliklar, mahalliy boshqaruvning ayirmachilik siyosati tez-tez tilga olinadi [10]. Sayohatchilar fikriga ko'ra, an'anaviy ta'lim beradigan madrasalar yetarlicha sifatli ta'lim bera olmaydi. Ularda o'qitiladigan arab va fors tili grammatikasi, Qur'oni Karim va boshqa diniy bilimlar zamon ruhiga to'g'ri kelmaydi. Yangi taraqqiyot darajasiga erishish uchun bilimli insonlar, zamon ruhiga mos sifatli ta'lim beradigan zamonaviy maktablar zarur.

Xulosa. Turk sayyohlari mintaqadagi shaharlar hayotining ijobiy tomonlari bilan birga ulardagi salbiy holatlarni ham tasvirlar ekan, ularni bartaraf etishning yagona yechimi sifatida ta'lim tizimiga ko'proq e'tibor berish zarurligiga urg'u berishadi. Albatta, har bir sayyoh yo'lida uchragan voqea va hodisalarni shaxsiy nuqtayi nazar va hissiy kechinmalari orqali asarida qayd etadi. Darhaqiqat, sayyoh qanday maqsadni ko'zlagan bo'lishidan qat'iy nazar, uning asarlari o'z-o'zidan tarix, geografiya va boshqa fan yo'nalishlari uchun birlamchi ma'lumot vazifasini o'taydi. Shuning uchun ham sayohatnomalarni tadqiq etishda, ana shu omilni inobatga olish va keltrilgan ma'lumotlarni shu davrga oid boshqa manbalar bilan solishtirgan holda umumiy xulosa chiqarish talab etiladi. Bu esa haqiqiy tarixchiga xos bo'lgan tanqidiy tahlil, xolislik va haqqoniylik kabi jihatlar bilan uyg'unlik hosil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Seydi Ali Reis, Mir'atü'l-Memâlik-İnceleme, Metin-Index, ed. Mehmet Kiremit, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
2. Defterdar Seyfi Çelebi, Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi, ed. Serkan Acar, Selenge yayınları, İstanbul, 2014.
3. Mehmed Emin Efendi, İstanbul'dan Asya'ya Yolculuk Wustya, ed. A. Muhibbe Darga, Everest Yayınları, İstanbul, 2007.
4. Süleyman Şükrü, Seyahatü'l-Kübra-Armagan-1 Süleymani Be-Bargah-1 Sultani, ed. Hasan Mert, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
5. Halim Sabit Şibay, Altay'a Doğru, ed. Selma Günaydın, Cümle Yayınları, Ankara, 2016.
6. Abdürreşid İbrahim, İslam Dünyası ve Japonya'da İslam'ın Yayılması, ed. rtuğrul Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul, 2012.
7. Habibzadeh Ahmed Kemâl, Çin-Türkistan Hatıraları, N. Ahmet Özalp, Kitobeve Yayınları, İstanbul Bul, 1996.
8. Ali Akber, Ali Akber'in Hitayname Davalarının Çin Kaynaklarıyla Karşılaştırılması ve Eleştirisi. Lin Yih-Min, yayınlanmamış doktora tezi, Tai-Pei, 1967.
9. Z.Rahmonkulova. Description of Central Asian cities in the sources of Turkish authors. International Journal Of History And Political Sciences. Volume 02 Issue 11-2022.
10. Dr. Yunus İNCE. Türkistan'a Giden Osmanlı Seyyahları: "Orada Bir Yurt Var Uzakta". Ankara. 2019.

UO'K 93/94

O'ZBEKISTONNING MADANIY-XO'JALIK HUDUDLARI TURAR-JOYLARI BINOKORLIK BILIMIGACHA TARIXIGA DOIR MULOHAZALAR *G'affarov M.Q., mustaqil tadqiqotch, Urganch davlat universiteti, Urganch*

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston hududida madaniy-xo'jalik markazlarida loy me'morchiligi bilimi masalasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Masson V.M., Vinogradov A.V., Tolstov S.P., Itina M.A., Asqarov A., Zadneprovskiy Yu.A., Matboboyev V., O'rta Osiyo, Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo, Kopetdog', Jaytun, Chust, Sopolitepa, Oltintepa.

Аннотация. В статье анализируется вопрос знаний глиняного зодчества в культурных и экономических центрах Узбекистана.

Ключевые слова: Массон В.М., Виноградов А.В., Толстов С.П., Итина М.А., Аскаров А., Заднепровский Ю.А., Матбобоев В., Центральная Азия, Ташкент, Фергана, Зарафшан, Сурхандарья, Копетдог, Джейтун, Чуст, Сополитепа, Алтындепе.

Abstract. The article analyzes the issue of clay architecture knowledge in cultural and economic centers in Uzbekistan.

Keywords: Masson V.M., Vinogradov A.V., Tolstov S.P., Itina M.A., Askarov A., Zadneprovsky Yu.A., Matboboev V., Central Asia, Tashkent, Fergana, Zarafshan, Surkhandarya, Kopetdog, Jaytun, Chust, Sopolitepa, Oltintepa.

Kirish. Geologik jarayonlarida kechgan paleotektonik harakatlarining takrorlanib turishi natijasida vujudga kelgan osmono'par tog'lar va tekisliklar O'rta Osiyo mintaqasi relefini rang-barang qilgan. Maskur mintaqaning markazida joylashgan O'zbekistonning Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo va Xorazm hududlarining geografik holati namoyon qilgan [1]. O'zbekiston hududi rang-barangligi jihatidan tog'li va tekislik qismlaridan iborat dir. Darhaqiqat, maskur hududlar geografik o'rni yahlit, ammo ularning iqlim sharoit, antropogen landshaft ekologiyasi va tabiiy resurslari jihatdan farqlanish xususiyatlari tabiiy va iqtisodiy kartografiyada yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu jihatlaridan bo'lsa kerak, odamzodning joylashishi, tabiiy resurslardan o'z manfaatlariga xizmat qildirish barobarida etnik munosabatlarni olib borish jarayonlarida moddiy va ma'naviy madaniyat rivojlanishi bir tarixiy davrda, yoki bir xronologik sanada kechgan emas. O'zbekiston hududi qadimgi tosh davri ilk bosqichidan boshlab (Ashel quyi bosqichi) odamzodning joylashishi, bosqichma-bosqich tevarak-atroflarini o'zlashtirish tadbirlari tarixiy-madaniy xo'jalik tiplarining vujudga kelishiga olib kelgan, bu esa o'z navbatida davom etgan tarixiy davr, uning keyingi bosqichlarida ovchilar kundalik kasbi-korlarini olib borgan. Ularning asosiy mashg'uloti ovchilik va termachilik bo'lib, mavjud bo'lgan tabiiy manbalardan uddaburon va epchillik bilan foydalanishi xilma-xil xo'jalik sohalarini vujudga kelishiga olib kelgan (dehqonchilik, uy chorvachiligi, dehqonchilik-chorvachilik, tog'-kon sanoati ashyolarini ishlab chiqarish). Albatta, yuqorida qayd qilingan tarixiy-madaniy hududlarda yuz bergan jarayonlar odamzodning joylashish xususiyatlari, geografik muhit, iqlim sharoit, antropagen landshaft ta'sirida vujudga kelgan ekologiyasi turar-joylarning qurilishi, xomashyolari, aholi soni miqdori o'sishi tabiiy-iqtisodiy manbali hududlarga migratsiyasi tarixiy davr, uning turli bosqichlarida qanday darajada kechganligini yoritish maqsad qilib olingan.

Asosiy qism. O'zbekistonning muayyan hududlarida yer osti tebranishlari takrorlanishi natijasida vujudga kelgan bir-birini takror qilmaydigan tog'larda g'or-ungurlar va tekisliklar, buloqlar sohili etaklarida ajdodlarimiz ochiq tipli makonlarda istiqomat qilganlar. Insoniyat tabiatda yuz beradigan hodisalarga moslashgan holda tevarak-atroflarda tabiiy resurslar va hayvonot olamidani foydalanish barobarida ochiq oddiy manzilgohlar maqomidan sun'iy turar-joylarni kashf qilib, texnologik jarayonlarni joriy qilib, turlicha vazifalarni bajaradigan mehnat qurollarini hayotga tadbiiq qilganlar. Darhaqiqat, insoniyatning ilk faoliyatida xizmat qilgan turar-joylar tuzilishida yuz bergan o'zgarishlar bosqichma-bosqich tarzda kechgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, neolit davriga kelganda g'or-ungurlarning geografik o'rni aholi soni oshganligi hamda tog'larda tabiiy manbalar zahirasi kamayishi munosabati bilan ovchi-termachilarning bir guruh vakillari ajdodlari, bir guruh vakillari moslashgan geografik doirasidan chiqib, Vatanidan butunlay voz kechib ko'chish hududlari tog' etaklari, soy sohili etagiga kelib joylashib xo'jalik faoliyatini geografik muhit va tabiiy resurslardan foydalanib xo'jalikda bir-biriga takror qilmaydigan mehnat qurollarini qo'llaganlar. Albatta tog' hududlarining o'z inson manfaatlariga xizmat qilish ahamiyati saqlanib qolgan (Bu jarayon hozirgi vaqtda ham axolining manfaatlariga xizmat qilmoqda).

Neolit davri VI-IV ming yillik birinchi yarmiga kelganda O'rta Osiyo mintaqasi madaniy-xo'jalik hududlari tosh davrining ilk bosqichida aholining hayoti va ijod taqdirini belgilab bergan manzilgohlar qurilishida yuz bergan tub o'zgarishlarni inobatga olib, ikki hududga ajratgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Arxeologik adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlarga ko'ra neolit davri urug'-jamoalari uyushmalari turar-joylar tuzilishida o'zgarishlar yuz bergan. Birinchi hududga Janubiy Turkmanistonning janubi-sharqiy hududlari jalb qilinadi. Masalan, Janubiy Turkmanistonning Kapetdog' oldi etaklari neolit davri urug' jamoalari turar joylari qurilishida tub o'zgarishlar yuz bergan. Chunonchi, mill avv VI-V ming yilliklarga oid bo'lgan Joytun manzilgohi hamda Murg'ob daryosi havzalarida Chaqmoqlitepa aholisi turar-joylarida istiqomat qilgan aholi paxsa va guvaladan qurilgan uy-xonalarida yashab, uy chorvachiligi va hunarmandchilik sohalarini ruvojlantirganlar [2]. Demak, uy xonalari tuzilishi kvadrat shaklda, bir-biriga ulanib ketgan. Ularning uy xonalari devorlari somon aralash loy bilan shuvalgan. Kopettog' oldi etaklari va Murg'ob daryosi havzasida o'rnashgan o'troq ziroatkor va uy chorvachiligini olib borgan aholi hayoti va ijod o'tmishida binokorlik bilimiga ega bo'lganlar. Ikkinchi hududda Ustyurt Chinki, Janubiy Orolbo'yi,

Zarafshon, Farg'ona va Surxondaryo hududlarini jalb qilish mumkin. O'zbekistonning maskur geografik kengligida aholining o'rnamishi iqlim va ekologiya sharoitida yarm yer to'lalarda hunarmandchilik kasb-korlarini olib borganlar [3]. Shu o'rinda takidlash lozim bo'ladiki, Boysun tog'ida joylashgan Machay g'or-makonlarida istiqomat qilgan ovchi-termachilarning taqdiri to'g'risida ma'lumotlar tadqiqotchilar asarlarida kuzatilmaydi. Nazarimizcha, Boysun tog'i osmono'par tog'lar maqomiga ega bo'lib, tabiiy makonlar zahirasi serob bo'lgani bois, machaylik ovchilari vorislari Vatanini tashlab ketmaganlar. Shu bilan birga, machayliklar aholi soni oshishi bilan vujudga kelgan oziq-ovqat muammosi Hisor vodiysi tomon o'zlashtirilmagan hududiga joylashib etnik jarayonlarni yanada jadallashtirgan degan xulosaga kelish imkoniyati ham mavjud.

Eneolit davri (mil avv IV ming yillik o'rtalari-III ming yillik birinchi yarmi) O'rta Osiyoning janubida Kapetdog' oldi etaklari, Tajan va Murg'ob daryosi havzalari tevarak-atroflari o'troqlashgan ziroatkor aholi tog'-kon ashyosi bo'lgan misni eritib, uning quymasidan mehnat qurollarini ishlab chiqib, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida, sof tuproqqa ishlov berish, uni turar-joylar qurilishida ishlatishi, loy bilimi me'morchiligiga asos solganlar [4]. Lekin, O'zbekistonning madaniy-xo'jalik hududlarida kasbi-korlarida turar-joylar ko'rinishida mis ashyosidan tanish bo'lsa ham ulardan mehnat qurollarini tayyorlash sohalarida texnologik bilimdan uzoqda bo'lganlar.

Bronza davriga kelganda madaniy-xo'jalik hududlarida istiqomat qolgan aholi misni o'zlashtirib undan xilma-hil vazifalarni bajaradigan mehnat qurollari ishlab chiqarish bilimiga ega bo'lganligi bois, u davr kasb-korlari hunarmandlar oilasi vujudga kelgan. Mill avv II ming yillik o'rtalaridan Ustyurt, Janubiy Orolbo'yi, Zarafshon, Toshkent, Farg'ona vodiysi, shimoliy, shimoli-sharqiy tomondan ko'chmanchi chorvador qabilalarning ko'chib kelib joylashishi boshlangan. Mil avv II ming yillik o'rtalari Janubiy Turkmanistonning Murg'ob daryosi havzalariga ziroatkor aholining bir guruh vakillari Surxondaryoni shimoli-g'arbiy hududlari Sherobod daryosi Ulanbuloqsoy irmog'i etagiga kelib, yangi geografik muhitda turar-joylarni barpo qilib, etnik munosabatlarni olib borishga erishganlar. So'nggi bronza davri Farg'ona vodiysi turar-joylar qurilishida loy me'morchiligi bilimi o'ziga hos xususiyatlariga ega bo'lgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Farg'ona vodiysi bronza davri xo'jaligi "Chust madaniyati" sohiblari yerto'lalarda (Toshkent viloyati Ohangaron vodiysi Burgulyuk, Xorazmda Amirobod madaniyati) yashab xo'jalik sohalarini rivojlantirganlar [5]. Lekin, Chust axolisi tarkibida maxsus loy me'morchiligida himoyalanih bilimini kasb qilib olgan maxsus guruh faoliyat olib borishi aholi turar-joylari qurilishida bir qadam oldinda bo'lganlar. Bronza davri boshlaridan Farg'ona vodiysida Chust manzilgohi ovchisi ilk ziroatchilar bo'lishgan, so'nggi bronza davrida turli-tuman shaxs va guruhlarning ham uylari o'rab olingan [6]. Chustliklar ham Xorazm, Toshkent vodiysi aholisi kabi yerto'la va yarim yerto'lalarda yashagan.

Xulosa. Shu tarzda yuqorida qayd qilingan ma'lumotlar quyidagi yakuniy xulosaga kelish imkonini beradi:

- Yer geopageni natijasida vujudga kelgan tog'larda tabiiy g'orlar va tekisliklar faoliyat olib borgan buloqlar atrofida odamzod manfaatlariga hizmat qilishga tayyor holda bo'lgan.

- Tosh asrining ashel davri quyi bosqichidan odamzod bosqichma-bosqich maskur manzilgohlarda istiqomat qilib tabiiy manbalardan unumli foydalanib kasbi-korini ochib davom ettirganlar.

- Neolit davridan boshlab, ovchi-termachilar tog' g'or-makonlarini tashlab, tog' etagidagi va tekisliklar suv manbalari atrofida sun'iy manzilgohlarni qurib xo'jalik faoliyatlarini mintaqada tuzganlar. Maskur manzilgoh eneolit davrida davom etgan.

- Bronza davriga kelganda Toshkent, Zarafshon va Janubiy Orolbo'yi hududlarida xo'jalik mashg'ulotlarini olib borgan ajdodlarimizga yerto'la va yarim yerto'la manzilgohlari saqlanib qolgan. Ammo Farg'ona vodiysi va Surxondaryo shimoli-g'arbiy hududida axoli turar-joylari qurilishida loy me'morchiligi bo'lishi o'z ma'nosini topgan. Chust manzilgohi miqdor jihatidan katta (to'rtta), paxsa devor bilan o'rab olingan, uning ichki tuzilishi uy-joylari yarim yerto'lalari bo'lib neolit urug'-jamoalari aholisining kasb-korlari saqlanib qolgan. A.Asqarovning Sopollitepa yodgorligida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijalarini qo'shni hududlarda turar-joy qurilishida yuz bergan o'zgarishlarni tahlil qilish, alohida mavzu sifatida yoritishni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. –T.; “O'qituvchi”. 1996-B.5.
2. Виноградов А.В. Энеолитическое памятники Хорезма //– МХЭ – М.; “Наука”, 1968, Вып.3.-С 172-177.
3. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА,- М.-Л.; “Наука”, 1962.Вып 118, С 10-32.
4. Массон. В.М. Алтындепе // ТР ЮТАКЭ – М.; “Наука”, 1981, -Т XVIII . – С 119-128.
5. Сариниди В.И. Древности страны Маргуш. Ашгабад, ИЛЫМ, 1990. – С 4-5.
6. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья (II-начало I тысячелетия до.н.э) // ТР ХАЭЭ-М: Наука, 1977-№X. – С 44-127.
7. Заднепровский Ю.А. Типология и динамика и развития поселений древней Ферганы // Древней город Средней Азии -Л.; “Наука”, 1973. С 17-20.
8. Матбобоев Б. Қадимги Фарғонада илк давлатчилик илдизлари // “O'zbekiston tarixi” – 2002, №1, Б-11.
9. Дуке Х. Туябугузское поселения Бургулюкской культуры – Т.; “Фан” 1982- С 95.

UO‘K: 94:342.56(575.1) “XIX/XX”

TURKISTONDA QOZILAR FAOLIYATIDA SUDLOV VA TERGOV JARAYONLARI TARTIBLARI TARIXIDAN

K.S.Karimov, PhD, Qo‘qon davlat pedagogika instituti, Qo‘qon

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda faoliyat yuritgan qozilik mahkamalari, huquqiy me‘yoriy hujjatlar, notarial harakatlar tarixiga doir masalalar, Turkiston o‘lkasi qozilarning ish yuritish tartiblari, huquqiy asoslari va huquqiy qadriyatlarni qonunchilikda aks ettirish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: meros, vorislik huquqi, xalq sudyalari (qozilari) saylanishi.

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы, касающиеся истории деятельности казьятов в Туркестане в конце XIX – начале XX века, правовых нормативных актов, нотариальных действий, порядка делопроизводства судей Туркестанского края, правовых основ и законодательного отражения правовых ценностей.

Ключевые слова: наследование, право наследования, избрание народных судей.

Abstract. In this article, issues related to the history of the Kazakh courts, legal regulations, notarial acts, procedures for the Proceedings of the veterans of the Turkestan region, legal foundations and legislative reflection of legal values, which operated in Turkestan in the late 19th – early 20th centuries.

Keywords: inheritance, right of succession, election of people's judges.

Kirish. Turkiston tarixi, uning ma‘muriy idora boshqarish usuli, XIX asr oxiri va XX asr boshlari, Turkiston general gubernatorligi tuzilgandan keyin hududdagi boshqaruv usuli, sud idora mahkamasi tarixini o‘rganishda Turkiston o‘lkasi qozixonalarida tuzilgan vasiqalar, hukmlar, xatlar, tilxatlar, iqror xati, inoyatnoma, dalolatnoma(akt), da‘volar, qozilik ishlari reestr daftarlari kabi hujjatlar asosiy manba bo‘lib hisoblanali.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mavzu tarixshunosligi bo‘yicha mavjud adabiyotlardagi konseptual-metodologik yondashuvlarining mazmuniga qarab uch guruhga, ya‘ni Rossiya imperiyasi hamda sovet hokimiyati yillarida yaratilgan adabiyotlar, mustaqillik yillarida yaratilgan tadqiqotlar va xorijiy tadqiqotchilarning asarlariga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq deb topildi.

Mavzuga tegishli ilmiy adabiyotlar hududiy va davriy tamoyillarga ko‘ra 3 guruhga ajratib tahlil etildi: Sovet davrida Turkistondagi ma‘muriy boshqaruv, sud tizimi faoliyati, xususan qozi va harbiy sudlari haqidagi dastlabki ma‘lumotlar XX asr boshlarida I.Ya.Foyniskiy [1], A.A.Kaufman [2], A.N.Dobrosmislov [3], N.P.Ostroumov [4], N.S.Likoshin [5] asarlarida qayd etilgan, lekin ko‘rilgan masala mohiyati mustamlaka tuzum manfaatlari nuqtayi nazaridan yoritilgan.

Keyingi yillarda ham X.S.Sulaymonova [6], Sh.Urazayev [7], N.Milshteyn [8], F.Bakirov [9], N.I.Abidova [10], G.P.Sarkisyans [11] kabi mualliflarning tadqiqotlarida sud-huquq tizimining shakllanish tarixini yoritishga bag‘ishlangan ilmiy ishlar yaratildi, ammo sovet davrida tanlangan mavzu kommunistik mafkura nuqtayi nazaridan o‘rganilganligi bois, ularga jalb etilgan manba va arxiv ma‘lumotlari ham bir tomonlama talqin qilingan.

Tahlil va natijalar. O'lkada qozilar tomonida amlaga oshiriladigan faoliyatni tartibga soluvchi "Usuli dasturul" amalga yozilgan tartiblarini Rossiya imperatori tomonidan tasdiqlangan. General-leytenant, baron Vrevskiy. 1892-yilda dasturulamal narodniy sudyalarga tegili Toshmozor volosti xalq sudyalariga ko'rsatma 272-raqamli "Toshmozor volosti bo'yicha 1895-yilgi qarorlar 1-raqamdan 24-raqamgacha" kitobida keltirilgan yo'riqnomada quyidagilar keltirilgan.

Narodniy sudyaga arizachi kelsa sudya mazkur arizachi arzini eshitib, o'zining so'ramoqina tegishli ekaniga qaror topgan mazkur arizachini daftariga, "arizalar mazmuni" deb boshlangan varaqqa yozsa kerak. Oy va chisloli bilan va voqea qay vaqtda ariza berilganini va muddaoiy oliyaning nomlarini va ularning otlarining nomlarini va muddaoning muddaosini va ne to'g'ridan ariza qilganining mazmunini kuta qilib, yozib ayon qilsa kerak. Birda muddao bo'lgan odam o'zining daftariga yozilgan arizasiga qo'l qo'ysa kerak va yoki tamg'a solsa kerak yoki muhr bossa kerak. Va narodniy sudya o'z muhrini bosmog'i bilan mazkur muddaoning (da'voning) arizasining tasdiq qilsa kerak.

Arizani yozib tamom qilg'ondin so'ng narodniy sudya bo'laturg'on mazkur arizani so'rovini qay chislog'a tayin qilinganini va haqiqat ham so'roqqa qanday qanday odamlarni chaqiraturg'onini mazkur varaqqa yozib, ba'di muddaoq'a ma'lum qilsa kerak va javob kelar ham guvohlarni chaqiruv to'g'risida buyruq joriy qilsa kerak. Agarda guvohlarni chaqirilmoqlari lozim bo'lsa.

Agarda ishning haqiqatig'a va hukmig'a hojatlik odamlarning barchasi kelib, ma'lum bo'lmasalar, sudya mazkur birinchi uzqiqa ishning so'rovi qay vaqt va kunga qoldirilganini yozib bayon qilsa kerak [12].

Ish va da'voning haqiqatiga va so'roviga va hukmiga hojatlik odamlarning barchasi kelib, ma'lum bo'lsalar, mazkur sudya ish va da'voni so'rab qilgan hukmini mazkur bir necha va varaqning ikkinchi tarafiga yozadur birda sudyag'a lozimdirki, muddaoning arizasiga yozilgan raqamni o'zining qilgan hukmiga yozishiga va yil, oy va chislosini yozishiga va kimning arizasi sababli hukm bo'lganligini ham kimning ustidan ariza berilganini va ish da'vo so'ralib, haqiqat bo'lganida muddaoni va muddao oliyaning hozir bo'lib, qamataturgonlarini yoki ularning vakillari hozir turganlarini mazkur hukmiga yozadur [13].

Hukmnomaning, ya'ni bitim xatning oxiriga qancha undirilishiga hukm qilinganini va hukm qilinganligi uchun tegishli bilq pulini kimdan talab qilinayotganligini mazkur sudya yozib, yana mazkur hukmga muhrini bosadi.

Hukmni yozib tugatishi bilan narodniy sudya har ikki tarafga mazkur hukmni darhol ma'lum qiladi va muddaoni qo'llarini qo'yadurlar.

Agarda har ikki taraf hukmning yuzasidan nusxa talab qilsalar, nusxa varaqning ikkinchi yarmiga yozilib, birda jazval (chizg'ich) chiziqdan kesilib, tarafing'a beriladi va mazkur tarafin mazkur nusxani yulqib (yirtib) olganliklarini rostligi uchun mazkur yarmi kesilib, yarmi daftarda qolgan varag'ining ostiga qo'l qo'yadurlar.

Hukmdan so'ng narodniy sudya avvalgi taxtaning birinchi varag'iga "hukmdan spravka" deb yozilgan so'zining pastiga so'ralgan ishning muddoi qoidasiga yoki muddoi oliya qoidasiga hukm bo'lganligini yozadur, yana mazkur ishda biror odamni hibsga, qamoqqa bo'lubdurmu, agarda qamoqqa hukm bo'lsa kimni qamoqqa hukm bo'lganligini va qancha vaqtga qamoqqa hukm bo'lganligini yozadur va xazina foydasiga biror odamdan pul talab qilinaturg'on bo'lubdurmu, agarda bo'lsa kimdan qancha pul talab qilinayotganligini yozadur. Muddaodan va yoki muddaoiy oliyadan va yoki har ikki tarafidan pul talab qilurg'a hukm bo'lubdurmu. U yozilishi kerak. Yana narodniy sudya o'z foydasiga qancha bilaq (jarima) pulini hukm bo'lg'onun mazkur joyda aniq yozib, ushbu spravkani hukm qilg'uvchi sudya muhr bosib, mustahkam qiladur. Agarda ish da'voni ba'zanda narodniy sudya hukmi bo'yicha hech bir odamni jazog'a mustahiq qilmagan bo'lsa va biliq pulini olmaydigan bo'lsa, u vaqtda lozimdur tegishlicha hech kim jazoga hukm bo'lmaydi ham biliq puli olinmaydi, deb yozilishi kerak [14].

Xulosa. Turkiston o'lkasining bu davrdagi xalq sudyalari va qozilik mahkamasi faoliyati tarixiga oid maxsus ilmiy izlanishlar olib borilmagan. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili Turkiston o'lkasining siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti masalasi tarix fanida yaxlit tadqiqot shaklida o'rganish masalasi dolzarblini ko'rsatadi.

Qo'qon xonligi Rossiya imperiyasi davlati tarkibiga O'rta Osiyoning boshqa mintaqalariga nisbatan ancha erta qo'shib olindi. Mustamlaka hukmronligi davrida Farg'ona vodiysining siyosiy hayotida Rossiya imperiyasiga bo'ysundirish masalasi asosiy o'rinni egalladi. Avvalgi mahalliy sulola o'lkani idora etishni davom ettirdi. Bu yerda Qo'qon xonligi o'rnida Turkiston general-gubernatorligi va rus hokimiyatining o'rnatilishi ham dastlab jiddiy siyosiy o'zgarishlarga olib kelmadi. Mustamlaka boshqaruv Qo'qon xonligi ixtiyoridagi o'lka boshqaruvidan rus mutamlaka ma'murlari idora etgan Turkiston general-gubernatorligiga aylantirildi.

Turkistonda tarixiy jarayonda shakllangan islom madaniyati va huquqiy qadriyatlar jamiyat hayotining turli jabhalari: sud-huquq, til, xalq ta'limi, din, axloq va ijtimoiy hayotning boshqa bir qator sohalaridagi an'analarga, mahalliy shart-sharoitlarga muvofiq tartibda kishilarning turmush tarziga kirib bordi. Bu jarayonlar bevosita xalq sudyalari-qozilar faoliyatida yaqqol ko'zga tashlanadi.

FODALANILGAN ADAIYOTLAR RO'YXATI:

1. Foyniskiy I.Ya. Kurs ugolovnoyo sudoproizvodstva. (SPb.: 1902. – S. 68.). – Sankt-Peterburg: Izdaniye Alfa, 1996. – S. 605.
2. Kaufman A.A. Pereseleniye i kolonizatsiya. Chast pervaya. Gosudarstvo i pereseleniye. 1861-1904 gg. – Peterburg: 1905. – S. 335.
3. Dobrosmylov A.N. Tashkent v proshlom i nastoyasem. – Tashkent: 1912. – S. 107.
4. Ostroumov N.P. Islamovedeniye. Vvedeniye v Kurs Islamovedeniya. Tip. Turk. Gen-Gubernatora. – Tashkent: 1914. – S.181-183.
5. Лыкошин N.S. Pol jizni v Turkestane. Ocherki bita tuzemnogo naseleniya. Komissioner voyenno-uchebnykh zavedeniy. – Petrograd: Kolokolnaya, №14. 1916. – S. 363.
6. Sulaymanova X.S. Istoricheskiy ocherk o sozdaniy sovetskix sudov v Uzbekistane // Sovetskoye gosudarstvo i pravo. 1949. № 3. – S. 61–69.; Ona je. K istorii organizatsii sovetskix sudov v Uzbekistane. – T.: Izdaniye Ministerstva yustitsii UzSSR. 1950. – S. 35.; Ona je. Sozdaniye i razvitiye sovetskogo suda v Turkestanskoy ASSR(1917–1924 gg.) – T.: Izd. AN. UzSSR., 1954. – S. 88.; Ona je. Sobraniye sochineniy. Tom. I. – T.: Fan, 1967. – S. 305.
7. Urazayev Sh. Turkestanskaya ASSR i yee gosudarstvenno-pravovyye osobennosti. – T.: Gosizdat, 1958. – S. 218.
8. Milshteyn N. Iz istorii Turkestanskoy CHK. – Tashkent: Nauka, 1965. – S. 38.
9. Bakirov F. Chor Turkistonida sud, shariat va odat. – T.: Fan, 1967. – B. 48.
10. Abidova N.I. Sudy kaziyev i osobennosti protsessu ix likvidatsii v Uzbekskoy SSR (1917–1928 gg.): Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. – Tashkent: 1974. – S. 41.
11. Sarkisyans G.P. Pravosudiye, arbitraj i prokurorskiy nadzor v SSSR. – Tashkent: Uzbekistan, 1978. – S. 55.
12. I-236-fond. 1-ro'yxat. 28-yig'ma jild, 2a-varaq.
13. I-236-fond. 1-ro'yxat. 28-yig'ma jild, 2a-varaq.
14. I-236-fond. 1-ro'yxat. 28-yig'ma jild, 2-varaq.

UO'K 572(075.8)

O'ZBEK XALQINING ANTROPOLOGIK KELIB CHIQISH TARIXI

M.Lapasova, doktorant, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek xalqining etnografik tarixi haqida so'z boradi. Xuddi shu rasm rasmda kuzatiladi uyg'ur etnik guruhining tarkibi. Masalan, nafaqat hozirgi uyg'urlar, balki o'zbeklar, qozoqlar, uyg'ur etnik guruhidan qirg'iz va boshqalar tashkil topgan. Yozma yozuvlar haqida ham shunday deyish mumkin. Ushbu fanlarning har birining etnogenetik va etnik-tarixiy manba sifatidagi rolini baholash. ma'lumotlar, murakkablik zarurati, turli fanlardagi ishlanmalarning sintezi bir necha bor takrorlangan muhokama qilindi.*

Kalit so'zlar: *Etnografik tarix, o'zbek xalqi tarixi, uyg'ur tarkibi, etnik guruh, hozirgi Uyg'urlar, o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, yozma ma'lumotlar, etnogenetik, etnik-tarixiy ma'lumotlar manbai*

Аннотация. *В данной статье говорится об этнографической истории узбекского народа. Эту же картину можно увидеть и на картинке состава уйгурского этноса. Например, не только уйгуры, но и узбеки, казахи, кыргызы и другие представители уйгурского этноса. То же самое можно сказать и о письменных источниках. Оценка роли каждой из этих дисциплин как этногенетических и этноисторических источников. Информация, необходимость усложнения, синтеза разработок в различных дисциплинах неоднократно обсуждались.*

Ключевые слова: *Этнографическая история, история узбекского народа, уйгурский состав, этническая группа, современные уйгуры, узбеки, казахи, киргизы, письменные сведения, этногенетические, этноисторические информационные источники.*

Abstract. *This article talks about the ethnographic history of the Uzbek people. The same picture can be seen in the picture of the composition of the Uyghur ethnic group. For example, not only Uyghurs, but also Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz and others from the Uyghur ethnic group. The same can be said about written records. Evaluating the role of each of these disciplines as ethnogenetic and ethno-historical sources. information, the need for complexity, the synthesis of developments in various disciplines were repeatedly discussed.*

Key words: *Ethnographic history, history of the Uzbek people, Uyghur composition, ethnic group, modern Uighurs, Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, written information, ethnogenetic, ethno-historical information data source*

Markaziy Osiyodagi eng yirik xalq, ular O'zbekistonning asosiy va tub aholisi bo'lib, avtohton o'zbeklarning ancha katta guruhlar Afg'oniston shimolida, shimoli-g'arbiy, shimoliy, g'arbiy Tojikiston, janubiy Qozog'iston, janubiy Qirg'iziston, shimoliy va sharqiy Turkmanistonda yashaydi. O'zbeklarning etnogenezi Movarounnahr va unga tutash viloyatlarda davom etdi. O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari so'g'diylar, baqtriyaliklar, farg'oniyalar, saqo-massaget qabilalari, sharqiy eroniylar, eftalitlar ishtirok etgan.

O'zbeklar. Miloddan avvalgi VIII-II asrlarda. O'rta Osiyoda skiflar (yunon manbalariga ko'ra), yoki sakiylar (fors manbalariga ko'ra), massagetlar va so'g'dlar va boshqa etnik guruhlar yashagan. Umuman olganda, XIV asrning ikkinchi yarmida kezib yurgan turk-mo'g'ul qabilalari. Dashti Qipchoqning sharqiy qismida o'zbeklar deb atalgan, hududi esa o'zbeklar yeri edi.

XV-asrning birinchi yarmida bosib olinganidan keyin. Moveronnahrning mahalliy aholisi ham o'zbeklar deb atala boshlandi. Qayd etish joizki, saklar, massagetlar, so'g'dlar, xorazmlar va turklarning qadimgi urug'lari hamda ularga biroz keyinroq qo'shilgan boshqa etnik guruhlar o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar, uyg'urlar va boshqa xalqlarning shakllanishiga asos bo'lgan. Turkiy xalqlar, ular ham qo'shni tojik xalqining shakllanishida ishtirok etgan. Shuni yodda tutish kerakki, turli turkiy xalqlarning

Demak, o'zbek va qozoq tillarida yuqorida tilga olingan turkum tillariga xos bo'lgan umumiy hodisalarning mavjudligi faktini o'zbek va qozoq tillari o'rtasidagi keyingi davr munosabati mahsuli deb hisoblamaslik kerak. Shunday ekan, o'zbek va qozoq tillarida yuqorida tilga olingan turkum tillariga xos bo'lgan umumiy hodisalarning mavjudligini o'zbek va qozoq tillari o'rtasidagi keyingi davr munosabatining mahsuli deb hisoblamaslik kerak. Aytilganlarni umumlashtirib, xulosa qilishimiz mumkinki, qadimgi turklarning Markaziy Osiyodagi hukmronligi 5—10-asrlar, bu davrda hokimiyat Tuku (V—VIII asrlar), O'rta Osiyo turklari (552—745), Uyg'ur xoqonligi (740—840), Uyg'ur davlati (q.gacha) qo'lida to'plangan. X-asr). Hokimiyatning tez-tez o'zgarishi hech narsaga olib kelmadi keyin juda katta hududda (Sibir janubida, Qozog'iston, O'rta Osiyoda, Sharqiy Turkistonda) yashovchi turkiy aholining etnik tarkibidagi o'zgarishlar: turkiy etnik guruhlarining tili, urf-odatlar, kiyim-kechaklari, madaniyati va boshqa tarkibiy qismlari bo'lishda davom etdi. juda oriq.

Qoida tariqasida, har bir xoqonlik muayyan etnik guruhlardan iborat bo'lib, har bir etnik guruh boshqa ko'plab urug' va qabilalarni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, eng imtiyozli urug' yoki qabila nomi bilan atalgan. Masalan, karluk etnik guruhiga, dan tashqari, kirgan Qarluklarning o'zlari, chigillar (asosan Movarounnahrda) va yag'ma (hududlarda) Ili daryosi havzasidan Qashqargacha). Yag'ma urug'i qarluklar bilan qo'shib ketgunga qadar Tugiag'uz (Tukkiz-O'g'uz) etnik guruhi tarkibiga kirgan. Uyg'ur etnik guruhi tarkibida ham xuddi shunday manzara kuzatiladi. Masalan, uyg'ur etnosidan nafaqat hozirgi uyg'urlar, balki o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar va boshqalar ham shakllangan. Yozma yozuvlar haqida ham shunday deyish mumkin. Bugungi kunga qadar O'zbekistonning etnogenezi va etnik tarixiga oid turli fanlar – tarix, arxeologiya, etnografiya, antropologiya, tilshunoslik, folklor, onomastika, sharqshunoslik, tarixiy demografiya, geografiya va boshqalarni baholash. Bu fanlarning har birining etnogenetik va etnik-tarixiy ma'lumotlar manbai

sifatidagi roli, turli fanlardagi ishlanmalarning murakkabligi, sintezi zarurligi qayta-qayta muhokama qilingan. Biroq, tarixda Biroq o'zbek xalqi etnogenezi o'rganish tarixida ko'pincha monoetnik yondashuv hukmron bo'lgan, turdosh fanlar ma'lumotlari yetarlicha jalb etilmagan, ayrim fanlarning ahamiyati mutlaqlashtirilgan, xususan, etnogenez bilan Madaniyat genezisi va glottogenezi, ba'zi fanlarning natijalari o'rtasida va siyosiy tarix bilan bog'liqligi yo'q edi. Antropologiya etnik tarixni o'rganishda, ayniqsa, aholining uzluksizligini yoritishda, igratsiya yo'nalishi va vaqtini aniqlashda, substrat va superstrat populyatsiyalari o'rtasidagi munosabatlarning mohiyatini, qo'shni va uzoq etnik guruhlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni va hokazolarda katta rol o'ynaydi. Alohida populyatsiyalarning antropologik tiplari xalqlar etnik guruhlar, ya'ni populyatsiyalar etnik guruhlar bilan bog'langan bir xil todey guruhlar asosida shakllanadi. Bu pozitsiya antropologiyani barcha etnogenetik konstruktsiyalari asosida yotadi. Paleoantropologiyaga, ozroq darajada O'zbekiston va Markaziy somatologiyaga oid ulkan seriyali material. Osiyo o'rganilgan. Antropologiyani so'nggi yo'nalishlari - dermatoglifika, odontologiya va serologiya bo'yicha ko'p tomonlama tadqiqotlar samarali etnogenetik va etnotarixiy ma'lumotlar Qozog'iston, Turkmaniston, qisman Qirg'izistonda olib borilgan, O'zbekistonda esa yo'q. Dermatoglifika bo'yicha tugallangan individual ishlar o'zbeklarning etnik tarkibining murakkabligini aks ettirmaydi va ularning asosiy etnohududiy guruhlarini qamrab olmaydi. Bundan tashqari, shakllanish jarayonini kuzatish mumkin bo'lganda, diaxropik jihatdan hech qanday ishlar amalga oshirilmaydi. etnos va uning taqdirini, aholi davomiyligini ochib berish, irqiyligini aniqlash. tarixning barcha xronologik bosqichlarida tipologiya, antropologik dinamikasini ochib berish komplekslar va etnik komponentlar. irqiy va etno-genetik jarayonlarning o'ziga xosligi va xilma-xilligini ochib berishga imkon beradigan turli xil mustaqil antropologik tizimlarning ma'lumotlarini qo'llash. Muallif tomonidan paleoantropologiya, somatologiya ma'lumotlarini dermatoglifika, odontologiya, serologiya ma'lumotlari bilan birlashtirish, diaxropik aspektda tadqiqot olib borish, antropologik ma'lumotlarni etnografik, arxeologik, umumiy tarixiy, lingvistik va yozma manbalar bilan moslashtirish birinchi marta amalga oshirilgan. Asosiy maqsad – O'zbekiston aholisini dermatoglif, odontologik va paleodontologik, serologik dasturlar bo'yicha, uning etnik va antropologik tarkibining murakkabligini hisobga olgan holda, keng qamrovli antropologik tadqiq qilish yo'li bilan irqiy>eshogenetik va etnoisgorik ma'lumotlarni olish. somatologiya bo'yicha ma'lumot (antropometriya va antroposkopiya) va paleoantropologiya, ya'ni diaxropik jihatdan biologik va tarixiy tahlil. Muallif tomonidan qo'yilgan vazifalar qatoriga quyidagilar kiradi:

- Asosiy etnik va irq diagnostik belgilarining normal taqsimlanishini o'rganish O'zbekistonning hududiy guruhlar;
- Ushbu belgilarning geografik o'zgaruvchanligini tavsiflash va irqiy komplekslarni taqsimlash;
- qabilaviy tabaqalanishga ega bo'lgan hozirgi o'zbeklarning irqiy va etnik xususiyatlari;
- qabilaviy tuzilishga ega bo'lmagan hozirgi o'zbeklarning irqiy va etnik xususiyatlari;
- o'zbeklarning Yevroosiyo guruhlar orasidagi taksonomik o'rnini aniqlash irqiy daraja;

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbeklarning fikricha, ular o'ttiz ikki tayyorga bo'lingan. Umumiy qabul qilingan variant shuki, xalq nomi Oltin O'rda xoni O'zbekxon (1312-1341) nomidan kelib chiqqan. Rashid ad-din yozadiki, O'zbekxon laqabli Sulton Muhammad Jo'chining yettinchi o'g'li Bukalning nabirasi Mingkudarning o'g'li bo'lib, yoshida Oltin O'rda xoni bo'lgan. 13 kishi va ko'chmanchi o'zbeklar unga tobe bo'lmagan. "O'zbek" so'zining ma'nosi va kelib chiqishi ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. O'zbek so'zining kelib chiqishi haqidagi asosiy farazlar: O'zbek so'zining shaxs nomi sifatida birinchi eslatilishi XII asrga to'g'ri keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zanca, R. (2004). "Markaziy Osiyoda islomni tushuntirish": antropologik yondashuv O'zbekiston uchun. Musulmon ozchiliklar ishlari jurnali, 24(1), 99-107.
2. Laruelle, M. (2008). Markaziy Osiyoda etnogenezi tushunchasi: siyosiy kontekst va institutsional vositachilar (1940–50). Kritika: Rossiya va Yevroosiyo tarixidagi tadqiqotlar, 9(1), 169-188.
3. Tishkov, V. (1995). Meni o'ldirmang, men qirg'izman!": O'shdagi etnik mojarodagi zo'ravonlikning antropologik tahlili. Tinchlik tadqiqotlari jurnali, 32(2), 133-149.4. To'raeva, R. (2015). Markaziy Osiyoda migratsiya va o'ziga xoslik: O'zbekiston tajribasi. Routledge.
5. Rasanayagam, J. (2006). Ruhlar bilan shifo va musulmonning shakllanishi postsovet O'zbekistonida o'zlik. Qirollik antropologiya instituti jurnali, 12(2), 377-393.

6. Zanca, R. (2003). "Oling! Oling! Oling!" Mezbbon-mehmon munosabatlari va barcha taomlar: O'zbek mehmondo'stligining o'tmishi va buguni. Sharqiy Yevropaning antropologiyasi sharhi, 21(1), 8-16.

7. Kamoliddin, S. (2006). O'zbekiston etnik atlasida etnogenez tushunchasi. Evroosiyo antropologiyasi va arxeologiyasi, 44(4), 42-46.

UO'K 93/94

XORAZM VOHASI ARXEOLOGIK YODGORLIKLARINI REKONSTRUKSIYA QILISH MASALASI VA 3D MODELLASHTIRISHNING AHAMIYATI

F.R.Matqurbanov, kich.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm vohasi arxeologik yodgorliklari rekonstruksiya masalasiga nisbatan e'tibor va bugungi kunda qilinayotgan ishlar natijalarini yoritishda 3D dasturlar va modellash tirishning ahamiyati, hamda texnologiya asrida texnika yutuqlaridan foydalanish orqali arxeologiya fani va arxeologik topilmalarga nisbatan e'tiborni kuchaytirish.

Kalit so'zlar: Xorazm vohasi, arxeologik izlanishlar, S.P. Tolstov, rekonstruksiya, 3D modellash tirish.

Аннотация. В данной статье уделено внимание реконструкции археологических памятников Хорезмского оазиса и значению развития 3D программ и технологий в повышении эффективности проводимых сегодня работ, а также повышению внимания к науке. археологии и археологических находок посредством производства технических достижений в век технологий.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, археологические исследования, С.П. Толстов, реконструкция, 3D моделирование.

Abstract. In this article, attention is paid to the reconstruction of the archaeological monuments of the Khorezm oasis and the importance of the development of 3D programs and technologies in increasing the efficiency of the work being done today, as well as increasing attention to the science of archeology and archaeological findings through the production of technical achievements in the age of technology.

Key words: Khorezm oasis, archaeological research, S.P. Tolstov, reconstruction, 3D modeling.

Kirish: Yurtimiz tarixini bir butun kitob misolida mutolaa qilganimizda kitob sarlavhalarining aksariyat qismida Xorazm vohasi tarixi haqidagi ma'lumotlar e'tiborimizni jalb qilsa ajab emas. Chunki O'zbekistonning tarixiy-madaniy hududi hisoblangan Xorazm tarixi qadimiy va boy tarixga egadir. Zero, "Xorazm deganda, jahon sivilizasiyasiga ulkan hissa qo'shgan, milliy davlatchiligimizning tamal toshi qo'yilgan betakror bir o'lka ko'z oldimizga keladi"[1]. Shu sababli qadimgi davrga oid ma'lumotlardan tarixiy rekonstruksiya asosida qadimgi Xorazm tarixi va madaniy merosini keng targ'ib qilish hamda vohaning Markaziy Osiyo sivilizasiyasiga qo'shgan hissasini yoritish dolzarb ahamiyatga ega[2, B. 5].

Ushbu tarixi boy o'lkani o'tmishini o'rganish va yoritishda arxeologik tadqiqotlar muhim rol o'ynaydi. Arxeologik izlanishlar asosida juda ko'plab moddiy boylik (topilma)larni topib o'rganish mumkin. Arxeologik izlanishlardan olamshumul o'zgarishlarni kutgan arxeolog-etnograf S.P. Tolstov ham Xorazmda arxeologik tadqiqotlarni boshlashdan oldin shunday degan edi: - "Sharq xalqlari ham murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tganliklaridan, ular ham ayni o'sha ijtimoiy-iqtisodiy formasiyalarni boshlaridan kechirganliklaridan, tarix Sharq boshqa-yu, G'arb boshqa degan gapni bilmasligidan dalolat beruvchi rad qilib bo'lmaydigan hujjatlar topish kerak edi - vazifa ana shundan iborat edi! Bu vazifani hal qilishda Xorazm materialiga zo'r umid bog'ladik"[3, B. 5]. XX asr 30-yillaridan to hozirgi kungacha olib borilayotgan izlanishlar natijalarini ilm ahli va omma e'tiboriga tushunarli va yorqin tarzda namoyish etishda rekonstruksiya masalasi muhim jihat hisoblanadi. Arxeologik topilmalar rekonstruksiya ishlari natijasida yorqinroq ko'rinish kasb etadi

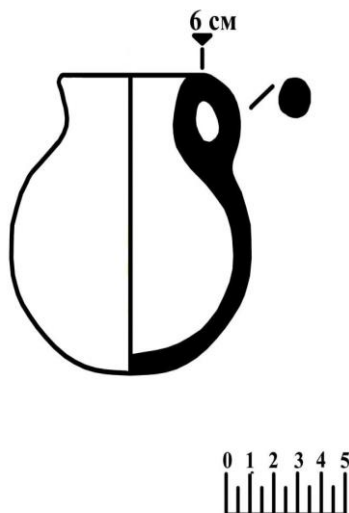
Ayniqsa hozirgi kunda texnologiya yutuqlaridan foydalanish asosida arxeologik topilmalarni rekonstruksiya qilish juda ham samarali usul desak mubolag'a bo'lmaydi. Sababi zamonaviy texnologiya va dasturlar asosida rekonstruksiya ishlari olib borilib 3D (uch o'lchamli) modellar

yaratilishi tarixni jonlantirish, o'rganilmagan muammolarni ko'rib chiqish, tahlil qilish va kengroq xulosa chiqarish imkonini beradi.

1-rasm. Topilmaning asl ko'rinishi

Asosiy qism: Kishilikning qadimgi davrini o'rganmay turib, uning keyingi davri haqida to'la tasavvur hosil qilib bo'lmaydi, chunki madaniyatning dastlabki poydevori tamal toshi o'sha vaqtda qo'yilgan. O'rta Osiyo tarix fanida arxeologiya manbalariga asoslangan tarixiy rekonstruksiya masalalarini ilgari surish XX asrning 40-yillari oxirlarida boshlangan[4, C. 59-66]. Xorazm vohasi tarixining arxaik davri haqidagi tadqiqotchilar S.P.Tolstov, A.V.Vinogradov, A.S.Kes, E.D.Mamedov, S.P.Baratov, Ya.G'.G'ulomov, N.Xolmatov, E.B.Bijanov, O.A.Vinogradov va boshqa tarixchi, arxeologlar asarlaridagi ma'lumotlar asosida Xorazm hududi tarixini yoritish va rekonstruksiya qilish mumkin.

2-rasm. Topilmaning Photoshop dasturida rekonstruksiya qilingan holati

Insoniyat tarixining juda katta davri moddiy manbalarga tayangan holda qayta tiklab (rekonstruksiya) talqin etilishi ma'lum[5, B. 5]. Arxeologik yodgorliklarni tashqi ko'rinishini saqlab qolish va rekonstruksiya qilish uchun yodgorlikning o'lchov va chizmalari kerak bo'ladi, lekin amalda ular ko'pincha mavjud bo'lmaydi yoki haqiqatga mos kelmaydi. Bunday noaniqliklar tufayli yodgorliklarni tasavvur etish va rekonstruksiya qilish qiyin ish hisoblanadi. Buning oqibatida esa yodgorliklarga nisbatan e'tibor kamayadi. Shu nuqtai nazardan ham arxeologik yodgorliklarning 3D modelini yaratish hozirda dolzarb masalalardan hisoblanadi. Chunki 3D modellash tirish texnologiyalaridan foydalanish kam vaqt sarflab yuqori aniqlikdagi uch o'lchovli ma'lumotlarni olish imkonini beradi va bu ma'lumotlar asosida arxeologik yodgorliklarning shakllari, o'lchamlari haqidagi tasavvurga ega bo'lamiz. Bundan tashqari yemirilish natijasida yo'qolib borayotgan

topilmalarni asl ko'rinishini ham saqlab qolish mumkin bo'ladi. Shu maqsadda xorijiy arxeologlar keng miqyosda AutoCad, MicroStation, AutoCad Map, Easy Cad, 3DsMax, Autodesk Maya, ArhiCAD, 3DWorldStudio, Unity 3DQuest 3D, 3DVia Studio (Virtual Tools), Unigine, 3D Game Studio va boshqa shu kabi maxsus dasturlardan foydalanib kelmoqdalar.

Oxirgi yillarda kompyuter texnologiyasining rivojlanishi natijasida kompyuterli modellashtirish rivojlanib bormoqda. Bu tarixiy voqea yoki obyektlarning modelini yaratish imkoniyatlarni yanada kengaytirdi. Bunda AutoCAD, 3D Max dasturlarini chuqur bilish va undan unumli foydalana olish zarur. Tarixiy tadqiqotlarda ham 3D modellashtirishning ahamiyati juda yuqori sanaladi[6, B. 16-17].

3-rasm. Topilmaning 3Ds Max dasturida rekonstruksiya qilingan holati (modeli)

Xulosa: Xorazm vohasining eng qadimgi davrlar tarixiga oid juda ko'plab ma'lumotlarni S.P. Tolstov va uning jamoasi a'zolari tomonidan o'tkazilgan arxeologik qazishmalar asosida yozib qoldirilgan ilmiy nashrlar, monografiyalardan bilib olishimiz mumkin. XX asrning 30-yillaridan hozirgi kungacha davom qilib kelayotgan arxeologik izlanishlar natijalari ilmiy nashrlarda an'anaviy va qisman zamonaviy holda rekonstruksiya qilinib kelinmoqda. Zamonaviy uslubdagi rekonstruksiya ishlari hozirgi zamon talabi hamdir. 3D modellashtirish esa o'quvchi e'tiborini jalb etuvchi eng muhim yo'nalishdir. Shu sababli Xorazm vohasi tarixini yoritishga xizmat qiluvchi arxeologik tadqiqotlar natijalarini nafaqat an'anaviy balkim zamonaviy uslubda rekonstruksiya qilish masalasi arxeologlar uchun muhim vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalq deputatlari Xorazm viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyasidagi nutqi // <https://president.uz/uz/lists/view/1147>.
2. Маткаримов Х.О. Хоразм воҳасида археологик тадқиқотлар тарихи (қадимги даврга оид тарихий реконструкция муаммолари) Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. афтореф. – Нукус: 2021.
3. Толстов С.П. Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб. – Тошкент,: “Янги нашр авлоди”. 2014.
4. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
5. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
6. Эгамбердиева Н.А. Қадимги даврнинг тарихий реконструкцияси масалалари т.ф.д., доц., Тошкент давлат педагогика университети.

UO'K 93/94

FARG'ONA VODIYSIDAGI KOROSKON SAYYIDLARI

M.M.Mirzayeva, tayanch doktorant, O'zRFA Sharqshunoslik instituti, Toshkent

Annotatsiya. Koroskon sayyidlari Farg'ona vodiysidagi mashhur sayyid xonadonlardan biridir. Xonadonga tegishli hujjatlarni tadqiq etish natijasida ushbu oila XVI-XIX asrlar davomida Farg'ona vodiysida yashaganlari aniqlandi. Ayrim sayyidlarga tegishlilarining hujjatlarning

miqdori ko'pligi va ularning matni to'liq saqlanib qolganligi bois maqola aynan ushbu sayyidlar tarixi tadqiqiga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlari: *Farg'ona vodiysi, Koroskon, Koroskon sayyidlari, Sulton Sayyid avliyo, Sayyid Fozil Ali, Sayyid Go'yo Muhammadxo'ja, Sayyid Zohid, Sayyid Jaloliddinxo'ja*

Аннотация. *Карасканские саййиды - одна из известных семей саййидов Ферганской долины. В результате анализа семейного архива установлено, что эта семья проживала в Ферганской долине в XVI-XIX веках. В статье рассматривается вопрос истории представителей Карасканских саййидов, о которых сохранилось большое количество документов.*

Ключевые слова: *Ферганская долина, Караскан, Карасканские саййиды, Султан Саййид Аулия, Саййид Фазиль Али, Саййид Гуя Мухаммад-ходжа, Саййид Захид, Саййид Джалаладдин-ходжа*

Abstract. *Karaskan sayyids are one of the prominent sayyid families in the Ferghana valley. As a result of analyzing family's archive, it was found that this family lived in the Fergana Valley during the 16th and 19th centuries. The article addresses the issue of the history of the representatives of Karaskan sayyids, whose large number of documents have been preserved.*

Key words: *Ferghana Valley, Karaskan, Karaskan sayyids, Sultan Sayyid Auliya, Sayyid Fazil Ali, Sayyid Guya Muhammad-khwaja, Sayyid Zahid, Sayyid Jalaladdin-Khwaja*

Markaziy Osiyo tarixida sakral xonadonlar siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hayotda alohida o'ringa ega bo'lishgan. Ular sayyid, xo'ja, to'ra, shayx, amirzoda, xudovandzoda, eshon, maxdum kabi nomlar bilan atalib kelingan [7:27].

Xoja Ahror, Mahdumi A'zam asos solgan xonadonlar yoki Jo'ybor xojalari xonadoni o'z davrida taniqli xonadonlardan ekanligi ma'lum. Cho'qon Valixonov Qo'qon xonligidagi sayyidlar va xo'jalarga mansub oltita katta xonadonlar mavjud bo'lganligini qayd etgan. U eslatib o'tgan xonadonlar hazrat Umar (r.a.) avlodlari hisoblangan Shayx Ahmad Sirxindiy xonadoni, "Qoshg'ar xo'jalari", sof sayyidlar avlodi hisoblangan "Turkiston xo'jalari", Shayx Xovandi Tohur avlodlari bo'lib, bulardan tashqari boshqa xo'jalar xonadonlari borligini ham aytib o'tgan [1:27].

Markaziy Osiyoning bunday alohida e'tirof etilgan xonadonlar tarixini o'rganish davr ijtimoiy-siyosiy hayotini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday xonadonlar ijtimoiy iyerarxiyada yuqori o'rinlarni egallashgan. Eng boy va taniqli oilalar turli soliqlardan ozod etilgan, vaqflarga ega bo'lishgan, islom huquqshunosligi sohasidagi lavozimlar ularga berilgan va bu lavozimlar avloddan-avlodga o'tgan.

Farg'ona vodiysidagi mashhur sayyidzoda Sulton Sayyid avliyo avlodlari hisoblangan Koroskon sayyidlari mana shunday xonadonlardan biridir. Xonadon tarixi tadqiqi kam o'rganilgan bo'lsa-da, bizning davrimizgacha saqlangan hujjatlar asosida Farg'ona vodiysidagi obro'li sayyidlar xonadonlaridan biri bo'lganligi ma'lum bo'ladi [6]. Ushbu xonadon sayyidlar tabaqasiga mansubligi jihatidan ham humkdorlar e'tiborida bo'lgan. Ular tomonidan berilgan yorliqlarda ularga ziyon-zahmat yetkazmaslikka, hurmat qilishga da'vat etilgan. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida ularga Koroskon, Qizilrabot, Adak va Govxona mavzelari suyurg'ol etib berilib, turli soliqlardan ozod etilgan va imtiyozlarga ega bo'lgan. Xonadonning ayrim vakillari Koroskon kenti dorug'aligiga ham tayinlangan. Minglar davrida esa nafaqat ma'muriy birlik sifatida boshqa bir davlat hududiga kirdi, balki ushbu xonadonga berilgan yer-mulk shaklida ham o'zgarish yuz berdi. Bu jarayon ularga berilgan yorliqlarda aks etganligiga guvoh bo'lamiz. Sulton Sayyid avliyo Koroskonda [1] istiqomat qilgan oilaning bizga ma'lum bo'lgan ilk vakili hisoblanadi. Uning mozori Koroskon qishlog'ida joylashgan bo'lib, ushbu sayyidlar xonadoni ham qishloqqa nisbat berilib Koroskon sayyidlari deb nomlanadi.

Afsuski, xonadonga tegishli nasabnoma saqlanib qolinmagan. Sulton Sayyid Karaskoniyning Hazrat Ali ibn Abu Tolibgacha ulangan nasabi O'. Sultonov izlanishlari davomida boshqa bir xonadonga tegishli nasabnoma asosida tiklangan. Unga ko'ra nasabnoma quyidagicha berilgan: Sulton Sayyid Karaskoniy ibn Sayyid Jaloliddin ibn Sayyid Muhammad – Murodbaxsh Valiy ibn

Mavlono Abulg'oziy ibn Sayyid Ali Ja'far ibn Mavlono imom Naqiy ibn imom Muhammad Taqiy ibn imom Muso Kozim ibn Imom Boqir ibn Ali Asg'ar [7:30].

Hujjatlarda ularning nasabnomasini tiklashga ko'mak beruvchi qarindoshlik holatlarini ko'rsatuvchi ma'lumotlar kam uchraganligi bois ushbu xonadon vakillari tarixini hujjatlardagi yillar ketma-ketligi asosida tiklashga harakat qildik.

Xonadon arxividagi dastlabki yorliq Sayyid Fozil Aliga berilgan. Sayyid Fozil Ali 919/1513-928/1521-1522 yillar oralig'ida imtiyozga ega bo'lib kelgan. Unga tegishli hujjatlarning birortasida uning otasi yoki farzandlari borasida biror ma'lumot mavjud emas. Lekin Sayyid Fozil Alining otabobolari ham Koroskon mavzesining obro'li zodagonlaridan bo'lganligi qayd etilgan: *"... Sayyid Fozil Ali qadim zamondan beri, ota-bobolaridan torti, Karaskon mavzei zodagonlarining peshqadami va muqtadosi va tarxoni mutlaqul inon bo'lg'on..."* [2:82-hujjat]

Uning vafotidan so'ng uning o'g'illariga berilgan yorliqlardan uning uch o'g'li borligi anglashiladi. Ularning ikki nafari Sayyid Go'yo Muhammadxo'ja va Sayyid Abulqosim ekanligi ma'lum bo'lgani holda, uchinchi o'g'li kim bo'lganligi noma'lum. Quyida ushbu yorliqdan parcha keltiramiz:

"... Karaskon boshlig' mulk, asbob va yobisi suyurg'ol va langar va sajjodalarini o'g'ullari Sayyid Go'yo Muhammad va Sayyid Abulqosim boshlig'larg'a bori yangida boshlab inoyat qilib, otalari dasturi bilan berildi... Har vajhdin Karaskon va g'ayridin hosil bo'lsa, bu uch og'a-ini barobar hissa qilib maoshlarig'a sarf qilsunlar" [2:47].

Sayyid Go'yo Muhammadxo'ja berilgan boshqa yorliqlarda ham Sayyid Fozil Ali uning otasi ekanligi ta'kidlangan [2:58, 102-h.]. *"...Nizomiddin Sayyid Go'yo Muhammad ahvolig'a shomil etib, otasi Fozil Ali dasturi bilan ota, og'a, ini, o'g'ul darvishlarig'a yasoq, olbon havola qilmasun, olmasun, deb muborak yarlig'imizni berib erduk..."* [2:55-h.]. Sayyid Go'yo Muhammadxo'ja bilan bir davrda va undan so'ng imtiyozga ega bo'lib kelgan Sayyid Zohidga 970/1563-1039/1630 yillar davomida yorliqlar berilgan. Afsuski, ushbu hujjatlarda ham Sayyid Zohid otasi dasturi bilan yorliq berilganligi ta'kidlansa-da, otasining ismi keltirilmagan [4; 2:50, 87, 117-h.]. Sayyid Fozil Ali xonadonning dastlabki imtiyozga ega bo'lgan vakili sifatida bizga ma'lum. Uning o'g'illaridan biri bo'lmish Sayyid Go'yo Muhammadxo'ja bilan bir davrda va undan so'nga ham Sayyid Zohidga yorliqlar berilganligini, shuningdek, ushbu davrda boshqa sayyidlarga tegishli yorliqlarda otasining dasturi bilan nishon berilayotganligi qayd etilmaganligini inobatga olsak Sayyid Zohid Sayyid Fozil Alining uchinchi o'g'li bo'lishi mumkin. Sayyid Zohidning bir singlisi ham bo'lgan. Unga Faqirshoh ismli shaxs uylanish uchun da'vogarlik qilgan, nishonda uning singlisiga da'vogarlik qilmasligi, unga daxl qilmasligi qayd etilgan [3].

Shuningdek, XVI asr davomida yashagan xonadon vakillaridan Sayyid Karimxo'ja ham ma'lum imtiyozga ega bo'lgan.

Sayyid Go'yo Muhammadxo'jadan so'ng birorta sayyidga berilgan yorliqlarda ularning otasi sifatida unga ishora qilinmaydi. Hozirda Chortoq tumani Koroskon shaharchasidagi "Tolmozorbuva" deb nomlanuvchi ziyoratgohda oltita qabr mavjud. Biz tadqiq etayotgan xonadon avlodi hisoblanmish Xo'jaakbar Ahmedov Ahmadxo'ja o'g'lining bergan ma'lumotlariga ko'ra, bu yerga Sayyid Go'yo Muhammadxo'ja va uning besh nafar o'g'illari dafn etilgan.

XVII asrda Sayyid Fazlullohxo'ja, Sayyid Lutfulloh, Sayyid Kamoliddinxo'ja, Sayyid Fuzaylxo'ja, Sayyid Fathulloxo'ja, sayyid Afzalxo'ja, sayyid Nasrulloxo'jalar imtiyozga ega bo'lishgan. A. Juvonmardiyev o'z tadqiqotlarida sayyid Fathulloxo'ja va sayyid Afzalxo'ja sayyid Fazlullohxo'janing "ini"lari ekanligini ma'lum qiladi [6:122].

XVIII asrda Muhammad Rofexo'ja, Sayyid Abdussoneyxo'ja, Abulhafizxo'jalarga; XIX asrda esa Muhammad Homidxo'ja, eshon Mo'minxo'ja, eshon Muhammadxo'ja, sayyid Muhammad Sharifxo'ja, sayyid Jaloliddinxo'jalarga yorliqlar taqdim etilgan.

Mazkur davrdagi hujjatlarda ham yuqorida aytilganidek sayyidlarning bir-biriga qarindoshligi masalasiga oid ma'lumotlar qayd etilmagan. Faqatgina sayyid Jaloliddinxo'janing otasi kim bo'lganligi masalasiga hujjatlar asosida aniqlik kiritildi.

"Yorliqlar to'plami"da Sayyid Jaloliddinxo'ja nomiga 13 ta yorliq hamda hokimlar va amlokdorlar tomonidan berilgan 23 ta pattalar mavjud bo'lib, yorliqlar 1226-1292/1811-1875 yillar

oralig'ida berilgan [2:1, 20-h.]. Mazkur hujjatlar tahliliga qaraganda, Sayyid Muhammad Sharifxo'ja eshon Sayyid Jaloliddinxo'janing otasi bo'lgan ekan [5:3]. Bu yorliqda quyidagicha keltirilgan: "... *oliy darajalik marhum Sayyid Muhammad Sharifxo'ja eshonning aziz va yetuk o'g'li sayyidlar panohi sharofatlik Sayyid Jaloliddinxo'ja eshon qadimdan, ota-bobolaridan tortib to hozirgacha o'tmish sultonlar va ketma-ket hukm surg'on hoqonlarning oliy rasmiy varaqalari va qat'iy hujjatlarig'a egadir...*" [6:145] Lekin uning o'zining nomiga berilgan yorliq mavjud emas. Hujjatlar asosida shuni aytishimiz mumkinki, sayyid Jaloliddinxo'ja ushbu xonadonning imtiyozga ega bo'lgan so'nggi vakilidir. Aynan ushbu sayyid Qo'qon xonligi tugatilingandan so'ng 1880 yilda o'zining yerga bo'lgan huquqini tasdiqlash uchun qo'lidagi hujjatlarning nusxasini olib general-gubernator kanselariyasiga topshirgan. V.P. Nalivkin ham o'z asarida mazkur sayyid bilan uchrashganligi hamda uning qo'lida hujjatlar borligi haqida ma'lumot bergan. Farg'ona hukmdorlari va Buxoro amirlari tomonidan Sulton Sayyid mozorining shayxlariga berilganligini qayd etib o'tgan [5:3].

Xulosa qilib aytganda, XVI-XIX asrlarda Koroskon sayyidlari xonadoni ijtimoiy-siyosiy tarixiy jarayonlarning faol ishtirokchisi bo'lib kelgan. Sayyidlarning bir-biriga qarindoshligi aks etgan ma'lumotlar juda kam uchrashi va ayrim hujjatlarda yili ham mavjud emasligi xonadon tarixini tiklashda qiyinchilik keltirib chiqaradi. Qo'limizda xonadonga tegishli nasabnoma ham mavjud emasligi bois, ko'pgina sayyidlarning faqatgina ismlarini va imtiyozga ega bo'lgan davrinigina aniqlash bilan kifoyalandik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Opening the Way for Islam: The Ishaq Bab Narrative, 14th-19th Centuries // Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: the Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions / Edited by Devin De Wees, A.K. Muminov Almaty:Daik-Press 2013. Vol. 1. – 640 p.
2. Yorliqlar to'plami. O'zR FA SHI fondi, qo'lyozma № 1644.
3. O'zbekiston Milliy arxivi (bundan keyin O'zMA). I-323-jamg'arma, 2-ro'yxat. 37-yig'ma jild.
4. O'zMA. I-323-jamg'arma, 2-ro'yxat. 41-yig'ma jild.
5. В.П. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 215 с.
6. Жуновмардиев А. XVI-XIX asrlarda Farqona da er-suv masalalariga doir. – Toshkent, 1965. – 184 b.
7. Султонов Ў.А. Ўрта Осиёда саййидлар хонадонининг шаклланиши хусусида // Имом Бухорий сабоқлари. – Toshkent, 2018. №1. – Б. 27-30.

UO'K 93/94

NAMANGANDA SILGA QARSHI KURASH TARIXIGA DOIR (XX ASR 30-60-YILLARI)

Q.M.Najmiddinov, tayanch doktorant, Namangan Davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada XX asrning 30-60-yillarida Namangan hududidagi sil kasalligi va unga qarshi kurash jarayonlari, muammolar va uning sabablari, sovet hukumatining aholi salomatligini himoyalash borasidagi siyosati Namangan viloyati misolida ko'rib chiqiladi.

Sovet hukumati sil kasalligi va uning oqibatlarini bartaraf etish uchun katta dasturlar ishlab chiqqan. Lekin bu ko'rilgan chora-tadbirlar hududlarda doim yetarli darajada amalga oshirilmagan. Xususan, Namangan hududida sil kasalligiga qarshi kurash uchun emlash jarayonlari o'tkazilgan, zamonaviy tibbiy jihozlar olib kelingan. Lekin aksariyat holatlarda kasallik bilan og'rigan bemorlar uchun palatalarning yetishmasligi, shifokorlarning kamligi va malakasizligi, tibbiyot hamshiralarning o'quvsizligi va boshqa sabablar tufayli sil kasalligiga qarshi ko'rilgan chora-tadbirlar doim ijobiy natijalar olib kelmagan.

Ayniqsa, kadrlar qo'nimsizligi va moddiy texnika bazasining yetarli emasligi aholi o'rtasida sil kasalligiga qarshi kurash jarayonlarida ko'plab qiyinchiliklar, salbiy oqibatlar keltirib chiqarganligi dalil va hujjatlar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: tuberkulyoz, tubdispanser, pnevmotoroks, rentgen, palata, kabinet, flyurografiya, sanitarka

Аннотация. В статье рассматриваются туберкулез в 30-60-е годы XX века в Наманганской области и процессы борьбы с ним, проблемы и его причины, а также политика советского правительства по охране здоровья населения на примере Наманганской области.

Советское правительство разработало масштабные программы по ликвидации туберкулеза и его последствий. Но эти меры не всегда были реализованы в достаточной степени в регионах. В частности, в Наманганской области проведены процедуры вакцинации для борьбы с туберкулезом, завезено современное медицинское оборудование. Но в большинстве случаев принимаемые меры против туберкулеза не всегда приносили положительные результаты из-за отсутствия палат для больных, страдающих этим заболеванием, нехватки квалифицированных врачей, необразованности медицинских сестер и других причин.

На основании свидетельств и документов выявлено, что нехватка кадров и недостаточная материально-техническая база вызвали множество трудностей и негативных последствий в процессе борьбы с туберкулезом среди населения.

Ключевые слова: туберкулез, туберкулезный диспансер, пневмоторакс, рентген, палата, кабинет, флюорография, санитария.

Abstract. The article examines tuberculosis in the 30-60s of the 20th century in the Namangan region and the processes of combating it, problems and its causes, as well as the policy of the Soviet government on the protection of public health on the example of the Namangan region.

The Soviet government developed large programs to eliminate tuberculosis and its consequences. But these measures have not always been implemented sufficiently in the regions. In particular, in the Namangan region, vaccination procedures were carried out to combat tuberculosis, and modern medical equipment was brought. But in most cases, the measures taken against tuberculosis have not always brought positive results due to the lack of wards for patients suffering from the disease, the lack of qualified doctors, the lack of education of medical nurses and other reasons.

It has been revealed on the basis of evidence and documents that the lack of personnel and the insufficient material and technical base have caused many difficulties and negative consequences in the process of fighting tuberculosis among the population.

Keywords: tuberculosis, tube dispensary, pneumothorax, X-ray, ward, office, flurography, sanitation

Kirish. Sil kasalligi jahon muammosi bo'lib, dunyo hamjamiyatiga tahdid solmoqda. 1993-yilda Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti silni jamiyat sog'ligini saqlashning global muammosi deb e'lon qildi. Bugunga kunga kelib Yer kurrasi aholisining 1/3 qismi sil kasalligi bilan zararlangan. Har yili 2 mln. odam bu kasallikdan ko'z yumadi. Har qanday davlat o'z fuqarolarining sog'ligini saqlash uchun kuchli ijtimoiy siyosat olib borishga va aholining salomatligini barqaror ushlab turishga harakat qiladi. Chunki epidemiyalar va kasalliklar aholi o'rtasida avj olib ketadigan bo'lsa, buning natijalari bilan kurash nihoyatda qiyinlashib ketadi va bu esa jamiyatda turli noroziliklar va tartibsizliklarga sabab bo'ladi [1]. Ko'plab hukumatlarning buning natijasida qulaganligiga tarix- dan misollar ko'p. Sovet davlatining sil kasalligiga qarshi kurash borasidagi siyosati Namangan hududida o'ziga xos, murakkab tarzda kechdi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar: Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik, ilmiylik, qiyosiy tahlil, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Ushbu mavzuni yoritishda 1917-1991-yillarda O'zbekiston, xususan, Farg'ona vodiysida tibbiyot soxasi va sog'liqni saqlash tizimi bo'yicha ilmiy ishlar olib borgan G.Mo'minova, Sh.Abdurahimova, E.Tojimirzayev kabi olimlarning ilmiy tadqiqot ishlaridan va Respublika arxiv materiallaridan tahliliy foydalanildi. Ayniqsa, Namangan viloyati davlat arxivi materillaridan kengroq foydalanilib, ushbu ma'lumotlar ilmiy doiraga kiritildi. Ushbu davrdagi epidemilogik vaziyatni kompleks va tizimli tarzda o'rganilmaganligi mazkur yo'nalishda chuqur ilmiy izlanishlar olib borish lozimligidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijalari: 1930-yilda Namangan shahrida shifokor Mudrix tomonidan 25 o'rinli silga qarshi kurash dispanseri ochilgan. Dispanser binosi 4 ta palatadan iborat bo'lgan, qo'shimcha xizmatlar bo'lmagan, statsionar moslashtirilgan binoda, dispanser esa boshqa binoda joylashgan. Mudrix ochgan bu dispanserning ilk xodimlari xo'jalik mudiri Rodenko, oshpaz Straxovich bo'lgan.

Sil kasaliga shubha qilingan kasallarni shahar kasalxonasi rentgen apparatida aniqlashgan. Shahar sil kasalliklari dispanseri rentgen apparati yaxshi ishlamasligi hamda shifokorlar yetishmasligi sababli profilaktik ishlarni olib bora olmagan. 1943-yilda Namangan shahar kasalxonasi hududidagi jarrohlik korpusi qanotlaridan birida suyak sili sanatoriyasi ochilgan. Viloyat sil kasalliklari markazi tashkil etilishi munosabati bilan Namangan shahar tubdispanseri viloyat silga qarshi kurash dispanseriga aylantirilgan. Shu munosabat bilan yana qo'shimcha 25 o'rin ajratilgan. 1944-yilda viloyat dispanser bosh shifokori etib SH. Botirov tayinlangan. U bosh shifokor lavozimida faoliyat yuritgan vaqtda viloyat tubdispanserida o'pka xirurgiyasi jarrohlik blogi tashkil etilgan va bu blok 1949-yilgacha mavjud bo'lgan. Xirurg Sh. Botirov aspiranturaga ketishi sababli uning o'rnini bosuvchi mutaxassis topilmagan va jarrohlik blogi yopilgan. Bu davrda shifokorlar yetishmagan. 1947-yilda N. Rahimbayev viloyat tubdispanseriga bosh shifokor etib tayinlandi va 1955-yilgacha ishlaydi [2].

1951-yilda Namangan shahrida surunkali bemorlar uchun tuberkulyoz(sil) kasalxona ochilgan va surunkali bemorlar kasalxonasi esa "Paxtalik-ko'l" sovxoziga o'tkazilgan. 1951-yilda viloyat dispanseri tomonidan flyurografiya apparati olingan. Bu apparatlar bilan qishloq aholisi o'rtasida silni erta aniqlashga e'tibor qaratilgan. Shaharda flyurografik tekshirishlar asosan uyushgan aholi o'rtasida olib borilgan. Tumanlarda esa asosan, maktablarda va kolxozchilar o'rtasida olib borilgan. Flyurografik apparat bilan olingan rasmlarni ko'p holatda qayta olishga to'g'ri kelgan. Ayrim holatlarda ularni rentgen bilan ko'rishga to'g'ri kelgan. Flyurografiya apparati bilan mashina ham olingan. Mashina esa avtomatik brigada va apparat uchun moslanmagan bo'lgan. Shunday noqulayliklarga qaramay qishloq aholisi o'rtasida flyurografik kuzatishlar olib borilgan [3].

Respublikada nafas yo'llari va o'pka shamollashi bilan og'rigan 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'rtasidagi o'lim holatlari ham ko'p kuzatilgan. Xususan, 1941-yilda Toshkent shahrining o'zida 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'rtasida vafot etganlar soni -1150, Samarqandda - 156, Andijonda - 102, Xorazmda 80, Farg'onada - 70, Namangan viloyatida esa - 40 nafarni tashkil etgan. Iqlimi ancha issiq bo'lgan Surxondaryo viloyatida ushbu ko'rsatkich 10 nafar bo'lganligini kuzatish mumkin [4].

XX asrning 30-60-yillarida viloyat tubdispanserining mutaxassislar bilan taminlanganlik darajasi: shtat bo'yicha shifokorlar – 16 nafar, amalda mazkur lavozimni egallanganlar – 13,5 nafarni tashkil etardi. Shuni inobatga olish kerakki, shifokorlar 2 stavka ish olgan bo'lib, aslida ularning soni 6- 7 nafarga to'g'ri kelardi. O'rta ma'lumotli tibbiyot kadrlari bilan viloyat tubdispanserlari to'liq ta'minlangan. Viloyat tumanlarida shifokor kadrlar masalasi yomon ahvolda bo'lgan. 1950-1951-yillarda Chust, Uchqo'rg'on, Kosonsoy va Norin tumanlarida sil kasalliklari kabinalari tashkil etilgan. Lekin bu kabinalarda faoliyat olib borishga shifokorlar tayyorlanmaganligi tufayli muntazam ishlamagan. 1950-1951-yillarda tuman sil kasalliklari kabinetlari uchun viloyat tubdispanserida 12 nafar shifokorni tayyorlash rejalashtirilgan. Biroq, 4 nafar shifokor amalda tayyorlangan xolos. Lekin ular ham muntazam ishlamagan. Ular ham tumandan tumanga tez-tez olib o'tilgan. Ayrim tumanlarda maxsus tayyorgarlikdan o'tmagan, silkasalliklari haqida umumiy tushunchagagina ega bo'lgan shifokorlar ishlagan. Shuning uchun viloyatdan tuman tubdispanserlarga shifokorlar birlashtirilgan. Ular birlashtirilgan tuman bo'yicha bemorlarni qabul qilishgan va juda kam holatlarda tumanlarga chiqishgan [5].

1955-yil aprelida Namangan viloyatida respublikada birinchi bor To'raqo'rg'on tumani Shahand qishloq sovetida kolxoz silga qarshi kurash sanatoriyasi tashkil etildi. Sanatoriya 25 o'rindan iborat bo'lib, bu kolxoz byudjetidan qoplanar edi. Ushbu sanatoriya kolxoz bog'ida joylashgan bo'lib, rentgen apparati bilan jihozlangan edi [6].

1955-yilda Namangan viloyatida 3 ta silga qarshi kurash dispanseri tashkil etildi. Chust, Uchqo'rg'on, Kosonsoy tumanlarida tubdispanserlar 25 o'rinli bo'lgan. 1956-yilda Namangan viloyatida quyidagi sil kasalliklari punktlari ochilgan: 1) Yangiqo'rg'on tuman Nanay qishlog'ida 15 o'rinli silga qarshi kurash dispanseri ochilgan va 1963-yilda Chortoq va Nanay dispanserlari birlashtirilib, Yangiqo'rg'on dispanseri 100 o'ringa kengaytirilgan 2) Chortoq tumanida "Leninchi yo'l" kolxozida 25 o'rinli kolxoz sanatoriysi ochilgan 3) Namangan shahrida eski aeroport hududida 100 o'rinli sil kasalliklari shifoxonasi ochilgan bo'lib, 50 o'rin o'rta yoshli surunkali o'pka kasali borlarga, 50 o'rin katta yoshli tayanch-harakat apparati sili bemorlari uchun edi. 1956-yilda bitta flyurografik apparat olingan. Viloyat tubdispanseri bazasida 3 ta terapevt o'pka sili bo'yicha qayta

tayyorlangan. Ular tuman dispanserlarida ishlash uchun yo'naltirilgan. Shuningdek, viloyat tubdispanser bazasida rentgen-laborant va klinik laboratoriyalar uchun laborantlar ham tayyorlangan. Bu davr mobaynida 6 nafar o'rta tibbiyot ishchilari ham tayyorlangan. Viloyat tubdispanseri hamshiralarining bilimlarini oshirish maqsadida 150 soatlik o'quv dasturlari o'tkazilgan. 1957-yilda Namangan viloyatida yana 2 ta kolxoz sanatoriysi ochilgan. Bular To'raqo'rg'on tumanidagi "Stalingrad" kolxozida 25 o'rinli, Uychi tumanidagi "Leninchi yo'l" kolxozida 25 o'rinli bo'lib, ular kolxoz byudjetidan ta'minlangan. 1957-yilda viloyat tubdispanserida 2 ta flyurografik apparati bo'lgan. Ular sil kasalligini erta aniqlash maqsadida foydalanilgan. 1957-yilda viloyat tubdispanseri qoshidagi statsionarda jarrohlik blogi tashkil etilgan.

Viloyat tubdispanseri moslashtirilgan binoda joylashgan. Jarrohlik amaliyoti uchun 2 ta palata ajratilgan. Bemorlarni yotqizishning ilojisi yo'qligi sababli kasallar soni birdan qisqargan. Viloyat sog'liqni saqlash bo'limi va viloyat ijroiya qo'mitasi kengashlarida bosh shifokor Fesenko bir necha marotaba viloyat tubdispanserini kengaytirish masalasini qo'ygan. Lekin mablag' ajratilmagan [7].

Agar Namangan viloyati bo'yicha 1957-yilda profilaktika maqsadida 92,582 kishi rentgen tekshiruvdan o'tkazilgan bo'lsa, 1958-yilda ular soni 98,727 nafarga yetgan. Siljishlar sezilarli bo'lmasada, silni erta aniqlash bo'yicha olib borilayotgan ishlar muvaffaqiyatli edi. Agar 1957-yilda qayta ro'yxatga olingan bemorlarga nisbatan 46,2 % kishida sil kasalligi erta aniqlanib hisobga olingan bo'lsa, 1958-yilda bu 69,8 % ni tashkil etgan. Bundan ko'rinib turibdiki, qishloq va shahar aholisi o'rtasida o'tkazilgan profilaktik ko'riklar, ayrim tumanlarda qo'llanilgan bioprobalar va 30 yoshgacha bo'lgan uyushgan va uyushmagan aholini revaksinatsiya qilish ishlari o'z natijasini berdi. 1957-yilda 11863 kishi revaksinatsiya(qayta emlash) qilingan bo'lsa, 1958-yilda viloyat bo'yicha 18256 kishi qayta emlangan. O'lkada yuqumli kasalliklarning keng tarqalishi, aholi o'rtasida o'lim ko'rsatkichlarining ortib borishi, bunday holatlarni bartaraf etishda esa tibbiy xizmatni to'liq amalga oshirishning imkoni bo'lmaganligi tufayli Namangan shahar ijroiya qo'mitasi tomonidan "Pullik poliklinikalarni" tashkil etish bo'yicha qaror qabul qilinadi. Namangan shahrida tashkil etilgan poliklinikada bemorlarga kechki vaqt ikki soat davomida xizmat ko'rsatilgan. Ushbu poliklinikada bir nafar professor, dotsent, pediatri, akusher-ginekolog, terapevt, okulist, jarroh faoliyat yuritib, bir oyda umumiy 3500 dan ortiq bemorga xizmat ko'rsatilgan. Poliklinikaning bir kunlik daromadi 384 so'mni, oylik 9600, yillik daromad esa 115 200 so'mni tashkil etgan [8].

Ammo ushbu poliklinikada ham pullik asosida xizmat ko'rsatilishiga qaramasdan, barcha shifokorlar uchun bir oyga bir dona atir sovun berilganligi arxiv hujjatlarida qayd etilgan. Bu ham o'z navbatida kerakli gigienik vositalarning yetarli darajada bo'lmaganligidan dalolatdir [9].

1960-yilda Namangan hududi bo'yicha o'rinlar sonini ko'paytirish hisobiga silga qarshi kurash tarmog'i kengaydi. Qo'shimcha ravishda Uchqo'rg'on, Chortoq tumanlari dispanserlariga 25 ta, Norin tuman dispanseriga 20 ta, Chust, To'raqo'rg'on, Yangiqo'rg'on, Uychi tumanlari dispanserlariga 10 ta o'rin ajratildi. Namangan tumanida 25 o'rinli, Jomashuyda 25 o'rinli tuman tubdispanserlari qayta tashkil etildi [10].

Silga qarshi kurash tarmog'ining o'sib borishiga va davolash o'rinlarining ko'payib borishiga qaramay, bolalarda sil kasalligini davolash uchun o'rinlar yetishmovchiligi katta edi. Buning hisobiga bolalar asosan bolalar somatik shifoxonalariga yotqizilar edi. Suyak bo'g'im sili kasali bilan og'rigan bolalar uchun "Paxtalik-ko'l" sanatoriyasiga Uychi tuman bolalar sil kasalliklari sanatoriyesi ko'chirib o'tkazilgan. 1960-yilda "G'ova" bolalar sil kasalliklari mavsumiy sanatoriyasida dekabr oyida viloyat sog'liqni saqlash bo'limi buyrug'i bilan sentabrdan iyun oyiga qadar o'pka silining faol shakli bilan og'rigan bemor bolalar uchun 50 ta o'rin tashkil etildi. Mavsum davomida 350 o'rin ishlab turgan. Namangan viloyati bo'yicha sil kasali bilan og'rigan bemorlar uchun o'rinlar soni 1000 ta aholi soniga nisbatan 1959-yilda 0,5 ta, 1960-yilda 0,8 ta o'rinni tashkil etgan [11].

1964-yilda viloyat sog'liqni saqlash bo'limi buyrug'i bilan avval "Paxtalik-ko'l" sanatoriyasida bo'lim mudiri bo'lib ishlagan N.Ergashev Namangan shahar tubdispanseri bosh shifokor etib tayinlangan. N.Ergashev bosh shifokor bo'lib ishlagan davrida viloyat tubdispanserda o'rinlar soni 50 taga ko'paytirilgan va bolalar bo'limi ochilgan. Suyak va o'pka sili bilan kasallangan bolalar malakali yordam olishgan. Suyak-bo'g'im sili jarrohlik bo'limi ochilgan. Bu blokni shifokor Kamol Xolmirzaev boshqargan. U Leningraddagi(hozirgi Sank-Peterburg) ish joyida suyak xirurgiyasi mutaxassisligini

egallagan. K.Xolmirzaev suyak sili bo'yicha murakkab jarrohlik amaliyotlarini mustaqil o'tkazadi. Shahar tubdispanseriga 1966-yilda bir dona avtobus bilan birgalikda Vengriyaning flyurografik apparati qabul qilingan. Tumanlarda malakali shifokor rentgenologlarning hali ham yetishmasligi sababli flyurografik apparatlari qishloq aholisi o'rtasida sil kasalligini aniqlashda katta yordam berdi. Bosh shifokor N.Ergashev tumanlarga tez-tez chiqishlar qiladi. Flyurografik tekshirish vaqtida aniqlangan shubhali rentgenologiya tasvirlarini qayta o'tkazadi. Bu aniqlangan bemorlarni tezlik bilan yotqizish va davolashga imkon berdi [12].

Aholi soniga taqqoslaganda, xalqaro standartlar bo'yicha shifokorlar soni nihoyatda kam bo'lib, buning ustiga malakasizlari ham ko'p edi. Sog'liqni saqlash sohasiga ajratilgan mablag'lar kam bo'lib, ayniqsa bu silga qarshi kurash ishlariga mablag'lar “qoldiq prinsipi” bo'yicha ajratilgan. Malakali kadrlar ham Sovet Ittifoqi markaziy tibbiyot institutlarida o'qitilib, ularning ichida mahalliy o'zbeklar juda kamchilikni tashkil etardi. 1958-yilga kelib, O'zbekiston SSRda o'rta tibbiyot xodimlarini tayyorlovchi 15 ta o'quv yurtida 2580 nafar o'quvchi ta'lim olgan bo'lsa, 1965-yilga kelganda ularning soni 5365 nafardan oshgan. Ammo, ushbu dinamik o'sishga qaramasdan, ta'lim oluvchilar orasida mahalliy millat vakillarining ulushi 50 foizga ham yetmagan [13].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, sil kasalligiga qarshi kurash Sovet Ittifoqining barcha hududlarida olib borilishiga qaramay, bu chekka hududlarga faol ravishda kirib kelmadi. Mablag'lar joylarga yetib bormadi, kadrlar tayyorlashning aniq mexanizmi yo'qligi shifokor va hamshiralarning aholi soniga mos ravishda yetishtirib berilishiga imkon bermadi. Garchi kommunistik mafkuraga asoslangan jamiyatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi ishchilar qatlami hisoblansada, to sovet davrining oxiriga qadar ham ishchilarining sog'ligi bilan bog'liq sohalarga yetarli darajada mablag' ajratilmagan. Ajratilgan mablag'lar ham ma'muriy-buyruqbozlik asosidagi tizimda joylarga to'liq yetib bormagan. Sovet davlatida aholi salomatligi bilan bog'liq davlat xarajatlarini G'arb davlatlarinikiga solishtirilsa, bu ancha past darajada qolavergan va tibbiy jihozlar ham juda eskirgan, sifat jihatidan past darajada edi. Albatta, Ikkinchi jahon urushi respublika iqtisodiy hayotidagi inqirozni yanada kuchaytirib yubordi. Buning natijasida ijtimoiy tanglik vujudga kelib, sanitar-epidemiya vaziyati murakkablashdi. Aholi sonining ko'chirib keltirilganlar hisobiga oshib borishi, uy-joy muammosi, oziq-ovqat tanqisligi, maishiy xizmat ko'rsatish tizimining izdan chiqqanligi va hayot sifatining pasayib ketishi natijasida turli xil yuqumli hamda oshqozon-ichak kasalliklari keng tarqalib, o'limlar soni ko'paydi. Ayniqsa, sil kasalligi Namangan viloyatida qo'rqinchli ravishda kechdi. Ommaviy tarzda ayollar va maktab yoshidagi o'smirlarning sanoat korxonalari hamda dala ishlariga jalb etilishi, og'ir mehnat majburiyatlari, uzaytirilgan ish soati, shuningdek, yomon sharoit onalar va bolalar salomatligiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Tinch aholi uchun kasalxonalardagi o'rinlarning kamligi va mutaxassislarning yetishmasligi hamda moddiy qiyinchiliklar zarur tibbiy xizmat ko'rsatishga to'sqinlik qildi. Natijada, urush va urushdan keyingi yillarda tug'ilish ko'rsatkichi keskin tushib ketdi. O'lik va nogiron tug'ilgan chaqaloqlar soni ortib bordi, bu esa o'z navbatida millat genofondiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqari sovet davlatida tibbiyot kadrlari tayyorlash uchun o'rta va oliy o'quv yurtlarining ham moddiy texnika bazasi yaxshi emas edi. Ko'plab shifokorlar viloyat tubdispanserlarida maxsus malaka kurslarida o'qib tumanlardagi faol ish jarayonlariga jalb etilar edi. Shifokorlarning ko'pchiligi Rossiyaning markaziy rayonlaridan ishga jalb etilardi. Lekin, ular imkoniyatlaridan kelib chiqib mahalliy aholi orasida silga qarshi profilaktik chora-tadbirlar olib bordilar, shu yerda mahalliy aholi bilan birgalikda yashab, aholining tibbiy savodxonligini oshirdilar. Ularning ko'pchiligi Namangan aholisining yuksak hurmatiga sazovor bo'ldi. Ayniqsa, urush yillarida O'zbekiston SSR bo'yicha yuqumli kasalliklar bilan xastalangan bemorlar uchun kasalxonalarda umumiy 14754 ta joy ajratilgan bo'lib, Farg'ona viloyatiga -1660 ta, Andijon viloyatiga - 1701, Namangan viloyatiga - 1026 ta, joy to'g'ri kelgan. Ko'rinib turibdiki, Namangan viloyatiga barcha kasalliklar bilan og'riq bemorlar uchun juda oz joy to'g'ri kelgan. Albatta, bu butun respublika miqyosidagi muammo edi. Lekin XX asrning 60-yillaridan tibbiy xizmat ancha yaxshilanib, shifokorlar aholiga malakali tibbiy yordam ko'rsatib keldi. Respublika tibbiyoti, shuningdek, Namangan viloyati tibbiyot mutaxassislari ham ham bu qiyinchilik yillarida yuqumli kasalliklarga qarshi kurash borasida o'ziga xos tajriba to'pladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Med.uz/niito/page-history [Med.uz/niito/page-history.]

2. O'zITTHMA, 1-fond, 1-ro'yxat, 4089-yig'ma jild, 1-varaq [UzITTHMA, fund 1, list 1, collective volume 4089, sheet 1.]
3. Namangan viloyati davlat arxivi, 796-fond, 1-ro'yxat, 56-yig'ma jild, 1-2-varaq.[State archive of Namangan region, fund 796, list 1, collective volume 56, sheet 1-2.]
4. Namangan viloyati davlat arxivi, 796-fond, 1-ro'yxat, 56-yig'ma jild, 8-varaq.[State archive of Namangan region, fund 796, list 1, collective volume 56, sheet 8.]
5. O'zMA, R-1619-fond, 11-ro'yxat, 915-yig'ma jild, 144-varaq.[UzMA, fund R-1619, list 11, collective volume 915, page 144.]
6. Namangan viloyati davlat arxivi, 796-fond, 1-ro'yxat, 56-yig'ma jild, 12-varaq[State archive of Namangan region, fund 796, list 1, collective volume 56, sheet 12.]
7. Namangan viloyati davlat arxivi, 796-fond, 1-ro'yxat, 56-yig'ma jild, 21-varaq[State archive of Namangan region, fund 796, list 1, collective volume 56, sheet 21.]
8. Mo'minova G. O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi tarixi (1917–1991 yillar).– Toshkent: Yangi-nashr, 2015. – B. 211 [Muminova G. History of healthcare system in Uzbekistan (1917-1991). – Tashkent: New edition, 2015. - P. 211.]
9. Namangan viloyati davlat arxivi, 796-fond, 1-ro'yxat, 48-yig'ma jild, 9-varaq. [State archive of Namangan region, fund 796, list 1, collective volume 48, sheet 9.]
10. Namangan viloyati davlat arxivi, 13-fond, 1-ro'yxat, 913-yig'ma jild, 153-varaq.[State archive of Namangan region, fund 13, list 1, collective volume 913, sheet 153.]
11. Namangan viloyati davlat arxivi, 796-fond, 1-ro'yxat, 56-yig'ma jild, 24-varaq[State archive of Namangan region, fund 796, list 1, collective volume 56, sheet 24.]
12. Namangan viloyati davlat arxivi, 796-fond, 1-ro'yxat, 56-yig'ma jild, 15-varaq] State archive of Namangan region, fund 796, list 1, collective volume 56, sheet 15.]
13. Namangan viloyati davlat arxivi, 796-fond, 1-ro'yxat, 56-yig'ma jild, 24-varaq [State archive of Namangan region, fund 796, list 1, collective volume 56, sheet 24.]

UO'K 9:791

O'ZBEKISTONDA KINO SAN'ATINING VUJUDGA KELISHI***K.I.Ochilova, o'qituvchi, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi***

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekistonda kino san'atining vujudga kelish tarixi haqida so'z boradi. Muallif tarixiy ma'lumotlarga tayanib, mavjud ilmiy adabiyotlar asosida O'zbekistonda kino san'atining vujudga kelish tarixi bo'yicha o'ziga xos jihatlarni o'rgangan va tahlil qilgan.*

Kalit so'zlar: *kino, o'zbekfilm, rejisyor, san'at, ijodkor, tomoshabin, kinolenta, kinomotograf.*

Аннотация. *В данной статье рассказывается об истории создания киноискусства в Узбекистане. На основе исторических данных автор изучил и проанализировал отдельные аспекты истории создания киноискусства в Узбекистане на основе имеющейся научной литературы.*

Ключевые слова: *кинематограф, узбекский фильм, режиссёр, искусство, создатель, зритель, фильм, кинематографист.*

Abstract. *This article talks about the history of the creation of film art in Uzbekistan. Based on historical data, the author studied and analyzed specific aspects of the history of the creation of film art in Uzbekistan on the basis of existing scientific literature.*

Key words: *cinema, Uzbek film, director, art, creator, audience, film, cinematographer.*

Kirish qism. **Kino san'ati** — kinematografiya ning texnik vositalar asosida shakllangan badiiy ijod turi; ekran san'atining muhim tarkibiy qismi; real borliqni aynan yoki badiiy-hujjatli obrazlar, multiplikatsiya vositalari yordamida suratga olish; kinofilmlarning omma orasida keng tarqalishi uchun xizmat qiladigan televideniye, videokasseta va videodisklarni ham o'z ichiga oladi. Kino san'ati kinematograf bilan bir vaqtda paydo bo'ldi. Kinematograf esa fan va texnika taraqqiyoti bilan bog'liq holda yuzaga keldi va asta-sekin zamonaviy iqtisod, san'at va madaniyatning eng zarur sohasiga aylandi.

Kino san'atining ommani ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan tarbiyalashda, kishilar ongi, fikr va qarashlari, estetik did va his-tuyg'ulari, umuman, ma'naviy dunyosining shakllanishida g'oyaviy-badiiy ta'siri kuchlidir. Kino san'atining qaror topishida amerika kinorejissyori D. Griffitnit xizmatlari katta. Birinchi bo'lib, u yirik plan, parallel montaj, kengaytirilgan panorama kabi ifodali

vositalarni qo'llagan. Shuningdek, S. Eyzenshteyn, Ch. Chaplin, E. Shtrogeym, K.Dreyer, K. Vidor, R. Kler qabilar ham jahon kinosi rivojiga munosib hissa qo'shdilar.

Asosiy qism. Kino san'ati asarlari yozuvchi-dramaturg, rejisyor, aktyor, operator, rassom, kompozitor kabi ijodiy xodimlardan iborat jamoa mahsulidir. Kinoda rejisyor yetakchi rol o'ynaydi. Film yaratish 2 tomonni — ijod va ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Kino ishlab chiqarishning markazi — kinostudiya. Tayyor filmlar kinoprokat orqali tarqatiladi va ular kinoteatr, televideniya ko'rsatiladi[2]. Ekran san'atining o'ziga xos ifoda vositalari bor: umumiy, o'rta va yirik planda suratga olish, turli rakurslarda kameralar harakati, epizod va kadrlar montajining turli shakllari va boshqa kino san'atining 4 asosiy turi mavjud: badiiy film, ilmiy-ommaviy kino, hujjatli kino va multiplikatsion kino. Kino san'atining komediya, tarixiy, dramatik va sarguzasht filmlar kabi janrlari mavjud.

O'zbekistonda birinchi film 1897-yil "Eski jo'va" maydonida ko'rsatilgan. 1908-yildan Toshkent, Samarqand, Qo'qon va boshqa shaharlarda chet el filmlari namoyish etilgan. O'rta Osiyoda ko'rsatilgan kinolentalar, asosan, Amerika, Fransiyaning Sharq ekzotikasi tasvirlangan filmlaridan iborat bo'lgan. O'zbek milliy kino san'ati 20-asrning 20-yillarida vujudga keldi. Birinchi o'zbek kinooperatori Xudoybergan Devonov o'zining ilk hujjatli-xronikal filmlarida o'zbek xalqining hayotini, urf-odatlarini, Xorazm manzaralarini aks ettirishga intilgan.

1924-yil rus-buxoro shirkati "Buxkino", 1925-yil Toshkentda "Sharq yuldo'zi" (1936-yildan "O'zbekfilm") kinofabrikasining tashkil bo'lishi o'zbek kino san'ati rivojini boshlab berdi. Lekin milliy kadrlarning yetishmasligi natijasida studiyani tashkil etishga urinish va "Buxkino" shirkati qoshida muntazam suratga olishni tashkillashtirish muvaffaqiyatsiz bo'ldi. Toshkent studiyasiga hali kino sohasida yaxshi tanilmagan rus kino arboblarning kelishi, ularning kasbiy saviyasining pastligi haqiqiy milliy mazmundagi kinolar yaratishga yo'l qo'ymasdi. Ular yaratgan filmlar faqat ekzotik va tashviqiy karakterda bo'lib, o'zbeklar hayoti bo'zib ko'rsatildi, o'zbek ayollari rolini rus aktrisalari o'ynashi natijasida qahramonning ichki dunyosi, uning psixologik kechinmalari ochib berilmasdi (masalan, "O'lim minorasi" (rejisyor V.Viskovskiy), "Musulmon qiz" (D.Bassaligo), "Ikkinchi xotin" (M.Doronin) va boshqa). Kino ishlashda milliy proza va dramaturgiyadan foydalanishdan bosh tortish, o'zbek hayotini bilmaydigan rus mutaxassislarning o'zlari yozgan ssenariylari asosida film yaratishi milliy kino uchun juda katta yo'qotish bo'ldi, o'zoq yillargacha o'z shakl-shamoyiliga ega bo'lolmadi, uning "o'zbek milliy kinosi" sifatida shakllanishiga o'tib bo'lmas to'siq bo'ldi[3].

O'zbek kinosining muboshiri bo'lgan "Nasriddin Buxoroda" (1943, rejisyor Y.Protazanov) filmi xalq mavzusining haqiqiy imkoniyatlarini ochib berdi, tasviriy vositalar qatorini qanday chiroyli va ifodali qurish mumkinligini ko'rsatdi, yuqori darajadagi ijro uslubini o'rgatdi. "Tohir va Zuhra" (1945, rejisyor N.G'aniyev) filmi xalq ertaklari asosida yaratiladigan filmlar chegarasini "buzib" o'tgan holda tarixiy filmlar yaratishga asos soldi, milliy ruhdagi ifodali o'yin imkoniyatlarining naqadar kengligini his etishga imkon berdi[4].

Keyinroq yaratilgan "Alisher Navoiy" (1947, rejisyor K.Yormatov) filmining yaratilishiga "Tohir va Zuxra" kinosi muhim poydevor bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, "Boy ila xizmatchi", "Qutlug' qon" (1953, 1957, rejisyor L.Fayziyev), "Shohi so'zana" (1954, A.Beknazarov) kabi badiiy asarlar ekranlashtirildi.

O'zbek kinosida yoshlarda zamon talablariga yangicha qarash shakllandi, eski qolip va taxminlardan o'zoqlashdilar, dunyoga shoirona nazar tashlash imkoniyatlari namoyon bo'ldi. Shu bilan birga hayot faqat sevis, xursandchilik qilish, qahvaxonalarda raqsga tushish, chiroyli kiyinishdan iborat deb bilgan shaharlik yigit va qizlar uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan filmlar ham o'zbek ekran san'atiga yangi bir sahifa bo'lib kirib keldi. Bu, ayniqsa, rejisyor E.Eshmuhamedov ijodida ("Nafosat" (1966), "Sevishganlar" (1969) va boshqa) yaqqol ko'zga tashlandi. "Maftuningman" (1958, Y.A'zamov), "Mahallada duv-duv gap", "Sen yetim emassan", "Qalbingda quyosh", "Toshkent — non shahri" (1960, 1962, 1966, 1967, rejisyor Sh.Abbosov), "Sinchalak", "Ulug'bek yulduzi", "Natashaxonim" (1961, 1965, 1966, rejisyor L.Fayziyev), "O'tgan kunlar" (1969, rejisyor Y.A'zamov) va boshqa filmlar shular jumlasidan.

Milliy kino ijodkorlarining tashkiliy va ijodiy ishlar, to'plangan tajribalarni yangicha ko'z bilan ko'rib chiqishi, ekran san'atiga talabchanlikni oshirishi natijasi o'laroq tarixiy-inqilobiy filmlar

("Qora konsulning halokati", rejisyor K.Yormatov; "Yettinchi o'q", A.Hamroyev va boshqalar) bilan bir qatorda zamonaviy mavzuda ham bir qancha filmlar ishlandi: "Shiddat" (rejisyor U.Nazarov), "Yoz yomg'iri" (A.Qobulov), "Falokat oyoq ostida" (3. Sobitov), "Sevgi fojiasi" (Sh.Abbosov), "Alangali so'qmoqlar" (Y.A'zamov), "Seni kutamiz, yigit" (R.Botirov), "Achchiq danak", "O'zganing baxti" (Q.Kamolova), "Inson qushlar ortidan boradi" (A.Hamroyev, Dehli xalqaro kinofestivalida "Kumush tovu" mukofotini olgan, 1976), "Chinor ostidagi duel" (M.Abzalov) va boshqalar. Shuningdek, buyuk allomalar hayoti haqida so'zlovchi "Nodirabegim" (rejisyor K.Yormatov), "Abu Rayhon Beruniy", "Olovli yo'llar" (Sh.Abbosov) hamda "Zulmatni tark etib..." (Y.A'zamov), "Shum bola" (D.Salimov) va boshqalar.

O'zbek kinosi izlanishlarni kengaytirishga, jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarni yanada chuqur va yorqin ifodalovchi kinolentalar yaratishga intildi. Ekran son va sifat jihatdan yana bir pog'ona ko'tarildi, janrlar esa shakl va mazmun jihatdan kuchaydi, ularning xilma-xilligi oshdi, qolipga tushib qolgan odatiy mazmunlardan qochish sezildi[5].

"Alibobo va qirq qaroqchi" (rejisyor L.Fayziyev, U.Mehra), "Mana o'sha yigit qaytib keldi" (R.Botirov), "Oltin junli qo'y terisi", "Uygonish" (L.Fayziyev), "Bo'ysunmas" (A.Qobulov), "Qiyomat qarz" (U.Nazarov), "Dahoning yoshligi", "Karaxtlik" (E.Eshmuhamedov), "Parol "Regina" mehmonxonasi" (Y.A'zamov), "Armon", "Suyunchi", "Kelinlar qo'zg'oloni", "Maysaraning ishi" (M.Abzalov), "Orzular og'ushida" (F.Zaynutdinov) va boshqa filmlar estetik sifatini ustunligi va yangi-yangi shakllari bilan ajralib turadi.

Xulosa. "O'zbekfilm"da ko'p yillardan buyon jahonning eng yaxshi filmlarini o'zbek tiliga tarjima qilib, o'zbek tomoshabiniga yetkazuvchi dublyaj guruhi xizmat qilib kelmoqda. Bu sohaning asoschilari va faol ishtirokchilaridan Q.Mirmuhamedov, M.G'aniyev, S.Saidov, B.Haydarov, S.Iskandarov, J.Obidov, V.Kutyukov, A.Sharapovlarni ko'rsatish mumkin.

Kino san'ati masalalari bilan San'atshunoslik ilmiy tadqiqot instituti shug'ullanadi. Kino ijodkorlari N.G'aniyev nomidagi kinotexnikum va Toshkent San'at intida tayyorlanadi. O'zbekiston kino arboblari birlashmasi (1962—96-yillarda O'zbekiston kinematografchilar uyushmasi), 1966-yildan Kinochilar uyi, 1972-yildan Kino san'ati muzeyi ishlab turibdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. M "Tadqiqiy tahlil qat'iy – tartib intizom va shaxsiy javobgarlik- har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" "O'zbekiston" MNIU Toshkent, 2017.
2. Akbarov H. "Kino san'ati tarixi" Toshkent. "TIU", 2005.
3. Abduqosimova H. "Kino san'ati asoslari" Toshkent. "O'zMI", 2009
4. Ubaydullaev A. "Oynai jahon istiqbollari", T. "Fan", 1993
5. Hasanov B., O'zbek hujjatli kinosi, T., 1972;
6. Абулкасимова Х., Рождение узбекского кино, Т., 1965;
7. Тешабаев Дж., Пути и поиски, Т., 1972;
8. Тешабаев Дж., Узбекское кино: традиции, новаторство, Т., 1979;
9. Абулкасимова Х.Тешабаев Дж., Мирзамухамедова М., Кино Узбекистана, Т., 1985.

UO'K 930

FRANSIYA SHARQSHUNOSLIK MAKTABLARI TARIXIDAN

(Collège de France misolida)

J.Ostonov, tayanch doktorant, O'zR FA Sharqshunoslik instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Fransiyada ilk sharqshunoslikning paydo bo'lish tarixi va unda muhim rol o'ynagan Collège de France haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Fransiya, sharqshunoslik, orientalizm, Sharq, Collège de France, Napoleon, Herbelo*

Аннотация. В данной статье рассказывается об истории первого востоковедения во Франции и Коллеж де Франс, сыгравшем в этом важную роль.

Ключевые слова: *Франция, востоковедение, ориентализм, Восток, Коллеж де Франс, Наполеон, Эрбело.*

Abstract. This article talks about the history of the first oriental studies in France and the Collège de France, which played an important role in it.

Key words: *France, oriental studies, orientalism, East, Collège de France, Napoleon, Herbelo*

Sharqshunoslik (G'arbda orientalizm) G'arbda Sharq mamlakatlarini o'rganadigan fan yo'nalishi sifatida paydo bo'lgan. Fransuz tilshunosi Emil Littre o'zining Fransuz tili lug'ati (*Dictionnaire de la langue française*) da sharqshunoslik (*orientalisme*) atamasiga quyidagicha ta'rifni beradi: 1. Sharq xalqlarining bilimlari, falsafiy g'oyalari va urf-odatlar to'plami. 2. Sharqshunoslar fani, sharq tillarini bilish [1]. O'zbekiston milliy ensiklopediyasida esa sharqshunoslikka quyidagicha ta'rif berilgan: "Sharq (Osiyo va Shimoliy Afrikadagi davlatlar) tarixi, iqtisodi, tili, adabiyoti, etnografiyasi, san'ati, dini, falsafasi, moddiy va ma'naviy madaniyatini kompleks o'rganuvchi fan" [2].

Ammo shunga qaramay, bu fan yo'nalishiga qarashlar XX asrda turlicha bo'lgan. Ular orasida eng shov-shuvli yondashuvni asli kelib chiqishi falastinlik bo'lgan amerikalik Edvard Said taqdim qilgan. U o'zining "Orientalism" deb nomlangan asarida G'arbnining Sharq haqidagi tasavvurlari haqida ancha mulohazali va munozarali fikrlarni bayon qilgan [3]. Masalan, uning fikricha Sharq, yanayam aniqroq aytadigan bo'lsak, Usmonli hukmronligi ostidagi musulmon Yaqin Sharqi Yevropaning yaratig'i. Said fikricha, sharqshunoslik harakatining maqsadi arab mamlakatlarini, xususan, Shimoliy Afrikani bosib olishni soddalashtirish yoki ularning boyliklari va madaniyatini avval inglizlar va fransuzlar, keyin esa amerikaliklar tomonidan egallab olishdan iborat [4].

Hozirga qadar sharqshunoslikning aynan qachon paydo bo'lgani borasida aniq bir yakdil fikr yo'q. Chunki tadqiqotchilar bu haqda turlicha qarashlarni ilgari surganlar. Jumladan, B. Abdulhalimov va S. Karimovalarning fikriga ko'ra, Sharq haqidagi dastlabki ma'lumotlar yunon mualliflarida uchraydi. Yunonlar dastlab Eronni, keyinchalik o'zlaridan sharqda joylashgan yerlarni sharq deb atagan. Umuman Sharq va G'arb o'rtasidagi to'qnashuvlar qadimdan mavjud bo'lib kelgan. Bunga yunon-fors urushlari, Vizantiya-Sosoniylar urushlari, Eftaliylar va Vizantiya elchilik aloqalarini keltirish mumkin. Arablarning Ispaniyani zabt etishi, Fransiya janubigacha borishi bu to'qnashuvlarga misol bo'la oladi. Keyinchalik, Yevropa davlatlarining Yaqin Sharqqa amalga oshirgan salb yurishlari ikki mintaqada o'rtasidagi eng qonli to'qnashuvlardan bo'ldi. Albatta, ushbu qarama-qarshilik keyinchalik Sharqni o'rganishdagi yangi yo'nalishlar uchun ko'prik vazifasini o'tadi [5].

XII asrdan boshlab, Benyamin de Tudela (XII asr) va Marko Polo (XIII asr) kabi yevropalik savdogar va diplomatlarning Yaqin va O'rta Sharqqa qilgan sayohatlari haqidagi esdaliklar ko'paya boshladi. Xalqaro aloqalarning kengayishi shahrining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. XV-XVI asrlarda Yaqin Sharq davlatlari va Xitoy tarixiga oid asarlar paydo bo'ldi. Parij, Oksford universitetlarining Sharq tillari kafedralarida qadimiy yahudiy va arab tillari o'qitila boshladi [6]. XVI asrda Usmonlining kuchayishi Yevropa mamlakatlarida bu davlat haqida ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lish istagi paydo bo'ldi. Shu maqsadda bir qancha sayyohlar Sharq bo'ylab safarga chiqdi. Ba'zi sayyohlar diniy motivlar bilan sayohat qilgan bo'lsa, boshqalari iqtisodiy, ilmiy, madaniy va kolonial maqsadlarda sayohatlarini amalga oshirdi. Lekin shunga qaramay, diniy motiv baribir kuchli bo'lib qolaverdi [7].

Endi bevosita maqolamizning mavzusi bo'lgan Fransiya'dagi ilk sharqshunoslik maktablari tarixiga nazar tashlasak. Bunda Collège de France'ga e'tibor qaratiladi. O. Jirardning fikricha, Sharq haqida fikr bildirish uchun avvalo mintaqada tilni bilish muhim hisoblangan [8]. Shunga ko'ra, Fransiya'da sharqshunoslikning paydo bo'lishiga arab tilining o'rta asrlardan boshlab o'rgatila boshlagani turtki bo'lgan. Shunga qaramay, sharqshunoslik fan sifatida faqatgina XVII asrga kelib shakllangan. Bunda davlatning hissasi katta bo'lgan [9].

Fransiya'da sharqshunoslikka asos solingan ilk muassasa bu Collège de France. 1530-yilda Fransua Vatabl, Agatias Gidaserius va Pol Paradilar kollejda ibroniy tilidan dars berishga tayinlandi. Buni esa Fransiya'da rasman sharqshunoslikka asos solinishi, deya baholash mumkin [10]. 1538-yilda kollejda yunon, ibroniy va arab tili va adabiyotini o'qitish mas'uliyatini olgan Giyom Postel tom ma'nodagi fransuz sharqshunosligining otasiga aylandi.

Arab va ibroniy tillari kollejda o'qitilgan yagona sharq tillari edi. Ayniqsa arab tili keng jabhada o'rgatilganki, XVII asr boshidan 1774-yilgacha kollejda ikkita arab tili bo'limi faoliyat yuritgan [11]. Ammo sharqshunoslik bosqichma-bosqich rivojlanib bordi. Boshida arab tili bilan bir bo'limda

o'rgatilgan suryoniy tili 1692-yildan boshlab alohida bo'lim sifatida ajralib chiqdi. Bu tildan "Bibliotheca Orientalis" [12] asarining muallifi Bartelemy Herbelo dars berdi. Ushbu asar keyingi ikki asr davomida haqiqiy islom ensiklopediyasi sifatida xizmat qildi [13]. 1774-yilga kelib ikkinchi arab tili bo'limi turk va fors tili bo'limiga aylantirildi. 1806-yilga kelib esa bu ikki bo'lim ham alohida bo'limlarga ajratildi. Fors tili bo'limi ochilishga esa Napoleonning Eron bilan aloqalarni yaxshilashga qaratilgan harakatlari sabab bo'ldi va ushbu bo'lim aynan imperator qarori bilan tashkil etildi [14]. Fransuz sharqshunosligining yana bir yirik vakili Silvestr de Sasi ushbu bo'lim rahbari etib tayinlandi.

XX asrga kelib arab tili bo'limi "Arab dunyosi tarixi", keyinchalik arab tili va adabiyoti bo'limiga aylantirildi. Uning qoshida 1902-yilda "Musulmon sotsiologiyasi va sotsiografiyasi" bo'limi tashkil etildi. Keyinchalik bu bo'lim klassik arab tili va adabiyoti bo'limiga aylantirildi. Kollejdagi islom dunyosini o'rganish maqsadida ham bo'limlar tashkil etilgan. Masalan, 1941-yilda "Musulmon sharqi san'ati tarixi" bo'limi tashkil etilgan bo'lsa, 1956-yilda "Zamonaviy Islom ijtimoiy tarixi" bo'limi tashkil etildi.

Napoleonning Misrga yurishi Fransiyadagi misrshunoslikka asos solgan kampaniyalardan biri bo'lgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. Misr kampaniyasi uchun Napoleon maxsus ilmiy komissiya tuzadi. Komissiya tarkibi 167 nafar olim, injener va san'atshunoslardan iborat edi [15]. 1831-yilga kelib kollejdagi misrshunoslik bo'limi faoliyatini boshladi. Misr ierogliflarini o'qigan va tadqiq qilgan Shampolion ushbu bo'lim rahbari bo'ldi. Dastlab sharq arxeologiyasi nomi ostida faoliyat yuritdi. Keyinchalik, Misr filologiyasi va arxeologiyasi bo'limi deb qayta nomlandi. Faqatgina 1979-yilga kelibgina "misrshunoslik" deb nomlandi. Bu bo'limga qo'shimcha ravishda 1999-yilda "Fir'avnlar sivilizatsiyasi: arxeologiya, filologiya, tarix" bo'limi ham tashkil etildi [2].

1814-yilga kelib, kollejning qiziqish doirasi Yaqin Sharqdan uzoqroqqa qadar kengaydi. Aynan shu yili ikkita yangi bo'lim tashkil etildi. Bular sanskrit tili va adabiyoti bo'limi hamda xitoy tili va adabiyoti bo'limi. Aynan xitoy tiliga berilgan imkoniyatlar keyinchalik Markaziy Osiyoni o'rganishga ham turtki bergan omil bo'ldi. Xitoyshunoslik kafedrasini Abel Remuza (snoska) boshqardi. Shunday qilib kollej ham Yaqin, ham Uzoq sharqni o'rganadigan muassasaga aylandi.

Kollejdagi til, grammatika va matnshunoslik ta'limining asosini tashkil etgan. Bosqichma bosqich til o'qitish bilan bir paytda o'qituvchilar tili o'rganilayotgan mamlakat siyosiy tarixi va xalqlar madaniyatidan ham darslar bergan. Shundan boshlab arxeologiya va tarix lingvistikasi va filologiya bilan birgalikda yuradigan bo'ldi. Kollejdagi faoliyat yuritgan sharqshunoslarning ayrimlari o'z ilmlarini faqat qo'lyozmalar va kitoblar orqali shakllantirgan. Bunday mashhur sharqshunoslardan biri Isaak Silvestr de Sasi edi. U faoliyati davomida biror marta ham sharq mamlakatlariga tashrif buyurmagan. Ammo aksariyat faoliyat yuritgan lektorlar Shimoliy Afrika, Yaqin Sharqda turli lavozimlarda va vazifalarda faoliyat yuritgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dictionnaire de la langue française, par É. Littré // <https://www.littre.org/definition/orientalisme>
2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-sh/sharqshunoslik-uz/>
3. Edward Said, Orientalism, New York, Pantheon, 1978
4. Amira Ibrahim (Minia) L'orientalisme français: définition et histoire // promptus 3, 2017, 127-145 // https://opus.bibliothek.uni-wuerzburg.de/opus4-wuerzburg/frontdoor/deliver/index/docId/17289/file/Ibrahim_promptus_Band3_2017.pdf
5. O'sha joy
6. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-sh/sharqshunoslik-uz/>
7. Alsaid, Mouna. 2009. L'image de l'Orient chez quelques écrivains français : Lamartine, Nerval, Barrès et Benoît. Naissance, évolution et déclin d'un mythe orientaliste de l'ère coloniale. Lyon : Université Lumière. 15p
8. Aurélien Girard, Le Christianisme oriental (XVIIe-XVIIIe siècles). Essor de l'orientalisme catholique en Europe et construction des identités confessionnelles au Proche-Orient, thèse de doctorat de l'École pratique des hautes études, 24 novembre 2011, p199
9. Henry Laurens, "L'orientalisme français : un parcours historique", PENSER L'ORIENT: Traditions et actualité des orientalismes français et allemand, p. 103-128, Beyrouth, Liban, 2004
10. Dehérain Henri. Les établissements d'enseignement et de recherche de l'Orientalisme à Paris. In: Revue internationale de l'enseignement, tome 93, 1939. pp. 125-148
11. Paul Casanova, L'enseignement de l'arabe au Collège de France, une broch. in80, Paris, Paul Geuthner, 1910

12. Herbelot, Barthélemy d' (1625-1695). Auteur du texte. Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient ,... par M. d'Herbelot. [Précédé d'un discours-préface d'A. Galland]. 1697

13. Henry Laurens, “L’orientalisme français: un parcours historique”, PENSER L'ORIENT: Traditions et actualité des orientalismes français et allemand, p. 103-128, Beyrouth, Liban, 2004

14. Cf. Henri Dehérain, Talleyrand et les chaires de langue turque et persane au Collège de France en 1805, Journal des Savants, 1917, p 415

15. https://fr.wikipedia.org/wiki/Commission_des_sciences_et_des_arts

16. Le Collège de France. Quelques données sur son histoire et son caractère propre, L’Annuaire du Collège de France, p 5-21 // <https://journals.openedition.org/annuaire-cdf/126#tocto2n5>

UDC 39

ANTHROPOLOGICAL TYPE OF KARAKALPAKS IN SCIENTIFIC RESEARCH

J.A.Priniyazov, researcher, National Archeology Center of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada qoraqalpoq aholisining antropologik tipining xususiyatlari va XX asr antropoglari A.I. Yarkho, V.Y. Zezenkova, T.K. Xodjayov antropologik tadqiqotlar haqida gapiradi.

Kalit so'zlar: Janubiy Sibir »turi, qora ko'zlar, bosh indeksi, qosh rivojlanishi, bosh suyagi.

Аннотация. В данной статье дана характеристика антропологического типа каракалпакского населения и антропологов XX века А.И. Ярхо, В.Ю. Зезенкова, Т.К. Ходжаев рассказывает об антропологических исследованиях.

Ключевые слова: «Южно-Сибирский» тип, темные глаза, указатель головы, развитие бровей, череп.

Abstract. In this article, the characteristics of the anthropological type of the Karakalpak population and the anthropologists of the twentieth century A.I. Yarkho, V.Y. Zezenkova, T.K. Khodjayov talks about anthropological research.

Key words: Southern Siberia »type, dark eyes, head index, eyebrow development, skull.

The peoples of the South Aral Sea are formed on the basis of various ancient local tribes. Those tribes had a certain level of ethnicity, socio-economic and cultural ties. Since the last century, due to the large-scale work carried out on the basis of anthropological research in our country, the number of mined anthropological materials has increased sharply. Information on the anthropological type of the peoples of the ancient Aral Sea was recorded by Arab travelers (Makdisi, Yakut, Ibn Fadlan). Further research was carried out on the basis of craniological materials found in the Middle Ages in the Khorezm and Kerder regions of the peoples of the South Aral Sea. Mediterranean ”and“ Southern Siberia ”[1;169 -207].

The population of Karakalpakstan belongs to the Central Asian intermediate gangs, which are anthropologically strong Mongoloid element. However, during the Bronze and Early Iron Ages, the Mongoloid race type peoples entered the territory of Karakalpakstan [7;166]. The first anthropological research on our people was conducted by A. I. Yarkho in the first half of the twentieth century. Until 1928, the study of the anthropological history of the Karakalpak population was not carried out in general. There were general indications, hypotheses about their anthropological type. In September 1928, anthropologist A. I. Yarkho expedition studied the Fergana Karakalpaks (100 males) in the Naryn district (Namangan region) [2;586 -597]. In 1946, anthropologist V.Y.Zezenkova studied two groups of Karakalpaks (85 men and 115 women in Fergana and 86 men and 139 women in Karakalpakstan). V.Y.Zezenkova embroidered the characters of A.I. Yarkho and the Karakalpaks she studied. Due to comparative studies, it is more common among the Karakalpaks of the Karakalpak region in the Europoid-type Khorezm formations [3;30].

A.I. Yarkho research studies the anthropological research of the Fergana Karakalpaks as follows: mangits -65 people, nayman-15 people, khoja-4 people, keneges-1 person and others. In terms of age, Fergana residents range in age from 20 to 25 years -20%, from 26 to 39 years old -50%, from 40 years old and older to -30%. In 1931, this expedition explored about 300 Amiwdarya

Karakalpaks in the Chimbay district. Amiwdaya Karakalpaks were obtained from various villages of Chimbay and Kegeyli districts. They were divided into the following groups: mangit -88 people, keneges-70 people, khitay -70 people, khonirat -37 people, kipchak-30 people, kali-4 people, xoja-3 [2; 586-597].

Anthropologist A.I. Yarkho research revealed that the height of the Karakalpaks in Chimbay differed from the Karakalpaks in Fergana by an average of 0.54 cm. In the Central Asian region as a whole, the height of people varies from 163 to 170 cm. However, the geographical distribution of people according to their height allows them to evaluate only one aspect of racial characteristics. Tall (166 cm tall) refers to the brachycephalic and dolichocephalic elements of the Europoid type. It shows the mongoloid type of medium-sized and relatively low-bodied (in Central Asia). Among the peoples of Central Asia, the Karakalpaks occupy a place of distance. Anthropologist A.I. Yarkho in his research states that "the height of Karakalpaks is slightly higher than that of most Uzbeks, Kazakhs and Kyrgyz" [2;586-597].

The color of the eyes of the population of Karakalpakstan (V.V. Bunak scheme) is black. Often dark eyes are preserved in the scalp. The process of dapigmentation is more common in Chimbay Karakalpaks than in Fergana Karakalpaks. Chimbay mongoloid types have more green eyes in their eyes than Fergana mongoloids. The mongoloid eyes, which are found under pressure in Central Asia, are brighter (more transparent in color) than the Europoid eyes. However, in conclusion due to the research of A. I. Yorho, the most popular eyes among the peoples of Central Asia are the Kyrgyz eyes. The darkest eyes are the eyes of Uzbeks and Turkmens [2;586 -597].

In Karakalpakstan, eyebrow development is below average. The appearance of the southern Siberian mongoloid type is particularly high in people over 40 years of age, ie 26.6% [2;586-597].

The head index means brachycephalic in Karakalpakstan. The general index of Chimbay and Fergana shows a difference of 0.47% and is not considered significant. In the Fergana Karakalpakstan, the head index has an irregular shape.

V.Y.Zezenkova notes that her anthropological research does not contradict the fact that historians came from a group of Karakalpak Peshanegs. At the beginning of the present century, Turkic-speaking peoples inhabited the eastern, northern and western parts of the South Aral Sea. This is about the Turkic peoples c. v. Barthold writes: The Turkic peoples lived in a large area from the Chinese border in the east to the Dnieper River in the west. Along with the spread of the Turkic languages, the Mongolization of the peoples of this large region also took place. However, in the first century, Mongoloid elements began to enter the local population of Khorezm. [8;164] For example, due to extreme paleoanthropological research, scientific materials obtained from the nomadic fortress near the Caspian Sea, the burial sites of polovecs or peshanegs in Ukraine show that. It is difficult to single out the funeral programs of the above peoples. But the series of skulls dates back to the XI-XII centuries.

In 1937 he graduated from the Khorezm Expedition at Moscow University Khorezm began to rework the craniological materials. These include the skulls of Norinjanbaba from the IX-XI centuries. Burkitqala skulls of the VIII century, b. e. There are two skulls in Khalalıkyr, which belongs to the IV-III centuries. Excavations carried out by S. P. Tolstov in 1939 show traces of deformation in the skulls of Kalaligir. Traces of macrocephaly, ie round deformation, are preserved. These head bones are J.E. Jirov et al Similar to the skulls found in Kenkolsky Cemetery studied by Ginzburg [6;198].

Excavations in Narinjanbaba were carried out in 1937 by A.Y.Terenojkin. Thus, 8 male and 2 female bones were found. The skulls found were carried in early Muslim cemeteries that have preserved traces of Zoroastrian culture. There are traces of artificial deformation in the skull of a being other than a single male skull (No. 8542).

About Karakalpaks According to anthropological data written by V.Y.Zezenkova, the Karakalpaks are not a group of peshanegs, but a polovecler is a branch of the Kipchak tribe [3;30]

In 1962, a large-scale burial was found near the Gawirqala (Mizdahkan) settlement, 4-5 km from Khojeli station. In 1962, 1964, 1965 he was a member of the archeology and ethnography sector of the Institute of History, Language and Literature named after N. Davaraev, Karakalpak branch of

the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. N, under the leadership of Yagodin, carried out excavations in the Usi tombs. The craniological material from the category of Mizdahqan's assuaries dates back to the IV-VIII centuries [4;109]

According to another study, anthropologist T.K .Khodjayov wrote about the medieval Kerder population of the Karakalpaks. 'lib said they came later to the South Island coast and intervened. Anthropologist T. K. Khodjayov studied the Tokkala materials belonging to the Kerderli. Tokkala part in excavations around the city, where he collected skull materials and used them in his dissertation [5;63].

In conclusion, data on the anthropological type of our people were collected on the basis of the above-mentioned research. During the large-scale Khorezm expedition, many craniological finds were collected. On the basis of general anthropological research of the XX century, the anthropological race and type of the population of Karakalpakstan were covered. The material findings still require in-depth study and theoretical, scientific research to work on current anthropological features.

REFERENCES:

1. Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент, Фан, 1970.169-207с.
2. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Москва. 1952. 586-597-ст
3. Л.В. Ошанин и В.Я.Зезенкова . Вопросы этногенеза народов средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент-1953. 30-стр
4. Т.А.Трофимова. Материалы и исследования по палеоантропологии Хорезма по данным палеоантропологии. Выпуск 2. Москва-1959.109 ст
5. Ходжайов Т.К. К антропологии населения Ток калы-древний Дарсан. Антропология и культура Кердера .63-101ст
6. Н.Г.Залкинд . Краниологические материалы с территории древнего Хорезма. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. I ..Москва 1952. 198-ст
7. J.A.Priniyazov, T.A.Allamuratov . Theoretical and practical aspects of modern scientific research . Seoul.2021.
8. J. Priniyazov. Из истории хронологии , антропологически типа и характеристик народов южного аральского моря в раннем средневековье. .Models and methods for increasing the efficiency of innovative research. International scientific –onlayn conference . Berlin.2021.

UO’K 930.85(4/5)

O`RTA OSIYODA MITRA XUDOSIGA OID MODDIY MADANIYAT TARIXSHUNOSLIGI

M.J.Rahmonberdiyeva, tayanch doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. *Ushbu maqola O`rta Osiyodagi Mitra bilan bog`liq manzilgohlar, olov ibodatxonalari haqida ilmiy izlanishlar olib borgan olimlarning fikrlari va ilmiy ma`lumotlari keltiriladi. Mazkur moddiy madaniyat yodgorliklari insonlarning quyosh xudosiga e`tiqodi bir necha ming yillar oldin mavjud bo`lganligi dalili hisoblanadi. Shuningdek, arxeologik ekspeditsiyalar davomida topilgan altarlari holati tahlil qilingan.*

**Kalit so`zlar:** *Olov ibodatxonalari, zardushtiylik, Mitra, altar, Ko`ktepa, Sarianidi, Dashtli3, Toporov, Oltintepa, proto-zardushtiyalar ibodatxonasi, Baqtriya-Marg`iyona arxeologik kompleksi, quyosh boshli odam, nurli chambar.*

Аннотация. В данной статье представлены мнения и научные данные ученых, проводивших научные исследования связанных с Митрой поселений и храмов огня в Центральной Азии . Эти памятники материальной культуры являются доказательством того, что вера людей в бога Солнца существовала несколько тысяч лет назад. Также было проанализировано состояние алтарей, найденных в ходе археологических экспедиций.

Ключевые слова: Храмы огня, зороастризм, Митра, жертвенник, Коктепа, Сарианиди, Даштли3, Топоров, Алтинтепа, протозороастрийский храм, Бактрия-Маргиёнский археологический комплекс, солнцеголовый человек, светящийся нимб.

Abstract. This article presents the opinions and scientific data of scientists who have conducted scientific research on Mithra-related settlements and fire temples in Central Asia . These monuments of material culture are proof that people's faith in the sun god existed several thousand years ago. Also, the condition of the altars found during the archaeological expeditions was analyzed.

Key words: *Temples of fire, Zoroastrianism, Mithra, altar, Koktepe, Sarianidi, Dashtli 3, Toporov, Altin Depe, proto-Zoroastrian temple, Bactria-Margiana archaeological complex, sun-headed man, rayed nimbus.*

Hozirgi kunda Quyosh xudosi Mitra haqida olib borilayotgan tadqiqodlar dunyoning ko'plab ilmiy markazlarida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Buning sababi shuki, Mitra hatto zardushtiylikdan oldin Toporov ta'kidlaganidek Hind-Eron xalqlarida mil.avv III mingyillikdan to I mingyillik o'rtalarigacha bosh xudo vazifasini bajarib kelgan. [1] Markaziy Osiyoda bronza davri mil.avv III va II mingyillik boshlariga taalluqli kultik ahamiyatga ega ko'plab manzilgohlar o'rganildi. Bular: janubiy O'zbekistonda Jarqo'ton, janubiy Tojikistonda Gonur tepa, Togolok 1, Togolik 21(qadimgi Marg'iyona) bo'lib, arxeologlar bu yerlarda olovli sajdagoh dalillarini topdilar.

Ba'zi imoratlar juda mahobatli, ayniqsa Turkmanistondagi topilgan namunalar qazishma olib borgan ekspeditsiya tomonidan proto-zardushtiylik ibodatxonasi sifatida e'tirof etilgan. Ammo olimlar bu binolarni zardushtiylik yoki haomaga aloqador emas deb hisoblashadi. Juda ko'p holatda ular balandlikda joylashgan ochiq osmon ostidagi tekislikda o'tkazilgan marosimlarni bu dinga aloqador deb hisoblaydilar. Bunday platformalar loy g'ishtlardan qurilgan bo'lib, yaqin vaqtlarda Samarqand yaqinidagi Ko'ktepada va Shahrizabz yaqinidagi Sangirtepada O'zbek-fransuz ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan qazishma ishlari davomida ularning bir qanchasi topildi. Ularda marosim uchun ba'zi chuqurchalar joylashgan.

Xitoylik tadqiqotchi Wu Xin yozishicha, afg'on-fransuz arxeologik delegatsiyasi (DAFA) Afg'oniston shimoli Balxdan 20 km janubda Chashma Shafada qazishma ishlari olib borgan vaqtda bu yerda ohaktoshli altarga duch kelishdi, shuni ta'kidlash lozimki bu Markaziy Osiyoda topilgan olov altarlarining eng qadimgilaridan hisoblanadi. Ehtimolki, altar olovli ibodatxona bilan birgalikda qurilgan. U 2.1 m uzunlikda, to'ntarib qo'yilgan piramida ko'rinishiga ega bo'lib, pasdan yuqoriga qarab qalinlashib ketadi. Uning to'g'ri to'rtburchak yuzasidagi(2.65x1.6m) aylana teshik olovni saqlashga xizmat qilgan bo'lishi mumkin.[2]

Mitraga e'tiqod qilgan O'rta Osiyo xalqlari mazkur xudoga bog'liq turli xildagi moddiy madaniyat namunalari hozirgi kungacha saqlanib qolgan. Shulardan biri Buxorodagi olov ibodatxonalari. Ingliz olimi A.Magnusson ozining "Ilk Islom davrida zardushtiylar" asarida keltirishicha arablarning O'rta Osiyoga istilosi davrida Buxoroda gullab-yashnagan guruhlardan biri qashqatonliklar edi. Markaziy Osiyoda sosoniy zardushtiylikdan ajralib turuvchi Quyoshga va olov kultiga topinuvchi amaldorlar bo'lib, musulmonlar bilan birga yashashdan ko'ra shaharni tark etishgan. Qashqatonliklar shahar chekkasida mulklar va bir nechta olov ibodatxonalari qurgan. Qutayba ularning uy-joylari va mablag'larini bo'lishlarini talab qildi. Ular hamma narsani arablarga qoldirib, shahar tashqarisida 700 ta villa qurdi. Hozirgi vaqtda bu villalar vayron bo'lib, aksariyati shaharning bir qismiga aylangan. Majusiylarning villalari (fors, mogan) deb ataydigan ikki yoki uchta villa o'sha joyda qolgan. Majusiylar ilgari u yerda bo'lgan. Bu tumanda majusiylarning olov ibodatxonalari ko'p bo'lgan. Yer maydonlari esa juda qimmat bo'lgan. Kengayayotgan shahar oxir-oqibat uning chegaralaridan tashqarida bo'lgan mulklar va olov ibodatxonalari yutib yubordi.[3]

Shuni ta'kidlash kerakki, Islom dini kirib kelgach zardushtiylik diniga e'tiqod qiluvchi, olovni muqaddas bilgan xalqlar dinini yo'q qilish, yangi din o'rnatish maqsadida ko'plab olov ibodatxonalari vayron qilingan yoki arablar tomonidan boshqa maqsadlarda foydalanilgan. Shunday olov ibodatxonalari Buxoro shahrida ham mavjud edi. Ammo bu olov ibodatxonalari iqtisodiy jihatdan juda qimmat yerlarda qurilgani sabab ularning hammasi ham arablar bosqini sabab vayron etilgan deya olmaymiz.

V.I. Sarianidining "Baqtriya qadimgi san'at markazi" nomli tadqiqotida keltirishicha Mitraga oid arxeologik manbalardan yana biri Turkmaniston janubida joylashgan Oltintepa yodgorligida uchraydi. Mazkur hududdan oq gips bilan qoplangan uch qatlamdan iborat pishirilmagan loy piramidalar uyumi topilgan bo'lib, u olov altar qoldiqlari deya izohlanadi. Uning sanalashtirilishi esa mil.avv V-asr oxiri deya taxmin qilinadi. [4]

R.G.Muradov Baqtriya-Marg'iyona arxeologik kompleksi haqida ma'lumot berganda Gonurdagi sharqiy devor tashqarisidagi olov ibodatxonasining bitta joyda va bir xil strukturada to'rt

marta qurilganini keltirib o'tadi. Uning ichki hovli qismida bir tomonida saqlash xonasi va kult xonalari va boshqa tomonida esa olov altarlari bo'lgan. Bu yerda eng yaxshi saqlangani uchinchi ibodatxona bo'lib, ichki hovlidan to'g'ri to'rtburchakli xonachalarga kirilgan. Gonur ibodatxonalariga faqatgina "soxta derazalar" o'rnatilgan bo'lib, har yer har yeri kovakli qilingan devorlar soxta derazalar yaratgan. Bundan ko'zlangan yashirin maqsad boshqa xonalarni kuzatish bo'lgan.[5] Sarianidiga ko'ra, Unga o'xshash "soxta derazalar" shimoliy Mesopotamiyada va g'arbiy Eron ibodatxonalarida topilgan. To'g'ri to'rtburchak va kvadrat qal'alar orasidagi bo'sh joy kult binolar bilan mustahkam va zich qilib to'ldirilgan.

Mitraga e'tiqod haqida moddiy manbalar taqdim etuvchi Dashtli 3 haqida ham tadqiqotchi ayrim manbalarni keltirib o'tadi. Unga ko'ra, mazkur yodgorlik 2ta mahobatli binoni o'z ichiga qamrab oladi. Ulardan biri "aylana ibodatxona" nomi bilan mashhur bo'lib, markazida konsentrik devorlar orqali bir biridan ajratilgan uch qismli aholi turargohlari mavjud bo'lgan. Aylana shakldagi qal'a markazda bitta asosiy bino, bir nechta panjarasimon saqlash binolar va koridor mavjud. Boshqa mahobatli bino "saroy" deb nomlanib, devorlari to'rtburchaksimon ustunlar bilan bezatilgan krestsimon bino. Uning markaziy qismi ham bir nechta binolar panjarasimon katta saqlash binosi bilan birga qurilgan. Aylana shakldagi binolar shimoliy Mesopotamiyada ham mavjud. Turli shakldagi binolarni qurishda dumaloq, to'g'ri to'rtburchak va kvadrat shakldagi binolarning geometrik asoslari muhimligini ko'rsatadi. [6]

Shuningdek, A.Xolmatovning dissertatsiyasida keltirilgan bronza davriga oid qoyatosh rasmlari orasida "quyosh boshli odam" tasvirining uchrashi Mitraga bo'lgan e'tiqodning aniq dalillaridan bir deyish mumkin. Ularning boshi kichkina, biroq atrofi nurli chambar bilan aylantirilgan; gavdasi cho'ziq, qo'llari yoniga biroz ko'tarilgan yoki pastga tushirilgan; oyoqlari kalta lekin ularning uchlari egri-bugri yoki to'g'ri qilib ko'rsatilgan. Bunday rasmlar Ilonbuloqsoy, Quduqchasoy, G'oldirotasoy yodgorliklari qoyalarida uchraydi.[7] Bu kabi arxeologik yodgorliklar ko'plab hududlarda turlicha masalan, nurli chambar o'rniga nuqtali 8

M.Boyce va F.Grenet Yunon-Baqtriyaning qirollil shaharlaridan biri Oy xonimda o'sha davr o'zining oxirgi bosqichida Zevs haykali joylashgan bo'lib, unga Zevs- Mitra sifatida ham sig'inish mumkin edi.[9] Ham yunonlar, ham baqtriyaliklar kelib uning timsolida o'z xudolariga e'tiqod qilganlar.

Mitraga oid manbalar topilgan yana bir yodgorlik Kofir qal'a bo'lib, tadqiqotchilar S.Cazzoli va C.Cereti bu yerdan muhrlar topilganini keltirib o'tadi. Ularning birida iloh tasvirlangan bo'lib (Mitra bo'lishi ehtimoli bor), unda tasvirlangan bosh katta nurli chambar ichida, biroz chaproqda tik turgan erkak e'tiqodchi qo'lida nayza tutgan holda ilohga lentali diadema taqdim etib turibdi.[10] Nurli chambar ichidagi bosh va diadema Mitraga oid manbalarda juda ko'p uchragan.

Yuqorida ko'rib o'tilganidek, Mitra haqida turli davlat olimlari tadqiqot olib bormoqdalar. Mazkur Quyosh xudosi nafaqat Hind-eron balki Yevropa mamlakatlari madaniyatiga ham kirib borgan. Uning ildizi O'rta Osiyoga borib taqalishi va bu yerda uzoq yillar davomida asosiy xudolardan bo'lgani uchun ham dunyo olimlari uchun shu hududdagi arxeologik manbalar aniq aks ettirgan dalillar o'ta qimmatli ma'lumotlarni bera oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.Shaydullayev "Sopoli madaniyati sfragistikasi va gliptikasi" T-2017.B126
2. Wu Xin. Zoroastrianists of Central Asia. Fezana journal.summer 2014.P152-155
- 3.A.D.Magnusson " Zoroastrians in Early Islamic History" Edinburgh 2023. pp126-127
4. V. I. Sarianidi "Bactrian Centre of Ancient Art," *Mesopotamia* 12, 1977, pp. 97-110.
- 5.R.G.Muradov "The architecture of the Bactria-Margiana Archeological Culture" The world of Oxus Civilization UK2021 P-148.
- 6.R.G.Muradov "The architecture of the Bactria-Margiana Archeological Culture" The world of Oxus Civilization UK2021 P-158-159
- 7.A.N.Xolmatov "Nurota tog' tizmasi qoyatosh rasmlari texnika-tipologiyasi va tarixiy tahlili" tarix fanlari bo'yicha PhD ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Samarqand 2019.B169
8. M. Boyce, "On the Sacred Fires of the Zoroastrians," *BSO(A)S* 31, 1968, pp. 52-68.
- 9.M.Boyce va F.Grenet "History of Zoroastrianism" Brill Academic Pub. 1991. P171
10. S.CAZZOLI AND C.CERETI. "Sealings from Kafir Kala" Journal of ancient civilizations from scythia to Siberia. Degruyter.com. P152-155

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA SURXON VOHASI BEKLIKLARIDA SAVDO-SOTIQ ALOQALARI**A.A.Qarshiyev, o'qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov****A.F.Jumayev, o'qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro amirligi tarkibida bo'lgan Surxon vohasi bekliklarining qo'shni hududlar bilan olib borilgan savdo-sotiq aloqalari ilmiy adabiyotlar va arxiv manbalari asosida tadqiq qilingan. Shuningdek, Surxon vohasi bekliklarining qo'shni hududlar bilan olib borilgan savdo-sotiq aloqalari Buxoro Qo'shbegi arxiv materiallari orqali o'rganish tariximizning muhim tadqiq yo'nalishi ekanligiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Afg'oniston, Termiz, Sherobod, Boysun, Denov, Hitori Shodmon, Pattakesar, kechuvlar Gilam do'ppi, Qizil gul, pichoqsozlik, tol (qoratal va oqtol), Poshxurd kichik, o'rta va katta o'lchamdagi kemalar.

Аннотация. В данной статье на основе научной литературы и архивных источников изучаются торговые связи княжеств Сурханского региона, входящего в состав Бухарского эмирата, с соседними регионами. Также на основе архивных материалов Бухарского Кошбеги акцентируется внимание на том, что торговые связи княжеств Сурханского региона с соседними регионами являются важным направлением исследования нашей истории.

Ключевые слова: Афганистан, Термез, Шерабад, Бойсун, Денов, Хисори Шодмон, Паттакесар, Кечувлар, Гидам дуппи, Кизил гул, изготовление ножей, ива (черно-белая), Пошхурд малый, средние и крупные корабли.

Abstract. This article, based on scientific literature and archival sources, studies the trade relations of the principalities of the Surkhan region, which is part of the Bukhara Emirate, with neighboring regions. Also, based on archival materials from Bukhara Koshbegi, attention is focused on the fact that trade relations of the principalities of the Surkhan region with neighboring regions are an important area of research in our history.

Key words: Afghanistan, Termez, Sherabad, Boysun, Denov, Hitori Shodmon, Pattakesar, Kechuvlar, Gilam duppy, Kizil gul, knife making, willow (black and white), Poshkhurd small, medium and large ships.

Kirish. Qadimdan vujudga kelgan karvon yo'llari, daryo va dengiz suv yo'llari orqali savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi natijasida Sharqiy Buxoro bekliklari aholisining xo'jalik va hunarmandchilik faoliyati va mahalliy ustaxonalarning iqtisodiyotdagi o'rni hamda Sharq davlatlari bilan savdo-sotiq ishlarining ahvolini o'rganish yurtimiz tarixida muhim ahamiyat kasb etadi.

Surxon vohasining XVIII asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlaridagi mavjud bo'lgan bekliklarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, xo'jalik munosabatlarini, tarixiy-xronologik izchillik asosida ochib berish yurtimiz tarixini yangi ma'lumotlari bilan boyitish imkonini beradi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Surxondaryo viloyati – o'zining iqtisodiy salohiyati, muhim geografik o'rni, tabiiy imkoniyatlari bilan mamlakatimiz taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega"[1.B.279].

Dolzarbligi va hozirgi holati. Hozirgi kunda yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda tarix fanining o'rni beqiyosdir. Shuningdek, mahalliy o'lka tarixini bilishga bo'lgan qiziqish kun sayin oshib bormoqda. Misol tariqasida hududlar miqyosida o'z tarixini o'rganishga bo'lgan izlanishlarni keltirishimiz mumkin. Surxon vohasida savdo-sotiq ishlarining Buxoro amirligi iqtisodiyotidagi o'rni tarixchi olimlar va Buxoro Qo'shbegi arxiv materiallari orqali o'rganish tariximizning muhim tadqiq yo'nalishi hisoblanadi. Buxoro amirligi tarkibida bo'lgan Surxon vohasi bekliklarining qo'shni hududlar bilan olib borilgan savdo-sotiq aloqalari, Buxoro Qo'shbegi arxiv materiallari va tarixiy manbalar bilan tahliliy jihatdan o'rganilishi adabiyotlarda kam uchraydi shuning uchun ham vohaning bekliklardavridagi savdo-sotiq tizimini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Sharqiy Buxoro bekliklarida hunarmandchilikning ahvoli, mahalliy ustaxonalarning iqtisodiyotdagi o'rni hamda olib borgan ichki va tashqi savdo aloqalari to'g'risida ma'lumotlarni

O'zbekiston Milliy arxivining bir qator jamg'arma (fond)laridagi hujjatlarda, aynan tadqiq qilingan davrda yashagan rossiyalik olim, sayyoh, harbiylar, o'lkashunoslarning asarlari, statistik to'plamlar, davriy matbuot materiallari, shuningdek, sovet va mustaqillik davri olimlarining tadqiqotlarida uchramiz. Mustaqillik davrida mamlakatimizda ushbu mavzu R.Qilichev [7.B.11-15], R. Xoliqova, E. Qobulov [8.B.408], F. Ochilidiev [5.B.121-122] kabi olimlarning tadqiqotlarida ham yoritilgan.

Tajriba qismi (tadqiqotni amalga oshirish). Qadimdan insoniyat turmush tarzining iqtisodiy darajasi ularning mehnat faoliyati va yangiliklarga qanchalik moslashuvchanligi hamda qo'shni hududlar bilan oilb borilgan savdo-sotiq aloqalari bilan bog'liq bo'lgan. Jamiyat taraqqiyoti bosqichlari, mehnat taqsimoti bilan aloqador holda hunarmandchilikning uch turi shakllangan:

- 1) Uy hunarmandchiligi;
- 2) Buyurtma bilan mahsulot tayyorlaydigan hunarmandchilik;
- 3) Bozor uchun mahsulot tayyorlaydigan hunarmandchilik. Uy hunarmandchiligi eng keng tarqalgan hunarmandchilik turlaridan edi.

Bekliklar markazi hisoblangan shahar bozorlarida hunarmand usta, kosib, zargar, temirchilar uchun alohida boshqa sotuvchilar kabi maxsus rastalar ajratilgan. Shuningdek, hunarmandlarning o'zlari ustaxona do'konlarida ham hunarmandchilik buyumlarini sotishgan. Rossiya hukumatining Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi maxsus Siyosiy agentlik vakilidan yozma ravishda ruxsatnomasi bo'lgan savdogarlar mahalliy bozorlarda do'kon ochishlari mumkin bo'lgan [2.B.107].

Amirlik hududidagi quruqlikdagi tranzit va mahalliy savdo yo'llari ham bu davrda betinim faoliyat ko'rsatgan. Hindiston, Afg'oniston va Eron hududlaridan Amudaryodagi kechuvlar orqali choy, qand, guruch kabi mahsulotlar olib kiritilgan. Amudaryodagi amirlik hududi bilan bog'liq kechuvlar Chorjo'y, Kelif, Qorakamar, Cho'chqaguzar, Sho'rob, Pattakesarlar hisoblanib, bulardan Qorakamar, Cho'chqaguzar kechuvchilari serqatnov hisoblangan [4.B.168-169].

N.A.Mayev asarining Hisor o'lkasi ocherklari (Qarshidan Darbandgacha) qismida Qarshi bilan G'uzor o'rtasidagi yuk yo'li dashtning tep-tekis, ravon qismidan o'tishi, SHeroboddan paxta, Denovdan, Yurchidan, Dushanbedan zig'ir va bug'doy, Poshxurtdan tuz olib kelayotgan tuya va otlarning karvonlarini o'chratgani keltirilgan [4.B.67].

Bu davrdagi mahalliy kemalar yasashida, asosan, qattiq va suvga chidamli daraxtlardan foydalanilgan. Xususan, tol (qoratal va oqtol), terak ("patta"), to'rangil – yovvoyi to'qay teragi, qayrag'och, tut, archa, jiyda, gujum daraxtlari kemachilikda asosiy xomashyo bo'lgan [۲۴، ۱۷ ورق ۱، ۲ (9.B.17-24)].

1908-yildan 1920 yilning sentabrigacha Denovda Suvonqulbek hokimlik qilgan. Bu davrda Denov savda markazi sifatida taraqqiy etgan. Beklikda yettita karvonsaroy mavjud bo'lgan. Savdo aloqalarida asosiy o'rinni kulolchilik, boshqoli ekinlar va ho'l mevalar alohida o'rin egallagan. Savdo aloqalari Deshanbe, Ko'lob, Termiz, Buxoro va Samarqand kabi shaharlar bilan olib borilgan. Denov markazida yirik savdo aloqalarini amlga oshiradigan uchta yo'l mavjud bo'lgan. Suvonqulbek davrida esa Denovni Yurchi va Qorliq bilan bog'lovchi yo'llar yanada rivojlangan [10.B.10].

Har vaqt chorva go'shtini sotib olishga quyida zikr qilingan hokimiyatlar yordam qilishsa, juda foydali bo'lardi. (Denov, Hisor va Saroy). Chunki Termizda qassoblar go'sht narxini ba'zan juda baland – past qilardilar.

Sizdan iltimos, Termiz kazak askarlari uchun go'sht sotib olishga yuborilgan ofitserga mazkur bekliklar yordam berishlari uchun xat yo'llasangiz bizning 566 ta kazak askarlarimizga go'sht sotib olishga yordam bersa yaxshi bo'lardi.

Doimo salomat bo'ling, marhamatga sazovor bo'ling. 18 yanvar 1917-yil 8-robbiy us-soniy 1335 yil. [12. B. 1.]

Izoh: 1917-yil Termizda yashaydigan kazak askarlari uchun go'sht sotib olishga yordam berish haqida Amir janobi oliylari va Mirzo Nasrullobiy Qo'shbegiga Termizda faoliyat yuritayotgan harbiy nazoratchi Rossiya imperatorining elchisi Aleksandr Miller tomonidan xat jo'natilgan. Sababi o'sha yillarda Termizda xizmat jarayonini olib borayotgan harbiylarga kundalik ehtiyoji uchun oziq-ovqat mahsulotlaridan go'shtga talab yuqoriligi bayon etilgan. Xat ikki tilda kirilcha va arabiy va forsiy alifbolarda bitilgan. Xatning quyi qismida esa elchi va xattotning ismi sharifi keltirilgan.

1917-yil yil (hijriy 1335 yil moh oyi) № 718-raqamli xatda, aniqlandiki 1917-yil 17-yanvardagi 1090 raqamli maktubga javob xati keltirilib, unda quyidagi mazmunda javob xati yozilgan.

Denov, Qo'rg'ontepa va Hisor viloyat bekliklariga (hokimlariga) Termiz qozoq drujinasiga qoramol sotib olish uchun yuborilgan ofitserga yordam berishlari kerakligi to'g'risida xat qilib jo'natdik.

1918-yil 5-sentabr yozilgan xatda joriy yilning iyul oyida Termizdagi viloyat oziq-ovqat mudiri Pervoshin janobi oliylari bilan uchrashganda, Buxoro amaldori ko'magida, oziq ovqat qo'mitalariga non sotib olish huquqini beradigan ruxsatnoma berilishi va'dasini olgan [12. B.2].

Hurmatli Qo'shbegi ushbu(xat)da, Buxoro amirligining Sherobod, Boysun, Denov, Gissar (Hisor), Ko'lob, Qobodiyon va Baljuvon bekliklarida non va mol xarid qilish huquqini beradigan ruxsatnoma fuqaro (Termizdagi viloyat oziq-ovqat mudiri) Pervoshinga berishingizni do'stona so'rayman. Sizga sog'lik va solomatlik tilayman.

Izoh: Termizdagi viloyat oziq-ovqat mudiri Pervoshin janobi oliylari bilan uchrashgani, Buxoro amaldori yordamida, oziq ovqat qo'mitalariga aholi uchun sotib olish huquqini beradigan ruxsatnoma berilishi, Buxoro amirligining Sherobod, Boysun, Denov, Gissar (Hisor), Ko'lob, Qobodiyon va Baljuvon bekliklarida savdo-sotiq qilish huquqini beradigan ruxsatnoma Termizdagi viloyat oziq-ovqat mudiri Pervoshinga berilishi aks ettirilgan [11.B.2].

Buxoro amirligi aholisi savdo-sotiq ishlarining rivojlanishiga e'tibor qaratib, qo'shni davlatlar Qo'qon va Xiva xonliklari, Afg'oniston, Eron, Hindiston hamda Rossiya imperiyasi kabi mamlakatlar bilan savdo ishlarini olib borgan [2.B.106].

Xulosa. Buxoro amirligi shaharlarida hunarmandchilikning ishlab chiqarish sohalari bo'lgan zardo'zlik, metalsozlik, poyyabzaldo'zlik, ko'nehilik, kulolchilik, do'ppi chopondo'zlik va boshqa sohalari davr va aholi talabiga mos ravishda rivojlanib borgan va shu sohalar orqali savdo-sotiq rivojlangan. Xuddi shu sohalarning hududlar bo'yicha biz o'rganayotgan Surxon vohasida ham, iqtisodiyotning rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin. Sharqiy Buxoro bekliklarida ishlab chiqarilgan hunarmandchilik va dehqonchilik mahsulotlari nafaqat amirlik doirasida, balki hududga yaqin qo'shni davlatlarda ham mashhur bo'lib, xorijga ham savdogarlar tomonidan ko'plab mahsulotlar chiqarib turilgan. Ammo xo'jalik yuritishning qadimgi tartiblariga tayanib ish ko'rish, ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni o'zlari kashf qilib yoki xorijdan olib kelib jalb etmaslik, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi qoloqlik, vaqti vaqti bilan ya'niy hukmdorlarning almashinuvi va soliqlar miqdorining oshirilishi natijasida yuzaga keladigan ichki nizolar hunarmandchilik va savdo munosabatlariga jiddiy putur etkazdi. Lekin shunga qaramasdan, voha ahlining bunyodkorlik salohiyati, fidoiyligi, jonkuyarligi, mehnatsevarligi natijasi sifatida amirlikda xo'jalik hayoti ma'lum darajada ishga tushgan bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy hayot ravnaqiga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент : Ўзбекистон, 2017. – Б. 279.
2. Алламуратов Ш. Жамият ва инновациялар –Общество и инновации –Society and innovations Journal home page: 107.
3. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавхалар.- Т., 1997, - Б.92-93.
4. Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. – С. 168-169.
5. Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар. (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари).Т. Abu matmuot-konsalt. 2008.
6. Турсунов С, Рашидов Қ. Бойсун. -Т.: Akademnashr, 2001. Б. 295.
7. Қиличев Р. Бухоро шахрида хунармандчилик. –Тошкент.: Фан .1996.

UO'K 93/94

JADIDLAR: MARKAZIY OSIYODA TA'LIM VA MADANIYAT ISLOHOTI MUALLIFLARI

U.A.Saliyev, t.f.n., dots., Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot institute, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidchilik harakatining kelib chiqish tarixi yoritilgan, asosiy shaxslar yoritilgan, ularning ta'lim sohasidagi islohotlari o'rganilgan va madaniy tiklanishga

qo'shgan hissasi haqida so'z boradi. Turli tomonlarning qarshiliklariga duch kelganiga qaramay, jadidlarning bardavom merosi zamonaviy ta'lim, til islohoti va madaniy g'ururni targ'ib qilish zamonaviy Markaziy Osiyoda saqlanib qolmoqda.

Kalit so'zlar: jadidchilik, Markaziy Osiyo, Ta'lim islohoti,, Madaniy tiklanish, Ismoil Gasprinskiy, Munavar-qori, Sadriddin Ayniy, Dunyoviy ta'lim, Zamonaviy o'quv dasturi

Аннотация. В статье освещается история зарождения этого джихадистского движения, освещаются документы, обсуждаются образовательные процессы документа. Несмотря на противодействие со стороны различных кругов, непреходящее наследие джадидов в виде современного образования, языковой реформы и поощрения культурной гордости остается в современной Центральной Азии.

Ключевые слова: модернизм, Центральная Азия, Реформа образования, Культурное возрождение, Исмаил Гаспринский, Мунавар-Кори, Садриддин Айний, Светское образование, Современная учебная программа

Abstract. In the article, the history of the origin of this jihadist movement is covered, the documents are covered, and the educational processes of the document are discussed. Despite opposition from various quarters, the Jadids' enduring legacy of modern education, language reform, and the promotion of cultural pride remains in modern Central Asia.

Keywords: modernism, Central Asia, Educational reform, Cultural revival, Ismail Gasprinsky, Munavar-Kori, Sadriddin Ainiy, Secular education, Modern curriculum

Kirish. Jadidlar 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan ziyolilar va islohotchilarning ajoyib guruhi edi. Ularning ta'siri mintaqaga doimiy ta'sir ko'rsatdi, uning ta'lim, madaniy va siyosiy manzarasini shakllantirdi. "Jadid" atamasi "yangi" yoki "yangilangan" degan ma'noni anglatadi, bu ularning Markaziy Osiyo jamiyatlarini modernizatsiya qilishga intilishlarini aks ettiradi. Ushbu maqolada jadidlar tarixi va ularning O'rta Osiyo o'zgarishiga qo'shgan hissasi o'rganiladi.

Markaziy Osiyo tarixining muhim sahifasi bo'lgan jadidchilik harakati aqliy jasorat va madaniy uyg'onish haqidagi maftunkor ertak sifatida namoyon bo'ladi. 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida ildiz otgan jadidlar o'sha paytda Rossiya imperiyasi soyasida bo'lgan O'rta Osiyo jamiyatlariga yangi hayot kiritishga intilgan, ilg'or fikrli islohotchilar guruhi edi. "Jadid" atamasi "yangi" yoki "yangilangan" degan ma'noni anglatadi, bu nom ularning an'analarga botgan hududni modernizatsiya qilish missiyasini qamrab oladi. Ushbu maqola jadidlarning ta'sirchan tarixini o'rganib chiqadi, ularning kelib chiqishi, asosiy shaxslari, ta'lim sohasidagi islohotlari, madaniy hissalar va Markaziy Osiyoda qoldirgan o'zgarmas merosini o'rganadi.

Jadidlar harakatining kelib chiqishi:

Jadidchilik harakati o'z ildizlarini 19-asr oxirlaridagi notinch davrda, Rossiya imperiyasining bosqinchiligi tufayli O'rta Osiyoda jiddiy o'zgarishlarga uchragan davrda topdi. Tarixning bu pallasida Markaziy Osiyo jamiyatlari an'anaviylik, diniy konservatizm va ijtimoiy turg'unlik tuyg'usining murakkab aralashmasi bilan kurashayotgan edi. Bu qiyinchiliklarga javoban bir guruh ma'rifatparvarlar o'zgarishlar mash'alchisi sifatida maydonga chiqdi va oxir-oqibat biz hozir jadidchilik harakati deb atalgan harakatga birlashdi.

Jadidchilik harakatining turtki bo'lishini omillarning birlashuvi bilan izohlash mumkin. Eng ko'zga ko'ringan katalizator rus imperatorlik ta'sirining O'rta Osiyoga tarqalishi bo'lib, u o'zi bilan bir qator yangi g'oyalar va G'arb uslubidagi ta'limni olib keldi. Rossiya hukumati mintaq ustidan nazorat o'rnatishga intildi va bu bilan ular dunyoviy ta'lim tizimini joriy qildilar va shu bilan tashqi dunyoga deraza ochdilar. Zamonaviy tafakkur va qadriyatlar bilan tanishish ba'zi markaziy osiyoliklarning intellektual qiziqishini uyg'ota boshladi.

Jadidchilik harakatining asosiy shaxslari:

Ismoil Gasprinskiy: Ko'pincha jadidchilik harakatining kashshofi sifatida ko'rilgan Ismoil Gasprinskiy qrim-tatar o'qituvchisi, noshir va jurnalist edi. 1883-yilda u nufuzli "Tercüman" ("Tarjimon") gazetasini ta'sis etdi, bu gazeta O'rta Osiyoda zamonaviy ta'lim va madaniy islohotlarni targ'ib qilish uchun kuchli minbarga aylandi. Gasprinskiy ta'lim taraqqiyotning kaliti ekanligi

haqidagi g'oyani ilgari surdi va Markaziy osiyoliklarni madaniy merosini asrab-avaylash bilan birga zamonaviylikni qabul qilishga undadi.

Munavar qori: Munavar qori ko'zga ko'ringan jadidchi ustoz va yozuvchi bo'lib, xotin-qizlarning ta'lim-tarbiyasini yuksaltirishda muhim rol o'ynagan. Gender nomutanosibligi hukm surayotgan jamiyatda u Toshkentda qizlar maktabini tashkil etish va o'quvchi qizlar uchun maxsus mo'ljallangan darsliklar ishlab chiqarish orqali yangi zamin yaratdi.

Sadriddin Ayniy: Tojik yozuvchisi va ziyolisi, Sadriddin Ayniy o'zining adabiy hissasi hamda tojik tili va madaniyatini targ'ib qilishdagi tinimsiz sa'y-harakatlari uchun tanilgan. Uning "Babr-i bayon" (Ko'r tulpor) kabi asarlari tojik adabiyotini boyitibgina qolmay, vatandoshlari orasida madaniy g'urur va o'zlikni anglash tuyg'ularini uyg'otdi.

Bu muhim shaxslar, jumladan, o'zgarishlar mayoqlari bo'lib xizmat qilgan, boshqalarni jadidchilik harakatiga qo'shilishga, ma'rifiy va madaniyatni yangilash tarafdori bo'lishga undagan. Ular birgalikda Markaziy Osiyo tarixidagi o'zgarishlar davriga asos soldi.

Jadidlar ta'lim-tarbiya jamiyat taraqqiyoti va ma'rifatning poydevori ekanligini tan oldilar. Ular zamonaviy ta'lim uslublari va qadriyatlarini o'zlashtirgan holda, markaziy osiyoliklar an'ana va xurofot kishanlaridan xalos bo'lib, o'z jamoalarining porloq kelajagini ta'minlashi mumkinligiga qat'iy ishongan. Maorif islohotining bu qarashi jadidchilik harakatining asosiy tamoyiliga aylanib, O'rta Osiyo jamiyatida ko'plab o'zgarishlarga yo'l ochdi.

Jadidlarning ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotlarga chuqur ta'siri va Markaziy Osiyoning madaniy tiklanishidagi o'rni haqida so'z yuritamiz, ular qoldirgan o'zgarmas merosga oydinlik kiritamiz.

Ta'lim sohasidagi islohotlar:

Jadidchilik harakatining markaziy tayanchlaridan biri uning maorif islohotiga sodiqligi edi. Jadidlar Markaziy Osiyo jamiyatlarini modernizatsiya qilishning kaliti diniy ta'limning kuchli ta'sirida bo'lgan va zamonaviy ilm-fan, adabiyot va tanqidiy tafakkurga ega bo'lmagan an'anaviy ta'lim tizimini tubdan qayta ko'rib chiqishda ekanligini tan oldilar.

Dunyoviy ta'lim: Jadidlar matematika, tabiatshunoslik, adabiyot, til kabi fanlarni o'z ichiga oluvchi har tomonlama ta'lim beradigan dunyoviy maktablar tashkil etish tarafdori edilar. Bu muassasalar markaziy osiyolik talabalarni tez o'zgaruvchan dunyoda harakat qilish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashni maqsad qilgan.

Zamonaviy o'quv dasturi: Jadidlar o'z maqsadlariga erishish uchun an'anaviy madrasalarda (islom maktablarida) ilgari e'tibordan chetda qolgan fanlarni o'z ichiga olgan zamonaviy o'quv dasturini ishlab chiqdilar va ilgari surdilar. Ular fan va adabiyot ta'limning ajralmas qismi bo'lishi, o'quvchilarning dunyoni kengroq tushunishiga yordam berishi kerak, deb hisoblaganlar.

Til islohoti: Jadidlar davridagi ta'lim-tarbiya islohotlarida til katta rol o'ynadi. Ular ko'pincha arab yozuvidan ko'ra lotin alifbosidan foydalanishni afzal ko'rar edilar, chunki ular o'rganishni yanada qulayroq qiladi va keng dunyo bilan muloqotni osonlashtiradi, deb ishonishgan. Alifbolarning bunday o'zgarishi hozirgi Markaziy Osiyo tillarining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Qizlar ta'limini targ'ib qilish: O'rta Osiyoda umuman eshitilmagan bir paytda jadidlar qizlarning ta'lim olishini targ'ib qilishda kashshof bo'lgan. Bu borada yuqorida tilga olingan Munavar qori katta rol o'ynagan. Uning sa'y-harakatlari natijasida qizlar maktablari tashkil etilib, xotin-qizlarning zamonaviy ta'lim olishi uchun imkoniyat yaratildi.

O'qituvchilar malakasini oshirish: Jadidlar malakali pedagoglar muhimligini anglagan holda, yangi o'quv dasturini samarali o'qitish uchun instruktorlarning yaxshi jihozlanishini ta'minlash maqsadida o'qituvchilar malakasini oshirish institutlarini tashkil etdilar.

Ushbu ta'lim islohotlari an'anaviy islom ta'lim tizimidan chetga chiqishni ifodaladi va zamonaviylikka sezilarli siljishni ko'rsatdi. Jadidlar tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini tarbiyalashda ilmiy va madaniy bilimlarga urg'u berilgan har tomonlama ta'lim-tarbiya zarur, deb hisoblaganlar.

Qiyinchiliklar va bostirish:

Jadidchilik harakati ta'lim islohoti yo'lida og'ir qiyinchiliklarga duch keldi. Rossiya imperatorlik ma'murlari ko'pincha jadidlarning ta'siridan ehtiyot bo'lishgan, chunki ular O'rta Osiyo

millatchiligining ta'lim taraqqiyoti bilan bir qatorda rivojlanishi imkoniyatlarini ko'rgan. Binobarin, ular jadidchilik maktablari va nashrlarini vaqti-vaqti bilan ta'qib qilib, jadidchilikning ba'zi ko'zga ko'ringan namoyandalarining hibsga olinishi va surgun qilinishiga sabab bo'ldi.

Bundan tashqari, konservativ din peshvolari jadidlarning sa'y-harakatlarini an'anaviy islom qadriyatlariga tahdid sifatida baholadilar va ularning ta'sirini susaytirishga harakat qildilar. Jadidlar va konservativ diniy unsurlar o'rtasidagi bu keskinlik Markaziy Osiyo jamiyatida murakkab dinamikani yuzaga keltirdi.

Bunday qiyinchiliklar va qatag'on davrlariga qaramay, jadidlar O'rta Osiyoda ta'limni modernizatsiya qilish missiyasini davom ettirib, mintaqa kelajagini sezilarli darajada shakllantiradigan o'zgarmas meros qoldirdi.

Xulosa. Jadidchilik harakati ma'rifiy va madaniy yangilanishga intilishi bilan g'oyalarning qudrati va jamiyatlariga ijobiy o'zgarishlar kiritishga qaror qilgan shaxslarning mustahkamligidan dalolat beradi. O'rta Osiyoda sezilarli siljishlar davrida vujudga kelgan jadidlar mintaqa tarixi va o'zligida o'chmas iz qoldirgan ajoyib sayohatga kirishdi. Jadidlar o'zlarining ta'lim sohasidagi islohotlari orqali O'rta Osiyo jamoalari uchun zamonaviylik eshiklarini ochdilar. Ular dunyoviy ta'limni targ'ib qildilar, zamonaviy o'quv dasturlarini joriy qildilar va lotin alifbosidan foydalanishni, bilim va o'rganishni ommaga yanada qulayroq qilish tarafdori edilar. Bu bilan ular yanada ma'lumotli va ma'rifatli jamiyatga poydevor qo'yishdi. O'rta Osiyoning madaniy tiklanishida jadidlar ham hal qiluvchi rol o'ynadi. Ular o'z tillari va adabiyotlariga yangi hayot kiritishga, ijodkorlik va ifodani rag'batlantirishga intilishdi. Ushbu madaniy uyg'onish nafaqat mintaqa merosini boyitibgina qolmay, balki uning aholisida o'ziga xoslik va g'urur tuyg'usini uyg'otishga yordam berdi. Biroq jadidchilik harakati o'ziga xos qiyinchiliklardan xoli emas edi. Rossiya imperatorlik hokimiyati va konservativ diniy yetakchilari ularning harakatlariga shubha bilan qarashdi va ularning ta'sirini bostirishga harakat qilishdi. Bu qarshilik ko'pincha jadidlar taraqqiyotiga to'sqinlik qiladigan kuchlarning murakkab o'zaro ta'sirini yuzaga keltirdi. Shunga qaramay, jadidlar merosi saqlanib qolgan. Ularning ta'lim, til va madaniyatga bo'lgan qarashlari Markaziy Osiyoda o'chmas iz qoldirdi. Bugungi kunda mintaqa zamonaviy ta'lim tizimlari, rang-barang madaniy ifodalar va jonli adabiy an'anaga ega bo'lgan ular qo'ygan poydevorlardan bahramand bo'lishda davom etmoqda. Jadidlarning qiyinchiliklarga qaramay taraqqiyot va ma'rifat yo'lidagi sobit intilishlari Markaziy Osiyo va undan tashqarida ta'lim, madaniy xilma-xillik va taraqqiyotni rivojlantirishga intilayotganlar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi. Ularning hikoyasi bizga qiyin sharoitlarda ham bilimga intilish va madaniy merosni asrab-avaylash porloq kelajakka yo'l ochishi mumkinligini eslatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurasulov M. O'zbek ma'rifatparvar shoirlari. - T.: Fan, 1972. - 89 b.
2. Avezov N. Maxmudxoja Bexbudiyning ijodiy merosi: Ped. fan. nomzodi ilmiy darajasini olish uchun bajarilgan diss. T., 1995, - 217 b.
3. Azizxujayev R. Ustoz Munavvar Qori // Fan va turmush. 1991. N7. - B. 36-38.

UO'K 94(5)

SHARQDA G'AYRI AXLOQIY TAHDIDLARNING NAMOYON BO'LISHI

M.N.Sayidov, dots., f.f.n., Jizzax DPU, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv davrida ijtimoiy tarmoklarda, axborot xurujlari yoshlar ongida g'ayri axloqiy tahdidlarning namoyon bo'lish xususiyatlari va ularning shakillarini ko'rsatib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: glabollashuv, kompyuter savodxonligi, tahdid, axloqiy tahdid

Аннотация. В данной статье предпринята попытка показать особенности и формы проявления неэтичных угроз в сознании молодежи в социальных сетях, информационных атак в период глобализации.

Ключевые слова: глобализация, компьютерная грамотность, угроза, моральная угроза

Abstract. *In this article, an attempt is made to show the characteristics and forms of the manifestation of unethical threats in the minds of young people in social networks, information attacks during the globalization period.*

Keywords: *globalization, computer literacy, threat, moral threat*

Hozirgi vaqtda mafkuraviy vositalar orqali o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilayotgan siyosiy kuchlar va harakatlar tobora keskinlashib bormoqda. Muayyan millat, jamiyat, davlatning tinchligi va barqarorligiga qarshi qaratilgan, siyosiy va konstitutsion tizimni zaiflashtirish va buzishga yo'naltirilgan, fuqaro va jamiyat xavfsizligiga tahdid soluvchi mafkuraviy tajovvuzlar keskinlashmoqda. Bunday tajovvuzga qo'l urayotgan yovuz kuchlar o'z jirkanch maqsadlariga erishish uchun har qanday usullardan, odamlarning diniy, milliy hissiyotlari, hayotda mavjud bo'lgan ijtimoiy- iqtisodiy qiyinchiliklaridan, shuningdek, zamonaviy texnika, telekommunikatsiya vositalaridan ustalik bilan foydalanishga harakat qiladilar. Bugungi kunda ularning aholini ma'lum bir qatlamlari, ayniqsa, yoshlarning qalbi va ongini o'zlariga ma'qul bo'lgan g'oya bilan egallashlari ya'ni buzg'unchi g'oyalar, diniy ekstremizm, axloqsizlik g'oyalarini singdirish kabi g'arazli maqsadlari tobora ayon bo'lib bormoqda.

G'arazli maqsadlarga erishish uchun mafkuraviy kurashda eng avvalo "bo'lib tashla va hukmoronlik qil", degan qadimiy tamoyilga amal qilinayotganini ham ko'rishimiz mumkin. Uni ro'yobga chiqarishning birinchi yo'li mamlakat ichida ijtimoiy parokandalikni keltirib chiqarishga urinishdir. U jamiyat hayotining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy sohalarida o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bu tamoyil o'zining chuqur tarixiy ildiziga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. Miloddan oldingi IV asrda yashagan xitoylik faylasuf va harbiy qo'mondon Sunn szining kurashda g'olib bo'lish uchun: "Siz raqib mamlakatdagi barcha yaxshi narsalarni buzing, ayniting; Raqib davlat rahbariyatini obro'sini to'king, qulay paytda ularning jamiyat oldida sharmandasini chiqaring. Bu ishda o'sha mamlakatdagi eng past, maraz odamlar bilan sheriklik qiling; Raqib mamlakat odamlari orasida kelishmovchilik, janjal chiqaring; Yoshlarni keksalarga qarshi gij-gijlang;

Hukumatni yaxshi ish yuritishiga har qanday yo'l bilan qarshilik ko'rsating; Dushmaningizning an'analarini qadrsizlantiring, xudolariga ishonchini sindiring [1,50]- degan fikrlari ham buni tasdiqlaydi.

Ana shunday buzg'unchi va tajovvuzkor g'oyalar bugungi kunda oradan 2600 yil o'tib ham insoniyat oldidagi global muammo sifatida turibdi. Begona g'oyalarning mamlakatga kirib kelishi va fuqarolar o'rtasida tarqalishi katta xavf, salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkinligini e'tiborga olib, Abu Nasr Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida qimmatli fikrlarni bildirib o'tgan: "Jaholatdagi shaharlar, (aholisini) maqsadlarini ko'zlaydigan (obro'-izzatga, mol-dunyoga, boylikdan rohatlanishga intiladigan) odamlar esa alohida toifadir. Bunday odamlar fozillar shahrida haqli maqsadlar bilan yashash ta'qiqlanganini ko'rib, u yerdagi (adolatli) qonunlarni buzishga, haqiqatga aloqador narsalardan uzoqlashishga, (bu qonun – qoidalar, tasavvurlarni) buzib aks ettirishga urinadilar. Ular bunga ikki yo'l bilan erishadilar: U yuqorida aytilgan bahsli o'rinlarni o'zlaricha taxmin qiladilar, ikkinchidan, soxta donolik va aldov yo'liga o'tadilar. Ular jaholat va tuban maqsadlariga erishuviga hech kimt o'sqinlik qilmasligi uchun shunday yo'ldan boradilar. Bunday odamlarni fazilatli shaharlar jamoasiga qabul qilmaslik kerak [2,169].

O'zbek yozuvchisi Pirimqul Qodirovning "Xumoyun va Akbar" asarini o'qiganimizda g'oyalar va mafkuralar kurashini yorqin guvohi bo'lamiz. Ayniqsa Boburiylar avlodidan bo'lgan Akbarshoh zamonida insonparvar, erkin din e'tiqodi, umuminsoniy g'oyalar bilan milliy buzg'unchilik, diniy nizolar, parokandalik keltirib chiqaruvchi g'oyalar o'rtasidagi keskin kurashda farang josusi Albert Pereyroning Akbarning o'g'li Salimga farang tilini o'rgatish, dengiz sayohati, dengizchilik haqida ilm o'rgatish bahonasida o'zining axloqsiz g'oyalarini ya'ni Salimga otasidan yashirincha ayollarning behayo suratlarini ko'rsatib tarbiyasini buzish, otasiga dushman qilib tarbiyalash va nihoyat ota-bola o'rtasida nifoq keltirib chiqarib, bu sulollaning ildiziga bolta urush g'oyasini obdon singdirib bordi. Natijada Akbar olib borgan siyosatda, mamlakat taraqqiyotida, turli dinu-millatlarning totuvligiga erishishda ancha qiyinchiliklar tug'lidi. Bu qiyinchiliklarni yuzaga keltirishda vayronkor g'oya bilan

ongi zaharlangan Akbarning o'g'li Salimning ta'siri ayniqsa katta bo'ldi. Bundan ko'rinib turibdiki, qurol-yarog' bilan emas, balki mafkuraviy ta'sir yo'li bilan inson qalbini egallash va uning tafakkurini mute qilish mumkin ekan.

Fitrat "Ovrupe jahongirlarining" Sharqqa nisbatan siyosatining shunday izohlaydi: "Sharqning axloqini buzmoq, ko'nglini diniy va milliy muqaddas vatindan sovutmoq, sharqliklar orasida ayriliq va yovliq solib bir-birlariga qilich chekturmak, sharqlini ishsiz, yalqov, och va yalong'och qilib, o'zlariga qul etib olmoq, yuvvosh-yuvvosh sharqlining qo'lindan yer va qimmatli narsalarini turli hiylalar bilan tortib olmoq. Sharq xalqini turli yo'llar bilan sekin-sekin yo'q qilmoq. Ingliz va fransuz jahongirlari tomonidan Xitoy, Hind va Misrda ochilgan fohishaxona va mayxonalar, yuborilgan po'plar va misyuxnerlar, ochilg'on maktablar barisi shuning uchundir. Rossiya Nikolay hukumati bizning Turkistonimizda ham shul tadbirlarni ko'rmadimi [3,8]?"

Hozirgi vaqtda mafkuraviy vositalar orqali o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilayotgan siyosiy kuchlar va harakatlar sirasiga tajovvuzkor millatchilik va shovinizm, neofoshizm va fundamentalizm, rassizm va diniy ekstremizm, neokomunizm kabi g'oyalarini kiritishimiz mumkin.

Bugungi kunda dunyoda vujudga kelayotgan murakkab vaziyatlar ya'ni, axborot ko'lamini kengayishi, mafkuraviy jarayonlarning globallashuvi tufayli hozirgi davrning mafkuraviy tahdidlar strukturasi insoniyat jamiyati va hayotining barcha sohalarini qamrab olmoqda. Mafkuraviy tahdidlar o'z mohiyatidan kelib chiqib, eng avvalo, inson ongi, tafakkuri va xulq-atvoriga xavf-xatar solib, inson ongi va qalbini buzg'unchi g'oyalar bilan zaharlashga harkat qilmoqda.

Mafkuraviy tahdid yoki mafkuraviy tajovvuzning "ma'naviyat" niqobi ostidagi bunday xurujlari har qanday yosh, mustaqil davlatlarning barqaror taraqqiyotiga putur yetkazadi. Eksport qilinayotgan Amerikacha madaniyat yoki ma'naviyatning salbiy oqibatlari nafaqat mustaqillikni endigina qo'lga kiritgan davlatlarda, balki Amerikaning o'zida ham jiddiy kuzatilmoqda.

Zamonaviy texnologiyalarning tez sur'atlarda o'sishiga qaramay, ba'zan odamlar ulardan qanday oqilona foydalanish kerakligini to'liq anglab yetmaydi. Kompyuter va Internetgacha bo'lgan davrda o'sib-ulg'aygan aksariyat ota-onalar va muallimlar agar bola Internetdan foydalana boshlasa, albatta, foydasidan zarari ko'proq, deb o'ylaydi. Bolani kompyuter yoki Internetdan chalg'itish harakati zahirida aslida boshqa bir muammo, ya'ni kattalarning bu masalada nisbatan savodsiz ekani aniqlandi. Biroq agar ular o'zlari avval texnologiyalar savodsizligi masalasiga jiddiyoq yondashib, uni bartaraf etishsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Negaki, savodsizlik masalasidan qochish orqali bolani texnologiyalardan ajratib qo'yish to'g'ri emas. Buning ustiga yana bir jihat e'tiborga loyiq: bolalarda kibernetik do'stga nisbatan munosabat aynan kattalarning tutgan yo'lidan kelib chiqqan holda shakllanadi. Shubhasiz, Internet bilim va kerakli axborotni olish uchun ulkan imkoniyatlar yaratadi, biroq tarmoqqa joylashtiriladigan katta hajmdagi axborotning barchasini ham ishonchli va foydali deb bo'lmaydi. Foydalanuvchilar ma'lumotlarning to'g'riligini aniq ajrata bilishi uchun tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishi talab etilardi. Buning uchun bolalarga Internetda xohlagan odam o'z sahifasini ochishi, unga har qanday ma'lumotni joylashtirishi, bu borada unga hech kim to'sqinlik qila olmasligini vaqtida tushuntirish zarur. Internetning xavflilik jihati shundaki, unda muayyan ma'naviy ahloqiy me'yorlar yo'q bo'lib millionlab mijozlarning maishiy ko'zini ochmoqda. Ilgari bu tarmoqdan xavfsirash nisbatan kamroq edi, endilikda esa ikki jihatdan xavf otrgan. Birinchisi, xajm va qamrov (gorizontal) jihatdan bo'lib Internetdan foydalanish arzonlashib deyarli kompyuteri bor ko'p xonadonlarda kuzatish mumkin. Kompyuter ilgarigidek tasavvurdagi biror moddiy mulk belgisi sifatida emas, balki oddiy ish quroli sifatida ko'rinmoqda. Shuningdek, unga ega bo'lish xuddi televizor sotib olishdek bo'lib qoldi. Qolaversa, Internet mahsulotlaridan foydalanish nafaqat kompyuterda balki qandaydir chegirmalar bilan mobil aloqa vositalarida ham kechmoqda. Demak xajm va qamrov juda tezlikda o'smoqda. Ikkinchisi, Internet tarmog'ining ichida qiziqishni, moyillikni oshiruvchi vositalar o'ylab topilishidir. Masalan, ba'zi o'yinlarning yutug'iga pul qo'yilgan bo'lib, ular ko'proq sovrinli musobaqani emas, balki haqiqiy ma'noda qimorni eslatadi.

Virtual olamda kechayotgan zo'ravonlik, sotqinlik, bexayolik, o'g'irlik, buzuqlik ertaga real hayotga ko'chmaydi, deb hech kim kafolat berolmaydi. Chunki, bolaning maishiy ko'zini ochgan, nafsini, shaytonini quvvatlantirayotgan, yashirin, "parvarishlanmasa" hech qachon yuzaga

chiqmaydigan tuyg'ulari ko'cha-kuyda "yuz bermaydi", deymaymiz. Shuning uchun, Internet kafelarda, uydagi kompyuterda saytlarni "kavlayotgan" bolalarning otalari do'ppini yerga qo'yib, onalari bir ozgina qozon – cho'michlarini bir chetga qo'yib o'ylab, mulohaza yuritsalar, farzandlarining tarbiyasiga ozroq vaqt ajratsalar yaxshi bo'lur edi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, buning uchun ota-onalarning o'zlari ozgina bo'lsa-da (aytaylik 10%) kompyuter bo'yicha savodlarini oshirishlari foydadan xoli emas. Bu, azbaroyi farzandlariga to'g'ri yo'l ko'rsatishga yordam beradi. Chunki, yuqoridagi holatlardan nafaqat o'zlari, balki jamiyat ham zarar ko'radi. Masalan, 2017 yildagi ma'lumotga nazar solaylik: "BBC News xabariga ko'ra, Germaniyadagi mutasaddilar mamlakatdagi Internet tarmog'ida ishlovchi 12 ming kishini bolalar pornografiyasiga oid material almashuv tarmog'i a'zosi deb gumon qilgan. UPI agentligining qayd etishicha, ulardan 1700 nafariga ayblov e'lon qilingan. 2018 yilning yoz oyida boshlangan global reyds Saksoniya-Anxalt federal yerida 300 nafar gumondorning xatti-harakatini tekshirishdan start olib ushbu tadbir butun dunyoning 70 mamlakatida davom etib kelayapti[6,52].

Mamlakatimizda ma'naviy – ruhiy poklanish, miliy qadriyatlarni tiklash, vorislik an'alariga sadoqatli avlodni tarbiyalash va amaliyotga joriy etish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Mamlakatimizni ozod va obod jamiyatga aylantiruvchi, Vatan ravnaqini ma'naviy ta'minlab beruvchi milliy istiqlol g'oyasi shakllandi. Milliy urf – odatlar qadriyatlar va an'analarning tiklanishi, yangi jamiyat qurishda ma'naviy – marifiy targ'ibot va ta'lim – tarbiyaning roli oshirildi. Bu sohani tubdan isloh qilish va yangilash jarayonlari izchil amlga oshirilmoqda.

Darhaqiqat, ma'naviy o'zgarishlar jarayonlarining natijasida ijtimoiy ong mazmunida odamlar tafakkurida, xulq atvorida yangi qadriyatlar qaror topdi. Hayotga munosabatlar tizimi o'zgardi. Yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, mamlakat barqarorligi kabi tinchlikparvarlik g'oyalari qadriyat darajasiga ko'tarildi. Bugungi jahon hamjamiyatida bunday qadriyatlarga kuchli ehtiyoj sezilmoqda.

FOYDALANIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. Т. "Мухаррир нашриёти", 2009. – Б.20.
- 2.Абу Наср Форобий.Фозил одамлар шахри. Т.Халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.189
- 3.Фитрат. Шарқ сиёсати. Бухоро; Навкирон Бухоро, 1992. – Б.8.
- 4.Фитрат. Бизда йигитлик. Тонг.1920. №2
- 5.Зокиров Б. Глобаллашув зиддиятлари. "Тафаккур" 1-сон. 2014, - Б.
6. "Жамият" газетаси, 2017- йил 28-декабрь 52- сон
- 7.Гегель. Фласофия права. – М.1990. – С.469

UO'K 355.292

O'ZBEKISTON SSRDA URUSH NOGIRONLARIGA KO'RSATILGAN G'AMXO'RLIK (1941-1945 YILLAR)

M.B.Siddiqov, tayanch doktorant, O'zbekiston FA Tarix institute, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishida, Ikkinchi jahon urushidan nogiron bo'lib qaytgan harbiy xizmatchilarga ko'rsatilgan g'amxo'rlik na'munalari tahlil qilingan. Shuningdek, urush nogironlari uchun mablag'lar sarflanishi, ularga moddiy va maishiy xizmat ko'rsatilishi, Ijtimoiy ta'minot organlari tomonidan bu borada olib borilgan ishlar haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy ta'minot, protez-ortopedik, demobilizatsiya, front, kurort.

Аннотация. В данном исследовании проанализированы схемы оказания помощи военнослужащим, вернувшимся с Великой Отечественной войны с инвалидностью. Также речь шла о расходовании средств на нужды инвалидов войны, обеспечении их материально-бытовыми услугами, работе, проводимой органами социальной защиты населения в этом направлении.

Ключевые слова: Соцзащита, протезно-ортопедическая, дембельская, фронтовая, санаторно-курортная.

Abstract. In this research, the patterns of care provided to servicemen who returned from World War II with disabilities were analyzed. It was also discussed about the spending of funds for war disabled people, providing them with material and household services, and the work carried out by the social welfare bodies in this regard.

Key words: Social welfare, prosthetic-orthopedic, demobilization, front, spa.

Ikkinchi jahon urushi mamlakatimiz tarixida chuqur iz qoldirdi. Garchi urush harakatlari O'zbekiston hududida bo'lmagan bo'lsada, lekin uning hayotini izdan chiqardi. Minglab begunoh insonlar halok bo'ldi, ko'pisi nogiron bo'lib jang maydonlaridan qaytib keldi. O'zbekiston SSR hukumati urush yillarida o'z salomatligini yo'qotib, nogiron bo'lib qolganlarni e'zozlab, har taraflama g'amxo'rlik ko'rsatishni asosiy vazifasi deb bildi. Nogironlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash, kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik, nogironlarning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish hukumatning birlamchi vazifasiga aylandi. Ayniqsa bolalikdan, urush hamda mehnatda og'ir shikastlanish natijasida nogiron bo'lganlarga g'amxo'rlik ko'rsatish, ularning jamiyatning teng huquqli a'zolari sifatida turmush kechirishlarini ta'minlash uchun qulay sharoitlar yaratib berildi. Bu g'amxo'rlik avvalo ularni 1) protez-ortopediya buyumlari bilan ta'minlashda, 2) nogiron uylarini ko'paytirib, ularni davlat himoyasida olishda, 3) moddiy va maishiy turmush sharoitini yaxshilashda, 4) urush nogironlarini dam olish maskanlariga yuborish va boshqa shu kabi muhim holatlarda namoyon bo'ldi. Urush nogironlariga yordam ko'rsatish ishiga keng jamoatchilikni jalb qilish va shu yo'l bilan ularga zarur bo'lgan sharoitlarni yaratish maqsadida xalq deputatlari mahalliy sovetlari ijroiya komitetlarining qaroriga binoan urush nogironlari korxonalar, tashkilotlar, kolxoz va sovxozlar otalig'iga olingan. Otaliq tashkilotlari o'z qaramog'laridagi nogironlarga moddiy yordam ko'rsatib, ularni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, yangi turar joy qurish va uy-joyini remont qilishda ko'makdosh bo'lganlar. Avvalo shuni aytib o'tish joizki, ikkinchi jahon urushi natijasida nogironlar soni oshib bordi. Masalan, 1940-yilgi ma'lumotga ko'ra, O'zbekiston SSRda nogironlar uylari soni 17 taga undagi nogironlar soni esa 1075 kishidan iborat bo'lgan bo'lsa [1; 24-b], Ikkinchi jahon urushidan so'ng jang maydonlaridan 60 mingdan ziyodi nogiron bo'lib qaytdi [2; 4-b]. Nogironlikning sabablari va guruhlar, shuningdek nogironlik boshlangan vaqt vrach-mehnat ekspertizasi tomonidan aniqlanib, mehnatga qobiliyatlilik yoqotilganiga qarab, nogironlik guruhlariga ajratilgan. Urushdan oldingi davrda ham mehnat nogironlari hamda ehtiyojmand oilalar uchun g'amxo'rlik qilinib, ular uchun davlat mablag'lari ajratilgan. 1940-yil yanvarida O'zbekiston SSRda mehnat nogironlarining umumiy soni 24122 kishini, keksalik va tabiiy nogironlar 19000, shaxsiy pensionerlar 668 va akademik nafaqo'rlar 76 kishini tashkil etardi [3; 19-b]. Shu davrda respublikada ijtimoiy ta'minot uchun quyidagi miqdorda mablag' ajratilganligini ko'rish mumkin.

1-jadval

	Budjet	1938	1939
1	Respublika budjeti	27 693,3	28668,1
2	Mahalliy budjet	11817,3	16421,7
3	jami	39510,6	45089,8

Keltirilgan raqamlar mahalliy budjetning tez o'sishini ko'rsatadi. Agar 1938-yilda mahalliy budjet butun budjetning 30 % ni tashkil etgan bo'lsa, 1940-yilda 35.4 % ga yetdi.

Urush nogironlarini protez-ortopedik mahsulotlari bilan ta'minlash, ularning mehnat qobiliyatini tiklash va foydali mehnatga jalb qilish maqsadida muhim ishlar amalga oshirildi. Umumiy hisobda 1941-1945-yillar davomida quyidagi miqdorlarda urush nogironlari uchun protez-ortopedik buyumlar ishlab chiqarilganligini ko'rishimiz mumkin. 1941-yilga nisbatan 1944-yil uchun protezlarning ishlab chiqarilish miqdori: 1941-yilda 2100 protezlar, 1944-yilda 9727 protez yoki 463 % bo'lgan. 1941-yilda yalpi mahsulot 371 ming rubl, 1944-yilda esa 2473 yoki 667% bo'lgan. 1941-1945-yillarda protez-ortopediya buyumlari ishlab chiqarilish miqdori: turli xil protezlar – 33767 dona, ortopedik poyabzallar – 17431 juft, protezlar uchun poyabzal – 16733 juft, qo'ltiq tayoqlar – 75466 dona, hassatayoqlar – 19908 dona, bandajlar – 4670 dona – jami mahsulotlar 167984 donani tashkil etgan [4; 32-b].

Shuningdek, yo'l bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni nogironlarning borib kelish xarajatlarni protez-ortopedik korxonasi to'lagan. Masalan, Xorazm viloyatidan Toshkent va boshqa shaharlarga davolanish hamda protez (yasama oyoq) olish uchun 37 kishi yuborilib, ularga davlat tomonidan 6800 so'm pul yordam berilgan [5]. Agar protez-ortopedik buyumlarni tayyorlab beradigan protez korxonasida nogironlarning yana qayta kelishi talab qilinadigan bo'lsa, u holda vaqtincha yashab

turishi uchun uni bepul bino bilan ta'minlash zarur bo'lgan. Bunday bino bo'lmagan taqdirda turar joy binosini ijaraga olish uchun ketgan xarajatlar qoplangan[6; 7-b]. Biroq yangi ishchilar, xodimlar, shuningdek sobiq urush ishtirokchilarni uy-joy bilan ta'minlashda murakkabliklar mavjud edi. Toshkent shahar ijroiya qo'mitasining protez-ortopedik zavodni yotoqxona bilan ta'minlash to'g'risidagi qarori ham bajarilmagan[7; 127-b]. Bunga asosiy sabab sifatida aynan urush yillarida ahvolning o'g'irligi, mablag'larning yetishmasligi natijasida Toshkent protez-ortopedik zavodining moddiy-iqtisodiy jihatdan zarur miqdorda ta'minlamaganligini ko'rsatish mumkin.

Urush yillarda ijtimoiy ta'minot ministrligi tashabbusi bilan qarindoshlari qolmagan va mehnatga layoqatsiz fuqarolarni davlat yo'li bilan har jihatdan ta'minlash maqsadida turli xil nogiron uylari tarmog'i ochilgan. Nogironlar (keksalar) istiqomat qiladigan nogiron uylari davlat muassasalari bo'lib, ularning xarajati to'raligicha davlat tomonidan qoplangan. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashining 1941-yil 15-oktabrdagi 1454-sonli qarorlari asosida nogironlar uchun mavjud uylarni kengaytirish va yangi tashkil etish, shuningdek qariyalar uylaridagi o'rinlar sonini ko'paytirish hamda 1941-yil 25-noyabrdagi 1752-sonli "Vatan urushi nogironlari uchun uylar tashkil etish uchun binolar bilan ta'minlash to'g'risida"gi qaror bilan O'zbekiston SSR Ijtimoiy ta'minot xalq komissarligi nogiron uylarni ochish bo'yicha tashkiliy tadbirlarni amalga oshirdi[8; 6-b]. Natijada 1942-yildan boshlab urush nogironlari uchun ham internat uylar ochila boshlandi[9; 5-b]. Yuqoridagi qonunning qabul qilinishiga asosiy sabab urushning dastlabki yillaridanoq minglab askarlar jang maydonlaridan nogiron bo'lib qaytayotgan edilar. Respublikdagi ijtimoiy ta'minot organlarining muhim vazifalaridan biri ishga yaroqsiz bo'lgan aholining ma'lum qatlami, mehnat va urush nogironlarini maxsus tashkil etilgan uylarda davlat ta'minotida va g'amxo'rligida saqlashdan iborat edi.

Shuningdek O'zbekiston SSR ijtimoiy ta'minot organlari tomonidan urush nogironlariga moddiy va maishiy xizmat ko'rsatish maqsadida muhim ishlar amalga oshirildi. Ular uchun turli xil buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari taqsimlab berildi. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1943-yilda urush nogironlari va ularning oilalariga 55,4 ming dona kiyim-kechak va poyabzal, 1,1 ming tonna yoqilg'i, 184 tonna turli xil oziq-ovqat mahsulotlari, 6,6 ming xonadon berilgan, 1300 ming rubl miqdorida bir martalik yordam ko'rsatilgan[10; 34-b]. 1944 yilda urushi nogironlariga quyidagi moddiy yordam ko'rsatildi[11; 30-b].

3-jadval

<u>Pul chiqimlari</u>	<u>1.943 ming rubl</u>
<u>Turli xil kiyimlar</u>	<u>17.950 buyum</u>
<u>Poyabzal</u>	<u>6.919 juft</u>
<u>Choyshablar</u>	<u>2.300 buyum</u>
<u>Ishlab chiqarish</u>	<u>2.428 metr</u>
<u>Oziq-ovqat</u>	<u>46 tonna</u>

Urush yillarida iqtisodiy imkoniyatlarning cheklanganligi qaramay, urush nogironlari uchun zarur mablag' va turli xil buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari ajratilgan.

SSSR Xalq Komissarlari Soveti ning 1945-yil 21-sentabr № 2436 "Halok bo'lgan askarlar, Vatan urushi nogironlari, harbiy xizmatchilar va demobilizatsiya qilingan oilalarga oziq-ovqat yordamini ko'rsatish uchun don mahsulotlari, shakar va qandolat mahsulotlari ajratildi[12; 22-b]. Quyidagi jadvalda Ittifoq respublikalar o'rtasida 1945-yil hisobida oziq-ovqat mahsulotlari, jumladan makkajo'xori, yorma va shakar va qandolat mahsulotlarining miqdorini ko'rish mumkin:

4-jadval

<u>Ittifoq nomi</u>	<u>Respublikalari</u>	<u>Makkajo'xori</u>	<u>Yorma</u>	<u>Shakar va qandolat mahsulotlari</u>
RSFSR		6000	1250	600
O'zbekiston SSR		390	78	39
Tojikiston SSR		80	16	8
Turmaniston SSR		40	8	4
Qozog'iston SSR		580	116	58
Qirg'iziston SSR		100	20	10

Agar jadvalga e'tibor qaratadigan bo'lsak, mahsulotlarning taqsimlanishi borasida RSFSR va Qozog'iston SSRdan keyingi o'rinda O'zbekiston SSR turgan. Avvalambor bu urushda safarbar etilganlar va urush nogironlari hisobidan kelib chiqib taqsimlangan.

Shuningdek, urush nogironlarini dam olish maskanlariga yuborish holatlariga ham jiddiy e'tibor berildi. Dastlab Lenin tomonidan 1921-yil 13-mayda "Dam olish uylari to'g'risida" dekret e'lon qilingan edi. Urush oldin mamlakatda 194 ming o'rinli 1270 ta dam olish uyi bo'lib, ularda har yili 2 mln 700 ming kishi dam olgan[13; 18-b]. Urush yillarida ham dam olish maskanlarining soni hamda yuboriladigan urush nogironlarining soni ham ko'payib bordi. Masalan, 1944-yil Ittifoq bo'yicha 20 ming nogiron kurortlar va dam olish uylariga yuborildi[14]. Bundan tashqari, 1944-yilda urush nogironlariga Ijtimoiy xavfsizlik xalq komissarligi to'g'ridan-to'g'ri kurort va sanatoriylarga yo'llanmalar, shuningdek, 750 ming rubl miqdorida bepul sayohat qilish uchun chiptalar berdi[15; 30-b]. 1945-yilda Ijtimoiy ta'minot xalq komissarligi 2200 kishiga temir yo'lda bepul sayohat qilish to'g'risida buyruq chiqardi. Shuningdek, urush nogironlari uchun dam olish uylari va sanatoriylarga yo'llanmalar sotib olishga 200 ming rubl sarflandi[16; 31-b]. Ishlayotgan urush nogironlari sanatoriylarga yo'llanmalar bilan birinchi galda ta'minlandilar, ularning bolalari esa yozgi dam olish maskanlariga yuborildi.

Urushning so'nggi yillarida nogironlarga bo'lgan e'tibor yanada oshdi, ularning turmush sharoitini yaxshilash borasida chorva mollari tarqatilib berildi. Masalan, 1945-yil 1-yarmidagi holatga ko'ra, 937 nafar nogironlarga chorva mollari topshirilgan. Urushning og'ir davrlarida bu kabi yordamlarning ko'rsatilishi, ehtiyojmand oilalarga chorva mollarning berilishi, ularga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikning bir na'munasidir.

Xulosa qilib aytganda, urush yillarida nogironlar, halok bo'lgan jangchilar oilasi davlatning hamda umumxalqning doimiy e'tiborida bo'lgan. Ular uchun barcha imkoniyatlar yaratilib berilgan. Bu g'amxo'rlik va yuksak e'zozni nogironlarga ko'rsatilayotgan protez-ortopedik buyumlarni taqsimlab berishda, ularni nogiron uylariga joylashtirish, dam olish maskanlariga yuborish, ehtiyojlari uchun nafaqa va pensiya berish, turli xil soliqlardan ozod qilinishi va shunga o'xshash bir qancha imtiyozlarda yaqqol ko'rish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. T. Rahmonov. O'zbekistonda ijtimoiy siyosat tarixidan. –Toshkent, 1992.
2. O'zbekiston xalqining fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi. – Toshkent, O'zbekiston, 2020.
3. T. Rahmonov. O'zbekistonda ijtimoiy siyosat tarixidan. –Toshkent, 1992.
4. O'zR MA, R-96-fond, 2-ro'yxat, 488-yig'ma jild.
5. "Xorazm haqiqati", 1946-yil 9-may.
6. Mirzaahmedova S.M., Yefimova N.I. Baynalmilal jangchilar va ularning oilasiga berilgan imtiyozlar. – Toshkent, O'zbekiston, 1990.
7. Nurullayev J. O'zbekistonda harbiy xizmatdan bo'shatilgan jangchilarni ijtimoiy muhofaza qilish (1945-1950 yy). Tarix fanlari nomzodi (tfn) diss...– Toshkent, 1995. B.127.
8. O'zR MA, R-96-fond, 2-ro'yxat, 338-yig'ma jild.
9. Mahkamova Q. G'alaba bayrami. // "O'zbekiston sotsial ta'minoti", 1975-yil 2-son.
10. O'zR MA, R-96-fond, 2-ro'yxat, 503-yig'ma jild.
11. O'zR MA, R-96-fond, 2-ro'yxat, 499-yig'ma jild.
12. O'zR MA, R-96-fond, 2-ro'yxat, 393-yig'ma jild.
13. Sviridova M. Dam olish uyimiz. // "O'zbekiston sotsial ta'minoti", 1971-yil 4-son.
14. Vatan urushi invalidlariga umumxalq g'amxo'rliqi. // "Qizil O'zbekiston", 1945-yil 1-iyun.
15. O'zR MA, R-96-fond, 2-ro'yxat, 499-yig'ma jild.
16. O'zR MA, R-96-fond, 2-ro'yxat, 499-yig'ma jild.

UO'K 93/94

O'ZBEKISTONDA QAYTA QURISH SIYOSATI: ZARURATI, IJTIMOIIY VAZIYAT VA SIYOSIIY O'ZGARISHLAR

(*"Sharq yulduzi"* jurnali misolida)

J.E.Tangrikulov, PhD, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqoladi O'zbekiston SSR hududida faoliyat olib borgan *"Sharq yulduzi"* jurnali faqatgina KPSSning rasmiy axborot sahifasi, balandparvoz chaqiriq va shiorlar, barchani

yanada ko'proq ishlash va mehnat qilishga chorlovchi vositadan tanqidiy mulohazalar, zararli illatlar, yutuqlar bilan birga kamchiliklar, loqaydlik oqibatlarini ko'rsatib beruvchi muhim vositaga aylanib borganligi asoslab berilgan.

Kalit so'zi: XXVII syezdi, sovxoz, "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnali, ateizm, internatsionalizm, rivojlangan sotsializm, demokratik sotsializm.

Аннотация. В данной статье журнал "Шарк тызни", действовавший на территории Узбекской ССР, является лишь официальной информационной страницей КПСС, высоким призывом и лозунгами, инструментом, призывающим всех больше и больше работать, важный инструмент, который показывает критические замечания, вредные пороки, недостатки наряду с достижениями и последствия безразличия. Оправданно, что он ходит.

Ключевые слова: XXVII съезд, совхоз, журнал "Общественные науки в Узбекистане", ateizm, интернационализм, развитый социализм, демократический социализм.

Abstract. In this article, the magazine "Sharq yulduzi", which operated on the territory of the Uzbek SSR, is only the official information page of the CPSU, a high call and slogans, a tool calling on everyone to work more and more, an important tool that shows criticism, harmful vices, shortcomings along with achievements and the consequences of indifference. It is justified that he walks.

Key words: XXVII Seym, State Farm, Journal "Social Sciences in Uzbekistan", atheism, internationalism, developed socialism, democratic socialism.

Mamlakatda XX asrning 80-yillari o'rtalarida sodir bo'lgan o'zragishlar nafaqat hukumatning matbuot nashrlarida, balki adabiy-badiiy, ijtimoiy-siyosiy jurnal sahifalarida ham keng muhokama qilib borilgan. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, KPSSning XXVII syezdi mamlakat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida "keskin burilish" davri deb talqin qilingan. Jumladan, H.G'ulom o'zining "Partiya va xalq xizmatida[1]" nomli maqolasida "eng muhim masalalar hal etilayotgan buyuk davrda yashayotgani..., 2000-yilga borib Sovet davlati o'z milliy daromadini deyarli ikki barobarga ko'paytirishi..." va boshqa fikrlarini bayon etgan. A.Oripovning "Burilishlar davri[2]" nomli maqolasida: "jadallashtirish va uning xususiyatlari..., kamchiliklarni yuz-xotirsiz, ochib tashlash maqsadi ilgari surilganligi..." alohida ta'kidlab o'tilgan.

Usmon Yusupov rayonidagi Ulyanov nomli sovxozning paxtachilik brigadasi boshlig'i, deputat G.Mo'minova mamlakatdagi o'zgarishlar va qayta qurish siyosati haqida "Mas'uliyat hissi"[3] nomli maqolasida: "keyingi yigirma yil davomida yuz bergan dabdababozlik, mas'uliyatni unutish, burilish yasash uchun amaliy tadbirlarni ko'paytirish zarurligi..." va boshqa fikrlarni bildirgan.

Urganch rayonidagi Oxunboboyev nomli kolxoz brigadiri R.Bobojonov "Har birimiz burchlimiz" nomli maqolasida "fan-texnika taraqqiyoti, intensivlash, agrosanoat kompleksi, fan va ishlab chiqarishning aloqasini mustahkamlash, partiyaviy rahbarlikni yanada yaxshilashni dolzarb tadbir va vazifalardan" hisoblagan va partiyaning qayta qurishga bo'lgan ishtiyoqini to'liq qo'llab-quvvatlagan[4]. Ushbu maqolada vazifalarni bajarish har bir sovet odamining zimmasidagi burch va mas'uliyat sifatida baholangan.

I.Rasulovning "Qayta qurish va muallim" nomli maqolasi "Sharq Yulduzi" jurnalida chop etilgan ochiq tanqidiy ruhda, "qayta qurish" atamasi maqola nomiga chiqarilgan ishlardan birinchisi hisoblanadi[4]. Albatta, "Sharq Yulduzi" jurnalining 1985-yildan boshlab chiqayotgan har bir sonida KPSS qarorlari ijrosiga, mamlakatdagi o'zgarishlar va ittifoq rahbarining chiqishlariga munosabat tarzida nasriy yoki nazmiy tarzda publitsistik fikrlar uchraydi. Ammo ularning birortasi 1988-yil iyun oyigacha maqola nomiga chiqarilmagan, faqatgina jurnal har bir sonining 3-8-sahifalarida mamlakatdagi siyosiy o'zgarishlar axborot ko'rinishida berib borilgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa aniq bo'ladiki, "Sovet O'zbekistoni" va shu kabi markaziy bo'g'in gazeta va jurnallarida "qayta qurish" atamasi bilan bog'liq fikrlar, maqola va mulohazalar 1986-yil aprel oyidan yoritilgan. Jumladan, I.Rasulovning maqolasida o'qituvchiga bo'lgan munosabatning tubdan o'zgartirilishi zarurati, qog'ozbozlik illatlarini davolash lozimligi, olimlar va maktab hayoti o'rtasida aloqalarni yo'lga qo'yish kerakligi, savodxonlik darajasi pastlab ketgani sabablari va boshqa ko'plab salbiy jihatlar ko'tarilgan bo'lib, uning yagona yechimi sifatida

KPSSning XXVII syezdida belgilab berilgan maktab ishini tubdan qayta qurish ekanligi muhokama qilingan[5]. Bundan xulosa qilish mumkinki, 1988-yilda mamlakatda qayta qurish siyosatining ikkinchi bosqichi davom etayotgan, muhokama va munozaralarga keng imkoniyatlar eshigi ochilgan vaqt bo'lgan, bu holat matbuot sahifalarida ham o'z aksini topgan.

“Sharq Yulduzi” jurnalida bu nomdagi maqolaning oradan ikki yil o'tibgina chop etilishining bir qancha sabablari bo'lishi mumkin:

- Birinchidan, ushbu jurnal mamlakatdagi siyosiy hayotdan ko'ra adabiy-badiiy sohadagi yangiliklar, o'zgarishlarni yoritib borishga ixtisoslashgani;

- Ikkinchidan, Sovet Ittifoqining barcha hududida olib borilgan “qayta qurish” va uning zamiridagi oshkoralik siyosati matbuotga sekin-asta kirib kelgani, shu sababli uzoq yillar davomida senzura va ta'qibga uchragan yozuvchi hamda publitsistlar ochiqlik holatiga juda sekinlik va ehtiyotkorlik bilan o'tgani;

- Uchinchidan, jurnal tahrir hay'ati tarkibi asosan, yozuvchi, shoir yoki jurnalistlardan iborat bo'lib, ularning mamlakatdagi siyosiy o'zgarishlarga doir qarashlari ham ilm-fan, madaniyat va san'at chegarasidan deyarli chiqmaganini ko'rsatib o'tish mumkin.

“Sharq Yulduzi” jurnalidagi siyosiy ochiqlik, tanqidiylik, muhokama va munozara 1989-yil sonlarida yaqqol namoyon bo'la boshlaydi. 1989-yil sonlarida “Tarixning “oq dog'lari”, “Qayta qurish va tarixiy meros”, 1990-yil sonlarida “Bahs”, “Mulohaza, muhokama, munozara”, “Yechimni kutayotgan muammolar”[4] kabi ruknlar paydo bo'lib, unda mamlakatdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy o'zgarishlar, qayta qurish siyosati va uning tub mohiyati, maqsadi va sabablari ochiq muhokama qilina boshlangan. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, “Sharq Yulduzi” adabiy-badiiy jurnalida madaniyat, san'at va tarix sohasidagi qayta qurishning haqiqiy ochiq muhokamalari 1988-yil, ayniqsa, 1989-1990-yillarda amalga oshirilgan bo'lib, yillar davomida yashirib kelingan ko'plab ijtimoiy muammolar matbuotga chiqdi va mamlakatda olib borilayotgan qayta qurishni g'oyaviy jihatdan asoslantirishga xizmat qildi.

“O'zbekistonda ijtimoiy fanlar” jurnalida ham mamlakatdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ilm-fandagi o'zgarishlar, yangi yo'nalishlar, kitoblar, muhokama va munozaralar berib borilgan. Xususan, “Partiya qarorlari – hayotga” nomli maxsus rukn bo'lib, unda har sonda bir necha mualliflarning Sovet Ittifoqi siyosiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, yangi qaror va loyihalar yuzasidan mulohaza va fikrlari berib boriladi. Shuningdek, ko'plab masalalar qatori KPSS MK sekretari M.S.Gorbachyovning “qayta qurish” siyosati muhokamasi chop etilgan. Jumladan, R.K.Karimov va Ye.V.Dashinning maqolasida[5] M.S.Gorbachyovning 1985-yil 11-iyunda so'zlagan nutqi[6], unda belgilab berilgan rejalashtirish va boshqaruv, xo'jalikni tubdan qayta qurish talabi muhokamasi yoritilgan. Mualliflar fikriga ko'ra: “xo'jalik mexanizmlarini mukammallashtirish uchun masalaning nazariy, uslubiy jihatlarini o'rganib chiqish lozim”[5]. Sotsializm va kommunizmdagi o'rtasidagi farqlar, nega sotsializmdan so'ng kommunizmga o'tilmagani, V.I.Lenin davridagi sotsializm hozirgidek “mustahkam asosi yo'q” emas, balki yangi ishlab chiqarish kuchlari va jamoa mulkiga mustahkam tayanishi, shu sababdan rivojlangan sotsializmga o'tish muhimligini isbotlashga harakat qiladi[5].

“Pravda Vostoka” gazetasida ham mamlakatdagi vaziyat qoniqarsiz ekanligi va har bir kishi o'z faoliyatini qaytadan ko'rib chiqishi, mehnat samaradorligini, talabchanlikni oshirishi kerakligi to'g'risida turli muhokamalar berib borildi. Samarqand rayoni markaziy shifoxonasi bosh vrachi M.Ayubov “Sog'liqni saqlash tizimining ilmiy-texnikaviy asosini qayta qurollantirish zarurati yuzaga kelganini..., har bir sovet fuqarosi o'z ishini mas'uliyat va javobgarlik hissi bilan bajarishi lozimligi, bu o'rinda KPSSning 1985-yil aprel plenumi qarorlari juda ham o'rinli ekanligini” ta'kidlab o'tgan[6]. Nukus rayoni “Nukus” sovxozi brigadiri A.Davletbayev “talabchanlikni oshirish muhimligi, ...hamma hamjihatlikda ishlashga o'tishi lozimligi”[7] haqida fikrlar berib o'tgan.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, Sovet Ittifoqida “qayta qurish” siyosati va uning atrofidagi muhokamalar doimiy ravishda davriy matbuot nashrlarida berib borilgan. Matbuot – qayta qurishning asosiy qurollaridan biriga haqiqatdan ham aylantirilgan. KPSS MK sekretari M.S.Gorbachyov o'zining g'oyalarini shu tarzda fuqarolar o'rtasida tarqatishga va rivojlantirishga harakat qilgan. Matbuotda tanqidiy ruhdagi maqolalar soni 1985-yil aprel plenumidan boshlab sekin-astalik bilan

ortib borgan. Unda har bir muallif o'z kasbi va faoliyatidan kelib chiqqan holda yondashib, o'z ko'zi bilan ko'rib turgan holatni ochib berishga, buni o'zgartirish uchun o'z dunyoqarashini, ishga, mulkka bo'lgan munosabatini qayta ko'rib chiqishi lozimligini oqlashga uringan. Qayta qurish sabablari muhokamasi keyinchalik, 1988-yildan boshlab sovet boshqaruvi, kommunistik partiya kamchiliklarining tanqidiga aylanib, demokratiya va bozor iqtisodiyotiga o'tishni oqlashga harakat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston SSR hududida faoliyat olib borgan matbuot nashrlari 1985-yildan boshlab faqatgina KPSS va uning hududlardagi organlari rasmiy axborot sahifasi, balandparvoz chaqiriq va shiorlar, barchani yanada ko'proq ishlash va mehnat qilishga chorlovchi vositadan tanqidiy mulohazalar, zararli illatlar, yutuqlar bilan birga kamchiliklar, loqaydlik oqibatlarini ko'rsatib beruvchi muhim vositaga aylanib bordi. Senzura darajasi ham qayta qurish siyosati rivojlangan sari kamayib, matbuotda tanqidiy, mulohaza va munozaraviy maqolalar soni ham ortdi. Umuman olganda, qayta qurish davrida matbuot xalq ongini o'zgartirish, turli qadriyatlarga bo'lgan munosabatni shakllantirishga xizmat qildi. Bu ma'lumotlar real hayotni to'liq ifoda qilmagan bo'lsada, O'zbekiston tarixining bu davrini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Шарқ юлдузи" журнаלי, 1986 йил 6 сони. – Б. 5-6.
2. "Шарқ юлдузи" журнаלי, 1986 йил 4 сони. – Б. 4-5.
3. "Шарқ юлдузи" журнаלי, 1988 йил 6 сони. – Б. 139-146.
4. "Шарқ юлдузи" журнаלי, 1989 йил 1, 3, 4, 6, 9, 10; 1990 йил 1, 5, 8, 10; 1991 йил 2, 4, 5, 10, 11; 1989 йил 8, 11; 1990 йил 3, 5, 9; 1991 йил 1, 2; 1990 йил 5; 1991 йил 8; 1990 йил 5, 10, 11, 12; 1991 йил 1, 7, 8, 9, 10, 11, 12; 1990 йил 1, 3, 4, 7, 8, 10, 11; 1991 йил 5, 8, 11.
5. Каримов Р.К., Дашин Е.В. Роль концепции развитого социализма в формировании теории хозяйственного механизма социалистического общества // "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" журнаלי, 1985 йил 6 сон. – Б. 3-4.
6. "Правда" газетаси, 1985 йил 12 июнь.
7. "Правда Востока" газетаси, 1985 йил 25 апрель.

UO'K 9.575

MUSTAQILLIK YILLARI QISHLOQ XO'JALIGI SOHASIDA ZAMONAVIY BOZOR MUNOSABATLARIGA O'TISH JARAYONLARI

(Xorazm viloyati misolida)

A.X.Vaisov, kafedra muduri, PhD, Xorazm viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm viloyati misolida mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab qishloq xo'jaligi sohasida bozor munosabatlarini keng joriy etilishi masalalari va uning o'ziga xos xususiyatlari va izchil amalga oshirilayotgan islohotlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Bozor islohotlarini chuqurlashtirilishi, "Biznes-fondi", "Maslahat markaz"lari, "Qishloq biznesi uchun maslahat xizmati", servis xizmatlari, investitsiya loyihalari, fermer xo'jaliklar.

Аннотация. В данной статье на примере Хорезмской области рассматриваются вопросы широкого внедрения рыночных отношений в аграрном секторе с первых лет независимости и его особенности, а также реформы, последовательно реализуемые в этой сфере.

Ключевые слова: Углубление рыночных реформ, «Деловой фонд», «Консультационные центры», «Консультационная служба аграрного бизнеса», сервисные услуги, инвестиционные проекты, фермерские хозяйства.

Abstract. This article, using the example of the Khorezm region, examines the issues of widespread introduction of market relations in the agricultural sector from the first years of independence and its features, as well as reforms consistently implemented in this area.

Key words: Deepening market reforms, "Business Fund", "Consulting Centers", "Agricultural Business Consulting Service", services, investment projects, farms.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan mamlakatimiz hududlarida agrar sohada boshlangan tadbirlarning ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jarayoniga ta'siri kuchayib, qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini keng joriy etilishi jarayonini tezlashtirdi. Sohaga oid aholining muhim muammolari hal qilinib, hayotiy va mavjud ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda muhim ijobiy o'zgarishlarga erishildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil Qishloq xo'jaligi xodimlari kuniga bag'ishlangan "Rizq-ro'zimiz bunyodkori bo'lgan qishloq xo'jaligi xodimlari mehnatini ulug'lash, soha rivojini yangi bosqichga ko'tarish – asosiy vazifamizdir" mavzusidagi tantanali marosimdagi nutqida "qishloq xo'jaligini diversifikatsiya qilish, yer-suv resurslaridan yanada oqilona foydalanish, eksportbop mahsulotlar yetishtirish orqali dehqonlarning daromadini oshirish borasida olib borayotgan tizimli ishlarimiz ham asta-sekin o'z samarasini bermoqda" [1] - deb aytgan so'zlari bugungi kunda hayotiy isbotini topmoqda.

Ma'lumki, Xorazm viloyati hududida 90-yillar oxirlarida kuchli suv tanqisligi-qurg'oqchilik sodir bo'ldi. Bunday sharoitda Respublika Vazirlar Mahkamasining "Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida aholini ijtimoiy muhofaza qilishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar hamda suv taqchilligi oqibatlarini yengillashtirish to'g'risida" [2] gi qarori muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Qaror asosida viloyat xo'jaliklariga katta miqdorda moddiy yordam ko'rsatildi, qo'shimcha o'g'it texnika ajratildi, xorazmlik ko'pgina onalar va bolalar mamlakat markaziy oromgohlarida, sihatgohlarida bepul davolandilar.

1998-yil aprelida hukumat tomonidan "Yer kodeksi" va Sanatsiya qilish va bankrotlik" to'g'risida qonunlarning qabul qilinishi [3] respublikada fermer xo'jaliklari rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. Shuningdek, past rentabelli va zarar ko'rib ishlayotgan qishloq xo'jaligi korxonalarini tugatish va ular negizida fermer xo'jaliklarini tashkil qilish to'g'risida ham huquqiy asos belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "1999-2001-yillarda Xorazm viloyatida bozor islohotlarini chuqurlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirish dasturi to'g'risida"gi qarorini har bir xorazmlik hukumatning viloyatning barcha mehnatkashlariga ko'rsatayotgan g'amxo'rliqi, deb qabul qildi. Ushbu qaror asosida viloyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan dastur ishlab chiqdi. Unda viloyat sharoitida g'oyat muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etgan ishsizlik muammosini hal qilish masalasi ham o'rin olgan bo'lib, shu asosda qishloqlarda fermerlik va shirkat xo'jaliklari tuzilib, ko'pgina odamlar ish o'rinlari bilan ta'minlandi.

Viloyatda agrar sohadagi vaziyatning mustahkamlanib borishi bilan bir qatorda dastlabki davrda ijara-pudrat usulida mehnatni tashkil qilish borasida biroz muammolarning borligi, ayrim dehqonlar psixologiyasida hamon sovetlar davridagi loqaydlik va mas'uliyatni o'z zimmasiga olishdan qo'rqish kabi illatlar borligi ko'rindi. 90-yillar oxirlarida Xorazm viloyatida pudrat asosida yer olgan 120 ta oila a'zolarining sotsiologik so'rovlarga bergan javoblari tahlil etilganda, ularning 72 foizi o'z faoliyatida vujudga kelgan erkinlikdan qoniqishi, 23 foizi o'tish davrida o'z ish faoliyatida rahbarlar va mutaxassislarning ko'rsatmasiga muhtojligi, 75 foizi mehnatga haq to'lash tizimi to'la shakllanmaganligini ko'rsatsa-da, 100 foizi mehnat haqining adolatli va o'z vaqtida to'lanishi – ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini qayd etishgan [4].

2000-yilda Respublika "Biznes-fondi" ning viloyat bo'limi orqali, dehqon va fermer xo'jaliklarni qo'llab-quvvatlash fondi tomonidan beriladigan kreditlar 84,6 mln so'mni tashkil qiladi, shundan 55 mln so'mi imtiyozli kreditni, 29 mln so'mi ushbu xo'jaliklarga aylanma mablag' sifatida ajratilgan kreditorlarni tashkil etdi [5].

Mustaqillik yillarida qishloq xo'jalik ekinlarini sug'orish uchun daryo suvlari yetishmay turgan paytda, jamoa xo'jaliklari uchun olingan suvning 40-50 foizi yerlarga ichki foydasiz yerosti suvlariga qo'shiladi va yerosti suvlarining ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Xorazm viloyati sharoitida foydasiz yerosti suvlariga qo'shilgan kanal suvlarini, infiltratsiya natijasida hosil bo'lgan yerosti suvlari bilan bir qatorda sun'iy qurilgan kollektor-drenaj tizimlari orqali chiqarib yuboriladi [6].

2000-yilga kelib, har bir jamoa, dehqon, fermer xo'jaliklari va har bir oila o'zi ishlatgan oqar suvlari uchun haq to'lashni yo'lga qo'yish chora-tadbirlari belgilandi. Xorazm viloyati "Agrosanoat" uyushmasi ma'lumotlari bo'yicha, 1998-yildan limit asosida olingan har bir kubometr suv uchun 0,7

tiyin miqdorida haq to'lash belgilangan. Bu o'z navbatida suv resurslaridan oqilona, unumli va tejabtergab foydalanishga olib keldi. 2000-2001-yillarda Quyi Amudaryo hududidagi ekologik muammo oqibatida ko'rilgan umumiy iqtisodiy zarar 66,0 mln AQSh dollarini tashkil qilgan [7].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 26-noyabrdagi qaroriga asosan dehqon va fermer xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi "Maslahat markaz" lari va 2002-yil 15-fevraldagi "Xalqaro tiklanish va taraqqiyot" banki ishtirokidagi qishloq xo'jaligi korxonalarini qo'llab-quvvatlash loyihasini amalga oshirishga doir amaliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga asosan Respublika dehqon va fermer xo'jaliklari uyushmasi qoshida "Qishloq biznesi uchun maslahat xizmati" tashkil etildi.

2004-2005-yillarda moliya va ta'minot sohalarini nisbatan samarali tashkil etish natijasida g'alla va paxtadan yuqori hosil olindi. 2002-yilda jami yetishtirilgan paxta xomashyosining 29 foizi, g'allaning 27 foizi fermer xo'jaliklari ulushiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2006-yilga kelib paxta xomashyosining 85 foizidan ortig'i hamda g'allaning 81 foizga yaqini fermer xo'jaliklari tomonidan yetishtirilgan [8]. Viloyat tumanlarida fermer xo'jaliklariga servis xizmati ko'rsatuvchi shahobcha va minibanklar tashkil qilinib, ular muhr va shtamplar hamda o'z hisob raqamlariga ega bo'lishdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yildagi PF-3077-sonli, 2009-yildagi PF-3287-sonli, 2010-yildagi PF-3512-sonli fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer uchastkalari hajmlarini maqbullashtirish bo'yicha farmoyishlariga binoan so'nggi yillarda fermer xo'jaliklarining yer uchastkalari hajmini yiriklashtirish natijasida ularning faoliyatlarida har tomonlama yuqori ko'rsatkichlarga erishildi. 2009-yilga maqbullashtirishdan oldin fermer xo'jaliklarining o'rtacha yer maydoni 11,4 gektarni tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'ratkich 2011-yilda 44,1 gektardan to'g'ri keldi. Jumladan, paxtachilik va g'allachilikka ixtisoslashtirilgan fermer xo'jaliklarining o'rtacha yer maydoni 90,4 gektarni tashkil qilgan. Bu esa fermer xo'jaliklarini kelgusida yanada rivojlantirishga, yangi texnikalar sotib olishga imkoniyat yaratadi. 2011-yilga kelib, Xorazm viloyatida 4681 fermer xo'jaligi faoliyat ko'rsatgan [9]. 2011-yilda viloyatda paxtachilikda 8 ta tuman va 730 dan ortiq fermer xo'jaliklari shartnomaviy majburiyatlarni bajarmagan va ular tomonidan 42 ming tonnadan ortiq paxta xomashyosi yetkazib berilmagan. G'allachilikda esa 321 ta fermer xo'jaliklari tomonidan shartnomaga nisbatan 6,8 ming tonna don yetkazib berilmagan [10].

Xorazm viloyatida 2017-2021-yillarda umumiy qiymati 118 mlrd so'm bo'lgan 231 ta investitsiya loyihasini amalga oshirish rejalashtirilgan [11] bo'lsa, shular qatorida 2018-yilda Urganch tumanidagi "Elita chorva nasl" korxonasida meva-sabzavot sharbatlari tayyorlaydigan korxona tashkil etishga 1 mlrd 100 mln so'm sarmoya kiritildi [12].

Viloyatda fermer xo'jaliklariga har tomonlama yordam berish maqsadida foliyat ko'rsatib kelgan 115 ta suv iste'molchilari, 109 ta yoqilg'i-moylash materiallari, 92 mineral o'g'it tarqatish, 111 muqobil mashina traktor parklari (MMTP) va 178 ta zooveterinariya xizmati ko'rsatish shahobchalari tashkil etilgan bo'lib [13], ular tomonidan fermer xo'jaliklariga namunalı servis xizmatlari ko'rsatilgan.

Mamlakat qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksport salohiyatini yaxshilash maqsadida 2020-yil 18-mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlari xalqaro standartlarga muvofiqligini ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5995-son farmoni qabul qilindi. Unga muvofiq respublikada Organic va Global G.A.P xalqaro standartlari talablariga muvofiq mahsulotlar yetishtirilmoqda [14].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-fevraldagi "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida" gi PF-6159-sonli farmoni hamda 2021-yil 3-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar milliy markazi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-4975-sonli qarori tarixiy voqelik bo'ldi. Unga ko'ra, 2020-yilda Davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasida 135 ta loyiha bo'yicha jami 1393 ta ilmiy maqolalar chop etilgan, 25 ta patent olingan, 63 ta ilmiy tavsiyalar ishlab chiqilib, xo'jaliklarga yetkazib berilgan. Tizimdagi ilmiy-tadqiqot institutlarida 2020-yil yakuni bilan yangidan yaratilgan 7 ta g'o'za navi viloyatlarga tarqatildi va bu navlar istiqbolli deb topildi [15]. Mazkur navlar bo'yicha birlamchi urug'chilik tizimi Xorazm viloyatida ham yo'lga qo'yildi. Yangidan yaratilgan 13 ta g'o'za navi, sabzavot ekinlarining

inson salomatligi uchun qimmatli, vitaminlarga boy 7 ta navi va 2 ta duragaylari qo'llanilmoqda [16].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://kknews.uz/oz/5933.html>
2. Асрга татигулик муаззам йиллар//“Хоразм ҳақиқати”, 2001 йил 1 сентябрь.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1998 йил май-июнь, №5-6. – Б.10-101.
4. Қодиров А., Искандарова М., Нурмухамедова М. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижара ва ижара муносабатлари асосида хўжалик юриштирининг самарадорлигини ошириш йўллари. – Тошкент, 1999. – Б.45.
5. Хоразм вилояти ҳокимияти архиви. 1150-фонд, 7-рўйхат, 68-йиғма жилд, 17-варақ.
6. Жуманиёзов А. Заҳоб сатхининг шўрланиши, ғўзанинг ҳосилига таъсири. – Тошкент, 1996. – Б.55.
7. Алибеков А. Эколого-географические проблемы Центральной Азии. – Самарканд, 2010. – С.280.
8. Ўзбекистонда фермер хўжаликларини юртиш асослари. – Тошкент, 2007. – Б.10.
9. ЎзР ҚХВ идоравий архиви, 2012 йил хужжатлари йиғма жилди.
10. Хоразм вилояти ҳокимияти архиви. 1150-фонд, 20-рўйхат, 35-йиғма жилд, 25-варақ.
11. Шавкат Мирзиёев. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б.253.
12. Хоразм вилояти ҳокимияти архиви. 1150-фонд, 34-рўйхат, 94-йиғма жилд, 32-варақ.
13. Бобожонов Б., Қахрамонов М. Асрга тенг йиллар. Хоразм вилояти мустақиллик йилларида. 2-китоб. – Тошкент: Yangi nashr, 2011. – Б.150.
14. ЎзР ҚХВ идоравий архиви. Қишлоқ хўжалиги вазирлиги Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида 2017-2020 йилларда амалга оширилган вазифалар бўйича маълумот, 2021 йил хужжатлари йиғма жилди.
15. Аграр тармоқа иқтисодий салоҳиятини оширишда институционал ислохотлар ва аграр кластерларни ривожлантиришнинг ўрни: муаммо ва ечимлар мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. 18 май 2021 йил http://www.agriculture.uz/filesarchive/TDAU_Toplam_2021.pdf. – Б.5-6.
16. Хоразм вилояти Статистика бошқармаси жорий ахиви. 2020-2021 йиллар тўплами. – Урганч, 2022. – Б.3.

УО'К 93/94

O'ZBEKISTONDA ARXIVSHUNOS KADRLAR TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH MASALASI

S.Xushmatova, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik yillarida O'zbekistonda arxivshunos kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish masalasi tarixiy adabiyotlar va manbalar asosida tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Arxiv, texnologiya, kvalifikatsiya, arxivshunos, matbaa, idoraviy arxivlar, mutaxassis, komplektlash, kommunikatsiya, integratsiya, imperial, virtual.

Аннотация. В данной статье на основе исторической литературы и источников анализируется подготовка архивистов в Узбекистане в годы независимости и их профессиональное развитие.

Ключевые слова: Архив, технология, квалификация, архивариус, полиграфия, ведомственные архивы, специалист, монтаж, связь, интеграция, имперский, виртуальный.

Abstract. This article, based on historical literature and sources, analyzes the training of archivists in Uzbekistan during the years of independence and their professional development.

Keywords: Archive, technology, qualification, archivist, printing, departmental archives, specialist, assembly, communication, integration, imperial, virtual.

Архивлар mustaqil muassasalar, tashkilotlar, korxonalar bo'limi bo'lib, hujjatli materiallarni, shuningdek muassasalar, jamiyatlar va ayrim shaxslarning ish faoliyati natijasida paydo bo'lgan hujjatlar to'plamlarini saqlaydi [1]. Shuni alohida aytish kerakki, arxivlar manbalar to'plami sifatida ilmiy izlanish maqsadlari, xo'jaliklarning, davlat boshqaruvining, alohida shaxslarning, jamoat tashkilotlarining ehtiyojlariga xizmat qiladi. Arxiv hujjatlaridan foydalanish - bu tarixchi izlanishining poydevoridir.

Mustaqil O'zbekistonda tarix fanining rivojlanishida arxiv ma'lumotlari katta

ahamiyatga egadir. Ma'limki, O'zbekiston Respublikasida tarix fanini rivojlantirishga, tarixiy o'tmishni obyektiv, xolisona o'rganishga katta ahamiyat berilmoqda. Ma'naviyatni tiklashda, davlatimizni ma'naviy rivojlantirishda tarix asosiy elementdir. Arxivshunoslik arxiv hujjatlashtirish

ishlari, arxiv hujjatlariga ilmiy texnikaviy ishlov berish uslublari va ularning tarixiy qimmatini aniqlash ekspertizasi, tarixchi-arxivchi olimlar faoliyati sohasi va arxiv ilmiy ma'lumotnoma apparatini tashkil qilish masalalari, arxivda tadqiqotchilik faoliyati, qimmatli arxiv hujjatlarini ommalashtirish va boshqalar bilan bog'liq masalalarni tahlil qiladi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida arxiv sohasidagi yangi usullar va texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqotlar o'tkazish va ilmiy-uslubiy ishlanmalar yaratish, hamda arxiv xizmatini takomillashtirish ishlari borasida sezilarli kamchiliklar aniqlandi. Sohada malakali kadrlarni etishmasligi, arxiv hujjatlarini sifatli shakllantirish, komplektlash, hisobga olish, saqlash va undan foydalanish ishlarini tashkil etish dolzarb masalaga aylangan edi. Bugungi kunda respublikamiz arxiv muassasalarida yuqori malakali kadrlarga bo'lgan talab juda yuqori. Shu bilan birga ushbu arxivlarda va ish yuritish sohasida ishlayotgan xodimlarni ma'lumot darajasidagi kamchiliklar aniqlandi. Xususan, ko'pgina vazirlik va idoralardagi ish yuritish tizimiga javobgar bo'lganlar hujjatlar bilan ishlash bo'yicha yetarli darajada bilim va ko'nikmalarga ega emasligi aniqlandi. Ular ish yuritishning o'ziga xos tomonlarini shu vazifani bajarish jarayonida shaxsiy kuzatish jarayonida o'zlashtirib olishlari ma'lum bo'ldi. Natijada ushbu bo'lim xodimlarida ish yuritish madaniyati va uning asosiy 151 tushunchalari haqidagi bilimlar bir necha yil ishlagandan so'ng paydo bo'lar ekan. Hozirgi vaqtda respublikamizdagi yigirmadan ortiq kasb-hunar kollejlarda "Arxivshunoslik va ishyuritish mutaxassisi" kasbi bo'yicha kadrlar tayyorlanmoqda. Ushbu kasb bo'yicha ta'lim olgan o'quvchilar quyidagi ixtisosliklarni egallaydilar: arxivarius, xodimlar inspektori, ish yurituvchi-kotiba. Ushbu yo'nalish bo'yicha ta'lim olayotgan o'quvchilar umumta'lim fanlari bilan bir qatorda umumkasbiy fanlarni ham o'rganadilar. Kasb-hunar kollejlarda "Arxivshunoslik va ish yuritish mutaxassisi" bo'yicha ishchi o'quv rejasi bilan tanishish natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, umumkasbiy va maxsus fanlar asosan 2- 3 kurslarda o'tiladi. Shu bilan birga ushbu fanlar bo'yicha nazariy darslar kamroq, asosan amaliy darslar o'tish rejalashtirilgan. Bu esa ushbu yo'nalish bo'yicha kasb-hunar egallayotgan yoshlarni bevosita amaliyotda ish olib borishga tayyorlash ko'zda tutilgan. Shuning uchun ham o'quv va ishlab chiqarish amaliyotlari maxsus fanlarni chuqur o'zlashtirishlari va ixtisoslik fanlari bo'yicha malaka va ko'nikmalarni egallashga qaratilgan. Shuningdek, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida Davlat ta'lim standartlari, o'quv reja va dasturlari hamda darsliklarini takomillashtirish, mazmunan uzviylashtirish bilan ta'lim uzluksizligini ta'minlash; o'quv rejalaridagi turdosh fanlarni integratsiyalash orqali o'quv yuklamalari ko'lamini va hajmini optimallashtirish; kasb-hunar kollejlarda virtual o'quv-laboratoriya zamonaviy axborot kommunikatsiya, elektron-texnik va masofadan o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish, darslik, qo'llanma va o'quv filmlarining elektron turlarini yaratish va ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida samarali foydalanish; uzluksiz ta'limning barcha bo'g'inlari uchun chop etiladigan darslik va o'quv qo'llanmalarining mazmuni, dizayni, matbaa sifatini yanada yaxshilash kabi vazifalar ham turibdi. Yuqori malakali arxiv mutaxassis kadrlarini tayyorlash masalalari O'zbekiston ta'lim tizimidagi eng dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda respublikada arxiv kadrlari tayyorlash tizimi yaratilgan. "Arxivshunoslik" (60320300) bakalavr ta'lim yo'nalishi bo'yicha mutaxassislar Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida, Buxoro Davlat universitetida, Namangan Davlat universitetida tayyorlanmoqda. "Hujjatshunoslik va arxivshunoslik" (70320301) magistratura mutaxassisligi bo'yicha esa O'zbekiston Milliy Universitetda mutaxassislar tayyorlanmoqda. Shu bilan bir qatorda ushbu boradagi muommalarni hal etishda hozirda arxivda ish olib borayotgan xodimlarda ham zamonaviy bilimlarni shakllantirish, bu borada ularning keng ko'lamda, ayniqsa qisqa muddatlarda malaka oshirishlarini tashkil etish masalasi dolzarb tus olib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 3- fevraldagi 49-son "O'zbekiston Respublikasida arxiv ishini boshqarishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi qarori ijrosini ta'minlash hamda boshqaruv siyosatini takomillashtirish va kadrlarning malakasini oshirish maqsadida Toshkent axborot texnologiyalari universiteti qoshidagi Javaharlal Neru nomli o'zbek Hind axborot Texnologiyalari markazining qisqa muddatli o'quv kursi tashkil etildi. Bu o'quv kursida turli arxivlardan kelgan arxivchi xodimlar malakalarini oshirdilar. Bu haqida xorijlik tadqiqotchi Antonina Burton quyidagi fikrlarni keltiradi: "mustaqillik yillarida xorijdagi tadqiqotchilar ham O'zbekistondagi nodir hujjatlarni o'rganish va tadqiq etish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Jumladan,

O'zbekistonda ishlash imkoniyatiga ega bo'lgan, ilk chet ellik tarixchilarga, sovet davridan keyingi davrni ko'zdan kechirish, o'sha paytdagi ruhiyatni o'rganish vazifasi qo'yilgan. Mustamlaka davrdan keyingi yangicha nazariyalar bilan tanishib chiqqan g'arb tarixchilari Markaziy Osiyoga dunyo miqyosidagi imperial tizim sifatida qaray boshlashdi va mustamlakachilik siyosati mahalliy madaniyat hamda jamiyat hayotida kuchli bosim ostida kiritilganini ochib tashlashdi. Bir necha o'n yillar davomida berkitib qo'yilgan arxivlarda ishlash juda quvonchli edi. Ammo, shu bilan birgalikda ularni qayta yopib qo'yishdan qo'rquv hissi bo'lgan tarixchilar uchun u yerda ishlash ko'plab imtiyozlarni yaratdi. Shuningdek, arxiv hujjatlari ustida olib borilayotgan tadqiqotlar dolzarb o'zgarishlar sharoitida mamlakatning mavjud holatini yoritishdan ko'ra oldingi tuzum ruhiyatini ochishni nazarda tutardi" [2]. "O'zbekistonda arxivlarning ochilishi bir tomondan g'arb tarixshunosligi va sobiq Ittifoq arxivi orasida, boshqa tomondan esa xorijiy tarixchilar hamda ularning o'zbek hamkasblari orasida "aloqa ko'prigi" ning yaratilishiga imkon yaratdi. o'z tajribalarimni ilmiy izlanishlar olib borayotgan 9 nafar olimning natijalari bilan uyg'unlashtirganimda shu narsaga amin bo'ldimki, odamlar bilan kutilmagan uchrashuvlar, rasmiy marosimlar arxiv hujjatlarining ijtimoiy-siyosiy, hattoki intellektual ahamiyatini ochib berishda ba'zan yordam bergan bo'lsa, ba'zan esa to'sqinlik qildi. Chunki, o'sha davrning tarixnavislari tuzum siyosatini tarix zarvaraqlariga yozayotgan paytda uni balandparvoz gaplar bilan buzganida O'zbekistonning bugungi nufuzi haqida o'ylashmagan albatta" [3]. Arxivlar faoliyatini tubdan yaxshilash, eng avvalo, bu yerda bu yerda ishlayotgan xodimlarning malakasiga va ularning mehnatini tashkil etishga bog'liqdir. Arxiv xodimlari yuqori malakali mutaxassislar bo'lishi, chuqur kasbiy bilimlarga ega bo'lishlari shart. Arxiv xodimi hujjatlar bilan ishlash uslublarini mukammal bilishi, tadqiqotchilik ko'nikmalariga ega bo'lishi, yuqori malakali va ma'lumotli inson bo'lishi zarur. Arxivlarda kadrlar bilan ishlash tizimi ishlab chiqilgan [4]. Bu tizim asosan quyidagilardan iborat:

- kadrlarni to'g'ri tanlash, xodimlar malakasini, tajriba va shaxsiy hislatlarini hisobga olgan holda ulardan arxiv ishining turli bo'g'inlarida foydalanish;
- arxiv xodimlari turli guruhlarining huquqlari, vazifalari va mas'uliyatini ishlab chiqish;
- xodimlar malakasini muttasil oshirib borish;
- mehnat intizomini mustahkamlash;
- xodimlarni moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantirishni yo'lga qo'yish;
- jamoada yaxshi psixologik muhitni yaratish

Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishda ularning egallab to'rgan lavozimiga mos kelishini hisobga olish zarur. Shu maqsadda arxiv direktorlaridan bo'lim boshlig'igacha bo'lgan rahbar xodimlar uchun tegishli malakaviy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bundan tashqari har bir xodimning ishchanligi va professional sifatlarini e'tiborga olish zarur. Shuni ham hisobga olish kerakki, rahbariy lavozimdagi xodimdan faqat chuqur bilim va ishchanlikgina emas, amaliy ish sohasida boy tajribasi bo'lishi ham talab qilinadi. Hamma sohada bo'lgani kabi arxiv xodimlarining barcha guruhlar uchun mansab instruksiyalari ishlab chiqilgan. Kadrlar bilan ishlashning muhim yo'nalishi ularning malakasini oshirishdir. Arxiv xodimlari malakalarini oshirish jamoaviy va yakka tarzda quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- Oliy o'quv yurtlari va aspiranturada tahsil olish;
- Rahbar va ilmiy xodimlarning ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy anjumanlarini o'tkazish.

Bunday anjumanlarda xodimlar arxivshunoslik, hujjatshunoslik, arxeografiya, manbashunoslik fanlarining dolzarb nazariy va uslubiy muammolariga doir ma'ruzalar eshitadilar

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - T.: "O'zbekiston", 2016.- 56 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va farovonligining garovi. -T.: "O'zbekiston", 2017. - 48 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017.
4. Abdurahobova M.R. Qushbegi arxivi tarixiy toponimlar va Buxoro amirligining ma'muriy hududiy tizimi. T. 2006
5. Is'hoqov M.M., Alimova R.R. Arxivshunoslik. O'quv qo'llanma. -T., 2017.
5. Rahimov J. O'zbekiston tarixini o'rganishda arxiv manbalaridan foydalanish. -T.: "O'qituvchi", 1995.
6. Alimov I. va b. Arxivshunoslik. Toshkent, 1997.

7. Исакова М.С. Становление и развитие архивного дела в Узбекистане. Монография. Ташкент: Университет, 2012.
8. Жукова М.П. Комплектование архивов электронными документами// Отечественные архивы. 2000. № 2
9. Исакова М.С. Нечкин Д.И. и становление государственной архивной службы Узбекистана (1919-1923)// Отечественные архивы. 2009.- 34 с.
10. Исхаков М.М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры (древность и раннее средневековье). – Т., 2008.
11. Antonina Burton. Archive Stories (facts, fictions and the writing of history). - London.2005.-P.54

UO'K: 398.8

XORAZM MAQOMLARI – NOYOB DURDONA

U.Zaripboyeva, talaba, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalqimiz noyob madaniy-ma'naviy merosi, ming yillar davomida rivojlanib, sayqallanib kelayotgan Xorazm maqomlari tarixi, uning o'ziga xosligi va ahamiyati haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, meros, maqom, Matpamo ota Xudoyberganov, Komil Xorazmiy, Niyozjon Xo'ja, "Shashmaqom", Muhammad Rahimxon Soniy - Feruz, "Tanbur chizig'i", "Chor usuli", "Feruz I" va "Feruz II", "Muhammasi Feruz" "Navo", "Xorazm tanbur chizg'ilari".

Аннотация. Эта статья расскажет об уникальном культурно-духовном наследии нашего народа, об истории статусов Хорезма, его самобытности и значении, которые развивались и совершенствовались на протяжении тысячелетий.

Ключевые слова: Хорезм, наследие, статус, матпамо Ота Худойберганов, Камил Хоразми, Ниязжон Ходжа, "Шашимаком", Мухаммад Рахим Хан Сони - Феруз, "линия танбура", "метод Чор", "Феруз I" и "Феруз II", "Мухаммаси Феруз", "Навои", "Хорезм танбур линии".

Abstract. This article provides information about the unique cultural and spiritual heritage of our people, the history of Khwarezmian statuses that have been developing and bleaching for thousands of years, its uniqueness and significance.

Keywords: Khwarazm, heritage, status, Matpamo ota Khudoyberganov, Kamil Khwarazmiy, Niyozjan Khoja, "Shashmaqom", Muhammad Rahim Khan Soniy - Feruz, "Tanbur line", "Chor method", "Feruz I" and "Feruz II", "Muhammasi Feruz" "Navo", "Khwarazm tanbur drawings".

Maqom – (arabcha so'zdan olingan bo'lib, o'rin, joy, tovush, parda, daraja va h.k., ko'plik shakli maqomat) atamasi o'tmishda turli ma'nolarda ishlatilib kelingan. Musiqa istilohida esa maqom – musiqa cholg'ularida kuy va ashulalarni tashkil etadigan tovushlarning joylashadigan o'rni, ya'ni pardalaridir. Maqom – ma'lum lad (rus. – uyg'unlik, tartib, pardalar tuzilmasi, tuzuk) asosiga mos keladigan va muayyan pardadan boshlanadigan kuy va ashulalar majmuasidir. Hozirgi kunga qadar maqom kuy va ashula yo'llari turkumi ma'nosini ifodalab kelgan. Kasbiy musiqaning yuksak namunalari bo'lgan maqomlar aksariyat musulmon Sharq xalqlari mumtoz musiqa merosining salmoqli qismini tashkil etadi.

Maqom san'ati o'zining ko'p asrlik tarixiga ega. Bu tarixni o'zaro farqli yirik ikki davrga ajratish mumkin. Birinchi davr mazmunini – maqomlarning makon-zamon nuqtayi-nazaridan juda qadimiy kelib-chiqish ildizlari, dastlabki kuy va ohang qatlamlarini o'rganish masalalari tashkil etadi.

Maqomlar Sharq xalqlarida juda qadim zamonlardan mavjud bo'lgan musiqa janridir. Ular bu xalqlarning o'ziga xos musiqa boyliklari asosida kasbiy sozanda va xonandalar tomonidan yaratilgan va uzoq madaniy-tarixiy taraqqiyot jarayonida mustaqil musiqa janri sifatida vujudga kelan. Maqomlar Sharq xalqlarining musiqa merosida juda katta o'rin tutadi[1. –B.7.].

IX – XIX asrlarda Sharq musiqa madaniyatiga oid tarixiy-nazariy asarlar va tarixiy-adabiy harakterdagi maqomlar masalasiga alohida ahamiyat berilgan. So'nggi davrlarda ham ko'pgina musiqashunos olimlar maqomlar haqida o'zlarini fikrlarini bildirib kelganlar [2. –B.11.].

Xorazm maqomlari o'zbek musiqa madaniyatining mashhur yodgorliklari va xalqning ko'p asrlik musiqiy boyligi va merosi singari ko'p asrlar oldin vujudga kelgan va og'izdan- og'izga o'tib, mukammallashtirilgan va to'ldirilgan holda bizgacha yetib kelgan.

Xorazm maqomlarining asosiy qismlarini bizgacha saqlab kelgan mashhur san'atkor ashulachi, tanburchi, shoir, Matpamo ota Xudoyberganov Xorazmda musiqa san'ati rivoj topib, og'zaki ravishda ustozlardan shogirdlarga o'tib kelayotganini gapirib, u XIX asrning ikkinchi yarmida Xorazmda musiqa madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim, shoir, musiqa, nazariyachisi, Xorazm tanbur nota chizig'ining ixtirochisi Muhammadniyoz Komil polvon mirzaboshining bu sohada qilgan katta xizmatlarini alohida tilga olgan edi.

Xorazm maqomlari asoslariga kelsak, bu masalaga ikki tomonlama yondoshish zaruriyati tug'iladi. Chunki, Xorazm maqomlari yuzasidan turlicha qarashlar, bahstlab fikrlar mavjud bo'lib, barchasiga ma'lum darajada yondoshish, qaysi tomonning fikri haqiqatga yaqinroq ekanligini idrok etish zarur bo'ladi. Bu san'at muxlislarining fikriga bog'liq.

Birinchidan, Xorazm maqomlarining yaralishi va ijro uslublari haqidagi bahslarga quloq tutmoq zarur bo'ladi. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, xorazmlik sozanda va bastakor Niyozjon Xo'ja XIX asr boshlarida Buxoroga borib "Shashmaqom"ni o'rganib, Xorazmda uni targ'ib qilgani, Xorazm maqomlari "Shashmaqom"ning o'zginasi ekanligi aytib o'tiladi.

Ikkinchi bir manbalarda, Xorazm maqomlarining ayrim qismlaridagi parchalar tuzilish jihatidan va xarakter jihatidan bir-biridan farq qilinishi aytiladi. Qanday bo'lsin, Xorazm maqomlari Muhammad Rahimxon Soniy – Feruz davrida mashhur shoir va musiqashunos Komil Xorazmiy va o'g'li Muhammad Rasul Mirzo hamda shogirdlari tomonidan Xorazm olti yarim maqomi "Tanbur chizig'i"ga notalashtirilganligi haqida aniq ma'lumotlar mavjud [3].

Xorazmning mashhur sozandalari, go'yandalari asrlar davomida maqomlarga ijodiy yondashib, yangi-yangi qismlar bog'lab, uni boyitganlar.

Masalan Muhammad Raximxon II (1864 – 1910) o'z saroyiga adabiyot va san'at arboblari to'playdi. O'zi "Feruz" taxallusi bilan she'rlar yozadi. Xorazm maqomlarining cholg'u va aytim qismlariga ko'pgina musiqalar bastalaydi. "Rost" maqomining cholg'u qismidagi "Muhammasi Feruz", "Navo" maqomining cholg'u qismidagi "Saqili Feruz" yoki "Segoh" maqomining cholg'u qismidagi "Chor usuli", "Feruz I" va "Feruz II" lar shular jumlasidandir.

Komil Xorazmiydan ko'plab musiqachilar, go'yandalar ta'lim olgan. Masalan Xudoybergan Mo'xrkan, Matyoqub pozachi, Abdullo gulobiy, Yoqub dorichi, Aziz dorichi, Xudoyberdi Maxsum, Bobojon bo'lamonchi, Matyoqub xurrlar dutor, tanbur, doira va ko'pgina musiqa asboblari chalinib va maqomlarni ijro etishni undan o'rganganlar [4. B – 6 - 7].

1934-yili Xorazmga kelgan E.E.Romanovskaya rahbarligida musiqa ekspeditsiyasi a'zolari Matyoqub Xarrat ijrosida maqomlarning chertim qismini, to'liq bo'lmasa ham fonografga, yozib oladilar.

Xorazm maqomlarining tekstik mazmuniga kelsa, u asosan, lirik she'rlardan iborat. Ba'zi ijrochilarga bir kuy uchun ikki, uch she'rdan foydalanish ham odat bo'lgan. Maqomlar asosan Navoiy, Fuzuliy, Mashrab, Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Feruz, Tabibiy, Bayoniy, Avaz O'tar o'g'li, Niyoziy, Nadimiy, Oqil va boshqa shoirlarning she'rlari bilan ijro etilgan.

XIX asrda Xorazmda maqom ishlari taraqqiy etgan davda, asosan, maqomlarni ko'pchilik bilan ansambl bo'lib ijro qilganlar. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yashagan tantanali maqomchilardan mashhur Matyoqub pozachi maqomlarning ko'p bo'laklarini yakka ijro eta olgan, mohir ijrochi, xushovoz xonanda, usta tanburchi bo'lgan.

Tadqiqotlardan shunisi ma'lum bo'ldiki, bizgacha yetib kelgan O'zbekiston Davlat Abu Rayxon Beruniy nomli Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan XIX asrning II yarmida ishlanib, xonga tuhfa qilingan nusxalardan biri inventar №7406 raqamli, xattot X. Muxrkon ko'chirgan "Xorazm tanbur chizg'ilari" kitobi, hamda Mulla Bekjon Rahmon o'g'li va Muhammad Yusuf Devonzodalar "Xorazm musiqiy tarixchasi" risolasida keltirilgan [5].

Madrahim Yoqubov, Hojixon Boltayev va Komiljon Otaniyozovlar maqomlarni va yirik xalq kuylarini takomillashtirishda va yangi-yangi kuylarni yaratishda har qaysisi o'ziga xos ijrochilik mahoratini yaratdilar. Xorazmda ashulachilar biron musiqa asbobini: tanbur, dutor, soz, tor chalishi

odat tusiga kirgan. Shulardan birini chalib ashula aytuvchining yonida doirada jo'r bo'lib qo'shilib aytuvchisi sherigi bo'lgan. Garmon Xorazm musiqa ansambli tarkibiga XIX asrda qo'shilgan bo'lib, tani maqomlarning ikkinchi aytuv qismlarini, ijro etganda yetakchi ro'l o'ynagan.

So'nggi yillardagi o'zgarish va yangilanishlar musiqada xususan, maqomlarda ham o'z aksini topmoqda. Bunga dalillar yetarli. Endi navbat ularni amalda ham rivojlantirish, keng targ'ib qilish orqali ommalashtirish, qiziquvchi va qobiliyatli yoshlarni tanlab olib, munosib o'qitib, yaxshi kadr qilib chiqarishga. Bizning ham maqomlarimiz jahonga chiqishiga umid qilib qolamiz.

Maqom festivali yutimizda nishonlanib kelinmoqda. Vazirlar Mahkamasining qarorida festival 2022-yildan boshlab har 2 yilda bir marotaba may oyida o'tkazilishi belgilandi. Undan oldin maqom festivali 2018-yilning 6-10-sentyabr kunlari Shahrisabz shahrining tarixiy markazida birinchi Xalqaro maqom san'ati anjumani o'tkazilgan edi. Keyinchalik Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 16-noyabrdagi yangi qarorida belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi, Yoshlar ishlari agentligi, "Maqom" o'zbek milliy san'at markazi shuningdek, Buxoro viloyati hokimligi festival tashkilotchilari etib tayinlangan edi va mezbonlikni Buxoro shahri qabul qildi. Maqom san'atiga qaratilayotgan bu va boshqa e'tiborlar maqom san'atining yuksak taraqqiy qilishida muhim ro'l o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibrohimov Oqilxon Akbarovich. Maqom asoslari. – Toshkent, 2018.
2. Ражабов И. Мақомлар. – Тошкент, 2006.
3. Юсупов. М. Хоразм мақомлари. – Т.: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
4. Boltayev Rustam Kurbonboyevich. Xorazm olti yarim maqom usullari haqida. // Academic Research in Educational Sciences.
5. <http://xorazmiy.uz>

УЎК 93/94

ЎРТА ОСИЁ ТУРК-РУН БИТИКЛАРИДА ҚАДИМГИ УНВОНЛАР ВА ЭПИТЕТЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

Э.Асанов, PhD, кат.и.х., ЎзР ФА Миллий археология маркази, Тошкент

Аннотация. Мақолада Турк хоқонлигининг парчаланишидан сўнг вужудга келган Ғарбий турк хоқонлигида анъанавий туркий маъмурий-бюрократик тизимнинг ўзгариши, бу тизим таркибидаги унвон ва эпитетларнинг мазмуни, уларнинг эгалари бошқарувда бажарган функциялари ва жамиятдаги мавқелари ўзгариб бориши билан боглиқ ижтимоий-эволюцион жараёнлар кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: Турк хоқонлиги, Ғарбий турк хоқонлиги, Шарқий турк хоқонлиги, Тан империяси, титулатура, унвонлар, эпитетлар, ижтимоий мавқе, бюрократия.

Аннотация. В статье рассматриваются социально-эволюционные процессы, связанные с изменением традиционной тюркской административно-бюрократической системы в Западном тюркском каганате, возникшем после распада Тюркского каганата, постепенным изменением значения титулов и эпитетов в структуре данной системы, а также функций, которые выполняли их владельцы в управлении и статусе, который они приобретали в обществе.

Ключевые слова: Тюркский каганат, Западный тюркский каганат, Восточный тюркский каганат, империя Тан, титулатура, титулы, эпитеты, социальный статус, бюрократия.

Abstract. The article examines the socio-evolutionary processes associated with the change in the traditional Turkic administrative-bureaucratic system in the Western Turkic Khaganate, which arose after the collapse of the Turkic Khaganate, the gradual change in the meaning of titles and epithets in the structure of this system, as well as the functions that their owners performed in management and the status they acquired in society.

Key words: Turkic Khaganate, Western Turkic Khaganate, Eastern Turkic Khaganate, Tang Empire, titularity, titles, epithets, social status, bureaucracy.

Ўрта Осиё ҳудудидан топилган турк-рун битиклари ижтимоий стратификацияни турли шаклларда акс эттиради. Ижтимоий қатламлар, касб-хунар, жинс, гендер бўйича маълумотлардан ташқари, улар маъмурий тузилма, жамиятдаги ҳарбий ва бюрократик иерархия ҳақида ҳам маълум тасаввур беради.

Қадимги турклар жамияти ҳарбийлашган кўчманчи тузумда яшаган. Бутун ҳарбий тузилма ҳамда давлатнинг иқтисодий, ички ва ташқи сиёсий бошқаруви энг юқори қатлам – сиёсий элита кўлида бўлса ҳам, *Турк хоқонлиги* ҳамда бошқа туркий бирлашмалар, илк ўрта асрлардаги бошқа давлатлар сингари, кучли марказлашмаган, ҳарбий ва маъмурий бошқарув билан боғлиқ кўп ваколатлар ўрта қатлам аристократиясига – маҳаллий ҳокимларга, кичик даражадаги амалдорларга, ҳарбий зобитларга берилган. Улар сиёсий элитага нисбатан *qara bodun* – кенг оммага яқинроқ бўлиб, улар билан бевосита алоқада бўлган, бу алоқаларда устунликка эришишда эса ўз унвон, эпитет ва мансабларидан фойдаланган.

Бундай тузум келтириб чиқарган ижтимоий эҳтиёж туфайли қадимги туркларнинг давлатларида титулатура жуда ривожланган. Хитой манбаларида туркларнинг ўнлаб унвонлари, бу унвон эгалари давлат бошқарувида бажарадиган вазифалари келтириб ўтилади [1: 83]. Туркий титулатуранинг батафсил таҳлили А. Кубатиннинг тадқиқотида келтирилади. Ўз навбатида, унвонлар таснифини беришда тадқиқотчи Т. Барфилднинг илмий ишланмаларига таянади ҳамда уларни деярли айнан такрорлайди [2: 111]. Мазкур таснифга кўра, Турк хоқонлиги унвонлар тизими уч қисмдан иборат:

1. марказий (империал) ҳукумат ва сарой амалдорлари, шунингдек, қанотлар раҳбарларининг унвонлари;
2. тобе қабилалар ва мулкларни бошқарувчи амалдорларнинг унвонлари;
3. маҳаллий бошқарувга жавоб берувчи тобе қабила ва мулклар раҳбарларининг меросий унвонлари [5: 90].

Биринчи гуруҳга ҳукмрон сулола вакиллари ҳамда улар билан бирга юқори бошқарув функцияларини бажарувчи сиёсий элита намояндаларининг унвонларини киритиш мумкин: *qağan* “хоқон”, *qatun* “малика”, *qunčiu* “малика”, *yabǵu* “хоқоннинг ўринбосари (одатда укаси)”, *šad* “улус раҳбари”, *tägin* “шахзода”, *ayǵuči* “бош вазир”, *buuruq* “вазир”, *inanči* “ишончли вакил”, *boyla* “давлат кенгаши аъзоси”, *ögä* “маслаҳатчи” ва ҳ.к.

Иккинчи гуруҳ унвонлар, ўз навбатида, бир неча иерархик даражага бўлинган:

- тобе ўлка ва қабилаларни бошқаришга юборилган ҳукмрон сулола вакиллари. Улар одатда бу вазифани *yabǵu*, *šad* ёки *tägin* унвонлари остида амалга оширган;
- тобе мулклар бошқарувчиларига бериладиган *iltäbär* унвони; бу унвон билан қаторда, ҳар бир тобе мулк ҳукмдори маҳаллий унвонларини ҳам сақлаган;
- марказий ҳокимиятнинг вакили сифатида тобе ўлкалар ҳукмдорларини назорат қилиб туриш учун юборилган шахсларга берилган *tudun* унвони. Ғарбий турк хоқонлигида бундай амалиёт *Тун ябғу хоқон* даврида жорий этилгани маълум [3: 11];

- юқоридагилардан қуйироқ мавқега эга, бошқарув, назорат, солиқ тўплаш, ҳарбий сафарбарлик ва бошқа масалалар билан боғлиқ вазифаларни бажарувчи *čur/čor*, *irkin*, *tarqan*, *tutuq* унвонлари эгалари. Баъзи тарихий даврларда бу унвонлар соҳиблари аниқ вазифаларни бажарган бўлса, бошқа баъзи даврларда муайян функцияга эга бўлмай, балки жамиятнинг кенг қатламлари билан ишлайдиган, алоқа қиладиган ўрта аристократия вакиллари ҳисобланган; уларнинг бажарадиган вазифасидан кўра жамиятда нуфузга, обрўга эга бўлиши муҳим ҳисобланган. Уларга мана шу тўплаган обрўи, эгаллаган нуфузига кўра маҳаллий даражада қандайдир вазифалар юкланган, шу тариқа улар кичик маъмурий бирликлар ёки тобе ўлкалар бошқарувида қатнашган. Бундай тажриба, жумладан, *Ғарбий турк хоқонлигида* кузатилган (бу хусусда қуйироқда сўз боради).

Учинчи гуруҳ – маҳаллий бошқарувга жавоб берувчи тобе қабила ва мулклар раҳбарларининг меросий унвонлари бевосита туркий бошқарув аъъанасига алоқадор бўлмаган (айниқса гап эроний ёки бошқа тилли тобе халқлар ҳақида кетганда), шунга қарамай, бу унвонлар ҳам туркларнинг бошқарув тизимига интеграция қилинган. Яъни улар бекор қилинмаган, улардан воз кечилмаган, тобе ўлкалардаги бошқарув тизими ва унвонлар сақлаб

қолинган, бу Турк хоқонлиги маҳаллий бошқарув анъаналарига дахл қилмаганини, балки маҳаллий элита билан келишувга бориб, уларга нисбатан аҳолининг лояллигини сақлашдан манфаатдор бўлганини кўрсатади. Бундай унвонларнинг аниқ рўйхати йўқ, турли даврларда, қайси ўлка, қайси халқ, қабила бўйсундирилганига қараб унвонлар ҳам турлича бўлиши мумкин эди.

Унвонлардан ташқари, хоқонликда эпитетлар тизими ҳам ниҳоятда ривожланган эди. А. Кубатин 50 дан ортиқ эпитетни тилга олиб ўтади [5: 131–133]. Бу эпитетлар ҳукмрон сулола вакилларига ҳам берилиши мумкин эди, айти пайтда кичик амалдорларга ҳам маълум фахрий эпитетлар тақдим этилган. Қолаверса, барча эпитетлар ҳам доимий, анъанавий бўлмай, баъзида битта алоҳида шахс учун махсус ўйлаб топилган эпитетлар (айниқса қўшалок эпитетлар) ҳам учрар эди. Жумладан, валиаҳд шахзода тахтга чиққунига қадар маълум эпитет билан аталган, тахтга ўтиргач, янги эпитет олган.

Бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз: юқорида келтирилган маълумот Турк хоқонлигида унвонлар ва эпитетлар тизими, давлат бошқаруви ва иерархияси ҳақида умумий, бирламчи тасаввур беради, тўлиқ картинани акс эттирмайди. Юқорида айтилганидек, Турк хоқонлигида ва умуман илк ўрта асрлар турк жамиятларида унвонлар, эпитетлар, давлат ва ҳарбий лавозимлар тизими ниҳоятда кенг, кўп тармоқли эди, барча унвон ва лавозимларни тилга олиб, тавсифлаб чиқиш ушбу тадқиқот доирасида қўйилган вазифаларни бажаришга хизмат қилмайди ва матн ҳажмини ошириб юборади. Шу боис қисқача тавсиф ҳамда асосий унвонлар таснифи билан чекланишга қарор қилдик. Энди бевосита мавзуимиз бўлган туркий давлат – Ғарбий турк хоқонлигидаги вазиятга тўхталсак.

Ғарбий турк хоқонлигидаги унвонлар ва эпитетлар ҳақида Ғ. Бобоёров ўз тадқиқотида маълумот келтиради. Унвонларга тўхталар экан, у ҳам Т. Барфилднинг таснифини такрорлайди [4: 157–197]. Шу билан бирга, тадқиқотчи Ғарбий турк хоқонлигининг иерархиясидаги ўзига хос жиҳатларни ҳам айтиб ўтади. Жумладан, Ғ. Бобоёровнинг ёзишича, Ғарбий турк хоқонлиги давлатнинг ғарбий қаноти ҳисобланган ҳамда даставвал шарқий қанотга нисбатан тобе ҳолатда бўлган. Шу туфайли Ғарбий хоқонликнинг олий лидери хоқоннинг ўринбосари ҳисобланиб, тегишли равишда *yabǵı* унвонига эга бўлган. Шарқий қанотнинг таъсири заифлашиб бориши билан ғарбий қанот лидерларининг ҳокимиятга даъвоси ошиб борган ҳамда улар Ғарбий турк хоқонлиги мавжудлигининг иккинчи босқичида дастлабки унвонига хоқонлик рутбасини кўшиб, *yabǵı qaǵan* деб номлана бошлаган. 630-йилларга келиб *Тан империяси Шарқий турк хоқонлигига* барҳам бериши билан ғарбий қанот амалда янги (ва ягона) ҳокимият марказига айланиб қолган ва унинг бошқарувчиларида ўзига энг олий рутбани нисбат бериш ҳуқуқи пайдо бўлган. Шундан сўнг ғарбий қанот раҳбарлари ўзини *qaǵan* деб атагани, *yabǵı* номли ўринбосарлари пайдо бўлгани қайд этилади [4: 163].

Шунингдек, тобе ўлка ва вилоятлар ҳокимлари турли унвонларга эга бўлганини, энг муҳим ҳудудларни эса шахзодалар – тегинлар бошқарганини айтиш мумкин. Ғарбий хоқонликнинг яна бир ўзига хослиги – Барфилд классификациясида учинчи гуруҳга киритилган иккиламчи унвонларга эга баъзи шахслар маъмурий иерархияда кўтарилиб, вилоят ва шаҳар ҳокимларига айланган. Жумладан, *Чоч* воҳасидаги шаҳарлардан бирининг ҳокими *tarqan* унвонига эга бўлганини, шунингдек, “бош сулола” (яъни *Ашина* сулоласи) вакили бўлмиш тегинлардан ташқари, “иккиламчи сулола” ҳам бўлгани, бу сулола вакиллари *tudun* унвони билан бошқарувда қатнашгани маълум. *Тохаристонда* айрим вилоятлар бошқарувчилари *erkin*, *tarqan*, *šad* унвонларига эга бўлган [4: 164]. Бу биров кутилмаган ҳолат маълум хулосаларга боришга мажбур қилади:

- биринчидан, Ғарбий турк хоқонлигида анъанавий туркий унвонлар ва лавозимларнинг функциялари, ваколатлари ва жамиятдаги мавқеи бошқача эволюцион йўлдан борган ва вақт ўтиши билан айрим унвон соҳиблари Шарқий турк хоқонлигидагига нисбатан бошқа мавқеи қўлга киритган, жамият ва бошқарувдаги вазифалари ўзгарган. Бу икки қанотнинг сиёсий йўллари айрилгани билан тушунтирилиши, айти пайтда Ғарбий турк хоқонлигида ижтимоий мобиллик ошганидан ҳам далолат бериши мумкин. Тахминимизга кўра, шарқий қанот Тан сулоласи зарбалари остида қулагач, ғарбий қанот метрополиядаги плацдармдан, янги инсоний

ресурслар қабул қилиб туриш имкониятидан маҳрум бўлган, қолаверса, Тан билан ўзига хос буфер зонасидан айрилиб, душман чегараларига яқинлашиб қолган. Шу туфайли янги инсоний ва интеллектуал ресурсларни жалб қилишга, мавжуд аристократиянинг лояллигидан ва имкониятларидан фойдаланган ҳолда ҳокимиятни мустаҳкамлашга эҳтиёж туғилган, бунинг натижасида анъанавий иерархияда паст ўринларда туриб, кичик лавозимларга тайинланган айрим унвон ва эпитет эгалари катта ваколатларни қўлга киритган, бошқарувга ва ҳарбий фаолиятга янада кенгроқ жалб этилган бўлиши мумкин. Моҳиятан, Тун ябғу хоқоннинг маъмурий ислохотлари, маҳаллий ҳокимлар ва турли империялар лидерларига қариндош туғилиши сиёсати ҳам шу таҳдидлардан келиб чиқиб ташланган қадамлар бўлса керак.

Кези келганда ғарбий туркларнинг хитойликлар билан муносабатига қисқача чизги бериб кетсак. Тан салтанатининг ғарбий турклар чегараларига яқинлашишидан хавфсираш остида реал геосиёсий асос бор эди – куч чўққисига чиққан империя ғарбга экспансиясини давом эттириш ниятини яширмаган. Келажакда хитойликлар ғарбий туркларнинг ички сиёсатига кўп аралашади ва таъсир ўтказади, *Ашина* сулоласининг турли вакиллари тахт учун курашда қўллаб-қувватлайди, аммо бу воқеаларнинг муфассал баёни ва таҳлили бизнинг тадқиқотимиз доирасига сиғмайди. Унвонлар билан боғлиқ бир диққатга сазовор фактни келтириб ўтиш билан кифояланамиз: *Ашина* сулоласининг Ғарбий хоқонлик тахти учун курашган икки вакили – *Ашина Мише* ва *Бучжень* (*Истами хоқоннинг* бешинчи авлод набиралари) Тан саройида хизмат қилган. Улардан *Ашина Хэлуга* қарши курашда фойдаланган хитойликлар иккисига ҳам генерал унвонини берган, яъни уларни Тан ҳарбий-маъмурий иерархиясига қабул қилган. Жумладан, *Мише* сарой дарвозаларининг ўнг қанот катта генерали, *Бучжень* чап қанот катта генерал-квартирмейстери унвонлари билан тақдирланган. Кейинроқ, *Ашина Хэлу* Мишенинг ўғли *Ашина Юаньшуан* бошчилигидаги туркий отлик кўшин томонидан мағлуб этилиб, асирга олинган ва Ғарбий турк хоқонлиги амалда Тан давлатига бўйсундирилган, хитойликлар уни икки *хоқонликка* бўлиб, бир-бирига душман бўлган икки *Ашина* династи ўртасида тақсимлаган ҳамда улардан ҳар бирига хоқон унвонини берган. Яъни Тан сулоласи пухта ўйланган йўлдан бориб, туркларнинг ҳукмрон сулоласи вакилларига де юре ҳокимиятни олиб бериб, уларга ҳам турк жамиятининг лояллигини таъминлайдиган хоқонлик унвонини, ҳам уларнинг хитойликларга тобелигини сақлайдиган генераллик унвонини берган. Бунда биз туркларнинг ўзи кўп қўллаган амалиётнинг инъикосини кўрамиз – юқорида айтиб ўтилганидек, турклар бўйсундирилган ўлкалар ҳокимларига маҳаллий унвонларини сақлаб қолишга рухсат бериб, айти пайтда уларни хоқонлик иерархиясига қабул қилиш мақсадида *iltäbär* унвонини ҳам тақдим этган [10: 138–155]. Шу билан бирга, хитойликлар икки рақобатчи ашиназодага ерларни ва ресурсларни тенг тақсимлаб бериб, улар ўзаро курашни тўхтатмаган ҳолда Тандан мустақил бўлиш режаларини тузмаслигига эришган;

- иккинчидан, юқоридаги хулосани тўлдирадиган яна бир кичик хулосамиз мавжуд – геосиёсий вазият туфайли вужудга келган ижтимоий мобиллик имкониятларидан фойдаланган, афсуски, номлари бизгача етиб келмаган айрим ўрта аристократия вакиллари унвони йўл қўядиганидан юқорироқ ижтимоий мавқега эришиш билан бирга, ваколатларини авлодлари учун ҳам сақлаб қола олган. Шу тариқа Ғарбий турк хоқонлигида уникал вазият юзага келган – муайян ҳудудларда (хусусан, Чоч ва Тохаристонда) “бирламчи”, яъни асосий сулола билан бир қаторда “иккиламчи” сулолалар ҳам вужудга келган. *Tarqan, irkin, tudun* сингари унвонларни олган бундай сулолалар бошқарувда қандай иштирок этган, *Ашина* династлари билан бошқарув ваколатларини қандай тақсимлаб олган ва умуман жамиятда, сиёсатда қандай мавқега эга бўлган – бу каби саволларга жавоблар алоҳида тадқиқотни талаб қилади.

Ғарбий турк хоқонлигига оид тадқиқотлардан яна бир қанчасида титулатура масаласи кўтарилади. Жумладан, *Ғ. Бобоёров* Ғарбий турк хоқонлигининг сўғд ёзуви тангаларини ўрганиш асосида уларда қадимги туркий унвонлар акс этганини кўрсатиб беради [8: 18–40]. Ушбу факт асосида турклар маҳаллий танга-пул тизимини қабул қилиб, ундан ўз унвонларини танитиш ва мавқеларини мустаҳкамлашда фойдалангани ҳақида хулоса қилса бўлади.

Шунингдек, У. Холмўминов, Ғарбий турк хоқонлиги даврида *Фарғонадаги* сиёсий вазиятни таҳлил қиларкан, вилоят ҳукмдорлари сўғдча *ихшид* унвонига эга бўлганини, шу билан бирга, манбаларда, жумладан, *Муг архивидан* топилган муҳим дипломатик ҳужжатлардан бири – *Фатүффарнинг Диваштичга* мактубида “Фарғона тутуги” унвонининг учрашини эслатиб ўтади [6: 53].

Юқоридаги қисқа тавсифдан сўнг савол туғилади: тадқиқотимиз объекти бўлмиш Ўрта Осиё турк-рун ёзма ёдгорликлари Ғарбий турк хоқонлигининг унвонлар тизими, турли титуллар соҳибларининг жамиятдаги ўрни борасида қўшимча маълумот бера оладими?

Бунинг учун аввало ушбу манбаларда учрайдиган унвон ва эпитетларни кўриб чиқсак. Таъкидлаб ўтиш керакки, ёзма ёдгорликларнинг аксарияти ўрта табақа аристократияси ва ҳарбий зобитларга тегишли, шу боис уларда унвон ва эпитетлар кўплаб учраши табиий ҳол. Қабртош битикларида, шунингдек, керамик ашёлардаги ёзувларда тилга олинadиган шахс исмларига унвонлар ёки эпитетлар қўшилиб келади. Бу жиҳатдан айниқса *Шўрабашад* ёдгорлиги диққатга сазовор. Унинг матнини келтирамиз: *Uri Uluğ Apa Ökädä* “Ури Улуғ Апа Ўкадан” [12: 39–41]. Бу ўринда битик коммеморантининг исмига (*Uri*) ҳам қўшалoқ эпитет (*Uluğ apa*), ҳам унвон (*ökä*) қўшилиб келмоқда. Шундан келиб чиқиб, у ҳам шарафли эпитетга, ҳам расмий мансабга (маслаҳатчи) эга бўлган йирик мавқедаги шахс бўлган, деб хулоса қилиш мумкин.

Умуман, битикларда қайд қилинган унвон ва эпитетларни қуйидагича гуруҳлаштирса бўлади:

- юқори табақа, сиёсий элитага мансуб унвонлар: *qağan, qan, tāgin/tigin* (кўплик шакли – *tāgin/tigit*), *bäg*;

- ўрта қатламга мансуб аристократияга тегишли унвонлар: *tarqan, ökäl/ögä, čur/čor, inal*;

- фахрий эпитетлар: *ālig/ilig, qutluğ, uluğ, alp, apa/aba*.

Структурасига кўра турк-рун битикларида қайд қилинган титулатура юқорида тавсифланган Барфилд таснифини такрорлайди, аммо Ғ. Бобоёров Ғарбий турк хоқонлиги учун тиклаган унвонлар тизимида акс этмаган баъзи янги терминларни беради. Бу жиҳатдан айниқса *bäg* “бек” унвони муҳим аҳамиятга эга. Х. Дадабоев ушбу унвонни, бошқа баъзи унвонлар қаторида, ҳарбий мазмунга эга деб кўради [9: 7–94]. Ғ. Дёрфер бу унвон қабила бошлиқларини англатганини айтади [11: 393]. А. Кубатин эса ушбу унвон умуман “амалдор” маъносида қўлланилганини асослаб беради [5: 126–127].

Бошқа унвон ва эпитетларга ҳам шарҳлар бериб ўтсак. *Талас* қабртош битикларининг еттитасида, шунингдек, *Қуру Бақайир* битигида *čur* унвони учраши мазкур унвонга эга шахслар хотира ёзувлари қолдиришда анча фаол бўлганини кўрсатади. Таъкидлаб ўтиш керакки, ушбу унвон ҳарбий мазмунга эга бўлган. *Иккинчи Шарқий турк хоқонлигида* чурлар тобе ўлкалар бошқарувида қатнашгани маълум [5: 115]. Аммо Ўрта Осиё турк-рун битикларида бу қадар кўп шахслар ушбу унвон билан тилга олиниши чурлар жамиятда кичикроқ мавқеда бўлганини кўрсатади. Чурларнинг қабртошлари кўплигига ҳамда матнлар мазмунига қараб, шунингдек, улар ҳарбий ҳаракатларда иштирок этганини, ёш ўлим уларнинг орасида кўп учраганини тахмин қилиш мумкин. Шундан келиб чиқиб, Ғарбий турк хоқонлигида чурлар саркарда-генераллардан қуйироқда турувчи зобитлар бўлган, деб тахмин қилиш мумкин.

Эпитетларга келадиган бўлсак, уларнинг аксарияти бошқа ёзма манбалар орқали Ғарбий турк хоқонлиги учун тикланмайдиган ёки алоҳида тарихий шахсларнинг исмларига қўшилиб келган бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан айниқса *ālig/ilig* эпитети қизиқ. Биламизки, ғарбий турклар мусулмон даврида қурган давлатларда, жумладан, *Қорахонийлар* хоқонлигида *ālig/ilig* вилоят ёки ҳатто давлат бошқарувидаги биринчи рақамли шахснинг унвонига айланган ва “ҳукмдор” маъносида ишлатилган. Аммо Ғарбий турк хоқонлиги даврида, ундан кейин вужудга келган бирлашмалар, жумладан, *тургашларда* у ҳали фахрий эпитет эди. Бу эпитетнинг келиб чиқиши туркларнинг тотемистик қарашлари билан боғлиқ – *ālig/ilig* қадимги туркий тилда “тоғ эчкиси” демакдир [5: 59].

Ғарбий турк хоқонлигида ишлатилиб, унинг меросхўрлари бўлмиш кейинги давр турк иттифокларида мазмуни ва мавқеи ўзгарган унвонлардан яна бири – *inal*. Қадимги туркларда бу унвон аслзода аёлнинг *qara bodun* вакили бўлмиш эркак билан алоқаларидан туғилган фарзандни англатса, кейинчалик шахзодаларга нисбатан ишлатила бошланган; Кошғарийга кўра, унинг замондошлари бўлган туркларда бу эпитет *tāgin* унвони билан қўшилиб келиб, валиахд шахзода маъносини англатган. Эпитетни бундай қайта англаш, шубҳасиз, ғарбий турклар жамиятида рўй берган, аммо яхши ўрганилмаган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар туфайли келиб чиққан бўлса керак.

Alp эпитети ўзбек тилида бугунги кунга қадар сақланаётган шаклга ва маънога (“алп, баҳодир, кўркмас”) эга бўлиб, одатда шахсларнинг ҳарбий жасорати учун берилган.

Qutluğ, uluğ, ara эпитетлари жамиятда ёки бошқарувда бажариладиган маълум функциялар билан боғлиқ бўлмай, анъанавий равишда ҳурматли ва катта эҳтимол билан ёши катта инсонларга тақдим этилган. Умуман, бу уч эпитетдан икkitасининг (*uluğ, ara*) лексик маъноси ҳам “буюк, улуғ, катта” демакдир. Балки бу эпитетлар фахрий нафақадаги собиқ амалдор ва саркардаларга берилгандир.

Унвонлар билан боғлиқ яна бир кузатув билан таҳлилимининг яқунлаймиз. Гап туркий титулатурани маҳаллий анъаналарга мослаш ҳақида. *Қува-6-7* (жез тангалар) битикларида қайд қилинган матн *qanım qağan* “хоним хоқон” деб ўқилади [7: 49–55].

Қайсидир маънода давлатнинг расмий хужжати бўлмиш тангадаги бу ёзувда эғалик шакллариининг ишлатилиши диққатга сазовор: матннинг биринчи компоненти – *qanım* биринчи шахс бирликда турибди, иккинчи компоненти – *qağan* сўзида эса эғалик кўрсаткичи мавжуд эмас. Бунинг сабабини излаб, сўғд тилидаги тангаларда учрайдиган анъанавий ёзувларга мурожаат қилдик. Сўғдча тангаларда кўп учрайдиган формулалардан бири оромийча идеограммаларда *MR'Y MLK (māri meleḥ)* деб ифодаланади ва “хўжайиним (эгам) ҳукмдор” деб таржима қилинади. Ушбу узворишн формуласи сўғдчада *βayī iṣīd* деб ўқилади. Ҳам мазмунан, ҳам эғалик кўрсаткичларининг қўлланишига кўра *Қува-6-7* даги матн бу формулани айнан такрорлайди. Шунга асосланиб, турк-рун хатида ижро этилган ушбу ноёб танга битиги сўғдча танга матнлари анъанасини туркий тилга таржима қилиш ҳаракати деб айтиш мумкин.

Бу, шунингдек, *qan* унвонининг ғарбий туркларда тарқалган семантикасига аниқлик киритишга имкон беради. Кейинчалик, айниқса мўғуллар даврида олий ҳукмдорни англатган бу унвон у даврда *qağan, yabǵu* сингари унвонларга нисбатан қуйроқ мартабага эга бўлган ва, афтидан, уларга қўшимча бўлиб, “хўжайин, эга” маъноларини англатган бўлиши мумкин.

Юқоридаги таҳлилга асосланиб, қуйидаги асосий хулосаларни чиқариш мумкин:

- қадимги турклар катта сиёсий саҳнага чиқишининг илк паллалариданоқ йирик ҳарбий ва дипломатик муваффақиятларга эришиб, улкан империя яратишни уддалаган. Улкан ҳудудларга ястанган, ўнлаб этносларни бирлаштирган бундай эфемер бирлашмани бошқариш катта маъмурий тажрибани ва эгилувчан бюрократик тизимни талаб қиларди. Бу эҳтиёждан келиб чиқиб, турклар олдинги кўчманчи бирлашмаларнинг тажрибасини ўзлаштирган ҳамда тобе мулкларнинг маҳаллий тизимларини интеграция қилган ҳолда ўзларининг мураккаб, кўп тармоқли, иерархик бошқарув ва назорат тизимини ишлаб чиққан. Бу тизимга кўра, ҳукмрон Ашина сулоласи вакиллари ҳамда уларнинг энг яқин қуршовидаги сиёсий элита барча асосий ваколатларни, ресурслар ва қўшин устидан назоратни ушлаб турган, ўрта даражадаги ресурслар ва ваколатлар ўрта аристократия ва тобе мулклар элитаси ўртасида унвонлар ва эпитетлар тизими орқали тақсимлаб берилган, шу тариқа ҳам ҳокимият элита кўлида бўлган, ҳам ўрта табақа аристократиясининг, ҳам маҳаллий элиталарнинг лояллиги сақлаб турилган;

- янги хоқонлик шарқий ва ғарбий қанотларга бўлиб бошқарилган, бунда шарқий қанот метрополия ҳисобланган ҳамда у ерда олий ҳукмдор – хоқон ўтирган, ғарбий қанотни эса унинг ўринбосари, ашиназодалар ичида иккинчи рақамли шахс – ябғу бошқарган. Шарқий турк хоқонлиги Тан сулоласи зарбалари остида қулагач, ҳокимият маркази ўз-ўзидан ғарбий қанотга кўчган ва унинг лидерлари хоқон унвонини олиш ҳуқуқига эга бўлган;

- бу воқеалардан сўнг ғарбий туркларда титулатура тизими бошқа йўللardan ривожланган. Жумладан, тобе мулкларнинг лоялигини сақлаш, Тан империяси таъсирига қарши туриш, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш каби эҳтиёжлар туфайли турли унвон эгалари янги ваколатларни қўлга киритиб, бошқарувда ва жамиятда бажарадиган роллари ўзгарган. Бунинг натижасида анъанавий бюрократияда қуйи поғонада турган мансаблар вакиллари бутун бошли шаҳар ва вилоятлар бошқарувини қўлга олган, айримлари Ашина сулоласига параллель равишда айрим бошқарув функцияларини амалга оширган янги, “иккиламчи” сулолаларга бошланма берган. Шу тариқа, ғарбий туркларда анъанавий бюрократия тизими ўзгаришларга юз тутган;

- Ғарбий турк хоқонлиги парчаланиб кетгач, унинг харобаларида юзага келган турли-туман ностабил туркий қабилалар бирлашмаларида бу тизим яна ўзгаришларга учраган. Афтидан, сиёсий беқарорлик шароитида турли мавқедаги лидерлар қабилалар ва ҳудудлар раҳбарлигини қўлга киритган ҳамда ўзи эга бўлиб турган унвон ва эпитетлар билан бошқарувни амалга оширган. Ўз навбатида, сиёсий элитага мансубликни кўрсатувчи айрим унвонларнинг мавқеи тушиб кетган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: “Шарқ”, 2001.
2. Барфилд Т.Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г.н.э.) / Пер. с англ. Рухляева Д.В., Кузнецова В.Б. – Санкт-Петербург: “Нестор-история”, 2009.
3. Бобоёров Ғ. Тун ябғу-хоқон. – Тошкент: “Абу матбуот-консалт”, 2011.
4. Бобоёров Ғ. Ғарбий турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: “Янги нашр”, 2018.
5. Кубатин А. Система титулов в Тюркском каганате: генезис и преемственность. – Ташкент, 2016.
6. Халмуминов У. Ашиналийлар даврида Фарғона водийси бошқарув тизими. Фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2022.
7. Асанов Э. Фарғона водийсида топилган турк-рун ёзувлари ҳақида / Фарғона водийси тарихининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Наманган, 2020. Б. 49–55.
8. Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2010. – Б. 18–40.
9. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке // Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: “Фан”, 1990. – С. 7–94.
10. Малявкин А.Г. Марионетки из рода Ашина / Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. Москва: “Восточная литература”, 1984. С. 138–155.
11. Doerfer G. Türkische und mongolische Elementen in Neupersische. Bd. II. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1965. P. 393.
12. Harmatta J. Doğü Avrupa’da Türk Oyma Yazılı Kitabeler. – Ankara, 1988.

УДК 93/94

ИЗ ИСТОРИИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ КАРАКАЛПАКСТАНА (НА ПРИМЕРЕ 1970-1980 гг.)

Б.Ибрагимов, преподаватель, Каракалпакский государственный университет, Нукус

Annotatsiya. Maqolada XX asrning 70-80-yillaridagi Qoraqalpog‘iston rahbarlarining faoliyati tahlil qilinadi. Siyosiy elita shakllanishining o‘ziga xos xususiyatlari, ta’lim darajasi, ko’tarilish jarayonlari, iqtisodiyotni boshqarish qobiliyati qayd etilgan. Pirjon Seitov, Kallibek Kamolov, Kakimbek Soliqov, Dauletbay Shamshetov va boshqalarning faoliyati misolida respublikamiz siyosiy hayotidagi muhit, partiyaning Qoraqalpog‘iston bo‘yicha ulkan rejalarini amalga oshirishga qo‘shgan hissasi ko‘rsatilgan. Markazning viloyatni paxta va sholi yetishtiruvchi hududga aylantirish borasidagi tajribalari kuzatilmoqda.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, Qoraqalpog‘iston, siyosiy elita, paxtachilik, sholichilik, xalq xo‘jaligi, nomenklatura, ko‘tarilish, ta’lim, kadrlar siyosati.

Аннотация. В статье анализируется деятельность руководителей Каракалпакстана 70-80-х годов XX века. Отмечаются особые черты формирования политической элиты, степень образования, процессы выдвижения, способности управлять хозяйством. На примере деятельности Пирджана Сеитова, Каллибека Камалова, Какимбека Салыкова, Даулетбая Шамшетова и других показаны атмосфера политической жизни республики, их вклад при выполнении громадных планов партии в отношении Каракалпакстана.

Прослеживаются эксперименты Центра по превращению края в зону хлопководства и рисоводства.

Ключевые слова: *Узбекистан, Каракалпакстан, политическая элита, хлопководство, рисоводство, народное хозяйство, номенклатура, выдвижение, образование, кадровая политика.*

Abstract. *The article analyzes the activities of the leaders of Karakalpakstan in the 70-80s of the twentieth century. The special features of the formation of the political elite, the degree of education, the processes of promotion, and the ability to manage the economy are noted. Using the example of the activities of Pirzhan Seitov, Kallibek Kamalov, Kakimbek Salykov, Dauletbay Shamshetov and others, the atmosphere of the political life of the republic and their contribution to the implementation of the party's enormous plans for Karakalpakstan are shown. The Center's experiments to transform the region into a cotton and rice growing zone are traced.*

Key words: *Uzbekistan, Karakalpakstan, political elite, cotton growing, rice growing, national economy, nomenclature, promotion, education, personnel policy.*

В совершенствовании системы государственной службы занимают руководители разных уровней. Помимо установленных им должностных инструкций и функций они должны исполнять роль лидера, мотивирующего на саморазвитие, продуктивный труд и хорошие результаты. Во второй половине 1960-х годов административно-управленческий аппарат Каракалпакстана начал стабилизироваться. В 1963 г. первым секретарем Каракалпакского обкома партии был назначен К. Камалов, до этого работавший председателем Совета министров республики. Его приход в управление республикой тесно связывается с расширением новых возможностей и осуществлением стратегически важных решений государства в области сельского хозяйства. Расширился хлопковый клин, развивалось рисоводство, которые требовали освоения новых земель и водных ресурсов, огромных материально-технических инвестиций. Например, 1962-1965 гг. в Каракалпакстане были освоены 7,5 тысяч га. новых земель под рисоводство, сформированы 8 специализированных совхозов и один колхоз. Весь административный потенциал был направлен на развитие сельского хозяйства [5]. К 1964 г. были восстановлены краевые и местные Советы, районы были приведены в прежнее состояние, были упразднены промышленные районы, которые вошли в состав экономически целостных районов, областей и краев. Шло активное формирование административно-управленческого аппарата Каракалпакской АССР. В конце 1970-х годов в правительство Каракалпакстана вошли известные в республике национальные кадры: Е.Айтмуратов, А.А.Юриц, А.Бекманов, М.Кинбаев, А.Гаипова, У.Алламуратова, М.А.Симонов, Ч.Абдиров, Т.Давлетмуратов, А.Худайбергенов, Ш.И.Абдулкасымов, Ж.Сейтнийзов, С.Торемуратов, С.Юсупова, О.Мадияров, Т.Жумамуратов, Ж. Муютдинов, Д.Алланазаров, Д.Жумабаев, Ж.Жиемуратов, С.П.Сизиков, А.Примов, А.Карлыбаев, С.Жамангараев, У.Арзымбетов, К.Мамутов [1].

Благодаря усилиям правительства был сделан крупный шаг вперед в народно-хозяйственном и культурном развитии. За девять пятилеток объем промышленного производства возросла на 49 процента сверх плана реализовано продукции на 65 миллионов рублей. Доходы на души населению возросли за пять лет на 33 %, различный товарооборот на 43 %. Славные строители республики сдали 28 декабря 1974 года в эксплуатации четвертую очередь Тахиаташской ГРЭС, ее мощность увеличилась на 90 370 тысяч киловатт, тем самым сельское население было обеспечено электроэнергией. Особо надо отметить, что около 60 тысяч семей вселились в новые квартиры или улучшили свои жилищные условия. Хлопкоробы республики добились неплохие результаты. Государство почти 1.7 миллион тонн каракалпакского хлопка на 311 тысяч тонн больше плана и на 283 тысяч тонн больше, чем в восьмой пятилетки. В сравнении с 1970 годом валовой сбор зерна возросло в 3,3 раза. Государству продано 475 тысяч тонн зерна, в основном риса, объем валовой продукции животноводства увеличился на 25 процента, овощей, бахчевых возросло 2, 2,5 раза [1]. 6 марта 1980 года состав правительства был изменен на 15%: Е.Айтмуратов, А.А.Юриц, А.Бекманов,

М.Кинбаев, А.Гаипова, Н.Жалолова, У.Утемуратов, А.Худайбергенов, Т.Давлетмуратов, Э.Ж.Гаюпов, Ж.Сейтниязов, И.Курбанов, У.Алламуратова, О.Мадьяров, Р.А.Забилов, Ж.Муятдинов, Д. Жумабаев, Р.Абдалиев, И.Дошанов, А.Карлыбаев, С.Жамангараев, К.Мамутов, С.Туремуратов, М.Калымбетов, Р.А.Абдулкасымов, Х.Тохтаров, Ж.Табынбаев [2]. Тяжелыми оказались и экологические последствия хлопкового приоритета. Бесконтрольное использование вод Амударьи и Сырдарьи, среднегодовой сток последних в Аральское море с 42,9 кубокилометров в 1961-1970 гг. уменьшился до 4,2 кубокилометра в 1981-1984 гг. Это стало одной из главных причин трагедии Арала. Амударья в своем нижнем течении полностью высохла, а дельта ее превратилась в засоленную пустыню. Драгоценная в условиях аридной природной среды вода превратилась в экстенсивной нерыночной экономике почти в бесплатный ресурс. Тысячи ее кубометров, растекались по многочисленным ирригационным сооружениям, заливая хлопковые и рисовые поля, не столько орошая их, сколько покрывая коркой выпариваемой соли. В 1983 году промышленностью Каракалпакстана было освоено 22 вида продукции. Сдана первая очередь Нукусской бройлерной фабрики, Бирунийская бройлерная фабрика на 6 миллионов голов и также была расширена Тахиаташская птицефабрика до 500 тысяч кур-несушек. Было решено построить 60 – пятиэтажных, 32 – 50–квартирных кирпичных жилых домов в Нукусе. Республика со многими регионами была связана авиалиниями. В аэропорту столицы – Нукусе с 1983 года делали посадки ИЛ – 62, ИЛ – 865, ИЛ – 76. Были открыты линии из Нукуса на Алма ата, Киев, Душанбе, Краснодар, Симферополь, Волгоград, Сухуми. В 1984 году был сдан аэровокзал в Турткуле. Через территорию Каракалпакстана были проложена магистральные трубопроводы газа Бухара – Урал и «Шатлык – Наип» и « Средняя Азия – Центр». К этой магистрали подключено и Шахпахтинское месторождение Каракалпакстана. Если в 1980 г. в Каракалпакстане было заготовлено 430 тыс. тонн хлопа-сырца, то уже в 1985 г. – 361 тыс. тонн. За период с 1975 по 1983 годы Каракалпакстан выполнил государственный план по заготовке хлопкового волокна лишь однажды. Главной причиной такой ситуации стали последствия засыхания Аральского моря вследствие всемерного поощрения экстенсивного ведения хозяйства по созданию в Средней Азии хлопковой базы Советской империи. Катастрофическое падение уровня моря привели к снижению урожайности хлопчатника. Так среднегодовая урожайность хлопчатника в Каракалпакстане за 1981-1985 гг. во всех категориях хозяйства снизилась по сравнению с 1976-1980 гг. на 2,6 центнеров с гектара. 15 июля 1981 года были произведены существенные изменения в составе правительства Каракалпакстана: М.Дж.Юсупов, А.Кунназаров, Д.Джумабаев, У.Сапарбаев, И.Косымбетов, А.Мамбеткаримов, У.Арзымбетов, М.Кинбаев, А.Гаипова, У.Утемуратов, А.Худайбергенов, Р.Забилов, Д.Алланазаров.

Была построена железная дорога Тахиаташ-Нукус, Нукус - Чимбай. Особое внимание уделялось скорому завершению строительства завода по производству промышленной соли на Караумбетском месторождении, строительство и ввод в эксплуатацию Каракалпакской птицефабрики с проектной мощностью в 6 миллионов бройлеров в год, Тахиаташской птицефабрики на 300 тысяч кур-несушек, племенного птицеводческого репродуктора мясного направления на 120 тысяч кур в городе Нукусе, утиног комплекса в Берунийском районе на 12 тыс. тонн в год, свиноводческого комплекса в совхозе им. Тельмана Нукусского района на 54 тыс. голов, животноводческого комплекса по выращиванию и откорму крупного рогатого скота в совхозе “Хатеп” на 5 тыс. голов и в совхозе “Еркиндарья” на 10 тыс. голов, 11 молочных комплексов на 5 тыс. голов [3].

С приходом К.Салыкова к власти в Каракалпакстане состав правительства был резко изменен: М.Дж.Юсупов, А.И.Балакин, М.Кинбаев, Д.Жумабаев, Н.Джалолова, В.В. Рыбаков, М.Т.Ерниязов, А.Досназаров, А.Худайбергенов, У.Сапарбаев, И.Косымбетов, А.Х.Таджиев, А. Кунназаров, К.Даулетияров, М.Байниязов, Ж.Муятдинов, Д.Ожраев, В.В.Кислов, Л.Т.Куценко, У.Хожаназаров, К.Бекжанов, Р.К.Досумов, С.Иманкулов, П.Садыков, К.Мамутов, А.Палуанов, Р.И.Абдулкасымов, Ж.Табынбаев, А.Т.Арзиев, М.Калымбетов, Д.Кутыбаев [4]. Какимбек Салыков разными аппаратными способами снял с должности 150

руководящих работников: А.Давлетов, О.Мадьяров, Н.Хилалов К.Рзаев, М.Юсупов и др.

В 70-е – начало 80-х гг., которое в общественном развитии принято считать «застойными», так как именно в эти годы с особой силой проявляются деформации социализма, омертвляются целые звенья политической и экономической системы советского государства. Административно-управленческий аппарат в основном все еще опирался на командный стиль управления. В рамках этого усилилась опека партийного аппарата над органами государственного и хозяйственного управления, особенно после провала экономической реформы 1965 года. В 70-е годы реальные рычаги власти все в большей мере в центре и на местах сосредоточились в руках партийного аппарата: он расширял свои командные функции, брал на себя решение повседневных текущих вопросов управления, подменяя советские и хозяйственные органы. Как и в центре, на местах произошли большие изменения в административно-управленческом аппарате. Например, Президиум Верховного Совета ККАССР принял ряд решений, направленных на увеличение работоспособности и расширения функциональных возможностей административно-управленческого ресурса республики. К таковым можно отнести Указы от 4 декабря 1970 г. «Об образовании Министерства юстиции ККАССР», от 30 августа 1971 г. «Об образовании комитета по телевидению и радиовещанию при Совете Министров ККАССР», 29 июля 1974 г. «О преобразовании Министерства Каракалпакского объединения Узсельхозтехники при Совете Министров ККАССР», 21 января 1974 г. «О преобразовании Каракалпакской республиканской базы Главснаба Узбекской ССР в Каракалпакское универсальное управление материально-технического снабжения Совета Министров ККАССР» и т.д. Лишь к началу 1970-х годов проявляется некоторая устойчивость в кадровой политике, которая характеризуется формированием устойчивых темпов производства и относительной стабильности в экономике. К тому моменту уже сформировалась большая группа кадровых управленцев, которые имели теоретический, так и практический опыт. Идет оптимизация административного ресурса как в качественном плане, так и в количественном.

Таким образом, в 1970-1985-е годы Каракалпакстаном руководители целая плеяда национальных кадров, внесшие весомый вклад в развитие народного хозяйства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. ЦГА РК - ф.229, оп.5, д.100, л.105-106
2. ЦГА РК, ф.229, оп.5, д.137, л.200,201
3. ЦГА РК. ф.322, оп 6, д. 1, лл. 44,46; д. 3, лл. 22-24, д. 109, л. 306
4. ЦГА РК. ф.1, оп.12, д.6, лл.174-175
5. Каракалпакстаннын жана тарийхы. Каракалпакстан XIX асирдин еккинчи ярмынан –XXI асирге шекем. – Нокис, 2003

УЎК: 94(571.1)

ТУРКИСТОНДА БУХОРО ЯХУДИЙЛАРИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

(XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари)

С.Б.Кадилова, ўқитувчи, Самарқанд иқтисодий ва сервис институти академик лицейи, Самарқанд

Аннотация. Мақолада XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида бухоро яхудийлари таълим тизими тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: бухоро яхудийлари, хедер, иешева, меламед.

Аннотация. В статье изучена образовательная система бухарских евреев Туркестанского края во второй половине XIX - начале XX века.

Ключевые слова: бухарские евреи, хедер, иешева, меламед.

Abstract. The article studies the educational system of Bukharan Jews of the Turkestan region in the second half of the XIX th - early XX th centuries.

Key words: Bukharan Jews, cheder, yesheva, melamed.

Кириш. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистонда бухоро яхудийлари этноними билан аталган яхудий диаспораси яшаб, ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий

хаётида муайян роль ўйнаган. Ушбу тарихий жараёни тегишли манбалар асосида ҳолисона ўрганиш унинг моҳиятини объектив очиб беришга хизмат қилади.

Тадқиқотчи Л.М.Канторнинг қайд этишича, яҳудийларнинг Ўрта Осиё ҳудудига қачон ва қердан келгани тўғрисида аниқ маълумот берувчи манбалар учрамайди. Бухоро яҳудийлари орасида сақланиб қолган ривоятлар ҳам бу ҳақда зиддиятли маълумот беради [1:5]. Бироқ “бухоро яҳудийлари” этноними ва шунингдек, яҳудийларнинг тожик (яҳудий-тожик) тилини она тили деб билиши уларнинг қадим даврлардан буён Бухорода яшаб келганидан гувоҳлик беради.

XIX аср иккинчи ярмида Туркистоннинг Россия томонидан истило этилишига ўлкада яшаган маҳаллий – бухоро яҳудийлари ҳайрихоҳлик билан қараган (Самарқанддаги бухоро яҳудийлари жамоасининг раҳбари Моисей Калонтаров бошчилигида яҳудийлар ушбу қаълада қуршовда қолган рус гарнизонига ёрдам берган ва у икки маротаба рус ҳукуматининг олтин медали билан тақдирланган [2:120-121]). Натижада бухоро яҳудийлари мусулмон мамлакатларида ғайридинлар учун жорий этилган чекловлардан озод этилиб, туб жой аҳолиси каби ҳуқуқларга эга бўлган. Оқибатда Бухоро, Эрон ва Афғонистон ҳудудидан кўплаб яҳудийлар ўлканинг Россия ҳукмронлиги остига ўтган шаҳарларига кўчиб кела бошлаган.

Бухоро яҳудийларининг миллий-этник яхлитлигини сақлаб қолишида яҳудий дини – иудаизм ва қадимги яҳудий тили – иврит [2:204], шунингдек, синагогалар (яҳудий ибодатхоналари) ҳамда улар қошида ташкил этилган бошланғич диний мактаб – хедерлар (“хона” маъносини англатган) ва олий диний мактаб – иешива (ешибот [1:22])лар муҳим роль ўйнаган. 1917 йилгача аксарият бухоро яҳудийлари илк таълимни асосан хедер ёки хомло (хонаи мулло) номи билан аталган мактабларда олган [2:253]. Ушбу диний мактабларда ўқиш ва ёзишни ўрганган, шунингдек, ўқувчилар қадимги яҳудий фалсафаси, никоҳ ҳуқуқига оид диний матнларни ёд олган. XX аср бошларида Самарқанд ва Бухорода кўплаб бошланғич – хедер ва иешева (ешибот) – олий диний мактаблар фаолият кўрсатган [1:22]. 1916 йили биргина Самарқанд шаҳридаги мавжуд 17 та хедер мактабида 676 нафар ўқувчи таълим олган [3:63].

Россия империяси маъмурияти Туркистон ўлкасида рус тили ва маданиятини ёйиш орқали ҳудудни империянинг ажралмас қисмига айлантиришни кўзлаган. Шу мақсадда XIX аср охири – XX аср бошларида маҳаллий мусулмон ва бухоро яҳудийларининг болалари учун бир қанча таълим муассасаларини ташкил этган. Дастлабки ана шундай рус-тузем мактаби 1870 йили Самарқандда очилган бўлиб, мустамлакачи маъмурият ушбу мактабда маҳаллий аҳоли болаларига рус тилини ўргатишни йўлга қўйган. Бухоро яҳудийлари ҳам болаларини ушбу мактабга ўқишга бера бошлаган ва уларнинг сони йилдан йилга ошиб борган. 1878 йилда мактабдаги мавжуд 34 нафар ўқувчининг 14 нафарини маҳаллий мусулмонлар ва 20 нафарини бухоро яҳудийлари ташкил этган. 1882 йилда мактабда таълим олаётган 72 нафар ўқувчининг 30 нафари бухоро яҳудийларидан иборат бўлган [2:211]. Бу эса маҳаллий аҳолига нисбатан кам сонли бўлган бухоро яҳудийлари орасида рус-тузем мактабларининг тобора оммалашиб бурганини кўрсатади.

Тошкентда ҳам яҳудийлар учун кўплаб ўқув муассасалари очилган, миллий маданий-маърифий жамиятлар фаолият кўрсатган. Тошкентнинг эски шаҳар қисмида қадимдан яҳудийларнинг бошланғич диний мактаби – хедер фаолият юритган. 1890 йилда йирик тадбиркор ва меценат Йосеф (Юсуф) Давидов синагогаси қошида яна бир хедер мактаби иш бошлаган. 1900 йилда яҳудий жамоаси маблағлари ҳисобидан рус-тузем яҳудий мактаби очилган. 1902 йили Тошкентдаги яҳудий жамоасининг раҳбари Шаломо Тажер 2 та яҳудий мактабига асос солган [2:303]. 1907 йили Тошкентда рус-тузем тижорат билим юрти иш бошлаган. Ушбу таълим муассасасида ўқиш 7 йил давом этиб, болалар умумий ўрта маълумот олгач, саккизинчи йилда эса махсус тижорат курсида ўқиган [2:211].

Шунингдек, 1902 йили шаҳарда Туркистон яҳудий аёллари тўғараги, 1903 йили Чимкент қўчасида жойлашган синагогада бухоро яҳудийларининг ўғил болалари учун хусусий билим юрти ташкил этилган [4:181].

Ўлкадаги рус маъмурияти 1880 йилларнинг охирида маҳаллий мусулмон ва бухоро яҳудийларининг болалари учун алоҳида рус-тузем билим юртларини ҳам ташкил эта бошлаган. Бухоро яҳудийлари учун бу турдаги дастлабки билим юрти 1900 йил июль ойида Тошкент шаҳрида, бир ойдан кейин эса Самарқанд шаҳрида иш бошлаган. 1907 йили Қўқон шаҳрида, 1909 йили Марв шаҳрида, 1911 йили Скобелев (Фарғона) шаҳрида ҳам рус-тузем билим юртлари очилган. Ушбу таълим муассасаларида иврит, рус тили, математика ва бошқа фанлар ўқитилган. Куннинг биринчи ярмида рус миллатига мансуб ўқитувчилар рус тилини ўқитган, иккинчи ярмида эса, яҳудий ўқитувчи (меламед)лари иврит ва илоҳият фанларидан дарс берган. Мазкур таълим муассасаларида кундузги ва кечки таълим йўлга қўйилган бўлиб, уларда ўқиш муддати 4 йилни ташкил этган. Кечки мактабларда асосан, савдо ва саноат билан шуғулланувчи катта ёшли маҳаллий аҳоли вакиллари таҳсил олган [2:211].

Рус-тузем билим юртларида ўғил болалар билан бирга қиз болалар ҳам таълим олган. Ушбу ўқув юртларида дарс берган ўқитувчилар яҳудий жамоаларининг талаби билан ҳозирги Исроил ҳудудида яшаган яҳудийлар орасидан таклиф этилган.

1907 йилда Самарқанд шаҳрининг руслар истиқомат қиладиган қисмида яҳудий тадбиркори Хиския Иссахаров ҳомийлигида яна бир рус-тузем яҳудий билим юрти ташкил этилган [2:211].

XIX аср иккинчи ярмида Қўқон шаҳрида ҳам бухоро яҳудийларининг йирик жамоаси яшаган. Шаҳарда хедер ва сингогалар билан бир қаторда рус таълим тизимига асосланган мактаблар ҳам фаолият юритган. Жумладан, 1906 йили Қўқон шаҳрида рус-тузем тижорат билим юрти очилган бўлса, 1914 йилда эса дастлабки рус-тузем мактаби ўз фаолиятини бошлаган. Ушбу мактаб битирувчилари 1914 йилда Қўқонда асос солинган илк яҳудий гимназиясида [2:303] ўқишни давом эттирган [2:211].

Юқорида таъкидланганидек, XIX аср 70-йилларидан Туркистоннинг шимолий ҳудудларида жойлашган шаҳарларга бухоро яҳудийлари оммавий равишда ўрнаша бошлаган. Натижада ушбу шаҳарларда яҳудийларнинг сони ортиб борган. Жумладан, Казалинский шаҳрида ҳам Бухоро ва қўшни давлатлар фуқароларидан иборат яҳудийлар истиқомат қилган. XIX аср 60 йилларидан бошлаб шаҳарда хедер мактаби фаолият кўрсатган [5:32]. 1911 йили ушбу хедер мактабидаги ўқувчилар сони 30 нафарни ташкил этган. XX аср бошларига келиб бухоро яҳудийларининг ижтимоий-иқтисодий мавқеи кучайиб, улар савдо ва саноат соҳасида рус тадбиркорлари билан рақобат қила бошлаган. Бу эса, рус маъмурияти томонидан Бухоро, Афғонистон ва Эрон фуқароларидан иборат яҳудийларнинг ўлка ҳудудидан мажбурий кўчирилишига сабаб бўлган. Натижада, ушбу мактабдаги яҳудий ўқувчилари сони қисқариб, 10-15 нафарни ташкил этган [5:95].

1894 йили шаҳарда рус-тузем билим юрти ҳам фаолият бошлаган. XX аср бошларида ушбу таълим муассасасида таҳсил олган 60 нафар ўқувчининг 12 фоизини бухоро яҳудийлари ташкил этган. Билим юртида 1 нафар қozoқ миллатига мансуб ўқитувчи дарс берган [5:28].

Туркистон шаҳрида бухоро яҳудийларининг энг кўп сонли жамоаларидан бири яшаган. 1897 йилда шаҳардаги 11 минг 253 нафар аҳолининг 498 нафарини яҳудийлар ташкил этган [5:127]. 1890 йилда Туркистон шаҳрида бир синфли аёллар приход (черков қошида ташкил этилган) билим юрти очилган бўлиб, 1911 йилда у ерда ўқиётган 26 ўқувчининг 8 нафарини бухоро яҳудийлари ташкил этган [5:133-134]. Темирйўл ишга тушгандан бошлаб шаҳардаги “Туркистон” станцияси яқинида аёллар ва эркаклар учун темирйўл билим юрти фаолият кўрсатган. Унда таҳсил олган 229 нафар ўқувчи миллий таркибига кўра рус (200), поляк (16), арман (11), яҳудий (1) ва татар (1) миллатига мансуб бўлган [5:134]. Демак, темирйўл билим юртида ўқувчилар рус тилида ўқитилгани учун улар орасида бухоро яҳудийлари кам бўлган.

1897 йилда Чимкент шаҳрининг 11 минг 194 нафар аҳолиси таркибида 202 нафар яҳудий яшаган [5:191]. Шаҳарда XIX аср 70-йилларидан бошлаб хедер мактаби фаолият кўрсатган [5:196-197]. 1879 йилда бир синфли аёллар приход билим юрти, 1887 йили рус-тузем мактаби иш бошлаган. 1911 йили ушбу мактабда таҳсил олган 77 ўқувчининг 6 нафарини яҳудийлар ташкил этган [5:195-196].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида бухоро яхудийлари сони тез суръатларда ортиб борган. Мустамлакачи маъмурият дастлабки даврда бухоро яхудийларидан Россия империяси манфаати йўлида фойдаланишни кўзлаб, уларнинг таълим тизимига ҳам эътибор берган. Шу мақсадда рус-тузем мактаблари, билим юртлари ва бошқа таълим муассасалари ташкил этилган. Натижада ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида яхудийлар мавқеи ошган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Кантор Л.М. Туземные евреи Узбекистана. – Ташкент-Самарканд: Узбекское государственное издательство, 1929.
2. Пинхасов Р.А. Бухарские евреи энциклопедический словарь. – Нью-Йорк, 2008.
3. Турсунов Б. Чор мустамлакачиларининг Туркистондаги кам сонли халқларнинг маърифий эҳтиёжларига муносабати (XIX аср охири – XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент, 1999. 1-2 сон.
4. Шевяков А.И. Евреи Ташкентской области в конце XIX – начале XX века // Евреи в Средней Азии: вопросы истории и культуры. Сборник научных статей и докладов. – Ташкент: Фан, 2004.
5. Добросмыслов. А.И. Города Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, 1912.

УЎК 37(17.022.1)

ЕТАКЧИ АЁЛЛАР СИЁСИЙ ПОРТРЕТИ: ТАЛҚИН ВА СТЕРЕОТИП ҚАРАШЛАР

Ё.Н. Комилова, таянч докторант, Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети, Тошкент

Аннотация. Давлат ва жамиятда етакчи аёлларнинг ўрни, мавқеининг оширилиши, уларнинг бевосита сиёсий жараёнларда иштирок этиши, муносабат билдириши ҳуқуқини мустаҳкамлайди. Аммо, мамлакат, ҳокимият бошқарувида аёлларнинг фаоллиги ҳар доим ҳам ижобий қабул қилинмаган. Асрлар давомида авлоддан авлодга мерос бўлиб қолаётган салбий стереотиплар аёлларни сиёсий арбоб сифатида намоён бўлишига тўсқинлик қилмоқда. Илмий мақолада, стереотип тушунчаси, етакчи аёллар сиёсий портретининг шаклланиши босқичлари, ривожланиши, замонавий кўринишлари таҳлил қилинган. Аёлларнинг нафақат, оиладаги “образ”и, уларнинг салоҳияти, билими, қатъияти, етакчилик қобилияти орқали жамиятдаги портретининг талқини ўрганилган. Оммавий ахборот воситаларида раҳбар аёллар сиймосининг ёритилиши, ифодаси, муаллифларнинг ёндашуви ва маҳорати тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: сиёсий портрет, етакчи, аёл, стереотип, давлат, жамият, бошқарув, гендер

Аннотация. Повышение положения и статуса ведущих женщин в государстве и обществе усиливает их право на непосредственное участие в политических процессах и выражение своих взглядов. Однако деятельность женщин в управлении страной не всегда воспринималась положительно. Негативные стереотипы, передаваемые из поколения в поколение на протяжении веков, мешают женщинам выступать в качестве политических деятелей. В научной статье анализируются понятие стереотипа, этапы становления, развития и современные аспекты политического портрета ведущих женщин. Не только “образ” женщины в семье, но и интерпретация портрета женщины в обществе через ее потенциал, знания, решительность и лидерские качества. Исследуются освещение женщин-лидеров в средствах массовой информации, их самовыражение, подход и мастерство авторов.

Ключевые слова: политический портрет, лидер, женщина, стереотип, государство, общество, управление, гендер

Abstract. Increasing the position and status of leading women in the state and society strengthens their right to directly participate in political processes and express their views. However, the activity of women in the administration of the country has not always been positively received. Negative stereotypes passed down from generation to generation for centuries prevent women from appearing as political figures. In the scientific article, the concept of stereotype, the stages of formation, development, and modern aspects of the political portrait of leading women are analyzed. Not only the “image” of women in the family, but also the interpretation of the portrait of women in

the society through their potential, knowledge, determination, leadership ability was studied. The coverage of female leaders in mass media, their expression, the approach and skill of the authors are researched.

Key words: *political portrait, leader, woman, stereotype, state, society, management, gender*

Кириш. “Наполеон журналистга “қалам билан кўча тозаловчи” таърифини беради”[6]. Журналист, муаллиф томонидан ёритиладиган ҳар бир маълумот долзарблиги, жамиятнинг турли қарашларига таъсир этиши, салбий стереотипларни ўзгаришига туртки бериши билан аҳамиятли ҳисобланади. “Стереотип” атамаси юнонча stereos – қаттиқ, typos – из, тамға”[3] маъноларини англатади. Инсон онгида йиллар давомида шаклланган ва қатъий қонуниятга айланган ушбу қарашлар кучли таъсир кучига эгаллиги билан аҳамиятли.

Масаланинг долзарблиги, стереотиплар ҳукукий асосларларга тенг равишда, бошқарувда самарали механизм сифатида миллатлар турмуш тарзида асос ҳисобланади. Бошқарув давлат ва жамият муносабатларида юзага келишини назарда тутсак, стереотиплар сиёсий жараёнлар, сиёсатчининг шахси, унинг қарашларида ҳам ифода этади. Чунки, етакчи ҳам айнан стереотиплар муҳитида шаклланган шахс ҳисобланади. Ушбу тушунча олимлар томонидан ўрганилиши, илмий асослар билан тадқиқ этилиши ҳам стереотипларнинг таъсир қамрови мураккаб эканлигини кўрсатади.

Стереотип маълум бир этник гуруҳнинг ижтимоий-маданий жиҳатдан белгиланган маҳаллий бирлашмаси эканлигини Ю. Э. Прохоров[7], аёл ва эркак сиёсатчилар, уларнинг бошқарувдаги ўрни, уларга халқнинг муносабати, сиёсатчиларнинг қарашлари хусусида Е. А. Бабенкова, О. Е. Аграшева[1]лар, аёлларнинг етакчи сифатида намоён бўлиши, имижи, бунга мос равишда нутқи, ўзини тутиши метофора орқали таснифланиши А. А. Каслова[2], стереотип тушунчаси маълум бир миллатнинг ҳамма учун умумий кўринувчи изи ёки ўзига хос белгиси сифатида талқин қилиниши борасида Г. Тўланбоева, С. Юсупова[10]лар ўз тадқиқотларида илмий асослаб берган. Олимларнинг илмий фикрлари орқали стереотиплар ҳар бир мамлакат ва миллатнинг тарихини, “ўз”лигини намоён қилиши, халқнинг фақат ўзигагина хос бўлган жиҳатларни акс эттириши, бунинг натижасида ривожланиши, тараққий этишида муҳим ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан, фикримизча, стереотипларни 2 катта гуруҳга бўлиб таснифлаш зарур: биринчидан, ижобий; иккинчидан салбий. Ижобий стереотиплар миллатнинг қадриятига айланади. Масалан, ўзбек қизларига хос тарбия, оиланинг ор-номуси сифатида қаралиши, ҳаёси билан оилада ўрин тутиши сингари хусусиятлари ўзбек қизлари, аёлларининг умумий портретини ифодалайди. Шунингдек, катталарга ҳурмат, кичикларга иззат стереотипи ҳам халқимиз табиатида сингиб кетган. Салбий стереотиплар сифатида аёлларнинг оилада, жамиятда мустақил фикр билдириши мумкин эмаслиги, улар фақат уй бекаси, фарзанд тарбияловчи, овқат пиширадиган, тозаликка қарайдиган ва буни бажаришга мажбур эканлиги, афсуски, стереотип сифатида чуқур илдиз отиб бўлган. Тўғри, йиллар давомида ушбу қарашларни ўзгартиришга уринишлар бўлаяпти, ўзгаришлар ҳам мавжуд. Аммо, асосан хотин-қизларга уй-рўзғор хизматчиси сифатида қараш ҳалу хануз парчалангани йўқ. Ижобий стереотиплар мазмунида салбий оқибатлар кузатилиши ҳам мантиқан исботланган. Яъни, ўзбек қизларининг ибоси, катталарни кўзига тик қарамаслик, гап қайтармаслик, эркаклардан доимо бир қадам ортда туриши, эркакдан олдин сўз айтиши мумкин эмаслиги аёлларнинг жамиятда ўрин топишида тўсқинлик қилаётган омиллардан. Масаланинг мунозарали жиҳати шундаки, бир мамлакат ҳудудида мақбул саналган стереотиплар, бошқа давлатда мутлақо шахс учун йўқотишларни олиб келади. Масалан, оилада мустақил фикр билдириб ўрганмаган қиз (ўғил болалар ҳам бўлиши мумкин. Кўпинча қизларга шундай талаб бўлади) бирор хорижий мамлакатда кадрсизланиши, турли тазйиқларга дучор бўлиши аниқ. Аслида мустақил қарашга эга эмаслик ҳар бир фуқарони исталган ҳудудда “инсон”, “шахс” сифатида улуғланишига тўсиқ бўладиган омил саналади. Шу билан бирга, ҳар бир миллатга хос стереотиплар миллатлараро муносабатларда ижобий ёки салбий натижа бериши мумкин. Масалан, ўзбекларнинг меҳмондўстлиги барча халқларда мамнуният билан қарши олинади.

Бундан ўзбекнинг ҳар бир фуқароси дўстона алоқаларни ўрнатишда самарадорликка эришиши табиий. Аммо, оилада, жамиятда хотин-қизларнинг фаоллигини қўллаб-қувватламайдиган қатлам вакиллари борки, қонунан аёлларнинг ҳуқуқлари, тенглиги кўрсатилса-да, ижросида етарлича натижа бўлмаётганлиги, бунинг таъсири, нафақат, мамлакатимиз, балки, чет элда ҳам ўз сўзимизни айтишимизга баъзан ҳалал бериши кузатилади.

Материал ва методлар. Стереотиплар кўлами ва таъсир доирасини қуйидагича изоҳлаш мумкин.

- ҳар бир миллатга хос стереотиплар;
- миллатларнинг бир-бирини инкор этадиган стереотиплари;
- мамлакатларнинг умумий хусусиятларини акс эттирадиган стереотиплар.

Шу боис стереотиплар умумийлик ёки ноумумийлик моҳиятига эга. Олимлар мазкур тушунчанинг типик хусусиятларини тадқиқ қилади. Яъни, “стереотип ҳеч қачон алоҳида кишиларда пайдо бўлмайди, улар ҳар доим гуруҳларда юзага келади”[4]. Фикримизча, гуруҳларда юзага келгунга қадар, аввало, одамлар онгида пайдо бўлади ва шаклланиб, ривожланиб, қарашлари бир-бирига мутаносиб келгач оммалашиб вазифасини бажарган. Аммо, амалда тадқиқи, миллатнинг стереотипи сифатида дунё ҳамжамятида мазмун касб этишида гуруҳлашиб асосий тараққиёт омилидир. Стереотипларнинг баҳс-мунозарали мавзуси аёл ва эркекларнинг давлат ва жамиятда ўрни билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан гендер стереотиплари ижтимоий-сиёсий муносабатларда долзарблиги билан аҳамиятли.

Сиёсатчи, раҳбар “образ”ида аёлларнинг давлат бошқарувига кириб келиши ҳар бир мамлакат сиёсий майдонида кизгин мунозарага сабаб бўлади. Ҳокимият аслида эркеклар иши сифатида қаралиши, эркеклар ҳақли деган стереотипларни батамом йўқ қилинишига эришиш жуда қийин. Қиёсий таҳлил қиладиган бўлсак, эркекларнинг раҳбарликка келиши табиий жараён мазмунида қабул қилиниши, жамиятнинг муносабати ҳам одатий акс этади. Аёлнинг бошқарувга даъво қилиши, биринчидан, катта қийинчиликларни енгиб ўтишига сабаб бўлади. Аёл сиёсатда кураш майдонига келгунга қадар ҳам курашади, аслида. Ўз фикри, мақсадлари, дастури, ғояларини исботлашга мажбур. Исботлаш асносида аёллар ҳар бир тўсиқни бартараф этиб, ҳокимият бошқарувида бўлиш учун жуда катта масофани ташкил қилади. Бунинг учун жуда улкан сабр, машаққат, кураш, заковат, стратегия, стереотипларни парчалай оладиган шиддат, исботлашга асос бўладиган далил бўлиши шарт. Шу нуқтаи назардан, бундай стереотип бугун пайдо бўлиб қолган эмас. Стереотипларнинг эволюцион жараёни бунинг тамал тошини қўйиб, қаттиқ из қолдирганлиги, бу тамғани ўчириш учун онгни қайта уйғотиш, тафаккур ўзгартиришни тақазо этади.

Масалан, тарихга назар ташласак, юнон тарихчиси Геродот “Тарих” (мил. авв. V аср) асарида қуйидагича фикрларни келтиради: “Аҳамонийлар давлати асосчиси Кир II мил. авв. 530-йилда Туронга бостириб кирганида, Тўмарис массагетлар қабиласининг маликаси бўлган. Тўмарис массагетлар подшосининг хотини бўлиб, у эрининг вафотидан сўнг давлатни бошқарган”[11]лиги ҳақида ушбу китобда тўлиқ маълумотлар келтирилади. Мазкур тарихий далиллар Тўмарис мисолида аёл “образ”ининг мамлакатни бошқаришдаги маҳорати, ҳарбий салоҳияти, қудрати, заковатини намоён қилади. Нафақат етакчиликда, балки, Эрон шоҳи Кир II бостириб кирганида ўз ҳудуди сарҳадларини мардона ҳимоя қила олганлиги билан тарихга муҳрланган. Ҳанузгача нуқтаи назаримизда сақланиб қолган аёлларга нисбатан заифа, майший ишлар билан машғул бўладиган одам сифатида муносабатда бўлишни биргина Тўмарис мисолида инкор этиш мумкин. Аслида ҳар бир аёл юрагида катта жасорат, нозик жуссасида тоғдай куч-қудрат, кенг дунёқараш, билим ва маҳорат етарли. Фақат намоён қилиш, бунинг учун давлат ва жамият ҳуқуқий ва ижтимоий шароит яратиши масаланинг долзарблигини асослайди.

Ўз даврида аҳамонийлар ҳукмдори Кир II ҳам Тўмарисга ожиза сифатида паст назар билан қараб, унинг мамлакатни бошқариш қобилиятидан шубҳаланиб, нафси учун фойдаланишга уринади. Аёлнинг ўрни, аввало, хотинлик мақомида бўлишини уқтириб, совчи юборади, давлат етакчисидек мураккаб ишларга аралашмаслигини, ҳукмдорлик эркекларга хослигини исботлашга ҳаракат қилади. Кир II тафаккуридаги стереотиплар йиллар ўтса ҳамки

давом этмоқда, аммо, кураш усуллари замонавий, маданиятли кўриниш, мазмун касб этмоқда. Сиёсий шахслар, уларнинг ҳукмронлик даври, эркак ва аёл сиёсий етакчиларнинг бошқарув тенденцияси, ўзига хослигини таҳлил қилишда муаллифлар, журналистларнинг ҳар бир йўналишдаги билим ва кўникмаси муҳим саналади:

Графикда келтирилган йўналишларни ўзлаштирилиши сиёсий портрет ифодаси, етакчиларнинг қиёфасини акс эттиришда муаллифларнинг салоҳиятини намоён қилади. Масалан, демократик давлат АҚШда ҳам президентлик сайловларида аёл ва эркак номзодлар ўртасидаги тафовут сезилиб қоладики, ушбу сиёсий жараёнлар журналист, олимлар таҳлилида сиёсий идрок, тажриба, ихтисослашув асосида кенг ёритилади. Яъни, муаллифлар Е.А. Бабенкова, О.Е. Аграшева илмий тадқиқотларида АҚШ президентлик сайловларида номзодлар Хиллари Клинтон ва Доналд Трамп ўртасидаги рақобат, нутқий, дастурий жиҳатдан икки жинс вакилига сиёсатчиларнинг фикри, уларнинг қўллаб-қувватланишида аёл ва эркак тушунчаларига асосланиш, шунингдек, уларнинг сиёсий мақсадлари, вазифаларини белгиланишида гендер хусусиятларининг акс этиши тадқиқ қилинади. Сиёсатчилар томонидан Д. Трамп номзодининг қўллаб-қувватланиши, бунинг асосида унда эркакларга хос мардлик, дадилликка урғу берилади. Хиллари Клинтон сайлов дастурларида аёллар ва болалар қамровига қаратилган мақсадлари мутахассислар танқидий мулоҳазаларига сабаб бўлади. Фикримизча, давлат раҳбари бўлиш учун аёл ёки эркак номзод “аёллик” ва “эркаклик” “образ”идан воз кечиб, тенг қараш билан мақсадларини сиёсатга мослаштирилиши зурурати туғилади. ОАВнинг бундаги вазифаси сайлов қонуничилигида назарда тутилган тенглик асосида тарғиботни олиб борилишини таъминлашдан иборат.

Аёлларнинг ўзига хос заковати, салоҳияти, билими, тафаккури, турли масалаларга ечим топиш механизми тарих, бугунги кун нуқтайи назаридан ҳам ўз исботини кўрсатиб келаяпти. Мамлакат бошқарувида етакчи аёллар сафининг кенгайиб бориши ривожланиш тенденцияларига турли ракурс жиҳатидан ўзгариш тамойилларини ишлаб чиқмоқда. Етакчи аёллар сиёсий майдонда ҳам фикри, мулоҳазаси, позициясини амалий ҳатти-ҳаракатлари мисолида ифода этиб келмоқда. Бугун ОАВларининг, матбуот, радио, телевидение, интернет журналистикаси каби тармоқларида бу борада маълумотлар аудиторияга тақдим қилинмоқда. Бироқ, масаланинг муҳимлиги, сиёсий етакчи аёлларнинг сиёсий портретининг талқини, уларнинг фаолияти хусусида ОАВнинг муносабати, дунё ҳамжамиятида Ўзбекистон сиёсий етакчи аёллари имижининг шаклланиш мезонлари долзарб аҳамиятга эга. Ўз навбатида, миллий ва хорижий ОАВлари манбаларида ифода усуллариининг фарқли унсурлари, илмий мулоҳазалар, таҳлиллар, бевосита муаллифларнинг босма ва интернет нашрларидаги материаллари орқали мавзунинг муҳим аспектлари таҳлил қилинади. Етакчи аёлларнинг бевосита сиёсий бошқарувдаги иштироки, вазифалари, ўрни ҳақида бир қатор манбаларда илмий таҳлиллар келтирилган. Аёл ва эркак, гендер масаласи уларнинг нафақат, жамиятда тутган ўрни билан, балки, ҳокимият бошқаруви билан ўлчанади.

Мунозара ва натижалар. Сиёсатда ўз ўрни, фикри, “имзо”сига эга бўлиш учун фаол, ташаббускор, илғор, шу билан биргаликда, илмий, стратегик дунёқараш, муҳими етакчи шахсга айланиши шарт. Бошқарув қобиляти, салоҳияти, имконияти узвийлашган нуқтада сиёсий ҳокимият кучи бевосита етакчилар қудратига хизмат қилиши, яъни “аёлларнинг сиёсий раҳбарияти аёлларнинг сиёсий жараёнда фаол иштирок этиши билан”[12] белгиланади. Етакчи аёллар фаолияти хусусида И.С. Тарасова ўз мулоҳазаларини келтириб ўтади: “сиёсатчи аёл образини яратишда биринчи навбатда гендер хусусиятларига эмас, балки аёл номзоднинг сиёсий афзалликларига эътибор қаратиш лозим”[8]. Ҳокимият бошқарувида аёл ва эркак

ёндашуви бир-биридан фарқланиши табиий. Тараққиётнинг муҳим унсури шаффоф рақобатдан ташкил топади. Муаллифнинг мазкур мулоҳазаси яна бир саволни юзага келтиради, яъни аёлларнинг сиёсий ҳокимиятда ўрин олишининг афзалликлари нималарда акс этади? Дунё давлат бошқарувида, раҳбарлик лавозимларида асосан эркеклар бошқарувига кенг имконият яратилганлиги, бу тенденция ҳуддики, сиёсат фақат эркеклар “иш”и, эркекларга хос ва мос мансаб эканлиги давлат ва жамият “қон томири”га сингиб кетган. Аёллар номзодининг давлат ва жамият ҳаётига кириб келиши, бевосита иштирок этиши ва фикр билдириши, туб бурилишлар ҳосил қилишга интилиши, сиёсий майдонда аёлларнинг ўз “из”и борлигини кўрсатиб, исботлаб беришга интилиши сиёсий муҳитнинг ўзгариши, рамзий маънода янги “қон” билан таъминланиши билан изоҳлаш мумкин. Бундай ўзгаришлар бир маромда оқиб турган сувни “тўлқин”ланишига сабаб бўлади. Бундай “янгиланиш”лар барча мамлакатлар сиёсий тизимида “олқиш”лар билан кутиб олинавермайди. Шу боис аёлларнинг сиёсий тизимга кириб келиши, фаолият олиб бориши маълум тўсиқларга учрашини аниқ ҳолат сифатида баҳолаш мумкин. Бу жараёнлар ҳар бир давлат тизимида ўзига хос шаклда юзага келади.

Хусусан, “сиёсий лавозимларда аёллар жуда кам бўлса, сиёсий қарорлар аёлларнинг эҳтиёжлари ва афзалликларини етарли даражада акс эттирмаслиги мумкин”[13]. Муаллифлар Z. Hessami, T. Baskaran илмий мулоҳазалари асосида етакчи аёллар мамлакат миқёсида ҳар бир соҳа, йўналишда фаол бўлиши, уларнинг етакчилиги, мансаб, ҳокимият, сиёсий ваколатлар доирасида устуворлигини таъминлаш зарурати долзарб эканлигини тушуниш мумкин. Бошқарувда муҳим ривожланиш жараёнларини бошлаб бериши, сиёсий янгиликлар, ўзгариш, бошқарув механизми тузилиши, ишлаш ритми, динамикаси, сиёсий майдон “атмосфера”сининг ҳам ўзгариши бевосита етакчи аёллар, бир “занжир” сингари бирлашиши, сиёсий доираларда қўллаб-қувватлаш, айниқса, аёллар ҳуқуқ ва манфаатлари поймол қилинаётган вазиятларда, гендер тенглик асосида вазиятни комплекс баҳолашда ҳокимиятда аёллар сафининг кўпайиши туб бурилиш ҳосил қилишини мулоҳаза қилиш ўринли. Бунда аёллар ҳар томонлама идеал қиёфада бўлиши ҳам талаб қилинади. Яъни, “россиялик аёл сиёсатчи сифатида сиёсий имиджни шакллантириш билан боғлиқ фаолиятида... имижни яратишнинг гендер хусусиятларини аниқлаш жуда долзарб муаммога айланади”[9].

Дунё харитасига назар ташласак, давлатларнинг ривожланиш босқичлари, ҳокимият бошқаруви, давлат раҳбарларининг алмашинувида деярли эркек номзодлар устунлик қилади. Сиёсат, раҳбарлик фақат эркеклар учун ўринли деган стереотип шаклланиб қолганлиги, бунинг учун давлат ва жамиятнинг ўзида ҳам кураш бораётганлиги англашилади. Масалан, дунё ҳамжамятида, шунингдек, Ўзбекистон сиёсий бошқарувида ҳам раҳбар аёллар сафи ортиб, энг юқори тизимдан энг қуйи тизимгача аёлларга ўрин берилмоқда. Юқорида келтирилган олимларнинг илмий қарашларида хотин-қизларнинг сиёсий тизимдаги иштироки, нуфузи, бошқарувга янгилик олиб кира олиши, уларнинг мутахассисликларидан келиб чиққан ҳолда ёндашуви, сиёсий портретини шакллантиришда алоҳида имиж унсурларининг қўлланилиши каби мулоҳазалар юритилмоқда. Шу ўринда мазкур фикрлар асносида Ўзбекистон сиёсий тизимида аёлларнинг ўрни, уларнинг фаолияти, жамиятдаги ўзгаришлар, янгилинишларга таъсири қандай бўлаётганлиги, энг муҳими сиёсатчиларнинг сиёсий портрети ОАВларида ёритилиши, муаллифлар фикри, мулоҳазалари, сиёсий аёл образига жамиятнинг муносабати, ОАВлар бу борадаги тарғиботининг ўзига хосликлари хусусида таҳлил олиб борамиз. Бугунги кунда интернет нашрлари маълумотларни етказишда нафақат тезкорлиги, балки, маълумотларни комплекс тақдим қилишда ҳам аҳамиятли. Бу борада сиёсий шахслар портретига доир қатор мақолаларни мутолаа қилиш мумкин.

ОАВларидаги ҳар бир мақола Ўзбекистонда аёллар сиёсий фаолиятига кенг йўл берилаётганлигидан далолат. Хусусан, Qalampir.uz сайти мухбири Умар Муродни қисқа хабари ОАВлари тармоғида энг муҳим ахборотни кенг оммага ҳавола қилди. “Танзила Норбоева Олий Мажлис Сенати раиси бўлди” сарлавҳали хабар ва унинг қуйида расмий баёнот ҳам келтирилиб, ахборотнинг ишончли манбасига алоҳида тўхталиб ўтилган. Яъни, “Танзила Норбоева Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев фармони билан

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати раиси этиб тайинланди”[5]. Мазкур қисқа, аммо, муҳим хабар Ўзбекистон сиёсий тизимида, бошқарувида катта қадам ташлангани, аёллар сиёсий фаолиятига, уларнинг раҳбар сифатида, янгича ишлаш, қараш, позициясини ифодалаш, аёлларнинг кенг доирада сиёсий майдонга чиқишлари, уларнинг гендер тенглик масаласи, қолаверса, ушбу долзарб янгилик дунё харитасида мамлакатимизнинг сиёсий портретига ўзига хос ва мос йўли борлигини ифодалагани билан ҳам аҳамиятли.

Шунингдек, журналист Навбаҳор Имамованинг АҚШ Давлат котибининг глобал жамоатчилик билан алоқалар бўйича ёрдамчиси вазифасини бажарувчи Элизабет Кеннеди Трюдо билан бўлиб ўтган суҳбатида Марказий Осиё хусусида таҳлилий мулоҳазалари баён қилинган, унинг негизида давлат раҳбарининг қизи Саида Мирзиёева билан бўлиб ўтган суҳбат ва унинг хулосалари борасида фикрлар талқин қилинган. Масалан, “Нафақат хотин-қизлар ҳуқуқлари, тадбиркор аёллар, балки оммавий ахборот воситалари эркинлиги борасида ҳам ажойиб ишларни амалга ошираётган фонд раҳбари сифатида учрашганимдан жуда мамнун бўлдим”[14] – деди Трюдо. Хорижий мутахассислар томонидан билдирилаётган мулоҳазалар сиёсий шахс хусусида талқин, тарғиботнинг шаффоф белгиси, “кўзгу”си десак, мантиқан асосли. Сабаби, хорижий вакил сиёсий шахснинг бевосита фикр, мулоҳазалари, унинг барча йўналишларда бажарган ва бажараётган ишлари, самарадорлиги, мамлакатда сиёсий шахснинг ўрни, унга жамиятнинг муносабати ва ОАВдаги чиқишлари, бир қатор талаблар асосида ўрганиб, сўнг сиёсий шахснинг фаолиятига баҳо беради.

Хулоса. Етакчи аёллар сиёсий портретини гавдалантириш, бунда ОАВнинг ўрни, муаллифларнинг таҳлилий материалларининг кўламини ошириш, стереотип қарашларнинг салбий таъсири билан курашишда қуйидаги фикрлар юзага келди: “гендер тенглик масаласи ижросининг таъминланиши; сиёсий майдоннинг аёл етакчилар учун кенг миқёсда очилиши, тўсиқларнинг барҳам топиши; етакчи аёлларнинг ҳокимиятнинг барча тармоқларидаги фаолияти; бошқарувда аёл сиёсатчининг янгича ишлаш механизми; жамиятда аёллар ва болалар қадрининг юксалиши; аёл шахс эканлигининг тан олиниши; етакчи аёлларнинг сиёсий портретини шакллантириш, ривожлантириш, ўзига хос имиж вазифаларининг, миллий ва хорижий андозалари асосида ишлаб чиқиш”[15] кабиларни ташкил этади. Юқорида келтирилган мулоҳазалар илмий, назарий, амалий тадбиқи жиҳатидан янада ривожлантирилса, сиёсий тизим бошқарувида аёллар етакчилигини ошириш “ўзбек модели”ни шакллантириш, тадбиқ қилишда самарадорлиги билан аҳамиятли.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бабенкова Е. А., Аграшева О. Е. Гендерный фактор в речевом портрете современного политика // <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernyy-faktor-v-rechevom-portrete-sovremennogo-politika>. (мурожаат сана: 11.06.2023).
2. Каслова А. А. Гендерные стереотипы создания образа женщины-политика в дискурсе СМИ США // *Jazyk a kultura číslo*, 2013. – № 15. – Б.89.
3. Катержевская Д. Прочь из моей головы: что такое стереотипы и как с ними бороться // <https://trends.rbc.ru/trends/social/6308b2e59a7947f90dc1bcf8>. (мурожаат сана: 16.06.2023).
4. Маслова В.А. Лингвокультурология // <http://robotlibrary.com/book/396-lingvokulturologiya-maslova-v-a/46-Page46.html>. (мурожаат сана: 16.06.2023).
5. Мурод У. Танзила Норбоева Олий Мажлис Сенати раиси бўлди. – <https://qalampir.uz/news/tanzila-norboyeva-uzbeiston-respublikasi-senati-raisi-buldi-5334>.
6. Нурматов А., Дўстқораев Б., Мўминов Ф., Тошпўлатова Н., Махсумова С. Журналистика назарияси, тарихи ва тарққиёти. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – Б.6.
7. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы // https://www.studmed.ru/prohorov-yue-nacionalnye-sociokulturnye-stereotipy_5a48f867ebb.html. (мурожаат сана: 11.06.2023).
8. Тарасова И.С. Формирование имиджа женщины-политика (на примере лидеров латиноамериканских стран). – 2008. – *Вестник Санкт-Петербургского университета*.
9. Токарева О. В. Влияние института государства и “партии власти” на процесс конструирования имидж российских женщин-парламентариев // *Социум и власть*. – 2018. – № 6 (74). – С. 26-35.
10. То'ланбойева Г., Yusupova S. Lingvokulturologiyada “stereotip” tushunchasi // <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologiyada-stereotip-tushunchasi>. (мурожаат сана: 12.06.2023).
11. Тўмарис // <https://e-tarix.uz/shaxslar/hukumdorlar/519-maqola.html>. (мурожаат сана: 11.06.2023).
12. Фатыхова Д.Р. Имидж женщины – политического лидера: региональных аспект. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2011. – № 3(19). – С. 10-17.

13. Hessami Z., Baskaran T. Women as policymakers do make a difference. – 2020. – <https://cepr.org/voxeu/columns>.

14. Imamova I. What America's 'Message Diplomat' Told Central Asia. – <https://www.voanews.com/a/what-america-s-message-diplomat-told-central-asia/6817276.html>. (мурожаат сана: 11.06.2023).

15. Комилова Ё. Интернет нашрларида етакчи аёллар сиёсий портрети талқини // <https://cyberleninka.ru/article/n/internet-nashrlarida-etakchi-ayollar-siyosiy-portreti-tal-ini/viewer>. (мурожаат сана: 11.06.2023).

УЎК 93/94

СУДЛАР ТИЗИМИДА ТИЗИМИНИНГ РАҚАМЛАШТИРИЛИШ ТАРИХИ

А.Махкамов, тадқиқотчи, Қарши давлат университети, Қарши

Аннотация. Мақолада бугунги кунларда инсоният цивилизациясидаги рақамли технологиялар кундалик эҳтиёжга айланмоқда. Шу жумладан Ўзбекистондаги суд ҳокимиятининг мустақиллигини таъминлаш, нуфузини ошириш, тизимни демократлаштириш ва такомиллаштиришга қаратилган ислохотларни амалга оширишдаги замонавий ахборот-коммуникация технологиялари таҳлил этилади. Янги Ўзбекистон тарихида судлар фаолиятини рақамлаштириш билан боғлиқ тарихий жараёнлар даври баён этилади.

Калит сўзлар: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Судьялар олий мактаби, Суд ҳокимияти органлари, Бюрократия, суд тизими тузилмаси, Ахборот технологиялари, судья, ахборот хавфсизлиги.

Аннотация. В статье излагается, что цифровые технологии становятся повседневной необходимостью человеческой цивилизации. Среди них анализируются современные информационно-коммуникационные технологии в реализации реформ, направленных на обеспечение независимости судебной власти в Узбекистане, повышение ее авторитета, демократизацию и совершенствование системы. История нового Узбекистана описывает исторических процессов, связанных с цифровизацией судебной деятельности.

Ключевые слова: Верховный суд Республики Узбекистан, Высшая школа судей, Судебная власть, Бюрократия, структура судебной системы, Информационные технологии, судья, информационная безопасность.

Abstract. The article states that digital technologies are becoming an everyday necessity of human civilization. Among them, modern information and communication technologies are analyzed in the implementation of reforms aimed at ensuring the independence of the judiciary in Uzbekistan, increasing its authority, democratizing and improving the system. The history of the new Uzbekistan describes the historical processes associated with the digitalization of judicial activities.

Key words: Supreme Court of the Republic of Uzbekistan, Higher School of Judges, Judicial power, Bureaucracy, structure of the judicial system, Information technology, judge, information security.

Рақамлаштириш фуқароларни судларга бюрократик тўсиқларсиз мурожаат қилиш имкониятига йўл очиб, одил судлов фаолияти устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш ва судьяларга нисбатан жамият ишончини оширишни зарада тутди. Янги Ўзбекистон тамаддунида рақамли технологиялар иш юритиш мушкул. Бугунги кундалик эҳтиёжимизда рақамлаштириш ривожланишининг асосий мезонига айланмоқда. Шу боис суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш, нуфузини ошириш, тизимни демократлаштириш ва такомиллаштиришга қаратилган ислохотларни амалга ошириш мақсадида соҳага замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишдир.

Янги Ўзбекистонда судлар фаолиятини рақамлаштириш билан боғлиқ тарихий жараёнлар икки даврга бўлинади:

- биринчи давр 2017-2020 йиллар;
- иккинчи давр 2021-2023 йилларни қамраб олади.

2017 йилдан суд тизимида туб ўзгаришлар амалга оширила бошланди. 2017 йил 21 февралда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан «Ўзбекистон Республикаси суд

тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармоннинг қабул қилиниши бу борада дастлабки ўзгаришларни бошлаб берди¹. Фармоннинг 18-бандида Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги Олий суд билан биргаликда уч ой муддатда судлар фаолиятида замонавий технологиялардан фойдаланиш ҳолатини танқидий ўрганиш ҳамда суд тизими фаолияти самарадорлигини ва аҳолининг одил судловга эришиш даражасини оширишга қаратилган ахборот тизимлари ва ресурсларини янада такомиллаштириш бўйича амалий чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ҳақида кўрсатмалар берилган эди.

Фармонда кўрсатилган вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида 2017 йил 30 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада кенгроқ жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Қарорга асосан қуйидагилар судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада кенг жорий этишнинг асосий вазифалари этиб белгиланди;

биринчидан — судлар фаолиятининг очиқлиги, шаффофлиги ва тезкорлигини таъминлаш, судлов ишларини юргизиш сифати ва аҳолининг одил судловдан хабардорлик даражасини ошириш, суд ходимлари томонидан сансалорлик, бюрократизм ва суиистеъмолчилик фактларига барҳам бериш;

иккинчидан — судларда ишларнинг ўз вақтида кўрилишини назорат қилишнинг самарали тизимини яратиш, судлов ишларини юргизишдаги муаммолар ва камчиликларни аниқлаш ҳамда уларни ҳал этиш чораларини кўриш мақсадида судлар ишларини автоматлаштириш ва уларнинг фаолияти тўғрисидаги ахборотларни тизимлаштириш;

учинчидан — одил судловни амалга ошириш ҳамда судлар қарорларининг ижросини таъминлашда судларнинг суриштирув, дастлабки тергов ва мажбурий ижро органлари билан самарали ҳамкорлигини таъминлаш;

тўртинчидан — судларда иш юритиш самарадорлиги оширилишини, судлар фаолияти тўғрисидаги ахборот очиқлигини, шунингдек, аҳолига ва тадбиркорлик субъектларига кўрсатиладиган интерактив хизматлар рўйхати кенгайтирилиши ҳамда сифати яхшиланишини таъминлайдиган ахборот тизимлари ва ресурсларини такомиллаштириш;

бешинчидан — судьялар ва судлар ходимларининг ишда замонавий компьютер техникаси ва ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишда уларнинг компьютер саводхонлиги, амалий кўникмалари даражасини ошириш;

олтинчидан — судлар тизимида ахборот хавфсизлигини ва электрон ҳужжатларнинг хавфсиз айланишини таъминлаш.

Қарорга илова тарзида 2017-2020 йилларда Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш дастури қабул қилинди. Дастурда судлар учун кадрлар тайёрлаш жараёнига ахборот технологияларини жорий этишга алоҳида эътибор қаратилган эди. Хусусан, судьялар ҳамда суд ходимларининг компьютер техникаси ва ахборот-коммуникация технологияларидан иш жараёнида фойдаланишлари бўйича билимларини ошириш вазифалари белгиланган эди.

2020 йил 3 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори соҳадаги ислохотларнинг янги даврини бошлаб берди. Мазкур қарорга асосан 2020-2023 йилларда суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш дастури тасдиқланди. Дастурга мувофиқ 2021 йил 1 январдан бошлаб барча судларда суд мажлисларини иш бўйича тарафларнинг илтимосномаси ва раислик қилувчининг розилиги билан аудиоёзудан фойдаланган ҳолда қайд этиб бориш ҳамда суд мажлислари баённомаларини ушбу тизимдан фойдаланган ҳолда шакллантирилиши йўлга қўйилди. 2021 йил 1 июлдан бошлаб апелляция ва кассация инстанцияси судларида ишларни судьялар ўртасида автоматик равишда тақсимлаш ва 2021 йил 1 октябрдан бошлаб барча иштирокчиларни суд мажлисларининг вақти ва жойи ҳақида «SMS» хабар орқали бепул асосда хабардор қилиш тартиби жорий этилди.

2022 йил 1 январдан бошлаб суд қарорларини иш бўйича тарафларга онлайн тарзда, уларнинг илтимосномаси бўйича эса қоғоз шаклида тақдим этиш, шунингдек, 2022 йил 1 июлга қадар суд ҳокимияти органлари фаолиятида, шу жумладан фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларига одил судловга эришишда қулайлик яратиш мақсадида 10 га яқин интерактив хизматлар фаолият юрита бошлади. 2023 йил 1 январдан бошлаб суд ишларини давлат архивига электрон шаклда топшириш ва қабул қилиш тартиблари белгиланди.

Шунингдек, қарорга асосан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети ва унинг филиаллари билан биргаликда 2020 йил 1 декабрга қадар судьялар ҳамда судлар аппарати ходимларининг рақамли саводхонлигини ва малакасини ошириш, уларни ахборот технологиялари ва ахборот хавфсизлиги бўйича ўқитиш юзасидан ҳудудлар кесимида тармоқ жадваллари тузилди ва АКТ бўйича саводхонлиги мунтазам равишда ошириб борилади.

Қарорга асосан Судьялар олий мактаби судьялик лавозимига номзодларни тайёрлаш, судьялар ва судлар аппарати ходимларини қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш бўйича ташкил этилган таълим йўналишларининг ўқув дастурларига судлар фаолиятига жорий этилган ахборот тизимларидан фойдаланиш бўйича алоҳида ўқув модули киритилди. 2022 йил 1 январдан бошлаб Судьялар олий кенгашига судьялар, судьялик лавозимларига номзодлар томонидан электрон мурожаат қилиш, суҳбат жараёнида бериладиган саволлар ва вазифаларни ахборот тизими ёрдамида автоматлаштирилган ҳолда танлаш, Судьялар олий мактабига унинг расмий веб-сайти орқали ариза ва мурожаатларни йўллаш, профессор-ўқитувчилар ва тингловчиларнинг рейтинг кўрсаткичларини электрон тарзда шакллантириш, судьялик лавозимларига номзодларни тайёрлаш, судьялар ва судлар аппарати ходимларини қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш курслари тингловчиларининг ўқув жараёнини онлайн тарзда назорат қилиш тартиблари жорий этилди.

2020 йил 7 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш ҳамда суд тизимида коррупциянинг олдини олиш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Фармонга кўра, судьяларнинг одил судловни амалга ошириш бўйича касбий фаолиятини ҳар қандай кўринишдаги ташқи таъсирлардан самарали муҳофаза қилишни таъминлайдиган ҳуқуқий механизмларни яратиш, судьяликка кадрларни танлаш, тайёрлаш, лавозимга тайинлаш, шунингдек, судьялар фаолиятини баҳолашда ҳолислик ва шаффофликни таъминлаш, ушбу жараёнларга замонавий ахборот технологияларини изчил жорий қилиш, судьялар ва суд аппарати ходимлари орасида коррупция ҳолатларининг олдини олиш ва барвақт аниқлашга қаратилган тизимни йўлга қўйиш ҳамда суд тизимида аниқланган ҳар қандай коррупциявий ҳаракатни муросасиз ҳолат деб баҳолаш, судьяларнинг касбий малакаси, маънавияти ва масъулиятини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш орқали юксак профессионал судьялар корпусини шакллантириш борасида амалга оширилиши лозим бўлган долзарб вазифалар белгилаб берилди.

2021 йил 1 февралдан бошлаб, илк бор судьялик лавозимларига номзодларни танлаш бўйича имтиҳон жараёнларини Интернет тармоғи (веб-сайт) орқали онлайн тарзда ёритиб бориш йўлга қўйилди ҳамда судьялик лавозимига номзодлар ва судьяларнинг психологик портрети бўйича касбга муносиблигини баҳолашга кўмаклашувчи электрон дастур ишлаб чиқилди. Судья фаолиятининг самарадорлигини электрон рейтинг орқали очиқ ва шаффоф баҳолашни таъминлайдиган аниқ мезонлар қабул қилинди [5].

Электрон билет дастури судьяликка номзодларни билимини шаффоф ҳолда аниқлайдиган муҳим дастурий таъминот ҳисобланади. Дастур ёрдамида судьялар ва судьялик лавозимларига номзодлар билан суҳбат жараёнида бериладиган саволларни ахборот тизими ёрдамида автоматлаштирилган ҳолда танлаш тартиби ишлаб чиқилиб, амалиётда фойдаланиб келинмоқда. Судьялик лавозимларига биринчи марта тайинланадиган номзодларни, янги ваколат муддатига ёки бошқа судьялик лавозимларига номзодларни танлаш учун ўтказиладиган суҳбат жараёнида бериладиган саволларни номзод ахборот тизими ёрдамида автоматлаштирилган ҳолда танлайди.

Номзодларни танлаб олишда имтиҳон жараёнларини интернет тармоғи (веб-сайт) орқали онлайн тарзда ёритиб бориш йўлга қўйилди. Имтиҳон жараёнларини нафақат муқобил номзодлар, балки номзоднинг ота-оналари ҳам кузатиб боришлари мумкин. Судьялар олий кенгашининг Youtube тармоғидаги расмий каналида имтиҳон жараёнларининг онлайн трансляция қилиш имконияти яратилди.

Судьялик лавозимига номзодлар ва судьяларнинг психологик портрети бўйича касбга муносиблигини баҳолашга қўмаклашувчи электрон дастур ишлаб чиқилиб, синовдан мувофаққиятли ўтгандан сўнг, тўлиқ ишга туширилди [6].

“Психологик тест” ахборот тизимининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- ахборот-коммуникация технологияларини судьяликка номзодлар ва судьяларни танлаш жараёнларига янада кенг жорий этиш;
- суд тизимини малакали ва муносиб кадрлар билан тўлдириш;
- судьялик лавозимига ўтказиладиган танлов сифатини ошириш;
- судьяликка номзодлар ва судьяларнинг психологик хусусиятлари ва жиҳатларини тўлиқ очиш;

- суд тизимида очиклик ва шаффофликни таъминлаш.

2022 йилда 138 нафар судьяликка номзодлар ва 901 нафар судьялар психологик тест топширди, натижаси бўйича жойларда 258 нафар судья билан психологик тренинглар, 40 нафар судья билан психологик суҳбатлар ўтказилди.

Судьялар олий кенгашининг 2021 йил 6 декабрдаги 1646-сонли қарори билан “Судьялар фаолияти самарадорлигини электрон рейтинг баҳолаш тартиби тўғрисида Низом тасдиқланди. Низомга кўра судьялар фаолиятининг самарадорлиги инсон омилиси ва аралашувисиз 100 баллик баҳолаш тизимида асосий ва қўшимча мезонлар асосида баҳоланади. Суд қарорларининг сифати, судьянинг масъулияти ва одоби ҳамда судьянинг чет тилларини билиши асосий баҳолаш мезонлари ҳисобланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҲХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 22 февраль.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 августдаги “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада кенгрок жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Электрон манба: <https://lex.uz/docs/3327998>
3. Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишнинг долзарб масалалари // «Янги Ўзбекистон» газетаси, 2020 йил 7 сентябрь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 сентябрдаги “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Электрон манба: <https://lex.uz/docs/4979896>.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 декабрдаги “Судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш ҳамда суд тизимида коррупциянинг олдини олиш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. Электрон манба: <https://lex.uz/docs/5146554>.
6. Судьялар олий кенгашининг 2021 йилдаги фаолияти. Ахборотнома. –Тошкент, 2022. –Б.26-28.

УДК 93/94

АФГАНЦЫ ДЖЕМИШДЫ В ХИВЕ

С.Наврӯзов, доц., Ургенчский государственный университет, Ургенч

Annotatsiya. *Maqolada qadimdan chorvachilik bilan shug'ullanib kelayotgan, Hirot hukmdorlari tomonidan tez-tez zulmga uchragan, Xiva xonidan himoya so'ragan Jemshidlar haqida so'z boradi. Va merosxo'r Rahimqulixon ularni xonlikka ko'chirdi. Yarim ko'chmanchi bo'lgan Jemshidlar Amudaryo sohillari bo'ylab unumdor yerlarga o'rnashib, dehqonchilik bilan shug'ullangan. Sun'iy sug'orish texnikasi va tajribasini puxta o'zlashtirib, mahalliy an'anaviy qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirib, qisqa vaqt ichida a'lo dehqon bo'lib yetishdi.*

Kalit so'zlar: Jemshidlar, Yomudlar, Sunniy musulmonlar, Mir Axmet, Abbot, Vamberi, aymak, chodirlar, yurt (chapparlar), tulpak (bosh kiyim), Murg'ob daryosi.

Аннотация. *В статье речь идёт о джемишдах, занимавшихся с древних времён традиционным скотоводческим хозяйством, которые часто притесняемые правителями*

Герата, и просивших покровительства у хивинского хана. И наследник Рахимкулы-хан переселил их в ханство. Джемшиды – полукочевники, оседав на плодородных землях, побережьями Амударьи занимались земледелием. Усвоив технику и опыт искусственного орошения и выращая местные традиционных земледельческих культур, они стали за недолгий период прекрасными земледельцами.

Ключевые слова: Джемшиды, йомуды, мусульмане-сунниты, Мир Ахмет, Аббот, Вамбери, аймак, палатки, юрта (чанпары), тюльпак (головной убор), река Мургаб.

Abstract. The article tells about the Jemshids, who were small ethnic groups were roaming within the Herat province of Afghanistan, who had been engaged in traditional cattle breeding since ancient times. The newly settled Jemshid nomads on the ancient land of the Khorezm oasis, having mastered the technique and experience of artificial irrigation and growing various agricultural crops, became excellent farmers in a short period.

Key words: Jamshids, Yomuts, Sunni Muslims, Mir Ahmet, Abbot, Armin Vambery, aimak, tents (chappary), tulpak (headdress), river Murgab.

Введение. Хорезм-древнейший землевладельческий оазис, составляющий естественное продолжение Арало-Каспийской низменности, с древнейшим населением, посвятившим себя земледелию на равнинах Амударьи с исключительно искусственным орошением. Являясь местом прохождения важных миграционных путей, соединявших Восток и Запад, а также исторической ареной соприкосновения интересов некоторых могущественных держав, Хорезм на протяжении всей своей истории играл традиционно важную роль в общественно-политических и культурных процессах региона.

Период XVI – первая половина XIX века являлся для Хорезма, равно как и для других среднеазиатских владений, этапом сложных и противоречивых политических и общественно-экономических процессов, обусловленных сменой правящих домов расселением в пределах оазиса значительных масс кочевого населения, при том из них в основном узбеки, представлявших 32 рода перекочевавшие из кыпчакской степи в конце XV – XVI веках и усвоив техникой искусственного орошения и оседавший в оазисе навеки, добываясь высоких культур земледелия, составляет как часть основного населения.

Надо заметить, что туркмены кочевав в каракумских степях, во внутренней и внешней политике Хивинского ханства, как важный социальный этнический объект с родовыми общинами; йомуды, текинцы, човдуры, атинцы, гуклены, эрсары, але-или, хидир-или, дуяджи, а также за ними можно отнести хозяева Приаралья; восточные побережья Амударьи и Сырдарьи, каракалпаки; и казахи, занимающиеся пастбищным скотоводством, сыграли важную роль в экономике и хозяйственной жизни ханства. Надо заметить, что исследуя государственные архивные материалы Хивинского ханства профессор П.П. Иванов заметил, что «этнический состав Хивинского крестьянство был довольно многообразен: сюда входили узбеки, туркмены, каракалпаки, казахи и джемшиды, которые в основном занимались скотоводством». [1, - с. 28]

Источники и методы. Цель статьи – изучение истории пришельцев кочевников джемшидов, проживавшие в пределах Гератского владения Афганистана в 1841 г. в Хивинское ханство и расселившихся в плодородных землях побережья Кылыч-ниязбая арны (канала) Хорезмского оазиса. Впервые о джемшидах беженцах, которые переселились в Хивинском ханстве извещает историки Агехи и Баяни.

Источники сообщают по подробности причины и их переселения в Хиву, а также имеются не малое сведений и у других авторов, например, у Арминия Вамбери («Путешествие по Средней Азии». М., 1868, «Очерки по Средней Азии». М., 1865), М. Иванина (Хива и река Амударья. СПб, 1873), А. Семёнова («Джемшиды и их страна. По джемшидской рукописи начала XX века». Использованы материалы афганского историка Губаря Мир Гулям Мухаммеда «Афганистан на пути истории». М., 1987).

Надо заметить, что при работе над статьей были использованы и государственные архивные документы хивинской канцелярии XIX века за соответствующий период, хранящиеся

в фондах И-125 Национального архива Республики Узбекистан. Таким образом, широкий круг исторических, архивных источников предопределил использования различных общее научных и узко специальных исследовательских методов.

Историография проблемы. Впервые, поднятые нами проблемы хотя краткие, сжатые данные высказывает в своей исторической хронике Агехи. Благодаря его известиям, мы впервые познакомились с джемшидами афганских кочевников, которые по вынужденным политическим и экономическим обстоятельствам переселились на землях Хивинского ханства в середине XIX в.

Капитан Аббот, посланный в 1839 году в Хиву для переговоров с Аллакулиханом по поводу ожидавшегося наступления генерала Перовского высказался следующее: «я выехал из Герата в Хиву 24 декабря 1839 года, и после многих остановок, вызванных падением выюков (хурджун), достиг местечки Парвана, лежащего в возвышенности долин на расстояние 11 миль от Герата». Дорога идёт среди холмов незначительной высоты, поднимаясь всё время к Парвану. Это поселение постоянно опустошается набегами джемшидов, народа тюркского происхождения, но платящего дань Герату.

Эти люди, поощряемые потворством визиря Ярмухаммадхана постоянно захватывают несчастных гератских подданных, для продажи их туркменам. Мы шли по дороге к Кушке, главному городу джемшидов, как советовал Ярмухаммадхан под предлогом, что начальник этого племени увеличить моё прикрытие ещё на десять всадников, которые, чрезвычайно трудная тропинка, идущая к крупным холмам покрытым травой, привела нас к ручью Кушка, вдоль которого мы подошли к поселению того же имени. Здесь долина интересная, живописная и низкие холмы окаймляющие её совершенно обнаженным или же покрыты только травой. Деревья нигде нет, но вид черных кибиток джемшидов, вид живых существ представляя яркие и приятный контраст, с дикостью только-что родиной местности черные кибитки в которых живут джемшиды сделанные из толстых ветков покрывающих легкий, переносный деревянный остов. Кибитки круглой формы черный цвет, происходящий дыма костров, разводимых внутри их, а иногда от цвета шерсти. Впрочем, в Кушке есть несколько глиняных мазанок и укрепление, похожие на разрушенный глиняный забор. Джемшидов по их собственному счёту 15 тысяч семейств или 75 000 душ. [5, -с. 2-3].

Также хивинский посланник, посетивший Индию в 1871 г. Аминбай Хаджи описывая свой путь, заметил: «подъезжая наш караван в Кушку небольшая крепостца, лежащая на речке того же имени, сложенная из сырца внутри нее из построек находится только дом хана, жители же все живут в кибитках вне крепости. Джемшиды считается до 7000 кибиток; они делятся на четыре рода; джемшиды, хазара, теймени и прескуй. Видели мы только джемшидов, в окрестных горах растут фисташковые деревья. Кибитки джемшидов похожи на каракалпакских. Они носят одежду из шерстяной ткани и шапки вроде наших хивинских. Окрестности крепостцы заняты пашнями джемшидов, расположенными площадках по скату гор. Зимой джемшиды группируются у своих полей, а летом кочуют по близ лежащим ущельям. На всём пути до Герата мы встречали кочевки джемшидов» [2, - с. 2].

Возникает вопрос: кто они? Что за народ? В источниках джемшиды характеризуются как ирано-язычным. Они мусульмане-сунниты. Но это утверждение Армений Вамбери не поддерживает. Он пишет: «я не согласен с этим взглядом, во-первых, потому что джемшиды имеют более странную фигуру, во-вторых, более продолговатое лицо и гораздо более острый подбородок, чем таджики, а в-третьих, потому что язык их как по формале, так и по богатству слов гораздо более подходит к персидскому наречию восточного Ирана, чем к наречию Средней Азии. Что касается до образа жизни, джемшиды единственные из обитателей Ирана, заимствовавшие очень многое у туранцев, в особенности у соседних салор и сарык туркменов. Между тем, как другие полукочевые аймаки употребляют продолговатые афганские палатки, носящее шатров Авраама, у джемшидов они имеют, как у татар, круглую коническую форму и обиты войлоком и тростниковыми циновками; одежда и пища джемшидов так же как туркменские. Даже в своих занятиях они подражают туркменам: как только средство

позволяют им завести достаточные число лошадей и оружия, они тотчас же делаются такими ж опасными разбойниками. [3, - с. ...]

Существует предположение о тюркское или иранское происхождение джемшидов. По преданию, джемшиды происходят от легендарного иранского царя Джемшида и включается в состав чараймаков, но сами противопоставляют себя другим аймакам. Основное традиционное занятие полукочевое скотоводство (овцы в том числе курдючные и каракулевые, а также козы, верблюды, лошади), сочетающейся преимущественно с богарным пашенным земледелием (пшеница, ячмень, люцерна (клевер), хлопок и бахчевые), развиты прядение: ткачество, обработка и выделки кож и бурдюков, шатры (чаппари) или палатки. Селятся также в землянках, зимой в глинобитных жилищах. У богатых с купольным или двускатным перекрестком. Традиционная мужская одежда рубаха и штаны из хлопчатобумажной ткани, черная вышитая позументом безрукавка, перстни, иногда серьги в одном уже женская белые или цветные шаровары, рубаха, покрывало, кольца, серьги широкие, парные браслеты, головные украшения с подвисками, ожерелье из рупий, носовое украшение в виде розетки. Основная пища хлеб и молочные продукты. Сохраняют пережитки родоплеменные деления; брак патрилокальный, родства патрилинейный. Сохраняется музыкальный и танцевальный фольклор. Популярны конные скачки. [3, - с. 160-161]

Английский путешественник, ездивший по Хорасану начала 20-х годов XIX столетия Фрезер говоря о племенах, окаймляющих границы Хорасана помешает джемшидов на восток от этой провинции, вместе с теймурами, хазарейцами и ферузкухами. Все они в то время производили столь же хищнические набеги на Хорасан, как и туркмены с севера и также забирали пленников для продажи на невольничьи рынки Бухары и Хивы. Все эти четыре племена представляют подразделение одного великого племени, называемого аймак. Численность каждого из этих племён, по сведениям названного путешественника такова: фирузкухов около 26 тысяч семей, джемшидов 12 тысяч семей (глава их Девешхан) и теймуров около 20 тысяч семей. [4, -с. 250]

Востоковед А. Семёнов в своих исследованиях (по джемшидской рукописи начала XX века) сообщает, что «18 мая 1908 года в русское приграничное поселение Чемени-бод в Закаспийской области, явилось бежавшие из Афганистана, Кабула два сына и два племянника бывшего джемшидского хана Ялангтушхана, казненного, по подозрению в измене, афганским эмирам, вскоре после битвы при Таш-Купри в 1885 году за этими беглецами в русские пределы потянулось и все почти джемшидское племя, так что 30 июня 1908 года вся долина реки Шор-об, окрестностях крепости Кушки, оказалось заполненной непрерывно подходившими джемшидами с их стадами и имуществом. Это массовое движение джемшидов в пределы Туркестана породило в северной Афганистане необычайное волнение; в округе Калаи-нау, населенном основным хазарейцами, и в горных районах, обитаемых фирузкухами, началось восстание. Таким образом, приход джемшидов из Афганистана в Закаспийской области Туркестана создали серьезное напряжение в русско-афганских отношениях. Граница России с Афганистаном всегда испытывала себе воздействия миграционных протестов. [6, - с. 161-162]

Естественные рубежи Амударьи и Пянджа на многих участках не были преградой для передвижения людей, а установленные русскими властями в 1980-х гг. на границе с Афганистаном таможенные учреждения и посты пограничной стражи, политически разделившие проживавшие здесь народы, не смогли разорвать их экономических и хозяйственных связей. Нередко миграция через границу принимала форму социального или этнического протеста. Происшедшее в 1908-1909 гг. массовое бегство из Афганистана на российскую территорию афганских кочевников племени джемшидов, стало фактором, резко ухудшившим русско-афганских отношений накануне и в годы Первой мировой войны. [7, - с. 43]

Вот как описана история джемшидов по историку Афганистана Мир Гулам Мухаммад Губарю: «Цветущие земли джемшидов Герата, на которые давно с вожделием смотрели крупные и влиятельные феодалы. В результате предательской сделки перешли в их руки.

Случилось так, что гератские феодалы – члены дурбара, – известные под именем “Чар колах” (четыре шапки), с помощью губернатора Герата Мухаммад Сарвархана, которого называли Бобо-и Карам (“благородный Дед-старина”), обвинили мужественных джемшидов в антиправительственных выступлениях. Получив согласия эмира Хабибуллы-хана на подавление этого выступления, они ночью с трех сторон внезапно окружили их войсками. Невинные люди, оставив свои дома, бежали в сторону русской границы, которая умышленно не была прикрыта правительственными войсками. Земли, бежавших были распределены среди местной знати». [8, - с. 30]

Во время осады Герата правитель Хорасана Аллаяр-хан выступил с отрядом, состоявшим из пехоты, кавалерии и артиллерии против хазаров-джемшидов, которые помогали местных деревень сбежать издевательство шахского войска. Одержав победу над джемшидов-хазаров персидские войска дошли до г. Маймана. При этом пострадали не только хазара, но и другие племена джемшид Аймаков. Районы Бадгиса, Гура и Сабзавара, оккупированные персами, оказались в состоянии экономического упадка. [9, - с. 14]

Во второй трети XIX в. аймакские ханы отправляли Гератскому правителю лишь часть податей, собиравшихся с соплеменников, присваивая себе львиную долю, собрав с каждой семьи ежегодные налоги, якобы для покрытия административных расходов, в размере двух рупий (1/6 части) собранной шерсти и с каждых трех семей – одного барана. [10, - с. 14]

Джемшиды в 1838 г. провозгласили свою независимость, но правитель Герата Камран сулил подчинить их, ибо между ними не было единства. Он переселил в Герат пять тысяч семей джемшидов, другая часть бежала в Хивинское ханство. [11, - с. 482]

О беженцах джемшидах источники сообщают, что правитель Герата шах Камран властвовал над этим племенем, часто притеснял и грабил их, выдавал за кызылбашев, их жен и детей продавал в чужие страны. Не желая больше терпеть обид со стороны этого притеснителя, джемшиды обратились с жалобой к хивинскому хану, прося у него покровительства. Когда зов о помощи этого угнетенного племени дошёл до слуха хана (Рахимкулы), в особенности, когда последний сам явился сюда и стал свидетелем их тяжелого положения, он сжалился над ними, поэтому хан решил отменить поход, и занялся переселением джемшидов. [12, - с. 97]

По словам Агехи, “джемшидам предоставили орошаемые земли около крепости Кылыч-ниязбай. Владельцы этих земель податей не платили, а обязаны были за неё военной службою, выставляя с каждых 30 танапов (вооружённого всадника). [13, - с. 563-564]

Архивные данные утверждают, что переселившиеся джемшидам из Афганистана в Хорезм хивинские правители отвели для них орошаемые плодородные земли в Мангыте и вокруг крепости и побережьям канала Кылыч-ниязбая до кунья ургенчских земель. Вот как выглядит список знатных джемшидов получивших земли на канале Боз-яб: Мухаммад Каримбек 100 танабов, Мухаммад Мурадбек 60 танабов, Хизир мехрем и Карахан мехрем по 30 танабов.

Первоначально положение переселенных джемшидов было крайне тяжелым. Помощь, оказываемая им ханом, для обзаведения было так скудна, - отмечает Г. Данилевский, – «что они до сих пор добывают пропитание нанимаясь в работники, и живя в крайней нищете. Правда, для удержания джемшидов на территории Хивинского Ханства налоги с них не брали, но они обязаны были нести сторожевую службу и принимать участие в военных действиях хивинских ханов”. Так в войне 1842 г. против Бухарского ханства они участвовали в составе хивинских военных отрядов [14, - с. 56] а в 1844 г. приняли участие в осаде хивинцами крепости Йолотан. Джемшидские отряды возглавляли Ахмедхан и Абуллахан. В конце 1845 г. в передели Хивинского ханство вторглись туркмены-сарыки. Для борьбы с ними были посланы отряды джемшидов, которые, как пишет Агехи, «в среду 26-го дня шавваля (28 октября 1845 г.) в селении Ак-яб произошел бой, что после продолжительного боя, несмотря на свою малочисленность, джемшиды благодаря своей крепкости и мужественности обратили в бегство более многочисленного врага. В отряде джемшидов было 120 конниц, а у сарыков более 300 единиц».

Участвуя в войнах, они привозили захваченную часть добычи, и кроме того, получали от правителей Хивы подарки и вознаграждения. Так, после одного победного сражения их ханы "были осчастливлены, - как указывает Агехи, - "золототкаными одеждами, украшенными драгоценными камнями, ножами, а также получили много золота и серебра". В 1846 году джемшиды в составе хивинских войск участвовали в походе на Мервский оазис, причем командующим всеми войсками был назначен джемшидский воин Ахмедхан. [15, - с. 563-564]

В 1850 году джемшиды совместно с другими племенами совершили набег на территорию, расположенную на берегу реки Мерв (Кушке), и по свидетельству Агехи, захватили в добычу несметное число верблюдов, овец и другого добра". [16, - с. 16]

В период 1850-1856 гг. джемшиды приняли участие во многих военных походах, проводившихся по указанию правителей Хивы против туркмен, персов, Бухары и других. После смерти правителя Хивы Мухаммад Эмина (1855) и поражения хивинских войск в войне с туркменами-йомудами внутри политическая обстановка ухудшается. Против правителей Хивы восстают многие кочевые племена, в их числе и джемшиды. Мехдикулы-бек, брат погибшего Ахмедхана, встав во главе хивинских джемшидов, начал грабить окрестности Хивы, а в начале 1856 г. разграбил город Кылыч-ниязбай, захватив богатую добычу, затем джемшиды напали и разграбили города Хитай, Мангыт и Гурлан. [17,- с. 16]

Правительственный отряд во главе с Махмудом Ниязом ясаулбашы вступили в крепость Кылыч-ниязбай, но Мехдикулы-бек разбил правительственные войска и разрушил крепость. Новый Хивинский хан, учитывая военную силу джемшидов, не решился остановить их. По его приказу правительственным войскам предписывалось лишь сопровождать их. [18, – с. 303-304]

В 1856 г. Хивинским ханом стал Саид Мухаммад, пришедший к власти после кровавой расправы учиненный при подавлении восстания последних продолжалось, и попытка Хивинского хана использовать джемшидов для его подавления в этот раз не увенчалось успехом. [19, - с. 304]. Как сообщает историк Баяни, джемшиды отказались от войны с йомудами, и со всем своим имуществом и семьями ушли обратно в Хорасан. Надо заметить, что, джемшиды не просто ушли, а как пишет А. Вамбери, воспользовавшись междуусобицами в Хиве, "напали на мирные селения, ряда районов разорили и разграбили их и с богатой добычей, забрав все свое имущество и бежали, через Хазарасп, Чарджоу, Меймана к берегам р. Мургаба. К ним присоединилось более 1000 персидских невольников возвратились на берега р. Мургаба". [20, - с. 178].

Выводы. Наконец, изучив архивных и письменных источников, заселивших малых этнических групп джемшидов на земле Хорезма, в середине XIX века можно сделать некоторые выводы. В сообщениях востоковеда А. Семенова ("Джемшиды и их страна") пишется, что "переселение джемшидов в Хиву рассматривается как благодеяние, последующие же восстание джемшидов и их возвращение на родину Бадгис как проявление черной неблагодарности и подтверждение рассказа с пригретой на груди змеи". Далее А. Семенов пишет: "Отголовок этого взгляда на джемшидов был жив в Хиве до последних лет; когда в 1908 году джемшиды внезапно появились в пределах Туркестана, тогдашняя местная власть, не зная, где их поселить, обратились к хивинскому хану с просьбою, нельзя ли их устроить где-либо в Хиве. Асфандиярхан ответил отказом, ссылаясь на то, что джемшиды в 1848 году жили уже в ханстве, но затем покинули Хиву и переселились обратно в Афганистан, "Забыв хивинскую Хлеб-соль". [21, - с. 167]

Надо подчеркнуть, что этими данными (джемшидской рукописи и хивинской официальной истории) опровергаются противоречивые и сбивчивые сведения европейских авторов о причинах появления джемшидов в Хиве и об их обратном выявлении в Бадгис – Афганистан. Надо обратить внимание на то что, джемшиды переселившись на небольшой исторический срок в Хорезме освоив технику и культуру искусственного орошения земледелия, стали оседлыми жителями. В течение десятилетия джемшиды смещаясь с местным населением в быту и повседневности, оказали влияния в изменении верхней одежды, в частности, головного убора населения Хорезма. Для нас не безинтересно сообщение

очевидца “что до прихода джемшидов в Хивинское ханство жители носили тюльпак а по переселений в Хиву джемшидов в подражания им, хивинцы стали носить чугирма” [22, - с. 325]. Таким образом, в какой-то мере приезжие оказали влияние на быт и культурную жизнь населения Хивинского Ханства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иванов П.П. Архив хивинских ханов. М. 1940. С. 29
2. Кун А.А. Рассказ хакима города Ханки Аминбая // Туркестанские ведомости. N11. 11 марта 1875 г.
3. Рахимов Р. Народы и религии мира. (энциклопедия) Большая Российская энциклопедия. М., 1999. С. 160-161
4. Fraser, J. Narrative of a journey into Khorasan in the years 1821 and 1822. London. 1825; P. 41, 250 (appendix).
5. Abbot, J. Narrative of a journey from Herat to Khiva, Moscow and St-Petersburg. 3 ed. London. P. 2-3
6. Семёнов А.А. Джемшиды и их страна (по джемшидской рукописи начала XX века) “Известия Туркестанского отделения русского Географического общества. Ташкент, 1923. С. 161-162
7. Панин. С.Б. Джемшиды. Миграционные процессы в российско-афганских отношениях в первые десятилетие XX в. // Восток. Афро-азиатское общество: история и современность. 2014. № 5. С. 43
8. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории М., 1987. С. 30
9. Рашидов Т. Аймаки. М., 1977. С. 14
10. Рашидов Т. Аймаки. М., 1977. С. 15
11. Материалы по истории Туркмен и Туркмении. Т.2, М.-Л., 1939. С. 482
12. Данилевский Г. Описание Хивинского ханства. Записки русского географического общества, Спб., 1851, кн-V. С. 97
13. Материалы по истории Туркмен и Туркмении т-II. 1939. С. 563-564
14. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов М., 1940. С. 56
15. Материалы по истории Туркмен и Туркмении Т2. С. 499
16. Рашидов Т. Аймаки. Т., 1977. С. 16
17. Рашидов Т. Аймаки. Т., 1977. С. 17
18. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории М., 1987. С. 303-304
19. Баяни. Шаджараи Хорезмшахи. ИВ АН УзССР. Рук. № 9596, л. 304
20. Вамбери Арминий. Путешествие по Средней Азии. М., 1868.
21. Семенов А.А. Джемшиды и их страна (по джемшидской рукописи начала XX века) “Известия Туркестанского отделения русского Географического общества. Ташкент, 1923.
22. Ибрагимов И.И. Некоторые заметки о хивинских туркменах и киргизах // Военный сборник. 1874. №9. С. 133-163.

УЎК 398

ЭТНОЛОГИЯ ФАНИДА ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

П.П. Норбўтаев, проф., Қариш Ирригация ва агротехнологиялар институти, Қариш
Д.Н. Раҳматова, ўқитувчи, Қашқадарё вилоят педагогларни янги методикаларга
ўргатиш миллий маркази, Қариш

Аннотация. Мазкур мақолада этнология ва фольклор фанларига оид маълумотларни ўрганишнинг тадқиқот методлари илмий жиҳатдан таҳлилга тортилган. Шунингдек, этнографик ва фольклоришуносликка оид материалларни ёзиб олиш, тўплаш ёки муайян этнофольклорий ҳодисани ўрганиш учун алоҳида дастур, қўлланма, сўровнома ва анкета-саволномаларини тузиш, тадқиқот олиб борилиши назарда тутилган географик минтақа ёки бир неча этнофольклоришунослик муҳитларида тузилган дастур асосида фактик материалларни тўплаш, йиғилган этнофольклористик материалларни ўрганиш усуллари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: этнология, этнография, фольклор, этнофольклор, достон, мактаб, анъана, Алпомиш, Гўрўгли, қиёсий-этнографик, тарихий-қиёсий, картографик, қиёсий-типологик, этак йиртиш, бешиккерт

Аннотация. В статье дается научный анализ исследовательских методов изучения этнологии и фольклора. А также освещено необходимо записывать, собирать или обобщать этнографические и фольклорные материалы или составлять отдельные программы, учебные пособия, анкеты и анкеты для изучения конкретного этно-фольклорного явления, методы сбора фактического материала на основе программы, разработанной в географическом

районе или нескольких этно-фольклорных средах, в которых будут проводиться исследования, и изучение собранных этно-фольклорных материалов.

Ключевые слова: этнология, этнография, фольклор, этно-фольклор, эпос, школа, традиция, Альпомииш, Гороглы, сравнительно-этнографический, историко-сравнительный, картографический, сравнительно-типологический, разрыв юбки, бешиккерт

Abstract. The article provides a scientific analysis of research methods for studying ethnology and folklore. And also it is necessary to record, collect or summarize ethnographic and folklore materials or draw up separate programs, study guides, questionnaires and questionnaires for studying a specific ethno-folklore phenomenon, methods of collecting factual material based on a program developed in a geographic area or several ethno-folklore environments, in which research will be carried out, and the study of the collected ethno-folklore materials.

Key words: ethnology, ethnography, folklore, ethno-folklore, epos, school, tradition, Alpomish, Gorogly, comparative-ethnographic, historical-comparative, cartographic, comparative-typological, skirt break, beshikkerti

Этнология фанида дала тадқиқотлари, кузатиш, сўровнома, маълумот берувчилар материалларини йиғиш, интервью, фокус-гурӯҳи ва онлайн тадқиқот каби методлар[1] мавжуд бўлиб, фикримизча, юқорида келтириб ўтилган методлар битта фанни услубий жиҳатдан барча тадқиқот объектларини тўлақонли қамраб олади дея олмаймиз, чунки этнология фанининг мазмун-моҳиятини акс эттирувчи тадқиқот доирасидан ташқари, мазкур фанга бевосита алоқадор ва туташ йўналишлар ҳам борки, бу эса фаннинг тадқиқот методлари қўламини кенгайтириш имконини беради.

Этнологияда тадқиқот жараёнини ташкил этишнинг иккита энг асосий, яъни “воситачилик” ва “тўғридан-тўғри” турлари мавжуд. Биринчиси мавжуд маълумотлардан фойдаланиш усули бўлса, иккинчи кўриниши эса ўрганилаётган объект ёки жойга экспедиция уюштириб маълумотлар йиғиш, ўрганиш ва унга кетма-кетликда ишлов бериш, таҳлил қилиш ва шарҳлашдан иборатдир.

Тадқиқотнинг асосий мезони метод ҳисобланиб, у мақсадга эришишнинг муҳим кууролидир. Француз олими Р. Декарт ўзининг 1637 йил ёзган «Метод тўғрисида мулоҳазалар» номли асарида, илмий билимларнинг 4 та қонидаси асосида илмий тадқиқотнинг методологиясини изоҳлаб беради[2]. Бунинг натижасида метод ва методология тушунчалари илмий билимларни тадқиқ этишнинг энг муҳим структурасига айланди. Метод – белгиланган аниқ назарий билимларни ўрганиш усулидир. Методология эса, метод ва методларнинг тадқиқот мақсади, вазифаларини аниқ белгилаш ва амалга ошириш жараёнида тўғри қўллаш механизмидир. Умумий ҳолатда мазкур тушунчалар илмий тадқиқотнинг асосини ташкил этади.

Этнология фанида фольклорнинг этнографик характерини ўрганишда қиёсий-этнографик, тарихий-қиёсий, картографик ва қиёсий-типологик методлардан фойдаланиш аҳамиятлидир.

Биз тадқиқот жараёнида этнология ва фольклор фанлари ўртасидаги боғлиқлик масалаларини “қиёсий-этнографик” метод асосида қуйидагича таҳлил қилдик. Масалан, ...«этнофольклористика» тушунчаси «этнос» ва «фольклор» атамаларини бирикиши натижасида юзага келганлиги маълум. Биз «этнос» ва «фольклор» атамаларига тўхталмоқчи эмасмиз. Тарихий-этнологик асарларда мазкур масалаларга оид маълумотлар тадқиқ этилган[3]. Этнофольклористика этнология, филология, тарих, социология ва бошқа фанлар билан чамбарчас боғланган. Ишда унинг энг қадимги даврларда кўпчилик халқларда мифлар, уруғ ва қабилалар ҳақидаги ривоятлар, табу ва меҳнат қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари[4] ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналарида талқин этилган ёр-ёр, ўлан, лапар, келин салом, йўқлов, бадик, ё рамазон, сушт хотин каби этнографик характердаги маросимлар, урф-одат, ирим-сиримлар билан бевосита алоқадорлиги “қиёсий-этнографик” йўсинда ўрганилди. Чунки ҳар бир халқнинг тарихи, урф-одати, оилавий-маиший маросимлар каби ижтимоий муносабатлари этнология фанини фольклористика билан қиёсий боғлиқлик даражасини

белгилайди... Шунингдек, «Алпомиш» ва «Тўрўғли» дostonларининг вариантларини қиёсий-этнографик жиҳатдан тадқиқ этиш ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихи, уруғ-қавмий муносабатлари, матриархат ва патриархат, илк никоҳ шакллари, халқлар дўстлиги ва ижтимоий муаммоларни, ҳўжалик, иқтисодий, маданий ва маънавий турмуш анъаналарини ўрганишда ниҳоятда ноёб ва қимматли этнографик манбадир...

Француз Арнольд Ван-Геннеп этнография ва фольклоршуносликдаги тарихий ва қиёсий методларни бир-биридан фарқланувчи усуллар сифатида баҳолаган[5]. *Тарихийлик услуби* ходисаларни муайян хронологик тартиб асосида баҳолайди ҳамда ёзма ва иконографик материаллардан фойдаланган ҳолда ҳужжатлилика таянади; қиёсий метод эса замоний ва маконий жиҳатдан абстракт ҳолатда иш кўради ҳамда оғзаки манбаларни ҳам жалб қилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам тадқиқот предмети ўзгармаслиги бу методлар муваффақиятли кўлланилиши мумкинлигини кўрсатади. «Қиёслаш» деганда муайян этнофольклор жанри, эпик сюжет, мотив ёки образни бошқа халқлар оғзаки бадиий ижоди материаллари билан солиштириб, таққослаб ўрганиш асосида ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли хусусиятларни аниқлаш назарда тутилади[6].

В.М.Жирмунскийнинг фикрича, «қиёслаш»нинг ўзи фольклоршунослик методи бўла олмайди. Чунки метод – илмий тадқиқот ишининг ўзига хос назарий мезони бўлиб, у ёки бу илмий мактабнинг қарашларини ўзида ифода этади. Шунинг учун ҳам «қиёслаш» нафақат фольклористик, балки тарихий йўналишдаги тадқиқотлар учун зарур бўлган усул саналади. Олим ўзаро қиёсланаётган тарихий ходисаларнинг моҳияти ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда тарихий-қиёсий тадқиқотнинг қуйидаги аспектларини ажратиб кўрсатади:

- этнофольклор материалларни оддий солиштириш, таққослаб ўрганиш тарихий-қиёсий йўналишдаги ҳар қандай илмий тадқиқотнинг асосини ташкил этади. Масалан, халқ дostonларида акс этган урф-одат ва маросимларни эртак ва афсоналарда акс этиш жараёнини таҳлил қилиш ўз-ўзидан қиёсий тадқиқот олиб боришни тақазо этади;

- тарихий-типологик йўналишдаги қиёслаш ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичларидаги ўхшаш шарт-шароитлар ва тафаккур тарзидаги ўхшашлик туфайли юзага келган, яъни генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлмаган муштаракликларни тадқиқ этади;

- тарихий-генетик йўналишдаги қиёсий тадқиқот натижасида генетик келиб чиқишида умумийлик бўлиб, кейинчалик айри-айри ҳолда тараққий этиб келган ходисаларни ўрганилади;

- дунё халқларининг ўзаро этномаданий алоқалари, бир-бирига таъсири ва этнофольклорий натижасида юзага келган муштаракликларни аниқлашга қаратилган қиёсий тадқиқот бу типдаги ўхшашликларнинг генетик илдизлари ҳамда бу ходисаларнинг шаклланиши учун зарур бўлган ижтимоий тараққиёт қонуниятларини ўрганади[7].

Мақолада «тарихий-қиёсий метод» элементларига таянган ҳолда қуйидаги жиҳатлар илмий таҳлилга тортилган. Жумладан, ...XVI-XVIII асрларда чорвадор қавмларнинг ўтроқ туркийзабон аҳоли билан яқинлашиб бориши ўлкамизда кечган этник жараённинг муҳим йўналишилари билан бири ҳисобланади. Ўтроқ аҳоли билан аралашиб қолган ўзга субэтник гуруҳга мансуб бахшилар, узоқ вақтларгача, уларнинг таркибида ўзларининг ижро услубини сақлаб қолсалар-да, турғун аҳолига мансуб бахшилар билан ўзаро ижодий муносабатлари ва эпик анъаналарининг аралашуви натижасида ўзига хос дostonчилик анъаналари вужудга келган. Жумладан, Қашқадарёлик Умир шоир Сафаров ўз оиласи билан XIX асрнинг охирларида Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманига қарашли Ғамбир қишлоғига келиб жойлашади. Акасининг ўғлидаги иқтидорни сезган Бойназар бахши уни Шеробод дostonчилик мактаби вакили Шерна бахшига шогирдликка беради[8]. Маълумки, Бухоро амири Музаффар (1860-1885)нинг ўғли Катта тўранинг зулми туфайли Қашқадарё воҳасидаги чорвадор қўнғирот уруғининг маълум бир қисми Сурхондарё воҳасига кўчиб ўтган. Бунинг оқибатида ўша ҳудудда яшаган халқ бахшилари ҳам бошқа жойларга кўчишга мажбур бўлишган[9]... Демак, тарихий-этносиёсий жараёнлар ҳам турли дostonчилик мактаблари вакилларининг бошқа субэтносларга мансуб бахшилар билан ижодий муносабатига

киришлари ва бунинг натижасида янги эпик анъаналар шаклланишига сабаб бўлганлиги ёритиб беради.

Муайян нарсаларнинг маълум бир маконий қамров доирасида тарқалиши, ўзаро алоқалари, локал хусусиятлари, ўзига хос ва умумий қонуниятларини *картографик метод* асосида таҳлил қилиш география, этнография, археология, тилшунослик (диалектология) фанларида кенг қўламда қўлланиладиган усуллардан бири. Бу метод халқнинг этник табиатини белгиловчи анъанавий моддий маданияти, урф-одат ва анъаналари, турли-туман шева хусусиятларини акс эттирувчи катта қамровдаги фактик материални тўплаб, системалаштириш ҳамда этнолингвистик жараёнлар билан боғлиқ ўзига хос қонуниятларини ҳодисаларнинг кўпқирралилиги ва ранг-баранглиги орқали очиб бериш мақсадида қўлланилади. *Картографик метод* ёрдамида ҳозирга қадар кўпгина географик, этнографик ва диалектологик атласлар тузилган. Халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини ўрганишга картографик методни тадқиқ этиш анъанаси ҳам этнологик ва диалектологик тадқиқотлар орқали урф бўлган.

Европа этнофольклоршунослиги тарихи бўйича итальян олими Жузеппе Коккьяра фин фольклоршунослиги асосида яратилган “тарихий-географик” методни “географик-картографик усул” деб аташни таклиф қилган эди. *картографик метод* даставвал фольклоршуносликда эмас, балки этнографик тадқиқотлар амалиётида қўлланилган. Масалан, этнографик тадқиқотлар олиб боришда ўрганилаётган мавзулар бўйича тайёрланган сўровномалар, анкеталар, саволномалардан фойдаланиш ҳамда муайян этнофольклорий ҳодисанинг тарқалиш доираси ва қайд қилиниш даражасини картография усулида аниқлаш тажрибаси илк маротаба Фридрих Ратцель томонидан қўлланилган.

Этнография фанида “географик-картографик метод” ёки “картографик метод”нинг юзага келишига француз олими Арнольд Ван Геннепнинг тадқиқотлари асос бўлган. У Франциянинг Бургундия, Оверия, Фландрия, Савойи каби провинцияларида француз халқи урф-одатлари, маросимлари, удумлари, анъаналарини ва халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш билан шуғулланган. Арнольд Ван-Геннеп 1909 йил материал тўплашда ўзи тузган “Сўровнома”лардан самарали фойдаланган. Унинг “Сўровнома”лари олим иш олиб борган ҳудудларда тарихий-фольклорий жараённинг ҳолати, ҳар бир провинция этнографиясининг ўзига хос хусусиятлари, халқ оғзаки ижодиётининг тарқалиш доирасини аниқлаш имконини берган. Олим ана шу “Сўровнома”лар воситасида тўпланган материалларни таҳлил қилиб у ёки бу фольклор манбаларда акс этган урф-одат, анъаналарнинг ҳудудлар кесимида тарқалиш реликти бўйича аниқ хулосалар чиқарган.

Тадқиқот жараёнида *картографик метод*нинг муҳим афзаллик жиҳати шундаки, иш натижаларининг аниқлиги ва далилларнинг ишонарлигидадир. Картографик метод этнограф ва фольклоршунос олимлар томонидан ўрганилаётган сюжет, мотив, удум ва эътиқодий қарашларнинг барча элементлари: ижро ҳолати, тарқалиш доираси, ҳудудий ўзига хослиги ва локал фарқларини кўрсатишга хизмат қилади.

“Картографик метод”нинг асосий мақсади маънавий маданиятнинг муҳим қисми ҳисобланган этнофольклор асарларини ёки муайян этнография ва фольклорнинг маълум бир соҳаларини таҳлил қилишдан иборат. Бу усул асосига қурилган илмий тадқиқот муайян изчилликда амалга оширилади ва асосан тўрт босқични ўз ичига олади:

- этнографик ва фольклоршуносликка оид материалларни ёзиб олиш, тўплаш ёки муайян этнофольклорий ҳодисани ўрганиш учун алоҳида дастур, қўлланма, сўровнома ва анкета-саволномаларини тузиш;

- тадқиқот олиб борилиши назарда тутилган географик минтақа ёки бир неча этнофольклоршунослик муҳитларида тузилган дастур асосида фактик материалларни тўплаш;

- йиғилган этнофольклористик материалларни картографиялаштириш;

- ўрганилаётган минтақа этнофольклорининг картографик хусусиятини илмий тадқиқ қилиш.

Демак, картографик метод тарихий-фольклорий жараён билан боғлиқ муайян ҳодисанинг маълум бир жўғрофий ҳудуд доирасидаги тарқалиш ҳолати, айниқса, қадимий

инончларга алоқадор мифологик эътиқод ва образларнинг халқ тасаввурида сақланиб қолиш даражаси, халқ лирикасининг ижрочилик анъаналари, маросим фольклори ва эпик сюжетлар тизимининг вариантларини аниқлаб, комплекс тадқиқ этишга асос беради.

Хулоса шуки, ҳар бир фаннинг методологияси уни тадқиқ этишнинг услубий асоси ҳисобланиб, ўзига хос йўналишда янги билимларни олишда муҳим ўрин тутди. У ўз формасида аниқ мақсад ва мантиқни ақс эттирган жараёни намоён қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Титова Т.А., Козлов В.Е., Фролова Е.В., Мухаметзарипов И.А. Этнология (под ред. Т.А. Титовой. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2017. – 404 с.). – С. 26-63.
2. Декарт Р. Рассуждение о методе. – М., «Наука», 1953. – 656 с.
3. Токарев С.А. Проблемы типов этнических общностей // Вопросы философии. 1964. № 11; Козлов В.И. О понятии этнической общности // СЭ. 1967. № 2. – С. 100-110; Ўзбек совет фольклори масалалари. – Т.: «Фан», 1970. – Б. 219; Проблемы этнического самосознания и ее место в теории этноса // СЭ. 1974. № 2. – С. 79-92; Чистов К. В. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры // СЭ. 1976. № 3. – С. 73-85; Бромлей Ю.В. Этнос и этнология. – М., 1973; Очерки теории этноса. М., 1983; Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: «Ўқитувчи», 1990. – Б. 4.
4. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: «Фан», 1981. – Б. 7.
5. Геннеп А. Ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. М: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 198 с.
6. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. – М. – Л., 1962. – С. 5-74; Его же. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Л., 1979.
7. Жирмунский В.М. Эпические творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. – М.: Наука, 1958. – С.6-7.
8. Муродов М., Эргашев А. «Алпомишнома». т. I, - Т.: «Меҳнат», 1999. - Б. 150.
9. Кармышева, Б.Х., Васильев Г.П. Этнографические очерки узбекского сельского населения. - М.: «Наука», 1969. – С. 221.

УДК 93/99 (04)

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕНТРЫ - КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ВОСПИТАНИЯ ПАТРИОТИЗМА И МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

Н.К.Нуруллаева, к.и.н., доц., Университета-Маъмуна НОУ, Хива

Annotatsiya. Maqolada yoshlarda vatanparvarlik va millatlararo munosabatlarni tarbiyalashda milliy-madaniy markazlarning o'rni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: milliy- madaniy markazlar, vatanparvarlik, millatlararo munosabatlar, madaniy taraqqiyot, yoshlar, tarbiya.

Аннотация. В статье рассматривается роль национально-культурных центров в воспитании патриотизма и межнациональных отношений среди молодежи.

Ключевые слова: национально-культурные центры, патриотизм, межнациональные отношения, культурное развитие, молодежь, воспитание.

Abstract. The role of national-cultural centers in the education of patriotism and interethnic relations among young people is considered in this article.

Key words: national cultural centers, patriotism, interethnic relations, cultural development, youth, education.

В современном мире одним из основных условий стабильного развития полиэтнических государств является установление доброжелательных межэтнических отношений. Республика Узбекистан является полиэтническим государством, где большое значение приобретает вопрос воспитания у молодежи уважения к другим этническим группам, которые проживают на этой территории.

В своем выступлении на встрече, посвященной 25-летию образования Республиканского интернационального культурного центра Ш. М. Мирзиёев подчеркнул, что «годы независимости открыли новый этап в межнациональных отношениях в нашей стране. Одним из важнейших приоритетов государственной политики в Узбекистане было определено развитие культуры толерантности и гуманизма, укрепление межнационального и

гражданского взаимопонимания и согласия, воспитание молодого поколения на этой основе, в духе любви и преданности Родине. И все это нашло полное воплощение в жизни»[1]. Важнейшее значение имеет развитие государственной национальной политики, которая подразумевает под собой систему мер и приоритетов, регулирующих взаимоотношения между этническими группами. Данное направление политики находится в постоянном развитии, так как влияет на политическое, социально-экономическое и культурное развитие Узбекистана.

Государственная национальная политика (этнополитика) помимо регуляции межэтнических отношений может способствовать формированию гражданственности и патриотизма у молодежи, поэтому призвана обеспечить межнациональное согласие и толерантную среду в Республике, в частности, в Хорезме. Исторически в Республике Узбекистан сложился благоприятный фон для межэтнических отношений, что способствует успешному достижению межнационального согласия в современный период. В стране важным институциональным фактором, направленным на позитивные взаимодействия между народами, выступает государственная национальная политика, одной из целей которой является обеспечение межнационального и межконфессионального согласия наряду с культивированием ценностей патриотизма. Необходимо отметить, что «юридический статус и права этнических групп, проживающих на территории Узбекистана, определены Конституцией страны, Международной конвенцией о расовой дискриминации и другими общепризнанными международными документами» [2].

Как известно, патриотизм в современном понимании - это любовь к Родине, своему народу, стремление своими действиями служить их интересам, защищать от врагов. Понятие патриотизма в сознании каждого гражданина Узбекистана, ассоциируется с необходимостью крепкого узбекского государства - сильного и процветающего.

Президент Республики Узбекистан Ш. М. Мирзиёев особо подчеркивает, что «основу политики любого государства составляет патриотическое воспитание» [3]. Патриотизм является нравственной основой жизнеспособности государства и выступает в качестве важного внутреннего мобилизующего ресурса развития общества, активной гражданской позиции личности, готовности ее к самоотверженному служению своей Родине. Патриотизм как социальное явление - цементирующая основа существования и развития любых наций и государственности. В нем гармонично сочетаются лучшие национальные традиции народа с преданностью к служению Отечеству. Патриотизм неразрывно связан с интернационализмом, чужд национализму, сепаратизму и космополитизму.

В настоящее время широкое развитие получает концепция поликультурного воспитания. Оно предусматривает адаптацию человека к различным ценностям в ситуации существования множества разнородных культур, взаимодействие между людьми с разными традициями, ориентацию на диалог культур, отказ от культурно-образовательной монополии в отношении других наций и народов. Реализация её идей направлена на создание такой атмосферы, живя в которой любой человек чувствовал бы себя не только сыном своей родины, но и гражданином вселенной, понимал и уважал, хранил не только культуру своего народа, но и культуры других народов, а следовательно, уважал право другой личности на свободное культурное развитие. Реализация концепции подводит молодежи к пониманию существования других жизненных принципов, которые столь же значимы и имеют право на существование, как и их собственный.

Патриотизм как национальная идея способен являться консолидирующим базисом современной политики. Но для этого необходимо, чтобы патриотизм как чувство разделяли все народы и этнические группы, проживающие на территории нашей страны. Именно на это государство должно обратить внимание и проводить процесс формирования гражданственности и патриотизма у каждого гражданина страны.

По мнению российского историка, этнолога В.А.Тишкова термин «национальная политика» целесообразнее использовать в отношении государственной политики, которая обеспечивает национальные интересы во внутренней и внешних сферах, а термин

«этнополитика» следует использовать в отношении управления межэтническими отношениями [4]. А социолог Ж.Т. Тощенко считает, что главное в содержании этнополитики – управление этническими интересами с учетом их общности и различий, степени их законности и конструктивности для всего общества [5].

Национальная политика – это система мер, при помощи которых государство взаимодействует через специальные институты в условиях многоконфессионального и полиэтнического общества с гражданами, направленных, в том числе, на организацию жизни этнических групп и взаимоотношений между ними, и признает то, что этническая принадлежность граждан, проживающих в государстве, влияет на характер социальных и политических отношений. Этнополитика обеспечивает регулирование взаимоотношений между людьми, проживающими на территории одного государства, но принадлежащими к разным этносам. Показателем эффективности проводимой политики в данном случае выступает этнополитическая стабильность в обществе и государстве. Таким образом, обеспечение этой стабильности является одной из основных целей этнополитики, достигнуть которую возможно в том случае, когда организован скоординированный усилиями государственной власти диалог с представителями различных этнических общностей для решения возникающих проблем между ними или между какой-либо этнической общностью и государством.

Межнациональные отношения в современной молодежной среде представляют собой одно из направлений развития стабильности и единства нашей страны и гражданского общества. Молодежь является социально активной и образованной группой в структуре нашего общества. Именно поэтому развитию культуры межнационального взаимодействия и гармонизации межэтнических отношений в молодежной среде уделяется серьезное внимание в проведении национальной политики государства. Межнациональные отношения – система разнообразных связей между нациями и народами, функционирующими в рамках национально-территориального гражданского сообщества, многонационального государства.

В своем Послании Олий Мажлису Президент Ш.Мирзиёев затронул вопросы укрепления межнационального согласия и религиозной толерантности в Узбекистане, которые являются одной из приоритетных задач Стратегии действий на 2017-2021 годы. В республике особое внимание уделяется повышению роли национально-культурных центров, обществ дружбы и усиление их участия в общественной жизни, а также совершенствованию духовно-просветительской сферы, раскрытию и широкой пропаганде истинных ценностей религии [6].

Лучшим объединением нескольких наций является создание большого многонационального государства. В нём должны быть учтены интересы каждой из наций. К примеру, Узбекистан. В стране обеспечен доступ к образованию всех национальных меньшинств, среднее и высшее образование ведется на семи языках – на узбекском, каракалпакском, русском, таджикском, казахском, туркменском и кыргызском.

В таком государстве происходит образование культурного плюрализма. При образовании культурного плюрализма все нации сохраняют свою культуру, язык и традиции, не теряя самобытность. Также возможно взаимодополнение наций, то есть каждая из них перенимает что-то у другой.

Также существует культура межнациональных отношений. Её требуется соблюдать. Это культура общения, которая позволяет достигнуть взаимопонимания в интересах. А компоненты культуры межнациональных отношений: 1. патриотизм; 2. интернационализм. Молодежь является одной из самых важных социально-демографических групп нашего общества. Молодые люди не только постепенно вливаются в ряды более взрослого поколения, но и сами принимают активное участие в разных общественных процессах, происходящих в стране. И от того, какие взгляды, интересы и ценности будут превалировать в молодежной среде, зависит дальнейшее социально-экономическое, политическое и культурное развитие общества и государства в целом.

В процессе общения между молодежью различных национальностей происходит не только обмен определенной информацией, который располагают общающиеся стороны, но и идет усвоение, переработка, осмысление иных ценностей. И каждый молодой человек должен понимать, что все народы имеют право на жизнь и собственную культуру.

Главной целью национально-культурных центров является развитие этнических культур, сохранение родного языка, обычаев, традиций, форм досуга, исторической памяти своего народа, консолидация этнических общностей, воспитание подрастающего поколения на национальных традициях через изучение обрядов, обычаев, национальных праздников, литературы. Благодаря деятельности национально-культурных центров происходит социализация и этническая идентификация молодого поколения. Национально-культурные центры выполняют функции досуговых учреждений. А также проблемы межкультурного диалога не могут быть решены без изучения специфики этнических культур с позиции культурологического дискурса. Кроме того, национально-культурных центров консолидируют люди не только разных национальностей, но и разных вероисповеданий: мусульман, католиков и православных, буддистов. Таким образом, национально-культурные центры играют огромную роль в патриотическом воспитании молодежи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мирзиёев Ш.М. <https://president.uz/ru/lists/view/198>. 24.01.2017
2. Лиманов О., Кадыров Б. Межнациональные и межконфессиональные отношения. Ташкент, 2006. С.4.
3. На основе стратегий действий - ускоренное развитие и пути обновления. (Под ред. М.Бекмуродова, К.Куронбоева, Л.Тангриева) на узбекском языке. Ташкент: изд. Г.Гуляма, 2017. стр.17.
4. Тишков. В.А. Трудное прощание с этнонационализмом // Этнология и политика: статьи 1989 - 2004 гг. М., 2005. – С. 350.
5. Шапалов В.Н. Этнополитика. 2014. Тюмень 2014. – С. 25.
6. Иргашев Ш.Б. О послании Президента в сфере межнациональных отношений и религиозной толерантности. Центр «Стратегия развития», 24 января, 2020 г.

УЎК 9:321

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИНИНГ ИЖТИМОЙ СИЁСАТИ (СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ ШАҲАРЛАРИ МИСОЛИДА)

Ш.Р.Равианов, PhD, Навоий давлат педагогика институти, Навоий

Аннотация. Мазкур мақолада Россия империясининг Сирдарё вилояти шаҳарларидаги ижтимоий сиёсати, жумладан, тиббиёт соҳада олиб борган сиёсати масалалари мавжуд манбаларнинг қиёсий таҳлили асосида ёритилган.

Калим сўзлар: Тиббий пунктлар, амбулатория, уезд шифокори, ҳарбий лазарет, госпитал, тиббий экспертиза, фельдшер, оспа, дифтерия, скарлатина, эпидемия, Сибирь яраси, стационар, лазарет.

Аннотация. В данной статье на основе сравнительного анализа имеющихся источников освещаются вопросы социальной политики, в том в области медицины, проводимая Российской империей в городах Сырдарьинской области.

Ключевые слова: Медицинские центры, амбулатория, участковый врач, военный лазарет, госпиталь, врачебная экспертиза, фельдшер, оспа, дифтерия, скарлатина, эпидемия, сибирская язва, стационар, лазарет.

Abstract. This article, based on a comparative analysis of available sources, highlights issues of social policy, including in the field of medicine, carried out by the Russian Empire in the cities of the Syrdarya region.

Key words: Medical centers, outpatient clinic, local doctor, military infirmary, hospital, medical examination, paramedic, smallpox, diphtheria, scarlet fever, epidemic, anthrax, hospital, infirmary.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия империяси томонидан Туркистон ўлкасида жойлаштирилган ҳарбий қисмлар ҳамда янги ташкил этилган шаҳарларда тиббий ҳолатни назорат қилиш, кўчиб келган ва маҳаллий аҳоли орасида турли юқумли касалликларга

қарши курашиш ва олдини олиш мақсадида замонавий тиббиёт муассасалари ташкил этила бошланди. 1867 йилдан эътиборан Сирдарё вилоятининг йирик шаҳарларида русийзабон ва маҳаллий аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш учун тиббий пунктлар, амбулатория ва шифохоналар барпо этиш масаласи кун тартибига қўйилди.

Сирдарё вилояти маркази Тошкент шаҳрида 1868 йилдан дастлабки тиббий муассасаларга асос солинди. Ушбу дастлабки тиббий муассаса ҳарбий хизматчиларга тиббий ёрдам кўрсатган ва ҳарбий лазарет деб номланган. 1870 йилдан 415 ўринга мўлжалланган ҳарбий госпиталга айлантирилган эди[1]. Бу муассасада маҳаллий аҳоли вакиллари ҳам даволанган ва харажатлар Тошкент шаҳар думаси томонидан қопланган эди.

Империя маъмурияти томонидан 1880 йилларда Туркистонда дастлабки шифохоналар очила бошланди. Ўша давр шароити ва аҳоли менталитетидан келиб чиқиб аёллар, болалар, эркаклар шифохоналари очилган. Сирдарё вилояти маркази Тошкент шаҳрида 1883 йилда дастлабки аёллар ва болалар шифохонаси очилган. Манбаларга кўра, ушбу шифохонада 1883 йилдан 1893 йилгача, яъни 10 йил давомида 24747 нафар бемор мурожаат қилганлиги маҳаллий аҳолининг ҳам тиббий хизматдан фойдаланиши ошганлигини кўрсатади. Лекин дастлабки даврларда маҳаллий аҳоли вакиллари, айниқса, хотин қизларнинг рус тиббиётидан фойдаланиш даражаси паст даражада бўлган эди. Сабаби, уларни оила бошлиқлари ғайриқидин, айниқса эркак врачлар қабулига қўймаслиги масаласи юқори бўлган. Аёллар жуда оғир аҳволда, ўлимга рози бўлсаларда, эркак врачларга мурожаат қилмаганлар. Кейинчалик алоҳида аёллар касалхоналарининг очилиши, уларда аёл врачларнинг фаолият кўрсатиши натижасида маҳаллий аҳоли хотин-қизлари ҳам шифохоналарга бориши улуши ошиб борган. Бемор хотин қизларга, болаларга бепул хизмат кўрсатилган[2]. 1880 йил Тошкент шаҳрида ташкил этилган аёллар туғруқхонаси маҳаллий аҳоли аёлларига беминнат хизмат кўрсатган. Бу Туркистондаги ягона туғруқхона бўлиб, 7 та ўринга мўлжалланган эди. 1906 йилдан янги туғруқхона қурилиши натижасида бу соҳа бир мунча ривожланган[3].

1886 йил 12 июнда тасдиқланган “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом”га асосан 14 та уездда уезд шифокори лавозими таъсис этилиши минтақада соғлиқни сақлаш тизими шаклланишининг асосий босқичларидан бири бўлди. Шунга асосан 1886 йил 30 сентябрда – “Сирдарё вилояти шаҳар касалхоналари тўғрисидаги Низом” қабул қилиниб, вилоятнинг қатор шаҳарларида шифохоналар ташкил этила бошланган[4]. Бу шифохоналарда ўтқир ва сурункали касалликларга чалинган маҳаллий ва русийзабон аҳоли қабул қилиниб, улар тиббий муолажалар қилинган.

1883-1892 йилларда Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Н.И.Гродеков ташаббуси билан Сирдарё вилоятининг Тошкент, Авлиёота, Чимкент, Перовск, Казалинск уездларида шаҳар шифохоналари ҳамда шаҳар врач лавозимлари таъсис этилади. Низомга асосан, шаҳар шифокорига 1500 рубл, унинг таржимонига 180 рубл ва шаҳар фелдшерига 360 рубл йиллик иш ҳақи белгиланди. Бундан ташқари, 1906 йилгача шаҳар шифокорига унинг суд-тиббиёт экспертизаларини ўтказиш учун қилинадиган сафар харажатлари учун йиллик 300 рубл қўшимча иш ҳақи тўланган[5].

Туркистонда хусусан, Сирдарё вилояти шаҳарларида давлатга қарашли шифохоналардан ташқари хусусий амбулаториялар ҳам фаолият юритган. Бу амбулаториялар соғлиқни муҳофаза қилишнинг барча қоидаларига риоя қилиб ишлаган. Бу борада тиббиёт доктори М.И.Слоним ва врач С.И.Слоним амбулаторияси энг ибратли ҳисобланган. М.И.Слонимнинг 1909 йилда Тошкент шаҳрида очилган шифохонаси 12 ўринли бўлган. Даволаниш баҳоси муолажа мураккаблигига қараб белгиланган ҳамда бир кеча-кундузга 4 рублдан ортик маблағни ташкил қилган[6].

Йилдан йилга хусусий шифохоналар сони ошиб борган. 1913 йилда Сирдарё вилояти маркази ва уезд шаҳарларида хусусий амбулаториялар сони 10 тадан ошади. Улар орасида М.Слоним шифохонаси, Тошкент шаҳар дорихонаси қошидаги амбулатория, Маҳрам дорихонаси қошидаги амбулатория, провизор Ципперсон вокзалолди дорихонаси қошидаги амбулатория, врач Розенбаум тиш шифохонаси, Ковалева, Егорова, Предтеченская туғруқхоналари ҳамда, Чимкент, Авлиёота, Туркистон шаҳарлари марказидаги

шифохоналарни санаш мумкин. 1905 йилда Сирдарё вилоятида 15 та даволаш муассасалари (касалхона) бўлиб, улар шаҳар касалхонаси, аёллар даволаш пункти кабилар эди. 1905 йилда ушбу касалхоналарда 2950 нафар бемор мурожаат қилган эди. Ўша йили вилоят бўйича 105.600 нафар бемор врач ва фельдшерлардан тиббий ёрдам олган.

Казалинск шаҳрида биринчи тиббий лазаретъ 1867 йилда ҳарбий қисм қошида ташкил этилган бўлиб, бунда фақат оғир касаллар муолажа қилинган. Беморларнинг аксариятини тери-таносил, венерик, ошқозон-ичак касалликлари билан касалланганлар ташкил этган. Уездда 1886 йил 12 июлдаги “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом”га асосан уезд врачлари лавозими жорий этилади ҳамда Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Н.Гродеков ташаббуси билан пишган ғиштдан қурилган, 6 хонадан иборат юқумли ва бошқа касалликлар стационар амбулаторияси қурилади. Тиббий амбулаторияга бир йиллик давлат харажати 1500 рублни ташкил этган[7]. 1907 йилдан бошлаб Казалинск шаҳрида тиббиёт учун ажратмалар кенгайди ва 4361 рублга етади. Бунда бош врач, фелдшер, акушер-гинеколог, терапевт штатлари жорий этилади.

Перовск уезди маркази Перовск шаҳрида дастлабки тиббий муассасалар 1868 йилда ярим ҳарбий госпиталь, лазаретъ сифатида ташкил этилади. Бу даврда шаҳар врачлари йиллик 360 рубль, шаҳар фелдшери 340 рубль иш ҳақи олган. Вилоят бошлиғи ташаббуси асосида Казалинскдаги каби 1886-1887 йилларда пишган ғиштдан юқумли ва бошқа касалликлар стационар амбулаторияси қурилади. Ушбу шаҳарда 1906 йил 15 июнда кенг профили даволаш шифохонаси очилади. Бунда 1907 йилда 13 нафар, 1908 йил 57 нафар, 1909 йилда 78 нафар киши ётиб даволанган[7].

Туркистон шаҳрида 1872 йилда дастлабки ҳарбийлар лазаретъ тиббий қисми ташкил этилади. Бу ерда Туркистон уезд врачлари ва фельдшер хизмати мавжуд эди. Ушбу тиббий қисм учун давлат маблағларидан 200 рубль ажратилган. 1887 йилдан бошлаб бу ерда шаҳар врачлари, терапевт, акушер, фельдшерлар штатлари қўшилади. Бу даврга келиб бу тиббий амбулатория учун давлат харажатлари 6000 рублга етади. Унда бир йилда, 1911 йилда 16000 нафар киши шифокорларга мурожаат қилган, 116 нафар оғир касал ётиб даволанган эди[7].

Сирдарё вилоятининг Авлиёота шаҳрида 1868 йилда ҳарбий лазаретъ амбулатория фаолияти ташкил этилади. 1890 йилларга келиб Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори ташаббусига кўра, 15 ўриндан иборат стационар даволаш тиббий қисми ва уезд врачлиги жорий этилади. 1907 йилдан шаҳар врачлари, акушер, фелдшер, терапевт, эмловчи врач штатлари жорий этилган. 1910 йил ҳисобига ушбу шифохонага 8000 нафар киши мурожат қилган ва тиббий маслаҳатлар олган. 73 нафар оғир бемор ётиб даволанган[7]. Хусусий дорихоналар сони иккита бўлиб, улар 1895 йилдан фаолиятини бошлаган.

Чимкент уезди маркази Чимкент шаҳрида дастлабки ярим ҳарбий госпиталь лазаретъ 1868 йилда ташкил этилган эди. Вилоят мутасаддилари томонидан 1886-1887 йилларда пишган ғиштдан 5 ўринли юқумли ва бошқа касалликлар стационар амбулаторияси қурилади. 1907 йилдан бошлаб тиббий штатлар кенгайиб бош врач, фелдшер, акушер, терапевтлар фаолият кўрсатган.

Йиллар давомида аста-секинлик билан бўлсада, вилоятда врачлар сони ошиб борган. Айниқса, ҳарбий қисмларда врач ва фельдшер, акушерларга талаб катта бўлганлиги сабабли улар сони кўпайганлиги кузатилади. Улар русийзабон фуқаролар ва туб-жой аҳолини ҳам пандемиялар даврида даволашда иштирок этишган.

Туркистонда дорихона очиш ва доришунослик фаолияти Ички ишлар вазирлиги томонидан 1872 йил 10 февралда тасдиқланган дорихона очиш тартиб-қоидалари тўғрисидаги Низом асосида тартибга солинган эди[8]. Йирик шаҳарларда жумладан, Тошкент, Чимкент, Авлиёота, Казалинск, Перовскда нархи арзонлаштирилган дори дармонлар сотадиган дорихоналар очилган[9]. XIX аср охири–XX аср бошларида Сирдарё вилояти шаҳарларида фаолият кўрсатган барча дорихоналар европа миллатига мансуб доришунос тадбиркорлар томонидан ташкил этилган. Дори-дармонлар Россия ва чет эл фирмалари орқали етказиб берилган, улар нарх-навоси юқори бўлганлиги учун оддий аҳоли фойдаланиши қийин эди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, мазкур шаҳарларда аҳолига соғлиқни сақлаш борасида хизмат кўрсатиш жараёнида бир қатор муаммолар мавжуд эди: Биринчидан, тиббиёт ходимлари етишмаслиги, иккинчидан, тиббиёт муассасаларининг бинолари ёғоч будкалар, кичик бараклар, сомон-сувоқ уйларда жойлашганлиги, учинчидан, эса дори-дармонларни ўз вақтида етказиб берилмаслиги, тўртинчидан, посёлкаларда, айниқса, шаҳар марказларида санитария-гигиена ҳолати ночорлиги ва ҳақозоларни қайд этиб ўтиш мумкин. Россия империяси ҳукумати бутун Туркистон ўлкасининг барча вилоятлари қаторида Сирдарё вилояти шаҳарларида аҳолининг тиббий эҳтиёжларини қондириш мақсадида зарурий чоратadbирларни кўрди. Лекин, империя ҳукумати йилларида замонавий тиббиётни жорий этиш ва аҳолини даволаш соҳасида кўпгина муаммолар бартараф этилмади. Рус кўчирилган деҳқонлари ва маҳаллий аҳоли ҳам юқумли касалликлардан қийналганини тарихий далиллар исботлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шадманова С.Б. Туркистонда замонавий тиббиётнинг ибтидоси // *uzanalitics.com*, 2020 йил, апрел, 1-бет.
2. Переселенческое дело в Туркестанском крае (области Сырдарьинская и Ферганская) – Спб. 1911. С.110.
3. Обзор Сырдарьинской области за 1910 год.-Г.Ташкент,1912.-С.178.
4. Ўзбекистон Миллий архиви, И-17-фонд, 1-рўйхат, 2864-йиғма жилд, 33-34-варақлар.
5. Spectator. Медицинское дело в крае. Ташкентский курьер. 1908. №18 // Туркестанский сборник. Т.478. – С. 109-110.
6. Ўзбекистон Миллий архиви, И-17 фонд, 1-рўйхат, 22311-йиғма жилд, 16-варақ.
7. Добромислов А.И. Города Сырдарьинской области. Исторический очерк. Тошкент,1912,-С.35.
8. Ўзбекистон Миллий архиви, И-1-фонд, 1-рўйхат, 680-йиғма жилд, 6-7-варақлар.
9. Ўзбекистон Миллий архиви, И-1-фонд, 1-рўйхат, 5556-йиғма жилд, 18,19-варақлар.

УЎК 930.85:572

IX – XIII АСРЛАР ХОРАЗМ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ДАФН ИНШООТЛАРИ (ТЎҚ-ҚАЛЪА ЁДГОРЛИГИ ҚАБРИСТОНИ МИСОЛИДА)

Ш.Б.Рахимов, PhD., Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақола, Хоразм воҳасида жамланган қабристонлар ва дафн иншоотлар мажмуаси Ўзбекистон халқларининг этногенези ва этник тарихи муаммоларини ўрганишида ноёб имкониятлар яратади. Шунингдек, дафн тартиблари ва иншоотлар Жанубий Хоразм минтақасининг этник-маданий ва маълум даражада лингвистик узлуксизликнинг мураккаб жараёнларини, этник инновация ва этник-маданий синтез ҳодисаларини узоқ тарихий давр мобайнида давом этганлигини кузатиш имконини беради.

Калит сўзлар: Қорақалпоғистон, Сирдарё, Зардуштийлар қабристони, дафн тартиблари, маросимлар, қабр, Миздахқон.

Аннотация. В данной статье комплекс могильников и погребальных сооружений, сосредоточенный в Хорезмском оазисе, создает уникальные возможности для изучения проблем этногенеза и этнической истории народов Узбекистана. Также погребальные устройства и конструкции позволяют наблюдать сложные процессы этнокультурной и в некоторой степени языковой преемственности Южного Хорезма, явления этнического новаторства и этнокультурного синтеза, продолжавшиеся на протяжении длительного исторического периода.

Ключевые слова: Каракалпакстан, Сырдарья, зороастрийское кладбище, порядок захоронения, ритуалы, могила, Миздахкан.

Abstract. In this article, the complex of burial grounds and burial structures, concentrated in the Khorezm oasis, creates unique opportunities for studying the problems of ethnogenesis and ethnic history of the peoples of Uzbekistan. Also, burial devices and structures make it possible to observe the complex processes of ethnocultural and, to some extent, linguistic continuity of Southern Khorezm, the phenomena of ethnic innovation and ethnocultural synthesis that continued over a long historical period.

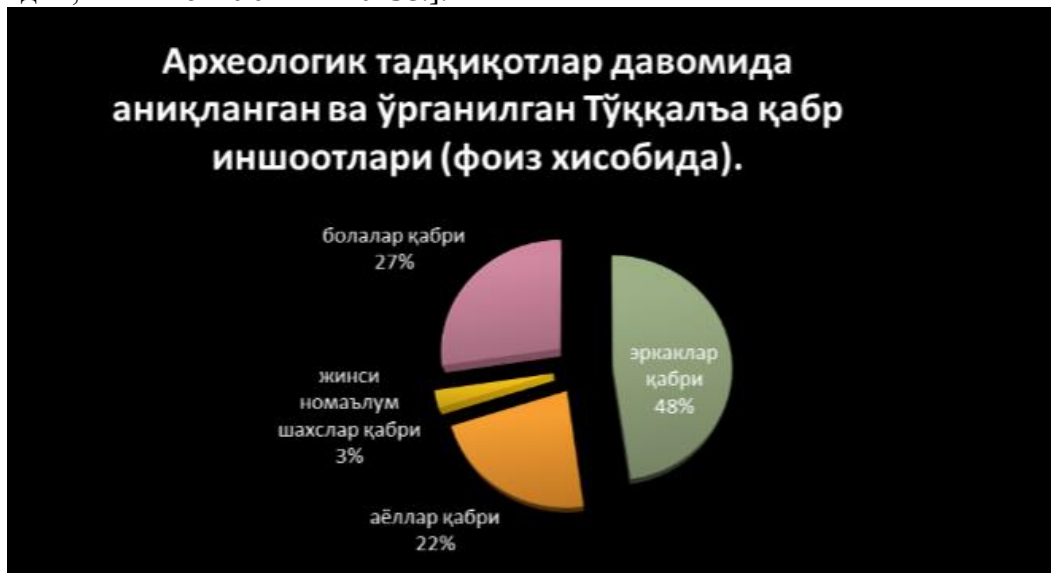
Key words: Karakalpakstan, Syrdarya, Zoroastrian cemetery, burial order, rituals, grave, Mizdahkan.

Туроннинг икки буюк Қизилкум ва Қорақум сарҳадлари ўртасида жойлашган Орол тасвирида маълум бўлган Хоразм-Тошховуз пасттекислигида тарихий давр ва унинг турли босқичларида умргузаронлик қилган аجدодларимизнинг оламдан ўтган яқинлари ҳамда сафдошларини дафн қилиш соҳасидаги амалий урф-одатларини таҳлил қилиш юксалиш даврининг навбатдаги босқичи бўлган илм-фанни юксак даражага олиб чиқиш шароитида этник таркиби, қабр иншоотларининг тузилиши, оламдан ўтганларни ётқизиш тартиби масалаларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Миллий истиқлолнинг илк йилларидан бошлаб, ўтган асрларда воҳа аҳолисининг оламдан ўтганларни дафн қилиш маъросимларини ўтказиш борасидаги йўлга қўйилган хатолардан воз кечилиб, ўтганларни эсга олиш, қабристонларни ободонлаштириш масалаларига катта эътибор қаратилди.

Шаҳар ва шу номдаги қабристон Қорақалпоғистон Республикаси пойтахти Нукус шаҳридан 14 км шимоли-ғарбда кичик табиий тоғ тепалигида жойлашган. Аҳоли яшаш манзили ва қабристон шаҳар аҳолисининг бир қисми Сирдарёнинг қуйи оқимидан кўчиши натижасида вужудга келган ҳамда XI асргача фаолият кўрсатган Кердар минтақасининг бир қисмидир [Гудкова А.В. -Ташкент, 1964. –С. 83]. Ушбу минтақанинг моддий маданияти ўзига хослиги билан Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган бошқа ривожланган ўрта асрлар қабристонлари синхрон дафн маданиятлари орасида ажралиб туради.

1960-1962, 1964 йилларда А.В.Гудкова [Гудкова А.В. -Ташкент, 1964. -С. 82] томонидан археологик тадқиқотлар олиб борилган ва бир қанча краниологик, остеологик материаллар тўпланган. Қабр қазилар ишлари 1968 йилда ЎзР ФА Қорақалпоғистон филиали археологик жамоаси томонидан давом эттирилган. Улар томонидан олинган краниологик ва остеологик материаллар асосида Т.К.Ходжайов [Ходжайов Т.К. Ташкент. 1973. –М. 63-101] томонидан 1971-1973 йилларда аҳоли антропологияси ўрганилган.

2006-2007 йиллар мабойнида мусулмон қабрларидан 157 киши, шу жумладан 75 та эркак, 35 та аёл, 4 та жинси номаълум инсонлар (асосан 15-19 ёш) ва 43 та болалар қабр қурилмалари ўрганилиб, Т.Х.Ходжайов томонидан ёш ва жинси аниқлаш ишлари олиб борилган [Гудкова А.В., Ягодин, В.Н. №5. 1961. -С. 49-58.].

IX-XI асрларда Тўққалъа манзилгоҳида яшаган аҳоли қатлами аввалги даврдаги Зардуштийлар қабристони ҳудудида ўз қариндошларини дафн этишни давом эттириб келишган. №IV ва №V қазилмаларида олиб борилган тадқиқотлар натижасида фақат 62 та қабр, шу жумладан ёш болалар қабрлари ҳам аниқланган (19-20 расм). Бундан ташқари, шарқий ҳовлининг шимолий-шарқий деворини тозалаш пайтида, девордан ташқарида бир вақтнинг ўзида иккита мусулмон қабр топилган. Қабрларнинг тартибини, қисман оғишларига қарамай, бир хил деб ҳисоблаш мумкин. Аҳоли ушбу қабрларда жасад жойлаштириш

мақсадида кириш жойига тўртбурчак шаклда 26-30x26-30X6-8 см хажмдаги пишган ғиштлардан фойдаланишган [Гудкова А.В. Ташкент, 1964. -С. 80-92., Рахимов Ш.Б. {IJRD}., volume:5\issue: 10\october 2020., 321-327]. Қабрнинг баландлиги 2 дан 6 қаторгача пишган ғиштлар билан камдан кам ҳолатда эса хом ғишт таҳлампидан иборат. Унинг ичида кенглиги 30 см-0,5 м ва чуқурлиги 0,5 м гача бўлган ўзига хос хона мавжуд бўлиб, биз одатдагидек бу тузилмани ислом даври мусулмон аҳоли қабрлари деб атаймиз. Қабрлар 47X26X5 см ўлчамдаги ғиштлар билан қопланган, улар оҳаксиз текис ётқизилган, баъзан катта ғиштлар қабр қопламасига, айниқса унинг шифт қисмига ишлатилган. Қабрлар лой тупроқ билан тўлдирилган. Айрим ғишт қабрлар чуқурдан юзага чиқиб кетганини кўришимиз мумкин. Демак, бундай ҳолатда, чуқур қабр камерасига тўғри келади. Камдан кам ҳолатларда, у мутлақо қазилмаган ва қабр ер юзасида қолдирилган. Бунинг натижасида ҳозирги замонавий мусулмон сағанани эслатувчи тузилма пайдо бўлган. Шунга ўхшаш камдан-кам ҳолларда, кўмиш тор тупроқли қабр камерасида амалга оширилган бўлиб, қабр тўсиқ билан ўраб олинган. Болаларни дафн қилиш ҳудди шу тарзда амалга оширилган. Жуда ёш болалар учун улар бир нечта ғишт билан қопланган ерга ўрали гўр қазилган билан чекланишган. Барча очилган қабрларда скелет тўлиқ анатомик тартибда жойлаштирилган. Жасад асосан ўнг томонига яъни ёнбош тарзда чўзилган ҳолатда ётқизилган, баъзан оёқлари биров букилган, бош чаноғи шимоли-ғарбий томонга, юзи жануби-ғарбий томонга йўналтирилган. Ҳамма дафн тартиблари битта бўлиб, гўдак аёл билан дафн қилинган жой бундан мустаснодир. Қабрларда инвентаризация мавжуд эмас. Фақат битта қабрда оддий ортикча оро берилмаган матонинг кичкина изи топилган ҳолос. Қабрлар кўпинча бир-бирининг устига қурилганлиги, баъзан ҳатто уч босқичда эканлигидан ҳам далолат беради. Бундай ҳолатда, эски қабрлар ўрнига янги қабрларни жойлаштириш жараёнида жасад суяклари вайрона ҳолатга келиб қолиши табиий. Қабрнинг қатламланиши шундан далолат берадики, қабрлар қурилган пайтда унинг ичи аллювиал тупроқ билан тўлиб қолганлигидандир. Тупроқ уюмларига кўмилган қабрлар, қайсидир маънода гипс билан қопланган ва ҳеч қандай дафн ускуналарисиз лой ғишт ишлатилган. Эски қабрларни йўқ қилиш усулининг умумий ўхшашлиги билан уларнинг йўналиши ҳам жуда бошқача бўлган бўлиши ҳам мумкин. Бундай қабрлар Байрамали қабристонидан ҳам маълум бўлиб, улар оссуарий дафн қилинган жой билан бир-бирининг устига жойлашган. Қадимги Сариқа ва Кесмачи манзилгоҳида стратиграфик жойлашуви бўйича шунга ўхшаш қабрлар XII - XIII асрларга оид бўлган. Афросиёбда олиб борилган қазилмалар жараёнида ўрганилган XII - XIII аср бошларига оид қабрларда ҳам кузатилади [Кабанов С.К., Филанович М.И., Урманова М.Х. Ташкент. 1974. –С. 63-83., Рахимов Ш.Б. Самарқанд-2020, -Б. 118-120]. Ўрта асрлардаги Қува қабристонларида ҳам XII - XIII асрларга оид қабрларда дафн этилишига айнан ўхшаш [Булатова В.А. Ташкент. 1965. –С. 115]. Юқоридаги барча ҳолатларда, танишиш билвосита маълумотларга асосланган, чунки қабрларда инвентаризация мавжуд эмас. Тўқ-қалъа қабрларидаги жасадлар жойлаштириш тартибига тўғридан-тўғри ўхшашлик Миздахкон қабристонидagi қабрларда ҳам кўзга ташланади. Бу ерда хронологик кетма-кетликда учта қабр тури аниқланган. Тўқ қалъа қабрларига тўлиқ мос келадиган қабр услуби IX-асрларга оид.

Миздахкон қабристонида бу типдаги баъзи қабрлар ғиштларнинг устки юзаси билан конвекс қовурға шаклида қопланган. Ғиштнинг ушбу шакли бошқа ҳар қандай фойдаланишда истисно қилинади. Улар махсус тайёрланган. Ерга ғишт қабрни қуришнинг умумий принципи дафн хонаси эканлигини таъкидлаш лозим, чунки юқорида баён қилинган ғиштли хона пойдеворидаги қурилиш техникасига жуда ўхшаш. Бу тасодиф соф расмий бўлиши ҳам мумкин. Хоразмда ислом динини қабул қилган шимолий аҳолиси қадимги дафн тартиби қолдиқлари ўзгарган шаклда сақланиб қолган. Қайд қилинган барча ўхшашликлар марҳумнинг Қибла томон йўналиши, Тўқ-қалъа жасадлари эса дафн этилган қабрлар ривожланган феодализм даврига бориб тақалишини ва мусулмонларга тегишли эканлигини ҳамда уларни IX – XII асрларда тасвирланган аҳоли манзилгоҳлари билан боғлиқлигини билдиради. Пишган ғиштлар юқори қатламдаги аҳоли манзилгоҳларида кўпроқ ишлатила бошланган. Демак, ушбу антропологик турга энг яқин ўхшашлик Жанубий Хоразмда IX – XII

асрлардаги Норинжон бобо қабристонидаги қабрларда ҳам кузатилади [Ходжаниязов Г., Юсупов М.А. 1999. –С.78-79.]. Қабрлардан олинган бош чаноклар кўпроқ аралашган сифатида тарихий манбаларда ўз аксини топган.

Хулоса қилиб айтганда, Тўқ қалъа археологик ёдгорликлари мажмуасининг аҳамияти, эрамининг XI-асрларигача, бир вақтнинг ўзида бир-биридан фарқ қиладиган жуда кўп кизикарли нарсалар билан чекланиб қолмаган, чунки олинган маълумотлар Хоразмнинг шимолий тарихидан ташқарида бўлган кўплаб муаммоларни кўтаришга имкон беради. Делтада, Тўқ қалъадан ташқари, барча тасвирланган даврлар учун бошқа тегишли қабр ёдгорликлари мавжуд. Бинобарин, Тўқ қалъа Хоразмнинг шимолида содир бўлган умумий жараёнлар ва ҳодисаларни акс эттиради деб тахмин қилишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Булатова В.А. Некрополь X-XI вв. в Куве // ИМКУ. Вып. 6. Ташкент. 1965. –С. 115
2. Гудкова А.В. Ток-кала. Ташкент, 1964. Стр. 80-92
3. Гудкова А.В., Ягодин, В.Н. Археологические исследования на городище Ток-кала в 1959 году//Общественные науки в Узбекистане, № 5. 1961. –С. 49-58.
4. Кабанов С.К., Филанович М.И., Урманова М.Х. Раскопки части жилого массива IX-XI вв//Афрасиаб. Вып. III. Ташкент. 1974. –С. 63-83., Рахимов Ш.Б. Ўрта асрларда Хоразм аҳолисининг дафн иншоотларига доир//ЎЗР ФА Миллий археология маркази Я.Ғуломов номидаги Самарқанд археология институти., Ўзбекистон ва Марказий Осиё жаҳон цивилизацияси тизимида, ҳалқаро илмий конференция материаллари., Самарқанд-2020, -Б. 118-120.
5. Рахимов Ш.Б. Grave structures of the population of the lower part of the Amudarya in the islamic period.(On the example of archeological monuments of IX-XIII centuries)//EPRA International journal of Research and development {IJRD}., volume:5\issue: 10\october 2020., 321-327
6. Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. С.Р.Рўзимбоев таржимаси. Ур ДУ ноширлик бўлими. Урганч-2018. 348 бет.
7. Трофимова Т.А. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии//МХЭ. В.2. М. 1959. –С. 176.
8. Ходжайов Т.К. К антропологии населения Ток-калы (Древний Дарсан)//Антропология и культура Кердера. Ташкент. 1973. –М. 63-101.
9. Ходжайов Т.К. Краниологический материал второй половины VIII-X вв. из Токкалы//ВКФ, 1971, №2. -С. 68-72.
10. Ходжайов Т.К. Краниологический материал второй половины VIII-X вв. из Токкалы//ВКФ, 1971, №2. -С. 68-72.
11. Ходжаниязов Г., Юсупов М.А. Наринджан - уникальный памятник средневековья//Вестник ККО АН РУз. №3. 1999. -С.78-79.
12. Яблонский Л.Т. Некрополи древнего Хорезма. Археология и антропология могильников. М. 1999.-С. 356.

УЎК 93/94

XX АСРНИНГ 20-ЙИЛЛАРИДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ КАДРЛАР СИЁСАТИ

О.Р.Рашидов, проф., DSc, Тошкент молия институти, Тошкент

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон ССРда совет бошқарувидаги кадрлар сиёсати ўрганилган. Муаллиф томонидан совет бошқаруви даврида Марказ томонидан миллий сиёсий раҳбарлар фаолиятига ишончсизлик билан қаралиши, уларнинг ишларига асоссиз аралашувларнинг бўлиши ҳамда улар кучли назорат остига олинганлиги ёритилган.

Калит сўзлар: Партия, большевик, миллий зиёлилар, жадиидчилик, миллатчилик, шовинизм, маҳаллийлаштириш, гуруҳбозлик, русийзабон, пролетариат.

Аннотация. В статье изучается деятельность правительство большевиков Туркестанской АССР в области национальной политики. Автором освещается, что при советской власти Центр с недоверием относился к деятельности национальных политических лидеров, наличию необоснованного вмешательства в их дела, в которых они жестко контролировались.

Ключевые слова: Партия, большевик, национальная интеллигенция, джадидизм, национализм, шовинизм, локализация, кампанейщина, русскоязычный, пролетариат.

Abstract. In the article activity the government of Bolsheviks Turkestan ASSR in the field of national policy is studied. The author lights the period of the Soviet management, her mistrust to local heads both groundless intervention, and rigid control of the Center.

Key words: Party, bolshevik, national intelligentsia, Jadidism, nationalism, chauvinism, localization, group ideology, rusophone, proletariat.

Кириш. Туркистон минтақасида совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ТАССР, БХСР, ХХСР ва кейинчалик Ўзбекистон ССРда большевикларнинг маҳаллий кадрлар орасига нифоқ солиши ва уларнинг бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйилиши советча бошқарувнинг ўзига хос хусусияти эди. Бунинг оқибатида бошқарув тизимида фаолият юритган миллий раҳбар кадрлар уч гуруҳга ажралди. Биринчи гуруҳга Марказ топшириқларини бажариш билан биргаликда миллий манфаатларни унутмаган ҳолда иш олиб борган раҳбар кадрларни киритиш мумкин. Улар бошқарувда бой тарихий анъаналарни сақлаб қолиб, уни миллий руҳда ривожлантириш, шу билан биргаликда большевиклар тажрибасининг керакли томонини ўзлаштириш орқали уни ҳаётга татбиқ қилиш тарафдори бўлдилар. Ушбу гуруҳга кирган маҳаллий коммунистлар юрт келажаги йўлида мустамлакачилик тузумига қарши бўлган яширин ташкилотлар билан ҳам алоқа боғлаб турганлар. Иккинчи гуруҳ миллий манфаатларни унутган ҳолда, большевиклар миллий сиёсатидан оғишмасдан, Марказ топшириқларини сўзсиз бажариб келган маҳаллий коммунистлардир. Улар большевикча ғояларнинг асл моҳиятини тушуниб етмадилар ҳамда коммунистик партия олдидаги садоқатларини намоён этдилар. Учинчи гуруҳни эса большевиклар миллий сиёсатига муҳолифатда бўлган раҳбар кадрлар ташкил этди. Ушбу гуруҳга кирган кадрлар ўз навбатида иккига ажралди: 1) Мамлакат ҳудудида яшаб, бошқарувни ислоҳ қилиш ва ундан большевикларни суриб чиқариш ҳаракатида бўлган, мавжуд тузумга яширин муҳолифатда бўлган кадрлар; 2) Большевиклар ғояларига муросасиз муносабатда бўлиб, мустамлакачилик сиёсатининг асл моҳиятини ошкор этган ҳолда ватанни тарк этган муҳожир кадрлар. Булар мамлакат ичидаги яширин муҳолифатчилар, қисман ўз ғояларига маслакдош бўлган маҳаллий коммунистлар билан ҳам алоқа боғлаб турдилар.

Асосий қисм. 1925 йилнинг 6-12 февралда Бухорода бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартиясининг I таъсис съездида Ўзбекистон КП(б) ташкилий жиҳатдан расмийлаштирилди. Ўзбекистон КП (б) ташкил этилган дастлабки йилларда унинг таркибида 20 мингга яқин коммунист бўлиб, улар ўзбеклар (42,16 фоиз), қорақалпоқлар (0,01 фоиз), руслар (40,43 фоиз), татарлар (3,53 фоиз), қozoқлар (1,45 фоиз), тожиклар (3,42 фоиз), қирғизлар (1,02 фоиз) ва бошқалардан иборат бўлган [1]. Компартия республикада совет бошқаруви тизимида фаолият юритаётган кадрларнинг ўрнини белгилаб, доимий равишда ўзининг таъсирини мустаҳкамлаб борди.

Ўзининг таркибига қўплаб коммунистларни бирлаштириган Компартия бу пайтда республикада амалда ҳокимиятни ўз қўлига олган. Большевиклар ҳар бир ходимдан партия олдида ўз садоқатини намоён қилишини хоҳлар ва унинг йўлидан оғишганлар аёвсиз жазоланган. Давлат аппарати ва партия сафларидаги Марказдан юборилган ва баъзи маҳаллий ходимларнинг хатти-ҳаракатлари туфайли мамлакат манфаати йўлида хизмат қилаётган кадрлар шубҳа остига олинган. Натижада коммунистик партия сафларида гуруҳбозлик, тарафкашлик ва ўзаро жанжаллар сунъий тарзда авж олдирилди. Масалан, шу даврда Самарқанд вилояти партия ташкилотларида бир гуруҳ билан иккинчиси ўртасида зиддиятга келиб чиқиб, ҳатто улар ўртасида отишма содир бўлган[2]. Шунингдек, Сурхондарё вилоятида ҳокимият учун партия аъзолари ўртасида очикчасига кураш бошланиб кетган. Вилоят ижроия қўмитаси раиси Исохўжаев жиноят қидирув бўлими бошлиғига Сурхондарё вилояти партия комитети (обкоми) секретари А.Каримов устидан яширин кузатув уюштиришни топширади. ГПУ томонидан тез орада бу махфий ҳолатлар очиқ ташланиб, айбдорлар жазоланади. 1925 йил сентябрида бўлиб ўтган Ўзбекистон КП(б) МК IV пленумида В.И.Иванов “ўз ишига совуққон бўлган кишиларга нисбатан шафқатсиз бўлишимиз, бошқалар ишини енгил-елпи

олиб бориш мумкин эмаслигини ҳис қилишлари учун баъзиларни ҳатто ўлдиришга мажбур бўламиз” деган эди [3].

Давлат идораларининг маҳаллийлаштирилиши жараёни бораётган бир вақтда ҳам Марказдан жўнатилган раҳбарларнинг маҳаллий кадрларга бўлган муносабати ўзгармади. Мазкур соҳадаги энг катта муаммолардан бири европа миллатига мансуб ходимларнинг маҳаллий кадрларга ишончсизлик билан қараши ва уларнинг эркин фаолиятига тўсқинлик қилиши бўлди. Бундай ҳолат давлат бошқарувининг юқоридан то қуйи бўғинигача бўлган барча тизимида ўзининг аксини топганди. 1925 йил 1 августда Ўзбекистон ССРда давлат аппаратининг жамиходимлари 1523 нафар бўлиб, шундан фақат 201 нафари, яъни 16,5 фоизи ўзбек бўлган. 201 кишининг 34 фоизи масъул шахс, 18 фоизи техник ходим, 6 фоизи мутахассисларни ташкил этган. Шундан партия ва совет раҳбар ходимлари жами 173 нафар бўлиб, 38 нафари ёки 22 фоизи ўзбеклар бўлган. Ўзбеклаштириш ҳолати шу вақтда марказий хўжалик аппаратларида 27,8 фоизни ташкил этган [4].

Баъзи муассасаларда фақат европа миллатига мансуб хизматчилар ишлаганини, маҳаллий миллатга мансуб ходимларнинг турли-туман баҳоналар билан ишга қабул қилинмаганлигини кўриш мумкин. Масалан, Тошкент янги шаҳар ижрокўми маҳаллий ишчиларни хизматга олмаган. Смета тузилганида тажрибачилар харажатиининг ҳисобга олинмагани баҳона қилиниб, ишга қабул қилишнинг имкони йўқлиги қайд этилган [5].

1925 йил 4–5 октябрь кунлари Ўзбекистон ССР МИКнинг 3-сессиясида давлат аппаратининг қуйи бўғинида совет бошқарувини мустаҳкамлаш, маҳаллийлаштириш ишлари, иш юритишда маҳаллий тилларнинг ўрни ва камсонли миллатларнинг аҳволи каби масалалар муҳокама қилинган. Бунда А.Икромов Ўзбекистон ССР МИК фаолиятига бағишланган ҳисобот маърузасида давлат аппаратининг қуйи бўғининг советлаштириш ва собиқ Бухоро республикаси совет органларида “ёт элементлар” фаолиятига тўхталган. Мазкур йиғилишда маҳаллий кадрлардан бўлган Ҳакимбоев маърузачининг баъзи сўзларига эътирозли тарзда фикр билдиради. У собиқ БХСРда фаолият кўрсатган миллий кадрларни ёт элементлар сифатида аташ мақсадга мувофиқ эмаслигини совет аппаратида маҳаллий кадрларнинг етарли даражада тайёрланмаганлиги билан изоҳлайди [6].

Большевиклар совет бошқарувидаги маҳаллий кадрларнинг бирлигига путур етказиш ҳамда улар ўртасида кескинлик вужудга келтиришга уринарди. Айниқса давлат аппаратидаги маҳаллий кадрларнинг обрўсизлантирилиши, уларга кучли босим ўтказилиши мамлакатда олиб борилаётган “ислохотлар”нинг кўплаб хатоларга йўл қўйишига олиб келди. Бундай ҳолат эса совет бошқарувида қарши норозилик ва эътирозларни келтириб чиқарди. 1925 йил 19–22 ноябрда Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети пленумида миллий раҳбар ходимлардан 18 киши “Дўстона ва самарали ишлаш учун тоқат қилиб бўлмайдиган шароит юзага келганлиги муносабати билан бизни Ўзбекистондаги ишдан бўшатиб, РКП(б) МК ихтиёрига жўнатишингизни сўраймиз. Агар лозим бўлса, сабабини янада муфассалроқ баён қилишимиз мумкин” [7] мазмунидаги ариза ёзадилар. 1925 йил 22 ноябрда II умумўзбек партия курултойида Ўзбекистон партия ташкилоти котиби В.И. Иванов сўзга чиқиб, республикани большевиклаштириш, партия ташкилотларида ленинча ўзакни юзага келтириш учун қурбонлар беришдан бошқа йўл йўқлигини уқтириб ўтган [8].

1927 йилнинг 12 сентябрида Марказий ўзбеклаштириш комиссияси томонидан Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети масъул котиби Ароцкерга 1118-рақамли махфий топшириқ ҳамда унинг кўчирмаси ЎзССР МИК ва ХКСга юборилади. Бунда қуйидагилар келтирилган: Ўзбекистон ССР МИК қошидаги Марказий ўзбеклаштириш комиссияси ушбу билан маълум қиладики, Бутун Иттифоқ Коммунистик партиясининг Ўрта Осиё бюроси 12-пленуми қарорининг 13-моддасида давлат аппаратини соддалаштириш ва тўғри йўлга қўйиш ишларини ўтказадиган вақтда давлат идораларига ҳамда ишлаб чиқаришга жалб қилинган маҳаллий кадрларнинг сақланишига алоҳида диққат қилиш яъни назоратда тутиш кўрсатиб ўтилган. Ҳозирда аксарият идораларда ушбу моддани асос қилиб олиб, ерли миллат ишчиларини ишдан бўшатиб юбормоқдалар. Булар Ўзбекистон ССР Ишчи-деҳқон назорат халқ комиссарлиги, Молия халқ комиссарлиги, Ер ишлари халқ комиссарлиги,

Марказий Ижроия Қўмитаси ва бошқалар[9]. Дарҳақиқат, большевиклар томонидан давлат идораларини маҳаллийлаштириш сиёсати ҳаётга татбиқ этилган бўлса-да, бу чекланган тарзда амалга оширилди. Марказ бошқарувни тўлақонли равишда маҳаллий миллат вакилларига бериш ниятидан йироқ эди.

Серго Оржоникидзе 1927 йил декабрь ойида бўлиб ўтган ВКП(б)нинг XV қурултоида сўзлаган нутқида Ўзбекистондаги Шўро ҳокимияти бошқарув аппаратининг 61,9 фоизини руслар, фақат 24,7 фоизини ерли миллат вакиллари ташкил этганлигини тан олиб айтишга мажбур бўлган эди[10]. Бунинг тасдиғи сифатида Ўзбеклаштириш комиссиясининг 1927 йил ҳисоботида келтирилган барча комиссарликлар ва бошқармаларда фаолият юритаётган ходимлар ичида маҳаллий кадрлар салмоғига тўхталиш жоиздир. Жумладан, ЎзССР Марказий ҳисобот бошқармасида 80 нафар умумий ходим бўлиб, шундан 1 нафар маҳаллий еврей (яхудий) ўзбек тилида иш юритган. ЎзССР Молия халқ комиссарлиги марказий аппаратида 207 нафар ходимдан 22 нафари ўзбек бўлиб, ўзбеклаштириш 10,6 фоизни ташкил этиши, иш юритиш эса 100 фоиз рус тилида олиб борилаётганлиги қайд этилган [11]. ЎзССР Ички ва ташқи савдо халқ комиссарлигида 52 нафар ходимдан 2 нафари ўзбек бўлиб, улардан бири комиссар, иккинчиси коллегия аъзоси ҳисобланган[12]. Ўзбекистон Ижтимоий таъминот халқ комиссарлигида 13 нафар ходимдан 3 нафари маҳаллий кадрлар бўлиб, улар комиссар, комиссар ноиби ва таржимон бўлган [13]. Ўзбекистон адлия халқ комиссарлиги марказий аппаратида штат бўйича 37 нафар ходимдан 6 нафари ўзбек бўлиб, маҳаллий кадрларнинг салмоғи 16 фоизни ташкил этган [14]. Юқорида келтириб ўтилган маълумотлардан кўринадики, марказий бошқарув органларида маҳаллий кадрлар биринчи ва иккинчи раҳбар лавозимини эгаллаган бўлса-да, штат таркибида маҳаллий ходимларнинг салмоғи жуда паст бўлган.

1928 йил 31 майда Бирлашган Давлат сиёсий бошқармаси (ОГПУ) томонидан Бутуниттифоқ Коммунистлар (большевиклар) партияси Марказий Комитетига юборилган Ўзбекистондаги сиёсий кайфият тўғрисида маълумотлар берилган “Ўзбек интеллигенцияси орасида шовинизмнинг ривожланиши ва ўсиши ҳақидаги агентуранинг ҳужжатли маълумотлари” номли ҳисоботда маҳаллийлаштириш, панўзбекизм, антисовет тарғиботи ва бошқа масалалар кўриб чиқилади. Ушбу ҳисобот материалларида маҳаллийлаштириш масаласига миллий матбуотнинг муносабати ҳам ўрганилган. Жумладан, “Муштум” журналида келтирилган мақолада шундай дейилган: “Ўзбек давлат киносида бор-йўғи 1та қоровул ўзбек. Гарчи маҳаллийлаштириш фавқулудда масала бўлса ҳам лекин унга интилсанг миллатчилик айбини оласан...” [15].

Маҳаллийлаштириш ишлари етарлича назорат қилинмаганлиги ва баъзи европа миллатига мансуб раҳбарларнинг эътиборсизлигини оқлаш мақсадида Россия коммунистлар партияси Ўрта Осиё бюросининг бошлиғи Зеленский шундай деган эди: “Кўп ўртоқлар маҳаллийлаштириш деганда бутун идора ишларини ерли халққа топшириш деб, ёки уларнинг ҳукумат аппаратида миқдорида муносиб суратда қатнашишлари деб англайдилар. Бу усулда маъно бериш миллий шовинизм кўринишидан бошқа нарса эмас. Маҳаллийлаштириш ҳукумат аппаратини ерли халқ манфаатига яқинлаштиришдан бошқа нарса эмас. Бу яқинлаштиришга руслар томонидан ерли халқ тилини ўрганиш йўли билан ҳам эришиш мумкин”[16]. Демак, совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган миллий сиёсатида янги ҳисобланган давлат идораларини маҳаллийлаштириш масаласи ҳам большевиклар фойдасига хизмат қилиши белгиланган эди.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистондаги совет партия ва хўжалик раҳбарлари Марказ буйруқларини бажаришга мажбур қилинди. Натижада миллий етакчилар бундай шароитда миллий масалада адолатли ва холис сиёсат юритишда ожиз қолиб, большевиклар партиясининг ижрочиларига айланишди. Давлат идораларини маҳаллийлаштириш жараёнида Марказдан жўнатилган “тажрибали” кадрлар ва русийзабон раҳбар ходимлар томонидан қанчалик тўсқинликлар бўлишига қарамасдан миллий кадрлар соҳани ижобий томонга силжитиш учун астойдил курашдилар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбек Совет Энциклопедияси. 13-жилд. – Т.,1979. –Б.501.

2. Ҳайдаров М. Ўзбекистонда совет давлати бошқарув тизими: шаклланиши, босқичлари ва моҳияти (1917–1941 йиллар). – Т.: Abu matbuot-konsalt, 2012. – Б.133.
3. Қатагон қурбонлари хотираси давлат музейи архиви, 2040-ҳужжат, 3-варақ.
4. Норжигитова Н. XX асрнинг 20 – 30 - йилларида Ўзбекистонда сиёсий элитанинг миллий таркиби // “Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар: тарих ва ҳозирги замон” мавзусидаги илмий – амалий анжуман материаллари. – Т., 2003. – Б.127.
5. Мурод Н. Ерлилаштиришдаги ички кўринишлар // “Қизил Ўзбекистон”. 1925 йил 7 сентябр. 219-сон.
6. Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 2400-иш, 53-варақ.
7. Ўзбекистонда XX асрнинг 20 – 30-йилларидаги сиёсий ва ижтимоий жараёнлар (Архив ҳужжатлари ва бошқа материаллар асосида). – Т.: Navro'z, 2014. – Б.3.
8. Қатагон қурбонлари хотираси давлат музейи архиви, 2040-ҳужжат, 3-варақ.
9. Ўзбекистон ПАА, 58-фонд, 4-рўйхат, 494-иш, 46-варақ.
10. Jo'raev N, Karimov Sh, O'zbekiston tarixi. O'zbekistonsovet mustamlakachilik davrida. Ikkinchi kitob. – Т.: Sharq, 2011. – В.350.
11. Ўзбекистон ПАА, 58-фонд, 4-рўйхат, 592-иш, 46-варақ.
12. Ўзбекистон ПАА, 58-фонд, 4-рўйхат, 592-иш, 45-варақ.
13. Ўзбекистон ПАА, 58-фонд, 4-рўйхат, 592-иш, 44-варақ.
14. Ўзбекистон ПАА, 58-фонд, 4-рўйхат, 592-иш, 48-варақ.
15. ЦК РКП (б) – ВКП (б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918–1933 гг. Сборник документов. – Москва.: РОССПЭН, 2005. – С. 577.
16. Жунай. Туркистонда ерлилаштириш // “Yaq Turkistan”. 1930 январь №.1. – Б.8. Нашрга тайёрловчи Ayaz Tahir. 1-cild (1-13 sayilar). – Istanbul. 1997.

УЎК 93/94

**МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА НАВОИЙ ВИЛОЯТИДА АЁЛЛАР
ЖИНОЯТЧИЛИГИГА ҚАРШИ КУРАШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР**
Д.М.Рўзиева, PhD, доц.в.б., Навоий давлат педагогика институти, Навоий

Аннотация. Ушбу мақолада хотин-қизлар ўртасидаги ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликнинг олдини олиш бўйича маҳалла мутахассислари, хотин-қизлар қўмитаси ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари томонидан олиб борилган профилактик саъй-ҳаракатлар, амалга оширилган ишлар фаолияти таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: хотин-қизлар, жиноятчилик, профилактика, ҳуқуқбузарлик, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган, хотин-қизлар қўмитаси, маҳалла.

Аннотация. В данной статье анализируются профилактические усилия, мероприятия по работе, проводимой районными специалистами, женским комитетом и сотрудниками правоохранительных органов по предупреждению правонарушений среди женщин и профилактике преступности.

Ключевые слова: женщины, преступность, профилактика, правонарушения, правоохранительные органы, комитет женщин, район.

Abstract. This article analyzes the preventive efforts, the activities of the work carried out by neighborhood specialists, women's Committee and law enforcement officers on the Prevention of violations among women and the Prevention of crime.

Keywords: women, crime, prevention, trespass, law enforcement agency, women's committee, neighborhood.

Жамиятнинг, давлатнинг эртаси бевосита халқнинг келажаги бўлмиш ёш авлодни дунёга келтириб, тарбиялаётган аёлларнинг қўлидадир десак муболаға бўлмайди. Аммо, юртнинг эртаси бўлмиш фарзандларини тарбия қилаётган оналар ҳамда жамиятда ўз ўрнини топиши керак бўлган қизлар ҳақида сўз борганда жиноятчи сўзини уларга нисбатан қўлланиши, жуда аянчли ва оғрикли юқдир.

Жиноятчиликни жинсий белгига кўра фарқлаш, ҳеч шубҳасиз, ўринлидир, чунки аёллар жиноятчилигининг миқдор кўрсаткичлари ҳам, сифат кўрсаткичлари ҳам эркақлар жиноятчилигидан фарқ қилади.

Аёллар жинояти - бу аёллар томонидан содир этилган жиноятлар мажмуи. Аёллар жиноятчилиги – бу жиноятнинг бир қисми бўлиб, у бир қанча сифат ва миқдорий хусусиятлар,

жиноятчилик омилларини белгиловчи бир қанча шахсият хусусиятларининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шунга кўра, аёллар жиноятчилигининг олдини олиш ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида жумладан, Навоий вилоятида ҳам хотин-қизлар томонидан содир этилаётган ҳуқуқбузарликларни олдини олиш борасида бир қанча ишлар амалга оширилмоқда.

Мавжуд мактаблар, коллежлар, маҳаллаларда Ўзбекистон соғлиқни сақлаш ходимлари касаба уюшмаси тизимидаги бошланғич ташкилот касаба уюшмаси кўмитаси раислари хотин-қизларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш, хотин-қизлар ўртасидаги ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликнинг олдини олиш бўйича самарали чоралар кўриш мақсадида маҳалла мутахассислари билан ҳамкорликда маҳалла фуқаролар йиғинларида бир қатор ишлар амалга оширилган. Маҳаллаларда отинойилар, имом хатиблар, кенг жамоатчилик иштирокида йиғилишлар, семинарлар, тадбирлар ташкил этилган. Жиноятчиликка мойиллиги бўлган ёшларнинг фаолиятини доимий равишда назоратини олиб бориш мониторинги тузилиб, шу асосда назорат амалга ошириб борилган.[1]

Архив маълумотлари шуни кўрсатадики, 1996 йили Навоий вилоятида 91 та жиноят содир этилган бўлса, 1997 йили 69 тани ташкил этган. Нурота ва Навоий туманларида жиноятчилик кўпайган бўлса-да, умумий ҳолатда ёшлар ўртасида содир этилаётган жиноятларнинг камайишига эришилган. 1996 йилнинг 8 оyi мобайнида вилоят бўйича 170 та аёл рўйхатга олинган бўлса, 1997 йилнинг 8 оyi давомида эса бу рақам 162 тага камайган. Хотин-қизлар кўмитасининг бевосита аралашиш натижасида А.Сургутская ва ёш қиз Ш.Бойчаевани озодликка чиқишига кўмаклашилган.[2]

Хотин-қизлар кўмитаси ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари томонидан олиб борилган профилактик саъй-ҳаракатлар натижасида республика бўйича хотин-қизлар жиноятчилиги мос равишда 2016 йилда 5 фоизга, 2017 йилда 11 фоизга камайган бўлса, 2018 йилда 35,7 фоизга, 2019 йилнинг шу даврига нисбатан 32,7 фоизга камайишига эришилган.[3]

Бу ҳолатни Навоий вилояти мисолида Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитасининг маълумотларидан ҳам кўриш мумкин: Жиноят содир этишда аниқланган аёллар сони 2020 йилда 197 кишини ташкил этган.[4]

Шунингдек, хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида суд жараёнларида кўмита вакилларининг иштирокини таъминлаш тизими жорий этилиши натижасида 2019 йилнинг 10 оyi давомида 763 маротаба суд жараёнларида иштирок этиб, шундан 263 жиноят ва ҳуқуқбузарлик содир этган хотин-қизлар кўмита вакиллари кафиллиги асосида жазодан озод этилган.[5]

Хотин-қизлар кўмиталарининг кафиллиги, жинсий жавобгарликдан сақлаб қолиши ҳамда жиноят йўлига кирган аёлларни маънавий йўл билан тарбиялаш каби вазифалар кўмита зиммасига катта масъулиятни юклайди. Энг аввало, жиноят содир этган хотин-қизлар билан амалга ошириладиган яқка тартибдаги профилактик тадбирларни ташкил қилиш доирасида уларнинг ҳар бирига маҳаллалардаги фаол аёллар бириктирилди. Уларга тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйишлари учун бино, ер-жой, кредит олишларида ҳамда бошқа ижтимоий-ҳуқуқий масалаларда ёрдам кўрсатиш, иш билан таъминлашда кўмаклашиш чоралари кўрилмоқда. Хусусан, 2017 йилнинг 10 оyi давомида жазо муддатини ўтаб қайтган 300 нафардан зиёд аёлларга моддий ёрдам берилган, 200 нафарга яқини ишга жойлаштирилган, кўплаб аёлларга кредитлар олишларига кўмаклашилган.[6]

Навоий вилоятида 2017 йил давомида хотин-қизлар томонидан 471 та жиноят ва ҳуқуқбузарлик ҳолатлари содир этилган. Навоий, Зарафшон шаҳарлари, Кармана, Хатирчи, Учқудук туманларида ҳуқуқбузарликлар сони ортган. Жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик ҳолатларининг келиб чиқишига аввало, оиладаги носоғлом муҳит, иқтисодий етишмовчилик, ишсизлик, ўз манфаати йўлида ноқонуний ишларга қўл уриш орқали бойлик орттириш интилиш каби салбий ҳолатлар бош омиллари саналади. Бунинг олдини олиш борасида барча туман ва шаҳарларда Вилоят хотин-қизлар Кўмитаси томонидан “Маҳалламизни

жиноятчиликдан холи ҳудудга айлантирамиз”, “Хотин-қизлар ва қонун” мавзуларида тарғибот тадбирлари, учрашувлар ўтказилган. Натижада 2017 йилда 429 нафар аёл иш билан таъминланган.

Маҳаллалар, жамоатчилик назорати кенгашлари томонидан 267 та нотинч оила аниқланган. Бундай оилаларда нотинчликнинг сабаблари ўрганилиб, муаммоларнинг ижобий ҳал этилишига эришилган, натижада 164 та оилавий ажримларнинг олди олинган.[7] 2017 йилда республика бўйича айнан жамоатчилик вакиллари, Яраштириш комиссияси, “Қайноналар кенгаши” аъзолари билан биргаликда олиб борилган профилактик тадбирлар натижасида 14 мингдан ортиқ оилалардаги нотинчликлар бартараф этилди.

Республика бўйича 2017 йилнинг 11 ойи давомида 8 мингдан зиёд хотин-қизлар ўртасида жиноятчилик аниқланган. Жойлардаги хотин-қизлар фаолларининг ички ишлар тизими ходимлари билан яқин ҳамкорлиги натижасида бу кўрсаткич 2016 йилга нисбатан 14 фоиз камайган.[8]

Навоий вилоятида хотин-қизлар жиноятчилигининг таҳлили кейинги йилларда кескин камайганлигини кўрсатади. Жумладан, 2010 йилда жиноят содир этган аёллар сони 354 тани ташкил этган бўлса, 2020 йилда 197 тани ташкил этган.[9] Бунинг асосий сабаби аёлларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, уларга қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган турли тадбирларнинг ўтказилиши, аёллар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тарғибот тадбирларининг амалга оширилгани, уйма-уй юриш орқали хонадонлардаги муаммолар аниқланиб, уларга ўз вақтида кўрсатилган ёрдамлар, ҳуқуқбузарликларга мойил хотин-қизлар олдиндан аниқланиб, маҳаллий кенгаш депутатлари, раҳбар ва фаол аёлларни жалб қилган ҳолда улар билан яқин тартибда доимий равишда ишлаш тизими йўлга қўйилганлиги, зўрлик ишлатишдан жабр кўрган шахсларга ўз вақтида, манзилли ёрдам кўрсатиш ва уларни ҳимоя қилиш, ўз жонига қасд қилишга мойил ҳуқ-атвор пайдо бўлишига йўл қўймаслик ва унга эрта барҳам бериш мақсадида вилоят марказида ҳамда шаҳар ва туманларида реабилитация марказлари ташкил этилганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 11 мартдаги 44-сонли мажлис баёни билан тасдиқланган “Маҳаллаларда миллий кадриятларни мустаҳкамлаш ҳафталиги”ни ўтказиш бўйича ташкилий-амалий, маданий-маърифий ҳамда тарғибот-ташвиқот чора-тадбирлар Дастурининг ижросини таъминлаш мақсадида 2021 йилдан илк маротаба “Қизлар одоби тарғиботчиси” тадбирлари ташкил этилди.

Тадбирларда қизлар одоби энг муҳим фазилатлардан бири эканлиги, қизларга одоб ўргатиш жараёни эса узоқ давом этадиган, нафақат ота-она, балки маҳалла фаолларининг ҳам эътиборини жалб қилиши лозим бўлган кенг қамровли жараён эканлиги тарғиб этилди. Шунингдек, маҳаллалардаги энг фаол одоб-ахлоқ тарғиботчиларини аниқлаш, уларни маънавий-моддий рағбатлантиришга хизмат қилади. Танловнинг Навоий давлат кончилиги институтида ўтказилган натижаларига кўра, 1-ўринни кимё-металлургия факультети ўқитувчиси М.Муратова, 2-ўринни “Умумий физика” кафедраси доценти Л.Зоирова, 3-ўринни эса “Ҳаёт фаолияти ва хавфсизлиги” кафедраси катта ўқитувчиси Х.Ўринова эгаллади.[10]

Танлов қизларни миллий, умуминсоний, оилавий кадриятларга ҳурмат, билим олишга интилиш, одоб ахлоқ қоидалари руҳида тарбиялаш, уларга маънавий-маърифий фазилатларни сингдириш, мустақил ҳаётга тайёрлаш каби эзгу ишларга муносиб ҳисса қўшиб келаётган фаол, фидойи хотин-қизлар, муаллима ва мураббийларнинг ижобий тажрибаларини оммалаштириш ҳамда уларни муносиб рағбатлантиришга хизмат қилади. Бундай танловларни нафақат қизлар ўртасида балки аёлларимиз ўртасида ҳам кенг тарғиб қилинса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Навоий вилоятида хотин-қизлар ўртасидаги жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик ҳолатларининг келиб чиқишига оиладаги носоғлом муҳит, иқтисодий етишмовчилик, ишсизлик каби салбий ҳолатлар сабаб бўлди. Вилоят хотин-қизлар қўмитаси ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари томонидан олиб борилган профилактик саъй-ҳаракатлар натижасида аёллар жиноятчилигининг камайишига эришилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш ходимлари касба уюшмаси Республика кенгашининг Навоий вилояти

бўйича масъул ташкилотчиси Ф.И.Раҳимованинг 2018 йил 13 сентябрдаги 07/02-135-сонли хати// Навоий вилояти Хотин-қизлар қўмитасининг жорий архиви 2018 йил маълумоти.

2. Ўзбекистон Миллий Архиви, М-37 фонд, 1-рўйхат, 2559-йиғма жилд, 38-варақ.
3. Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси жорий архиви, 2019 йил маълумоти.
4. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси 2011-2020 йил маълумотлари.
5. Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси жорий архиви, 2019 йил маълумоти.
6. Маруфова Г. Ҳар бир аёл ўз ҳаётидан рози бўлиб яшасин // Халқ сўзи, 2017 йил 16 декабрь.
7. Навоий вилояти хотин-қизлар қўмитасининг жорий архиви, 2017 йил маълумоти.
8. Маруфова Г. Ҳар бир аёл ўз ҳаётидан рози бўлиб яшасин // Халқ сўзи, 2017 йил, 16 декабрь.
9. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси 2010, 2020 йил маълумотлари.
10. Навоий давлат кончилик институти хотин-қизлар Кенгаши раиси Н.Ҳамидованинг 2021 йил ҳисботи// Навоий давлат кончилик институти хотин-қизлар Кенгаши жорий архиви, 2021 йил маълумоти.

УЎК 93/94

КЎҲНА АРКДАГИ АРХЕОЛОГИК ИЗЛАНИШЛАР НАТИЖАЛАРИ

Б.П. Садуллаев, PhD, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Ш.Б. Раҳимов, PhD., Хоразм Маъмун академияси, Хива

С.У. Собиров, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Ш.З. Исмоилов, Маъмун университети, Хива

Аннотация. Ушбу мақола Кўҳна аркдаги археологик изланишлар натижаларига бағишланган бўлиб, мазкур ҳудудда XIII-XIV асрлардан тортиб то XVIII-XIX асрларгача бўлган даврларга тегишли меъморий иншоотлар ва хўжалик хоналари қолдиқлари ўрганилади ва таҳлил қилинади. Кўҳна аркдаги XVIII-XIX асрларга оид, ҳозирги кунда сақланиб қолмаган меъморий иншоотларга доир тарихий маълумотлар археологик изланишлар натижасида ўз тасдиғини топади ва ҳудуднинг тарихий топографик тараққиётини кузатишга имкон беради.

Калит сўзлар: Кўҳна арк, қабулхона, девонхона, Л.Манковская, археологик қазимиша.

Аннотация. Данная статья посвящена результатам археологических исследований в Куня Арке, а также изучены и проанализированы остатки архитектурных сооружений и хозяйственных помещений, относящихся к периоду с XIII-XIV веков по XVIII-XIX вв. Исторические сведения об архитектурных сооружениях Куня Арка XVIII-XIX веков, не сохранившиеся на сегодняшний день, подтверждены археологическими исследованиями и позволяют наблюдать за историко-топографическим развитием местности.

Ключевые слова: Куня Арк, приемный зал, канцелярия, Л. Манковская, археологический раскоп.

Abstract. This article is devoted to the results of archaeological research in Kunya Ark, as well as the remains of architectural structures and utility premises dating back to the period from the XIII-XIV centuries to the XVIII-XIX centuries were studied and analyzed. Historical information about the architectural structures of Kunya Ark of the 18th-19th centuries, which have not survived to this day, is confirmed by archaeological research and allows us to observe the historical and topographical development of the area.

Key words: Kunya Ark, reception hall, office, L. Mankovskaya, archeological excavation.

Кириш. Бизга маълумки, Хоразм воҳаси ҳудудида шаҳарсозлик маданиятининг вужудга келиши, унинг турли тарихий даврлардаги тараққиёт динамикаси Хоразмнинг қадимги даврлардан то ўрта асрларнинг сўнгги босқичларигача сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий-маданий ҳаётини тасаввур қилишга катта ёрдам беради. Ушбу масалаларни ёритишда Хива шаҳар “Ичон-қалъа” давлат музей-қўриқхонасининг “Кўҳна Арк” тарихий-археологик ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

“Кўҳна арк” Хиванинг қадимий қалъаси бўлиб, Ичан-Қалъадаги хон саройларидан бири шу ерда жойлашган. У қурилиши ва тузилишига кўра шаҳар ичидаги шаҳарни эслатади (1-расм). Арк сўзи - “Ичон-қалъа”, “подшоҳнинг шаҳар ичидаги кўрғони”, “ҳукмдорнинг қароргоҳи”, “қаср” маъноларини билдиради. Хивадаги хонлар қароргоҳининг янги бинолари

Тошховли саройи ва Нуруллабойда кўринишхоналар қурилиши қадимги хонлар қасрини Кўҳна арк номи билан аталишига сабаб бўлган. Хоннинг қароргоҳи – Аркда давлат ҳаётига тегишли сиёсий, иқтисодий, диний ва бошқа барча масалалар ҳал этилади. Аркда хон ва унинг оиласидан ташқари хонлиkning бутун бош маҳкамаси жойлашган [Худойберганов, 53 бет].

Аркнинг ғарбий томони Ичан қалъа девори ва бошқа томонлари махсус деворлар билан ўраб олинган. Аркка фақат битта йўлдан шарқий дарвозадан кирилади. Унинг ҳудуди 1 гектардан зиёдроқ майдонни эгаллаб, тўртбурчак шаклда (123х93 метр) қурилган бўлиб, баланд қалин девор билан ўралган. Арк ҳудудида ҳозир фақат XIX асрга оид бир неча бино сақланиб қолган. Аркда хоннинг уй жойлари, давлат идоралари билан бир қаторда кўринишхона (саломхона, арзхона), зарбхона, ёзги ва қишги масжид, ҳарам, аслаҳахона, ўқдори тайёрланадиган устахона, омборхона, ошхона, отхона, зиндон ва кўчқор уруштирадиган махсус майдон ҳам бўлган [Манковская, Булатова, 86 бет].

“Кўҳна Арк” тарихий-археологик ҳудудида дастлабки босқичда олиб борилган археологик қазилмалар натижасида нураган деворлар қолдиқлари ва тупроқлар тозаланди.

Ушбу ҳудудда ўтган асрнинг 90-йилларида Ш.Матрасулов бошчилигида археологик изланишлар амалга оширилган ва натижада XVIII- XX аср бошларига оид маданий қатламлар аниқланган. Ҳудудни тадқиқ қилиш жараёнида бир қатор сопол буюмлар намуналари, қурилиш чиқиндилари, меъморий иншоотлар қолдиқлари аниқланди. Археологик объект сайёҳлар учун кўргазма ҳолатига тайёрланди.

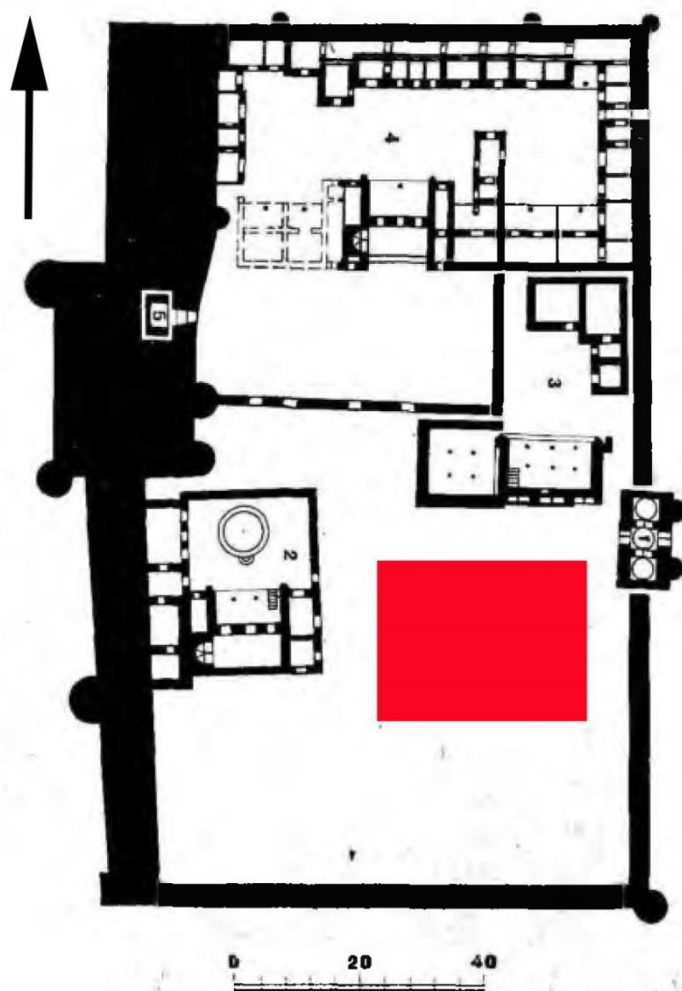
Кўҳна аркдаги археологик тадқиқотлар

Ғарбий сектор

2021 йилда Кўҳна аркнинг жануби-шарқий томонида археологик қазилма амалга оширилган ҳудудни (584 кв м) очик осмон остидаги музейга айлантириш мақсадида тадқиқотлар ўтказилди (2-расм). Мазкур ишларни амалга ошириш учун бир неча босқич талаб этилади. Археологик объектнинг марказида саҳнага олиб борувчи катта йўлак уни икки қисмга ажратади.

Бу ҳудудда қадимги меъморий иншоотлар сақланиб қолмаган. Манбаларга кўра, Кўҳна арк дарвозасидан хон

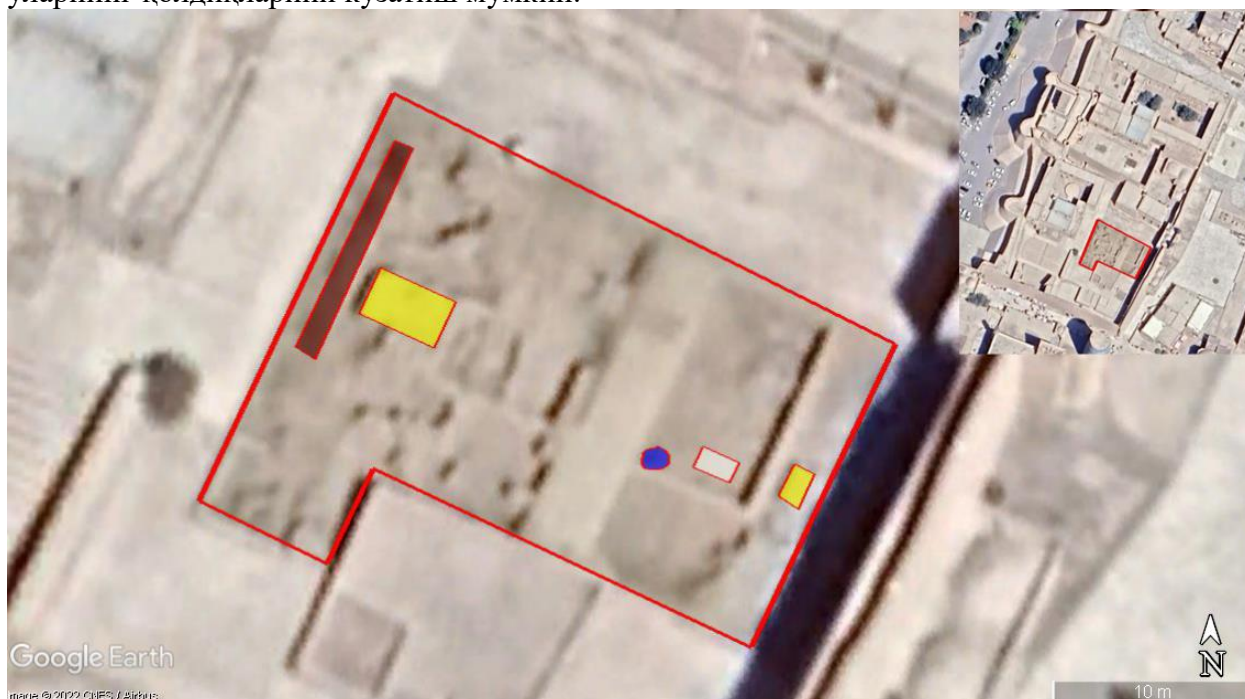
қабулхонасигача бўлган ушбу бўш майдон зич жойлашган бинолардан иборат бўлган. Бинолар учта ҳовли атрофида жамланган. Биринчисида, дарвоза олдида элчилар хоннинг қабулини кутишган, иккинчисида замбараклар жойлашган, учинчисида хон девони қарор топган [Манковская, Булатова, 86,88 бетлар]. Кўҳна Аркдаги ушбу замбараклар ҳақида 1863 йилда Хивада бўлган венгер олими Арминий Вамбери қуйидаги маълумотларни келтирган: Аркка

1-расм. Кўҳна Аркнинг тархи.

кираверишда иккита замбарак туради. Ўймакор нақшлар билан безатилган бу замбараклар, афтидан Дехлида ишланган бўлса керак” [Вамбери, 81-бет].

Мазкур қазишмалар жараёнида мана шу ҳовлиларда жойлашган иморат қолдиқлари қазишманинг ғарбий қисмида аниқланган. Бу ерда 1,3 м кенгликда пишган ғиштлардан барпо этилган, шимолдан жанубга йўналган иморат пойдевори кўзга ташланади. Деворда олти қаторли ғишт тахлами сақланган бўлиб, баландлиги 45 см гачани ташкил этади (3-расм). Ундан ғарбда пишган ғиштдан терилган пол ва унинг ўртасида ташнов (адан) жойлашган. Ушбу пол сатҳидан тушган қирқимда 1,2 м чуқурликкача ташновнинг тузилиши кўзга ташланади. Қирқимда оқава сувлар таъсирида яшил тусга кирган тупроқ қатламлари кузатилади. Ушбу топилмалар қазишманинг энг юқори, яъни шаҳар ҳаётининг сўнгги давр қатламларига тегишли бўлиб, аниқланган сопол буюмлар асосида XIX аср билан белгиланади. Афтидан, пол ва девор бир иншоотга тегишли меъморий қолдиқлар ҳисобланади. Бу ҳудудда XX асрнинг ўрталарида замонавий қурилмалар барпо этилиб, қазишма майдонининг ўртасида уларнинг қолдиқларини кузатиш мумкин.

2-расм. Қазишманинг коинотдан кўриниши

3-расм. Қазишма ғарбидаги XIX аср иншоот девори қолдиқлари ва унга тегишли пол

Шарқий сектор

Пишган ғиштдан терилган пол қолдиқлари қазишманинг шарқий тарафида арк девори яқинида ҳам кузатилади. Унинг яқинида ҳозирги замин сатҳидан 1,2 м чуқурликда XVI – XVIII асрларга тегишли кудук ҳам аниқланган (4-расм). Кудук пишган ғиштлардан барпо этилган бўлиб, ичи тупроқ билан тўлдирилган. Кудук билан боғлиқ пол сатҳида ташновлар ҳам кузатилади (5-расм). 1-1,5 м чуқурликкача ўрганилган маданий қатламларда жуда кўплаб сирланган ва сирланмаган сопол идишлар қолдиқлари аниқланган. Улар орасида хум, кўза, тоғора, коса намуналари мавжуд бўлиб, Хоразм воҳасида бундай типдаги идишлар асосан XVII – XIX асрларда кенг қўлланилган [Мамбетуллаев, Ягодин, 50-51 бетлар, 4-расм; Садуллаев, 57-59 бетлар, 3-4 расмлар]. Демак, юқори қатламда аниқланган иншоот қолдиқлари ҳам шу даврга тааллуқли бўлиб, ушбу ҳудудда манбаларда тавсифланган бинолар мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди.

4-расм. XVI – XVIII асрларга тегишли кудук

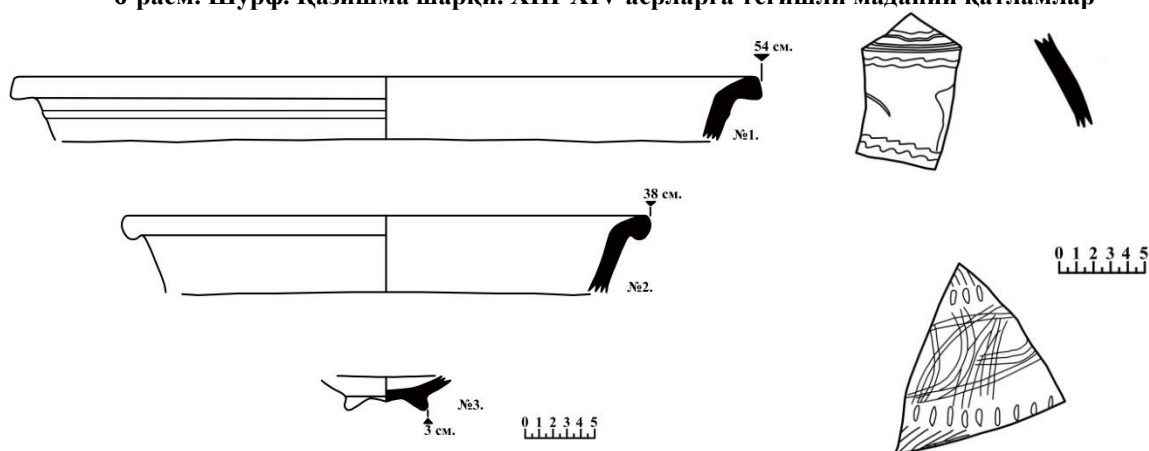
5-расм. XVI – XVIII асрларга тегишли ташнов

Қазишманинг шарқий тарафида ҳозирги замин юзасидан 1,5 м чуқурликдаги сатҳда 2 х 3 м ҳажмда шурф амалга оширилди (6-расм). Шурфда 80-90 см чуқурликкача маданий қатламлар ўрганилиб, пол сатҳи очилди. Мазкур пол сатҳида тўғрибурчак шаклидаги ўчоқ қолдиқлари аниқланиб, улар хўжалик мақсадларида фойдаланилган. Шурфда бир метр қалинликдаги маданий қатламларда кўплаб сирланган ва сирланмаган сопол буюмлар, шиша бўлаклари, мис танга қолдиқлари аниқланди.

Сирланмаган сопол буюмлар кул ранг тусда бўлиб, улар ичида кўзалар, хурмачалар, тоғоралар ва бошқа идишлар қолдиқлари кузатилади. Идишларнинг сирти тирналган ва чекма нақшлар билан безатилган (7-расм). Аниқланган сополлар ишланиш услуби, лойининг таркиби ва хусусиятига кўра, хронологик жиҳатдан XIII – XIV асрларга тегишлидир [Вактурская, 301-315 бетлар, 25-расм,3; Мамбетуллаев, Ягодин, 49, 51 бетлар, 3-расм, 26,27;]. Демак, шурфда аниқланган ўчоқлар ҳам шу даврга оид бўлиб, Кўҳна арк ҳудудида қадимги турар-жойларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ маълумотларни тақдим қилади.

6-расм. Шурф. Қазишма шарқи. XIII-XIV асрларга тегишли маданий қатламлар

7-расм. Қазишма ҳудудидан аниқланган XIII-XIV асрларга тегишли сополлар чизмалари

Хулоса. Шундай қилиб, 2500 йиллик тарихий тараққиётни бошидан кечирган Хива шаҳрида, айниқса Ичон-қалъа ҳудудида кенг қамровли стационар тадқиқотларни амалга ошириш Хоразм шаҳарсозлигининг вужудга келиши масалаларини ёритишга доир янги маълумотларни тақдим қилади. Олиб борилган археологик изланишлар Кўҳна арк дарвозасидан хон қабулхонасигача бўлган бўш майдонда XIX асрга оид, ҳозирги кунда сақланиб қолмаган хон қабулхонаси ва девонхона бинолари ҳамда ҳовлилари қолдиқларини аниқлашга имкон берди. Ушбу иншоотлар ҳақида манбаларда маълумотлар келтирилган бўлиб, археологик жиҳатдан ўз тасдиғини топади. Шарқий сектордаги шурфдан олинган маълумотлар Арк ҳудудида XIII-XIV асрларга оид хўжалик хоналари мавжуд бўлганлигига ишора беради ва бу ерда фаол ҳаёт тарзи ҳукм сурганлигини исботлайди. Ҳозирги пайтда бу ерда изланишларни давом эттириш, энг қадимги қўйи қатламларни ўрганиш Кўҳна Арк ҳудудининг тарихий тараққиёт босқичлари ва топографик хусусиятларини аниқлашда муҳим ўринни эгаллайди.

Ёдгорликда олиб бориладиган тадқиқотлар, уни ўрганилишининг истикболлари тарихий-археологик туризмни ривожлантиришда жуда катта имкониятларга эга эканлигини кўрсатди. Шу билан бирга археологик объектларда таъмирлаш ва қайта тиклаш ишларини олиб бориш, тадқиқот натижаларини замонавий туризмни ривожлантиришга йўналтириш орқали очиқ осмон остидаги янги музей экспозицияларини ташкиллаштиришда фойдаланиш мумкинлигини кўрсатди. Ўз навбатида унинг туризм маркази – Ичон-қалъа ҳудудида жойлашганлиги ҳам катта аҳамият касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX—XVII вв.) // ТХАЭЭ, т. IV. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 261-342.
2. Вамбери А. Очерки Средней Азии (дополнение к Путешествию по Средней Азии).-Москва, 1868.-363 с.

3. Мамбетуллаев М., Ягодин В.Н. К оценке хронологии и исторической динамики культурного слоя древней Хивы // ОНУ, 1986, №8. – С. 43-51.
4. Манковская Л., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. – Т.: “Гафур Гулям”, 1978. – 192 с.
5. Садуллаев Б.П. К изучению джума мечети на городище левобережного Кята // Вестник Хорезмской академии Маъмуна. №3. – 2018. – С. 54-61.
6. Худойберганов К. Хива – дунёдаги энг кўхна қалъа. – Т., 2012. – 347 б.

УЎК 902

ХОРАЗМНИНГ ЎРТА АСР ҚИШЛОҚ МАНЗИЛГОҲЛАРИ (Охунлар ёдгорлиги мисолида)

Б.П. Садуллаев, PhD, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Охунлар ёдгорлигидаги археологик изланишлар асосида Хоразмнинг XII-XIV асрларига тегишли қишлоқ манзилгоҳлари қиёсий ўрганилади. Хоразмнинг моддий маданияти Охунлар қишлоқ манзилгоҳида аниқланган сопол буюмлар, шиша идишлар ва темир буюмлар қолдиқлари асосида таҳлил қилинади. Ёдгорликнинг атрофидаги археологик кузатув ишлари ҳудуднинг тарихий топографик тараққиётини кузатишига имкон беради.

Калим сўзлар: Хива, Охунлар қишлоқ манзилгоҳи, кул ранг сопол идишлар, каптархона, Н.Н.Вактурская.

Аннотация. В данной статье на основе археологических исследований памятника Охунлар изучаются сельские поселения Хорезма XII-XIV веков. Материальная культура Хорезма анализируется на основе керамических фрагментов, стеклянных и железных изделий, найденных в сельском поселении Охунлар. Археологические наблюдательные работы вокруг памятника позволяют наблюдать за историко-топографическим развитием местности.

Ключевые слова: Хива, поселение Ахунлар, сероглиняная керамика, каптархона, Н.Н.Вактурская.

Abstract. In this article, based on archaeological research of the Okhunlar monument, rural settlements of Khorezm of the 12th-14th centuries are studied. The material culture of Khorezm is analyzed on the basis of ceramic fragments, glass and iron items found in the rural settlement of Okhunlar. Archaeological observation work around the monument allows us to observe the historical and topographical development of the area.

Key words: Khiva, Akhunlar settlement, gray clay ceramics, kaptarkhona, N.N. Vakturskaya.

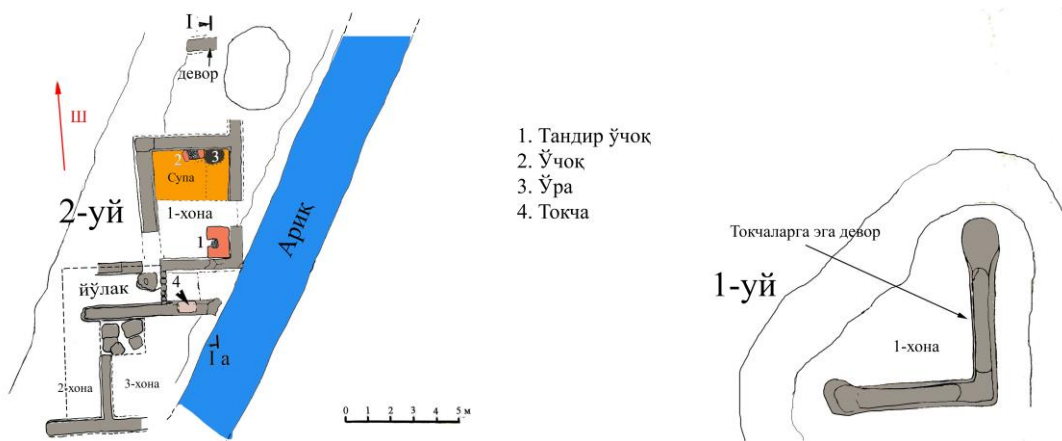
Қадим-қадим замонлардан Хоразм воҳаси атрофи унумсиз саҳролар билан камраб олинган бўлиб, «иклими ва тупроқ шароити канал ва сув иншоотлари ёрдами билан сунъий суғориш тизимини деҳқончиликнинг асоси қилиб қўйган» улкан тарихий ўлкалардан саналади. Хоразмда деҳқончиликнинг юқори маданияти жуда қадим замонларда сунъий суғориш асосида вужудга келган. Амударёнинг ўнг ва чап соҳилларида барпо этилган ирригация тармоқлари бўйлаб кўплаб микроҳоалар шаклланган. Ҳар бир микроҳоада маълум бир канални назорат қилувчи мустаҳкамланган шаҳарлар ва уларнинг атрофида бир қатор қишлоқ манзилгоҳлари мужассамлашган. Бизга маълумки, қишлоқ манзилгоҳларнинг ўрганилиши борасида Хоразм археология-этнография экспедициясининг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш лозим [Вишневская, 1963; Неразик, 1976]. Хоразм воҳасида қишлоқ типидagi манзилгоҳларнинг вужудга келиши бронза даврининг сўнгги этапларига тегишли Амиробод маданияти манзилгоҳлари мисолида кенг тадқиқ қилинган. Шунингдек, археологик изланишлар давомида архаик даврга оид 400 га яқин қишлоқ манзилгоҳлар қайд қилинган бўлса [Рапопорт, с.30], антик даврда уларнинг миқдори янада ортади. Илк ўрта асрлардан тортиб то XIII-XIV асрларгача бўлган даврда иқтисодий ўсиш сураатлари таъсирида Хоразм ҳудуди аҳолисининг кўпайиб, зич жойлашган кўплаб қишлоқларнинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Шаҳарлар атрофида ҳунармандлар маҳаллалари, шунингдек, деҳқонларнинг мустаҳкамланмаган уй ҳовлилари ҳамда деворлари кўпроқ декоратив хусусиятга эга бўлган ер

эгаларининг қаср-қўрғонларидан иборат очик манзилгоҳлар – қишлоқлар шаклланади [Толстов, 1962, с.249]. Шу жумладан, Миздахкон атрофида 12000 қўшқ бўлганлиги ўрта аср манбаларидан маълум [Извлечения из «Ахсан ат-такасим, 187-б.]. Ана шундай қишлоқ манзилгоҳлардан бири Хива шаҳри атрофида аниқланган бўлиб, янги ёдгорлик сифатида Охунлар ёдгорлиги номи билан қайд қилинди [Ходжаниязов, Садуллаев,].

Хива Ичан-қалъасидан 5 км шимоли-ғарбда Янгиобод шаҳарчаси ёнида маҳаллий аҳоли томонидан янги ерларни очиш, шунингдек қурилиш хом ашёси сифатида қум захиралари ва ғишт тайёрлаш учун қум остидаги тоза маданий тупроқдан фойдаланиш жараёнида аниқланган ушбу ёдгорлик Хоразм Маъмун академияси таркибидаги ФА-А3-Г028 шифрли “Жанубий Хоразмнинг ўрта аср шаҳарлари моддий маданият тарихи” лойиҳаси доирасида 2010-2011 йилларда тадқиқ қилинди [Матрасулов ва б.,]. Маҳаллий аҳоли томонидан бу ҳудудда олдин ҳам турли сопол идишлар, тангалар ва пишган ғиштлар қолдиқлари, қабрлар учраганлиги қайд қилинган. Топилмаларнинг ареали нафақат мазкур ҳудудда, балки унинг атрофида тахминан 20 га майдонни қамраб олган. Кузатув жараёнларида ҳозирги кунда ҳам сопол идиш қолдиқларини ер юзасида учратиш мумкин. Сопол идишларнинг тузилиши ва таркибига кўра, асосан IX-XIV асрларга оид эканлиги маълум бўлди. Маданий қатламлар қолдиқлари асосан ариқ бўйида тахминан 25-30 м масофада, 4-6 м кенгликда сақланиб қолган бўлиб қум барханлари билан кўмилиб қолган. Баъзи жойларда пахса девор қолдиқлари яққол кўзга ташланади. Ариқдан шарқ томонда 25-30 м масофада деворлари уч қаторли токчаларга эга хонанинг бурчак қисмлари сақланиб қолган. Ёдгорликнинг сақланиш ҳолати ёмон аҳволда.

Амалга оширилган тадқиқотлар давомида 2 та уй қолдиғи ўрганилди (Қазишма №1, №2, №3) (1-расм). Биринчи уй (Қазишма №1) ариқдан 25-30 м шарқда жойлашган. Қум барханларидан тозаланган бу уйда битта хонанинг (№1) фақат бурчак қисми сақланиб қолган бўлиб, деворлари асоси жуда қалин (1,3 м) ва юқорига торайиб боради. Хонанинг шарқий деворида аркасимон уч қаторли токчалар (ҳажми 25-30 см) сақланган. Деворда сомон сувоқларининг қолдиқлари кузатилади.

Ариқнинг шарқий томонида, яъни ариқ бўйида иккинчи уй қолдиғи қисман очиб ўрганилди. Бу ерда учта хона ва йўлак қумлардан тозаланди. 1-хона квадрат шаклга эга бўлиб, ҳажми 4 х 3,2 м. Деворлар қалинлиги 0,55 – 0,6 см, сақланиб қолган баландлиги 0,3 – 1,6 м. Хонага 2 та жойдан қирадиган эшик жойи (эни 1,05 ва 1,10 м) бўлган. Хонанинг ичида 2 та супа, сопол ва пахса лойдан қилинган ўчоқлар, шунингдек битта чуқурча аниқланди. Биринчи супа хонанинг тенг ярмини, яъни бутун шимолий қисмини, иккинчи супа эса жанубий-шарқий бурчакни эгаллаган. Хонадан жануб томонда узунлиги 5 м, эни 0,8 м бўлган йўлак жойлашган. Йўлакнинг жанубий деворида юқори қисми аркасимон жуда катта токча (эни 0,6 м, баландлиги 1,6 м) аниқланган. Йўлакнинг ўртаси пахса ва гуваладан қилинган пардевор билан 2 га ажратилган. Афтидан, бу жараён кейинчалик амалга оширилган.

1-расм. Турар-жойларнинг умумий тарҳи

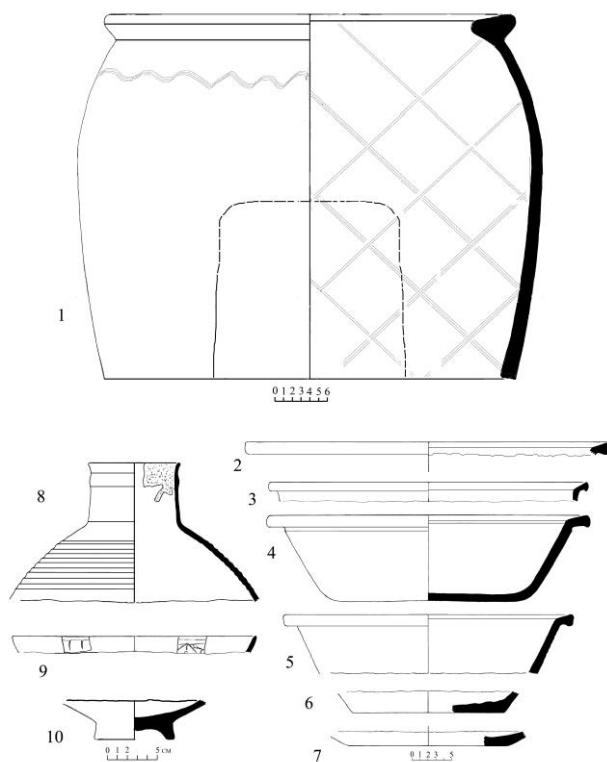
2011 йилда йўлакдан жанубда қазиш ишлари давом эттирилиб, (1-расм) яна иккита хона аниқланган, улардан бири қисман қазиб очилди. Хоналар полгача қумдан бутунлай тозаланди.

Полда сирланган идишлар, кулранг кўзалар, косалар, шунингдек, шиша идишлар парчалари қайд қилинди. Деворларнинг пойдевор қисмидаги ўлчами 1,3 м бўлиб, тепага қараб торайиб боради. Йўлак тўлиқ очилди. Хона ва йўлак полга қадар бутунлай кўчма қум билан тўлдирилган.

Топилган сопол идишлар орасида, асосан, кулранг сопол кўзалар ва тоғоралар, шунингдек, қизил рангли сопол тандир ва сирланган косаларнинг майда бўлаклари устунлик қилади. XII-XIV асрларга оид барча Хоразм ёдгорликларида ҳам шундай материаллар топилган.

Қазишмалар натижасида ўчоқлар ва ўра атрофидан бир қанча сопол идишлар қолдиклари топилди. Идишларнинг аксарияти асосан кул ранг сирланмаган сопол буюмлардан ташкил топган ва кам миқдорда сирланган идишлар ҳам мавжуд (2-расм).

Сопол ўчоқ тухумсимон шаклга эга бўлиб, яхши қорилган лойдан ишланган. Бир текис пиширилган, идиш ранги қизғиш тусда. Гардиши токчасимон бўлиб ичкари томон хиёл эгилган, диаметри 47 см. Идиш деворлари қалинлиги 1 – 1,7 см. Идишнинг ички қисми ромб шаклидаги тўрсимон, 1 дан 5 қаторгача бўлган тирналган чизиклардан ташкил топган. Ташқи томондан елка қисмида тўлқинсимон, 4-5 қаторли тирналган чизиклар билан безалган. Ўчоқнинг пастки қисмида ўтин қалайдиган, ҳажми 20х24 см ли очик жойи бўлган. Ўчоқ идиш усти сомон лой билан сувалган ва унинг устидан турли сопол идишлар синиқлари ёпилган. Ўз навбатида уларнинг устидан ҳам сомон лой билан сувалган. Афтидан, ўчоқ тандир сифатида ҳам ишлатилган бўлиши мумкин. Бундай типдаги ўчоқ-тандирлар Шовот Кат-қалъасидан ҳам аниқланган [Чунихин, 1988, 8 б].

2-расм. XII – XIV асрларга оид сопол буюмлар

Пиширилишида кул ранг ҳосил қилган катта чаноксимон идишлар ҳам сифатли ва яхши қорилган лойдан ишланган бўлиб, бундай идишларнинг гардиши, девори ва таг қисми топилган. Сирти жилоланган. Турли ҳажмдаги идишлар гардишлари токчасимон, ичкарига хиёл эгилган, диаметри 36-46 см гача ташкил қилади. Деворлари қалинлиги 0,7-1,3 см. Таг қисми текис бўлиб, унинг диаметри 19-20 см. Бу идишлар вазифасига кўра тоғора сифатида ишлатилган бўлиб, хамир қориш учун мўлжалланган бўлиши эҳтимол. Бундай типдаги идишлар Шемаха-қалъадан ҳам маълум бўлиб, XII – XIV асрларга оиддир [Вактурская, 1959, расм.25,3; 36,32]. Шунингдек, сопол буюмлар мажмуасида елка қисми эгатсимон тизмалардан ташкил топган кўза ҳам мавжуд. Сирланган идишлар жуда кам. Улар орасида косанинг

гардиши, таг қисми ва бошқа қисмлари аниқланган. Айнан ўхшаш типдаги идишлар XII – XIV асрлар манбалари орасида учрайди. Сопол буюмлардан ташқари чуқурчадан темир ўроқ ҳам топилди. Олинган манбалар ёдгорликда XII – XIII аср бошларида ва XIII асрнинг иккинчи ярми – XIV асрларда бу ерда фаол ҳаёт тарзи ҳукм сурганлигига далолат бўлади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, мазкур ёдгорлик аниқ режалаштирилган, ўзига хос токчалари билан безатилган ва ҳўжалик хоналарига эга бўлган шаҳар ташқарисидagi уй ёки кўрғон эканлигини тасдиқлайди. Бундай уйларнинг вужудга келиши, сопол буюмларнинг ва меъморий характериға кўра хоразмшоҳлар давриға тўғри келади. Айнан ўхшаш типдаги уйлар ўнг қирғоқ Хоразмнинг ёдгорликларида, асосан, Қават қалъа воҳасида аниқланган [Толстов, 1948, 159-164 б]. Шунингдек, чап қирғоқдаги Кўхна-Уаз [Неразик, 1958, 368 б] ва Замахшар ёдгорлиги атрофида, Сўзанли ва Дарёлик-кўл дараларидаги қишлоқларда ҳам шундай типдаги кўрғонлар ўрганилган [Вишневская, 1963, 54-56 б].

Бундай иншоотлар асосан тўғрибурчакли икки қаватли бинолардан ташкил топган бўлиб, деворлари жуда кўплаб токчалар билан қопланган. С.П.Толстов халқ ичида “қаптархона” деб ном олган бу уйлар ҳақида Ибн Батута маълумотларига таяниб, ҳар бир уй-кўрғон таркибига кирган, деворларида кўплаб токчаларға эга бўлган бундай хоналар меҳмонхона сифатида фойдаланилганлигини, токчалар эса кимматбаҳо идишларни қўйиш учун мўлжалланган, деган фикрларни билдиради [Толстов, 1948, 160-162 б]. Қадимги Марв худудида тадқиқ қилинган ана шундай иншоот бундай уйларнинг меваларни қуриштириш учун ишлатилган деган қарашни ҳам юзага келтиради. Ўша жойдан топилган меваларнинг данаклари ва таг қисми бўлмаган махсус идишларнинг кўплаб топилиши бу фикрни илгари суришға сабаб бўлади [Асилов, Лунина, 1969, 206-б]. Бироқ бу борада чуқур тадқиқотлар олиб борилмагунча бу иншоотларнинг меҳмонхона ёки мева қуриладиган жой эканлигини исботлаш мушкул вазифа бўлиб қолаверади.

Шундай қилиб, Охунлар ёдгорлиги ривожланган ўрта асрларда Хоразм воҳасида шаҳарлар атрофида “қаптархона” типидagi уй-жойларнинг кўплаб тарқалганлигини исботлаб турибди. Археологик ва ёзма манбаларға таянадиган бўлсак, ўрта асрларда Хоразмнинг барча шаҳарлари атрофида, жумладан, Хива атрофида ҳам аҳоли зич яшаганлигини ва буни мустаҳкамланмаган Охунлар манзилгоҳи мисолида ҳам гувоҳи бўлишимиз мумкин. Бу борада Ёкут Ҳамавийнинг қуйидаги сўзларини эслатиб ўтиш муҳим: “Унинг барча вилоятларида юрасанми, ё бозорларида юрасанми — бунинг фарқи йўқ. Ўйлайманки, Хоразм сингари бепоён ва кенг ер, шу сингари аҳолиси кўп юрт дунёда бўлмаса керак...” [Извлечения из «Китаб му‘дjam...», 419 б].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Асилов М., Лунина С.Б. К вопросу о назначении зданий типа “қаптархана” // Труды ЮТАКЭ. т. XIV. Ашхабад.: Изд-во Ёлым. – С. 206-216.
2. Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX—XVII вв.) // ТХАЭЭ, т. IV. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 261-342.
3. Вишневская О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях левобережного Хорезма // МХЭ, вып. 7. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 54-72.
4. Извлечения из «Ахсан ат-такасим фи-ма'рифат ал-акалим» Ал-Макдиси, по изданию De Goeje (BGA, III) Перевод С.Волгина // Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ), Арабские и персидские источники. VII-XV вв. Труды института востоковедения. – Т. I. – М., – Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – С. 184-209.
5. Извлечения из «Китаб му‘дjam ал-булдан» Якута, по изданию F.Wustenfeld'a (Jacuts geographisches Wörterbuch) пер. С.М.Богдановой-Березовской // Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ), Арабские и персидские источники. VII-XV вв. Труды института востоковедения. – Т. I. – М., – Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – С. 409-438.
6. Неразик Е.Е. Археологические обследование городища Куня-Уаз в 1952 г. // ТХАЭЭ, т. II. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 367-396.
7. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.) (Из истории жилища и семьи). Археолого-этнографические очерки // ТХАЭЭ. – Т. IX. – М.: «Наука», 1976. – 256 с.
8. Рапопорт Ю.А. Краткий очерк истории Хорезма в древности // Приаралье в древности и средневековье. К 60-летию Хорезмской археолого-этнографической экспедиции / Е.Е. Неразик (ред.). – М.: «Восточная литература», 1998. – С. 28-41.
9. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., Издание МГУ, 1948. – 352 с. +87 табл.
10. Толстов С.П. По древним делам Окса и Яксарта. – М.: “Восточная литература”, 1962. – 324 с.

11. Хожаниязов Г.Х., Садуллаев Б.П. Средневековое поселение Ахунлар // Материалы международной научно-теоретической конференции “Вопросы археологии, этнографии и истории Южного Приаралья”. Нукус, 2011. Стр.37-38.

12. Чунихин Д. Отчёт по археологическим исследованиям городища Кят-кала в Шаватском районе Хорезмской области в 1987 г. (продолжение). – Т., 1988. Архив института археологии. – Самарканд. Шифр – Ф/1, О/1, Д/54. – 40 стр. с илл.

УЎК 111.853

ЎЎЗАЛЛИК ЗАВОЛ БЎЛМАЙДИ

С.У.Собиров, к.и.х., Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Мақола Сапо Дўсчонов хаёти ва ижодий фаолитига бағишланган бўлиб, унда, Хоразм ҳайкалтарошлик ва тасвирий санъатига ўз хиссасини қўшган ижодкор фаолияти очиб берилди.

Калит сўзлар: Машираб шеърляти, бюст, ритм, рельеф, мой бўёқ, дастгоҳли ранг тасвир.

Аннотация. Статья посвящена жизни и творческой деятельности Сапо Досхонова, раскрывает творчество художника, внесшего вклад в скульптуру и изобразительное искусство Хорезма.

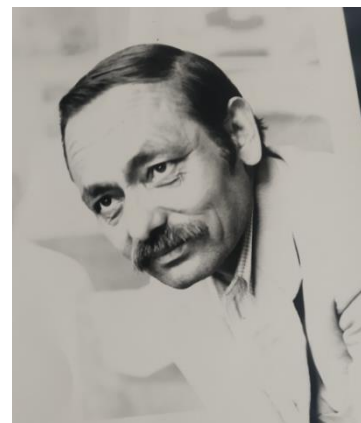
Ключевые слова: поэзия Машраба, бюст, ритм, рельеф, живопись маслом, станковая живопись.

Abstract. The article is devoted to the life and creative work of Sapo Doshonov, revealing the work of the artist who contributed to the sculpture and fine arts of Khorezm.

Key words: Mashrab's poetry, bust, rhythm, relief, oil painting, easel painting.

1939 йил Хоразм вилояти Урганч шаҳрида туғилган. Сапо Дўсчонов ёшлигида оила аъзоларидан айрилган, шу сабабли Хива шаҳридаги болалар уйида яшаган. У ёшлигидан тасвирий санъатга, расм чизишга кучли меҳр қўйган. Сапо Дўсчонов турли хил жанрларда ижод этган серкирра ижодкордир. Унинг йўналиши приметив, яъни оддий йўналиш бўлиб, асосан ҳайкалтарош йўналишида, рангтасвир ва графикада бетакрор ишлар яратган. Ижодкор учун муҳими техника эмас, балки муҳаббатдир. Агар санъаткор қалбида табиатга, инсонга, қушлар ва ҳайвонларга меҳр – муҳаббат жўш урмаса, туйғулар асаларига сингмаса, ижро техникаси қанчалик мукамал бўлмасин, унинг қолаверади.

Буюк рассомларнинг асарларида туйғуларимизни жунбушга

ҳолати тасвирланган.

келтирадиган, ўйга чўмдирадиган куч ҳам, энг аввало, бўёқларга жо этилган муҳаббатдир. Рассом ўзбек кишининг ҳаёти, меҳнати, урф – одатларини ёрқин бўёқларда тараннум этишга интилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, унинг “Машраб шеърляти” деб аталган асари диққатга сазовор. Унда кўрпачаларда ўтирган турли ёшдаги аёллар ва онахонларни кўришимиз мумкин, асарда ёш болаларни хаттоки чақолоқларни кўришингиз мумкин. аарни марказида ёши катта онахон қўлида китоб ушлаб, насиҳатли шеърларни ўқиб ўтирган

картиналарида асосан Хоразм миллий урф-одат ва анъаналарини, миллий маросимларини тасвирлаган. Кўргазмада рассомнинг хилма хил жанрларда яратган ишлари намоиш этилди. Дикқатга сазавор ишларидан яна бири “Хоразмлик сазондалар” деб аталади. Асарнинг биринчи планида арава устида учта сазонда ўтирган, аравани иккита бола айлантириб катта даврада ўтирган одамларнинг яхши эшитишлари учун айлантириб тургани тасвирланган, орқа фонда ёши катта чўғирма кийган чолларни ўтиргани ва қишлоқ манзарасини кўришимиз мумкин.

Унинг дастлабки ютуқлари 1962 йили Урганч шаҳарида бўлиб ўтган ҳаваскор рассом кўргазмасида намоиш этилди. 1966 йили эса у ҳаваскор рассомлар кўргазмасига ўзининг “Она” ҳайкали, машҳур форс-тожик рклассиги Абдурахмон Жомийнинг портрети (керамикадан ишланган) билан қатнашиб катта муваффақиятга эришди. Орадан кўп ўтмай, унинг ишларини республика ҳаваскор рассомлар кўргазмасида намоиш этишга тавсия қилинди.

Ёш рассом ўзи яратган асарларда мазмун саёзлиги, композиция бўшлиги ва ишланиш услубининг камбағаллигини сезарди. Шунинг учун Сафо Дўстжанов юксак бадиий асарлар яратиш учун тинмай изланди. Устозларидан ўрганди.

1971 йил Огоҳий номли область музакали драма ва комедия театрининг ижодий коллективи уни театрда ишлашга таклиф этди. Сафо Дўстжанов бу ерда ҳам самарали ижод қилди. Турли туман сахна безаклари ва декорациялар тайёрлашда ўзининг ижодий ҳиссасини қўшди. Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби Лола Абдуллаевадан кўпгина нарсаларни ўрганди. Хуллас , театр унинг учун ўзига хос бир мактаб бўлди.

Рассом Сапо Дўсчоноунинг асарлари қайсидир маънода оддий ёки содда кўриниши мумкиндир, аммо картиналарни диққат ва эътибор билан кузатган томошабин улардан чуқур маъно ва мазмун, тарбиявий аҳамиятга эга мавзудаги ижодий ишларни кўриши мумкин бўлади. Бунинг учун томошабиндан озгина эътибор талаб қилинади холос.

Сапо Дўсчоноун тасвирий санъат бўйича ҳеч қандай таълим даргоҳида ўқимаган бўлишига қарамасдан, бу соҳада ўз йўналиши ва услубига эга бўла олган маҳоратли ижодкордир. У ўз устида доимий равишда ишлаб расм чизишга бўлган кучли қизиқиши ва истеъдодини бирлаштира олди. Ўз интилишлари ва меҳнатларининг самараси билан тасвирий санъат соҳасида ўз ўрнига эга бўлиб, муносиб шогирдлар тайёрлашга ҳам эришди.

Сафо Дўсчоноун рассомликка ёшлигидан меҳр қўйган. У 1957 йили ўрта мактабни тугатгач, Урганчдаги рекламалар бюроси (ҳозирги рассомлар устахонаси) га ишга кирди. Ёш ҳаваскор рассом бу ерда уста мўйқолам соҳибларидан бу жанрнинг ўзига хос сир-асрорларини аста-секин, лекин пухта ўргана бошлади.

Сапо Дўсчоноун республикамізда ва чет давлатлар - Югославия, Венгрия каби давлатларда бўлиб ўтган ҳаваскор рассомлар кўргазмаларида қатнашган. Ижодкор томонидан 1985 йилда яратилган “Чўли ироқ қўшиғи” асари машҳур асарлардан ҳисобланади. У ўз

Сафо Дўстжанов 1970 йил Урганчда очилган В.И.Ленин туғилган кунининг 100 йиллиги ва 1974 йилда Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг 50 йиллиги юбилейига бағишланиб ўтказилган ҳаваскор рассомларнинг бадий кўргазларида ўзининг 20 дан ортиқ ҳайкалтарошлик, графика ва рассомчилик асарлари билан қатнашиб, биринчи даражали мукофат ва Фахрий ёрликни олишга муваффақ бўлди.

Шундан сўнг унинг “Нонушта” , ”Хива” номли асарлари яратилди. Бу асарлар аввало, республика ҳаваскор рассомлар кўргазмасида сўнгра эса Москвада очилган Бутиниттифок ҳаваскор рассомларнинг бадий кўргазмасида намоиш

қилинди ва яхши баҳоланди.

Рассом Сапо Дўсчонов ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишар экансиз инсон ҳаётда ўз олдида қўйган мақсадларига ҳар қандай шароитда, ҳар қандай вақтда меҳнат ва интилиш билан эришиши мумкинлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин бўлади.

Рассом Сапо Дўсчоновнинг- “Машраб шеърятидан”, “Сумалак”, “Арава билан натюрморт”, “Саватли натюрморт”, “Севишганлар”, “Хоразмлик созандалар” каби қўплаб бошқа асарлари Ўзбекистон замонавий санъати музейи фонд жамғармасида сақланиб келинмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Кепинов Г.М., Технология скульптуры, М., 1936.
2. Голубкина А.С., Несколько слов о ремесле скульптора, М., 1963,
3. Апухтин О.К., Тасвирий санъат асослари, Т., 1967;
4. Н. Абдуллаев, Ўзбек санъати, Т., 2000.
5. Лантери Э. Лепка.-Москва, 1963.
6. Бурдель З.Л. Искусство скульптуры. – Москва, 1968.
7. Бородин М.Р. Зойиров Г.А. Скульптура. Учебное пособие. – Ташкент, 2000.
8. Искусство Древнего Востока. – Москва, 1973.
9. Шаходатов М. Хайкалтарошлик ва пластик анатомия. – Тошкент, 2004.
10. Декоративное Искусство журналы, №5, 1989.
11. Ўзбек миллий энциклопедияси. Т. 11. – Т., 2005.
12. Дмитриева Н.А, Акимов Л.И. Античное искусство -Москва 1988.
13. Полякова Н.И. Скульптура и пространство – М. 1982.

УЎК 94: 336.22

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МОЛ-МУЛК МАСАЛАЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБИ ТАРИХИДАН

З.Н.Хатамова, ўқитувчи, ТАТУ ФФ, Фаргона

Аннотация. Мақолада Қўқон хонлиги иқтисодий ҳаётида мол-мулк, савдо, хунармандлар, божхона, мерос масалаларидаги молиявий ҳисоблар ва ҳуқуқий амалиётлар тарихидан архив ҳужжатларига таяниб гапирилади.

Калит сўзлар: Молия, мол-мулк, солиқ, бож, мерос, ҳуқуқ, тартиб.

Аннотация. В статье на основе архивных документов рассказывается об истории финансовых расчетов и юридических операций в экономической жизни Кокандского ханства в вопросах собственности, торговли, ремесленничества, обычаев, наследства.

Ключевые слова: Финансы, собственность, налог, пошлина, наследство, закон, порядок.

Abstract. The article, based on archival documents, tells about the history of financial settlements and legal transactions in the economic life of the Kokand Khanate in matters of property, trade, crafts, customs, and inheritance.

Key words: Finance, property, tax, duty, inheritance, law, order.

Қўқон хонлиги маъмурий бошқаруви асрлар давомида шаклланиб келган анъанага асосан амалга оширилган бўлиб, давлатнинг ҳуқуқий меъёрлари Ислом дини асосида амалга оширилган. Ислом қоидаларига кўра бошқарилган мамлакат аҳолисининг мулк ҳуқуқлари ҳам шаърий тартибда амалга оширилган. Исломда мулк тушунчаси, унинг моҳияти одамлар қўлидаги мол-мулк – бу Аллоҳнинг бойлиги, одамлар эса фақат унинг ердаги бошқарувчилари эканлигини тан олишдан иборат.[1.1. 356.]

Қўқон хонлигида давлат бошлиғидан тортиб оддий кичик мулк эгаси ҳам давлат ва яратган олдида мулкин масала бўйича ўз бурчига эга бўлган. ЎзМА ҳужжатларига асосан аниқланган ҳолда, хонликдаги ижтимоий ҳимоя, мерос масалаларини ҳал этилиши, солиқ йиғиш ва солиқдан озод этиш масалаларида мулкий тартиблар инобатга олинган. Масалан, савдо-сотиқ қилиш мақсадида сотиб олинган молдан солиқ тўлаш шарт эканлиги ва фуқаролар, асосан савдогар ва ҳунармандлар Қўқон хонларига закот солиғи тўлаганлар. Яна бир эътиборга молик томони шундаки, сотиб олинган маҳсулотлар шахсий омборхонада ёки уйда, ёки дўқонда сақлаб турилса ҳам солиқ тўланиши шарт бўлган. Устаҳона учун сотиб олинган ускуна, асбоблардан ҳам кейинчалик ёки маълум вақтдан кейин фойда олиш учун ишлатиши маълум маҳсулот бўлса албатта солиқ тўланган.

Мол-мулкнинг молиявий ҳисоб китобида солиқ тўлаш ҳунарман ва савдогарларга алоҳида молиявий асосларга кўра амалга оширилган. Масалан, савдо билан шуғилланувчининг юклари ортилган жонлиқ, яъни от ёки туядан закот олинмаган, солиқ фақат юк учун белгиланган.

Ҳунарманд устадан ҳам олган фойдасидан солиқ олинган, уни дастмоя (оборот) учун ишлатадиган маблағини солиққа киритилмаган. Айрим уста ҳунармандларнинг ускуналари, асбоблари ҳам солиқдан ташқари бўлган бўлиб, молиявий ҳисобга уларни киритиш таъқиқланган.

Қўқон хонлигида зардўз, пичоқсоз, косиб, чокчи, ошпаз каби ҳунармандчиликнинг 100дан ортиқ тури бўлиб, улардан молиявий ҳисоб олишда фаолият турига қараб иккига бўлинган ҳамда ишлаб чиқарувчидан бошқа ҳисоб, хизмат кўрсатувчидан ўзгача ҳисоб олинган ва молиявий ҳужжатда акс эттирилган. Масалан, мато ишлаб чиқарувчи сармоя хом ашёси (бир йил тўлган бўлса) ва даромадидан келиб чиқиб *закот* тўласа, сартарош ёки аравакаш тушган даромадининг ўзидан *закот* тўлаган. [2.1.95 б.]

Қўқон хонлиги молия тизими таҳлилларида ҳинд савдогари Бойтилла томонидан 108 рубллик Қўқон газламаси Тошкентга олиб келган ва бу даврда Тошкент хонлик тасарруфидан кетганлиги учун савдогар божхона ҳужжатларини тўлдирган ва бу ходиса 1867 йил 4-мартга тўғри келади. Бойтилланинг мол-мулки бир отга ортилган бўлган. У 1868 йилда Қўқонга қайтишда ўн бир аравада 4800 рублга тенг бўлган рус матоларини олиб келади.

Қўқон хонлиги молиявий ҳисобларида божхона маълумотлари ҳам қайд этилган. Бу масалани ёритишда божхона тизими фаолиятига тўхталиб ўтиш зарур. Қўқон хонлигига кириб келган карвонларнинг араваларидаги юклардан 20 коп., отлардан 10 коп., миқдорда бож олинган.[3.1. 122 б.] Савдодан келаётган даромадни молиявий таҳлилини олиш учун божхонада ҳар бир савдогарга ҳужжат ёзиб берилган ва йил давомида хонлик ҳудудида иқтисодий аолият олиб боришига рухсат берилган.

Қўқон хонлигига савдо масаласида келган тадбиркор маълум муддат давомида олиб келган маҳсулотини сота олмаса, 40дан бир миқдорда бошқатдан молиявий амалиётни бажаришга мажбурбўлган. А.Гейнснинг маълумотида ҳам хонликка кириб келаётган савдогар маҳсулотининг умумий миқдордаги пуллари 20 тиллодан ортиқ бўлган олтин ва кумуш

пуллардан иборат бўлса у божхонада пулининг 40/1 фоизини тўлаши лозим бўлган[4.1. 122 б.].

Н.Петровскийнинг маълумотига кўра, Худоёрхон ҳукмронлиги даврида хонликдан чиқиб кетаётган ҳар бир савдо карвонидаги бир туя пахта маҳсулотдан 1 руб. 90 коп. ҳисобида молиявий бож олинган[5.1. 110 б.]. Ёрлик ёзиш билан шуғилланувчи молия тизимининг ходими эса ҳар бир туя ҳисобидан бир кумуш танга ҳақ олган.

Қўқон хонлиги бозорларида савдо қилиш ҳуқуқига эга бўлган авфгон савдогари 10 та туясида 1000 тиллолик 200 та ипак ва 100 та оддий чопон, 1100 та парча беқасам, 200 парча парипоша, 100 парча каноус ва бошқа товарлар билан Туркистондан Перовский портига тегишли божга молиявий тўлов қилганлиги маълум.

1865 йил 11-августда авфгон савдогари томонидан Қобулдан Қўқоннинг Ўратепа божхонасидан хонлик ҳудудига 325 руб 60 коп.лик чой ва чит олиб ўтиган [6.1.153-б.].

ЎзМАда сақланаётган ҳужжатларда Қўқон хонлиги савдо масалаларини молиявий таҳлил этишга оид ҳужжатлар етарли эмас. Лекин савдодан ташқари ер олди-сотдиси, мулк, мерос, солиқ каби бошқа соҳаларга оид ҳужжатлардан фойдаланиб ҳам ҳам иқтисодий таҳлилларга эришиш мумкин.

Оила ичидаги мулкый муносабатларда мерос масаласи ҳам Қўқон хонлиги девонхонаси ҳужжатларида қайд этилганлиги аниқланди.[7.1.] Муҳаммадрозикбойнинг меросхўрлари Ҳолиқбой ва Содикбойларга кўчмас мулк мерос ҳақидаги иш қарори 1872йилда қайд этилган ҳужжатга кўра икки ҳуқуқий масалалар билан шуғилланувчи шахслар – қозиаскар ва қозиалкузотлар томонидан амалга оширилган.

Қўқон хонлиги тарихига оид ҳужжатларда мерос масаласига ҳам тўхталинганлигини кўриш мумкин. Мерос - мулкый ва шахсий ҳудуд ҳамда мажбуриятларни пайдо қилувчи, ворис қолдирувчиларга тегишли бўлган тушунчалар йиғиндисида айтилади. [3.1.2. 36 б.] Қўқон хонлари архиви деб номланган 1043-фондда ота вафотидан сўнг ерни мерос қилиб олган шахсларга тегишли ҳужжатлар (186-ишдан 367-ишгача), она вафотидан сўнг ерни мерос қилиб олган шахсларга тегишли ҳужжатлар (368-ишдан 419-ишгача), бобо ва буви вафотидан сўнг ерни мерос қилиб олган шахсларга тегишли ҳужжатлар (420-ишдан 457-ишгача), акаси вафотидан сўнг ерни мерос қилиб олган шахсларга тегишли ҳужжатлар(458-ишдан 465-ишгача), опа вафотидан сўнг ерни мерос қилиб олган шахсларга тегишли ҳужжатлар (466-ишдан то 482-ишгача), тоға ёки хола вафотидан сўнг ерни мерос қилиб олган шахсларга тегишли ҳужжатлар (483-ишдан то 492-ишгача) ўрганилди. Уларда хонликда мерос масаласи, қариндошлар ўртасида мулкни тақсимланиши тўғри бўлганми ёки акси деган масалалар таҳлил этилди.

Ислом динида мероснинг тўғри тақсимланиши оила аъзолари орасидаги тотувлик ва бирдамликни таъминлашга хизмат қилиши белгилаб қўйилган.[1.3.366] Лекин, ҳужжатларда мерос талашилганлиги мазмунидаги турлари ҳам учраб туради. Масалан, 1873-йилда учта қозилар томонидан ҳал этилиши тугалланмаган, муҳрга эга бўлган ҳужжат ўрганилди. Унга кўра, Мулла Муҳаммадсодикга бобоси томонидан мерос қилиб қолдирилган мулк бўйича унинг акаси Баротбой даъво иши билан чиққанлиги маълум бўлди. [7.3.424-иш].

1872 йил Марғилон бекига қозилар томонидан ариза киритилган ва унинг мазмунига кўра, мерос қилиб қолдирилаётган ер, уй, иккита тегирмон масаласи бўйича шикоят келиб тушган. Қаландарбек томонидан Муҳаммадғойб ва Муҳаммадназарларга қолдирилган мерос ер, уй, иккита тегирмонлардан улуш даъво қилиб уларнинг опаларини қизлари Ўғилбиби ва Қорасочбибилар қозига мурожат қилишади. Боболаридан қолган мулкда уларнинг оналарини ҳам ҳақлари борлигини даъвоси билан чиқишади.

Опа-сингиллар томонидан ҳам мол-мулк ёки мерос бўйича қозига шикоят хатлари тушган. Бунга мисол қилиб, Рухсора бибининг ерларини синглиси Тўхтабиби ва Куқиябибилар мерос тариқасида олишлари бўйича даъво билан қозига мурожат этишган. Лекин 1872-73 йилларга тегишли бўлган бу ҳужжатда масала ҳал этилмаган деб қайд этилади. [7.4.466-иш].

Яна бир ҳужжатда Тошбиби вафотидан сўнг унинг уйи синглиси Тиллабибига мерос тариқасида ўтиши белгиланган ва ҳужжатга қозилар томонидан муҳр қўйилган. [7.5.467-иш]. Барзанги қишлоғилик Эрназар ҳам опаси Ҳолбиби вафотидан кейинг жияни Тошмомага қолдирилган пуллар ва ховли-жойдан мерос талаб қилиб қозига мурожат қилади. Масалани ҳал этиш учун қозилар бекга ариза ёзишади.

Аммаси вафотидан кейин мерос даъво қилиб қозига мурожат қилган Худойназар жияни Муҳаммад Шариф ва унинг укаларига қолган ерда ўз улуши борлиги ва ҳуқуқини талаб қилишини айтади. Унинг даъвосини уч нафар қози кўриб чиқади ва бекка ҳал этиш бўйича ариза жўнатилади. [7.6.484-иш].

Қўқон хонлигида мол-мулк масалаларини молиявий назорат этишга оид ҳужжатларнинг катта қисмида ер, уй, кўчмас мулк бўйича даъво аризалари билан фуқаролар қозихоналарга мурожат қилганлиги ва у ердан бекга келган аризалар киритилганлиги маълум бўлади.

Мулк масаласини ҳал этилиши мулк эгаси вафот этишидан олдин мерос ёзма равишда белгиланмаган бўлса, ҳал этиб бўлмас низоларни келтириб чиқариши мумкин. Бир ҳужжатга кўра, эри вафот этганидан сўнг, вафот этган кишининг кичик хотинининг онаси Зийнатбиби ўз куёвининг мулкидан қизига улуш ундирилишини сўраб даъво аризаси ёзади. Куёвининг катта хотини меросни бўлишида низо келтираётганлигини таъкидлаб ўтади. [7.6.487-иш].

Олинган натижалардан шуни хулоса қилиш мумкинки, Қўқон хонлигининг молия тизимида савдо, мол-мулк, бож, мерос масалаларини ўрганиш ёшларимизнинг соҳага оид билимларини янада оширишга хизмат қилади. Тарихдаги молия тизими асосларини бугунги кун билан қиёслаш имконини кенгайтиришга хизмат қилади.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Йўлдошев Қ., Муфтайдинов Қ. Иқтисодий таълимотлар тарихидан. – Тошкент, 2000. – Б.94.
2. Хатамова З. Қўқон хонлигида солиқ тизими. Фарғона 2022. Т.ф.ф.д. PhD диссертацияси.
3. Мадрахимов З. Мадрахимов З. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. Тарих фан.номз... дисс. – Тошкент, 2009. – 146 б
4. Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 488-490.
5. Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. // Сборник материалов в русском Туркестане и странах Средней Азии. – Ташкент, 1871. – С. 110.
6. Мадрахимов З. Қўқон хонлиги савдо муносабатларида хинд ва афғонларнинг иштироки. – Б.153. ЎзМА 1043 фонд, 130, 142,143-иш ҳужжатлари.

УЎК:391:92:738(575:171)(0433)

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ХОРАЗМ ҲУНАРМАНДЧИЛИК ТАРМОҚЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР Ҳ.С. Худойбергенов, PhD, ТТА Урганч филиали, Урганч

Аннотация. Мақола мустақиллик йиллари Хоразм анъанавий ҳунармандчилиги барча тармоқлари ривожланганлиги ҳамда Хоразмлик атоқли ҳунарманд усталарининг ижодий фаолиятига бағишланади.

Калит сўзлар: Ҳунармандчилик, санъат, меъморчилик, ёдгорлик, кошин, безак, технология, анъана, услуб.

Аннотация. Статья посвящена развитию всех отраслей хорезмского традиционного ремесла в годы независимости и творческой деятельности выдающихся мастеров хорезмского искусства.

Ключевые слова: Ремесло, искусство, архитектура, мемориал, кошин, украшение, технология, традиция, стиль.

Abstract. The article is devoted to the development of all branches of Khorezm traditional craft during the years of independence and creative activity of outstanding masters of Khorezm art.

Keywords: Craft, art, architecture, memorial, koshin, decoration, technology, tradition, style.

Жаҳонда глобаллашув жараёнлари кучайиб бораётган бир даврда анъанавий маданият, урф-одат ва қадриятлар сақлаб қолинишга жиддий эътибор берилмоқда. Айниқса, анъанавий ҳунармандчиликнинг миллий ва минтақавий хусусиятларини ривожлантиришда қатор

йўналишлар ўз фаолиятини мунтазам давом эттириб келмоқда. Хусусан, хунармандларнинг жаҳон мамлакатлари билан алоқаларини кенгайтиришга БМТ, ЮНЕСКОнинг “Бадий хунармандчиликни тиклаш ва ривожлантириш” Халқаро Дастури, “Маданий танишиш сайёҳлиги ва хунармандчиликни ривожлантириш” ҳамда “Хунармандларга ёрдам” каби лойиҳалари бераётган кўмагини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.[1] Шунингдек, Ўзбекистон бадий маданиятининг теран илдизи асрлар мобайнида халқ томонидан яратилган энг яхши амалий санъат асарларини ўрганиш ва улардан фойдаланиш туфайли мустақил томир ортиб ривожланиб бормоқда.

Шу ўринда, Хоразм бадий маданияти тарихида халқ бадий хунармандчиликлари ва амалий безак санъати алоҳида муҳим ўрин тутди.

Ўрта асрлар даврига назар ташлайдиган бўлсак, Кўҳна Урганч ва Хива меъморчилигида кулолчиликнинг-кошинкорлик санъати, халқ амалий санъатининг такомиллашиши жараёни билан боғлиқ равишда асосий ўрин тутди. Халқ амалий санъати, меъморий безаклар бўйича ижод қилувчи кошинпаз, ёғоч ва ганч ўймаkori, тоштарош каби халқ усталарининг асарларида халқнинг кўп қиррали бадий хислатлари кашф эта бошлади.

Шулар жумласидан, Хоразмлик атоқли хунарманд усталар - Ота Полвонов, Сафо Боғибеков, Рўзмат арбоб Машарипов, Абдулла Болтаев, Каримберган Раҳимов, Курёз уста Бобожонов, Болта Вайсов, Кўҳна-Урганчлик машҳур зангори кулол устаси Эшмурод Сапоев ҳамда Райимберди ота Матчоновлар маҳобатли безак ва амалий санъатнинг буюк асарларини яратдиларки, улар ўзларининг юқори бадий маҳоратининг юксаклиги, ижодининг жозибadorлиги билан ҳозирги пайтгача барчани ҳайратга солиб келмоқда.

Лекин шу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш зарур-ки, шўролар даврида халқ амалий санъатининг барча турлари билан шуғулланишга эътибор берилмади, десак тўғри бўлади. Чунки хунармандчиликнинг заргарлик, кондакорлик, матога гул босиш, миллий меъморчилигимизнинг ажралмас қисми бўлмиш кошинкорлик, ёғоч ўймакорлиги, тоштарошлик санъати шу давр меъморчилигида “ортиқча” деб ҳисобланди. Усталаримиз буюртмасиз, ишсиз қолди ва авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ амалий санъати инқирозга учради. Ҳатто қадимий гўзал меъморчилик ёдгорликлари омборхоналарга айлантирилди.[2]

Минг шукроналар бўлсинки, раҳматлик Шароф Рашидов ташаббуси билан 1978 йил Республикада халқ амалий санъатини янада ривожлантириш мақсадида Республика “Усто” бирлашмаси ташкил қилинди.[3]

Мустақиллигимиз шарофати билан йўқолиб бораётган халқ амалий санъатининг барча турларини қайтадан тиклаб, уни ривожлантириш мақсадида биринчи Президентимизнинг “Халқ бадий хунармандчиликлари ва амалий санъатини янада ривожлантириши давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисидаги” Фармони, [4] “Усто” махсус ижодий ишлаб чиқриш бирлашмаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қарори қабул қилинди. Ана шундан кейин вилоятимизда ҳам амалий ва тасвирий санъат, халқ усталарининг қўлда бажариладиган қадимий санъатини янада ривожлантириш, замонавий қурилишларда анъанавий бадий меъморчилик воситаларини кенг қўллаш соҳасида бадий жамоалар томонидан кўплаб ижодий ишлар амалга оширилди.

Шунингдек, 1999 йил Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан қурилиб ишга туширилган, шаҳримиз кўркига кўрк қўшиб турган, Ал-Хоразмий ва Ал-Беруний ёдгорликларида шўролар даврида йўқолиб кетган кошинкорлик санъати қайтадан миллий меъморчилигимизда фойдаланила бошланди. Бу ҳол ўз навбатида юртимизда миллий хунармандчилик анъаналари фаолияти қайтадан тикланаётганлигининг бир исботидир.

Унутилиб кетган бу санъат сирларини тиклашда машҳур кулол Камоладдин Бехзод номли Давлат мукофоти совриндори Райимберди Матчонов, маслаҳатлари асосида ўғиллари Матчон, Одилбек Матчоновлар, кулол Амин Мирзаев, меъмор Даврон Матюсупов кошин терувчи Ражаббой Матюсупов, Ҳамдам Искандаровлар, кулол Ўзбекистон Республикаси “Халқ устаси” Султон Отажонов, меъмор Давлат Мухамедов ва бошқаларнинг ижодий меҳнатлари катта самара берди.

Бундан ташқари, “Жалолиддин Мангуберди” мажмуаси “Авесто” боғида, Ал-Беруний ва Ал-Хоразмий ёдгорликлариди меъмор ва наққош Давлат Мухамедов раҳбарлигида бир гуруҳ усталар ганч ўймакорлиги ишларини амалга оширдилар. Шунингдек Тошкентда қурилиб ишга туширилган устунлар Тошкент, Урганч шаҳридаги ва Ҳазорасп туманидаги “Ҳотира ва кадрлаш” майдонларини маҳобатли безаб турибди.

Шу билан бирга, миниатюрачи мусаввир Куронбой Матмурадов сайи-ҳарактлари туфайли Ҳазораспда миниатюра санъати шаклланимуда. Унинг шогирдлари ҳамкорлигида Хоразм меъморий обидалари тасвирлари билан терига, сополга, ёғочга, ипакга ва қоғозга ишланган нақшин локли миниатюра асарлари аллақачон Республикамизда ўз муҳлисларини топган. Хатто чет элларда бўлиб ўтаётган бадий кўргазмаларда ҳам улар яратган миниатюра асарлари совриндор ўринларни олиб қайтмоқдалар.

Сўнгги йилларда муҳтарам Президентимизнинг ташаббуслари билан ҳам хунармандчилик анъаналарини ривожлантириш мақсадида бир қанча ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Булар жумласига, 2017 йил 17 ноябрдаги ПФ-5242-сонли “Хунармандчиликни янада ривожлантириш ва хунармандларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони [5] ҳамда 2017 йил 17 ноябрдаги ПҚ-3393-сонли “Хунарманд” уюшмаси фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида” қарори соҳани янги поғоналарга кўтаришда дастури амал бўлиб хизмат қилмоқда. Айниқса, Президентимиз томонидан Хоразмда “Қаттабоғ кулолчилик маркази” нинг фаолиятини қадимий анъана усулда қайта тикланиши воҳа кулолларига бўлган ишончининг яна бир ёрқин ифодасидир.

Дарҳақиқат, Хоразмда шундай кулолчилик марказлари бўлган-ки, улар ҳозирги кунгача илмий томондан батафсил ўрганиб чиқилмаган. Жумладан, Хоразмнинг Хонқа, Хива, Ҳазорасп, Қўшқўпир, Гурлан, Шовот, Урганч, Янгиариқ каби туманларида кулоллар жуда кўпчиликлари ташкил этган. Аммо улар тўғрисида қисқача маълумот берилган бўлсада, лекин кўпчилик усталар ҳақида умуман маълумот қолдирилмаган. Шу ўринда айтиш жоизки, ҳар бир кулол устасининг ҳаёти ва ижодий фаолияти алоҳида илмий иш учун манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Хулоса ўрнида шунини айтиш керак-ки, Хоразм халқи ҳамиша истеъдодга бой бўлган. Улар яратган ажойиб ва гўзал асарлари билан ўзларига ёдгорлик қолдирганлар. Бугунги кунда Хоразмлик уста хунармандларнинг аجدодлари узоқ асрлардан бери воҳадаги қадимий меъморий обидаларни ўзларининг яратган асарлари асосида безаб келишмоқда. Буни биз юқоридаги Хоразмнинг забардаст уста-хунармандлари асарларида учратишимиз мумкин. Мустақиллик йилларида эса, Хоразмда барпо этилётган биноларнинг пештоқларига анъанавий усулда замонавий безак берилиши, табиийки бу усталарнинг қадимий анъанага содиқ қолганлигидан ва уни сақлаб қолишга интилаётганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон санъати. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 86.
2. Дала маълумоти. Озод Султоновнинг кулолчилик уй-музеи. Урганч шаҳри. 2018 й.
2. Хоразм ҳақиқати // 1985 йил 2 май. – №85.
4. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг фармони. “Халқ бадий хунармандчиликлари ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида” // халқ сўзи. 1997, 1 апрел.
5. Халқ сўзи. 21 ноябрь, 2017; www.lex.uz;

UDC 378.016

DEVELOPING VOCABULARY STUDENTS LEARNING STRATEGY

I.A.Akbarova, teacher, Karshi State University, Karshi

Annotatsiya. Ushbu maqola chet tilini o'rganuvchilar eshitgan va o'qiganlarini tushunish hamda o'z fikrlarini ravon va to'g'ri ifodalash uchun chet tilining yaxshi lug'atini qanday rivojlantirishi kerakligiga bag'ishlangan. Lug'atni o'rganishning siri talabalarga chet tili lug'atini o'rganishda strategiyadan foydalanishning dolzarbligini ko'rishga yordam berish, ularni malakali lug'at o'rganuvchilar tomonidan tez-tez qo'llaniladigan strategiyalar bilan tanishtirish va eng muhimi, ularni o'rganish uchun o'zlarining samarali strategiyalarini ishlab chiqishga undashdan iborat bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: Tushunish, ravon, o'rinli, ega bo'lish, malakali so'z boyligini o'rganish, tadqiqot, so'z boyligini o'zlashtirish, izchil, qabul qilish, haqiqiy, o'zaro bog'liqlik, hissa qo'shish.

Аннотация. Эта статья о том, как изучающие иностранный язык должны развивать хороший словарный запас иностранного языка, чтобы понимать то, что они слышат и читают, а также свободно и точно выражать свои мысли. Секрет изучения словарного запаса заключается в том, чтобы помочь учащимся увидеть актуальность использования стратегий изучения словарного запаса иностранного языка, познакомить их со стратегиями, обычно используемыми опытными людьми, изучающими словарный запас, и, что наиболее важно, выучить их. может включать в себя поощрение их к разработке собственных эффективных стратегий обучения.

Ключевые слова: понимание, беглость речи, актуальность, в основном, наличие, хорошее изучение словарного запаса, исследование, приобретение словарного запаса, последовательный, восприимчивый, аутентичный, реляционный, чтобы внести свой вклад.

Abstract. This article is devoted to how foreign language learners must develop a good foreign language vocabulary in order to grasp what they hear and read and to express themselves fluently and appropriately. The secret to vocabulary learning may include helping students see the relevance of strategy use in learning foreign language vocabulary, introducing them to the strategies used often by proficient vocabulary learners, and most importantly encouraging them to develop their own effective strategies for learning.

Keywords: To grasp, fluently, appropriately, predominantly, to be acquired, proficient vocabulary learners, to research, vocabulary acquisition, consistently, to adopt, authentic, correlated, to contribute.

It is widely accepted today that to learn English as a second or foreign language, a person should set himself to the task of acquiring a huge amount of the lexicon of English. In addition, research studies in corpus linguistics point out that the language that is used in speech and writing covers a high proportion of pre-fabricated language therefore, foreign language learners must develop a good foreign language vocabulary in order to grasp what they hear and read and to express themselves fluently and appropriately.

It is a very well-known fact that research has largely sought the best strategy for vocabulary acquisition. In reality, however, learners tend to use a variety of strategies in combination. Students consistently adopt types of strategies based on their beliefs about vocabulary learning or on other pre-existing cognitive or social factors. Therefore, how different learners combine different strategies and how this affects their learning outcomes warrant studying, perhaps more than the effects of individual strategies.

Taxonomies of Vocabulary Learning Strategies:

- strategies involving authentic language use
- strategies used for self-motivation

- strategies used to organize words
- strategies used to create mental linkages
- memory strategies
- strategies involving creative activities
- strategies involving physical action
- strategies used to overcome anxiety
- auditory strategies

The students predominantly believed that vocabulary should be acquired in context and they also tended to agree that vocabulary can be studied and put to use. They reported extensive use of guessing strategies when reading, employing both local cues and wider cues. They seemed to use dictionary strategies widely, for comprehension, vocabulary learning, and looking-up strategies. [2, 3] They also used note-taking strategies up to a certain extent, notes containing either meaning-related or usage-related information.

Generally, the students did not seem to believe in memorization; in accordance with their beliefs, they responded, negatively to rote memorization strategies. They mostly focused on guessing, dictionary strategies, and activation strategies. The results suggest that learners employ a wide range of vocabulary learning strategies other than rote learning strategies. The beliefs of acquiring vocabulary in context, learning vocabulary and putting it into use and, oral repetition, extended dictionary, dictionary looking, visual encoding strategies were highly correlated with vocabulary size tests. On the other hand, memorization strategies, guessing strategies in a wider context, dictionary comprehension, dictionary looking-up, self-initiation, usage-oriented note-taking, using word lists, and activation strategies were not highly correlated with vocabulary size tests.

Teaching vocabulary – the basis for forming four main skills to know a language means to master its structure and words. Thus, vocabulary is one of the aspects of the language to be taught in school. The problem is what words and idioms pupils should retain. It is evident that the number of words should be limited because pupils have only 2-4 periods a week; the size of the group is not small enough to provide each pupil with practice in speaking; schools are not yet fully equipped with special laboratories for individual language learning. The number of words pupils should acquire in school depends wholly on the syllabus requirements. The latter are determined by the condition and method used. For example, experiments have proved that the use of programmed instruction for vocabulary learning allows us to increase the number of words to be learned since pupils are able to assimilate them while working independently with the program [1].

We know the following fact that:

1. words used in reading;
2. words used in listening;
3. words used in speaking;
4. words used in writing.

Concerning vocabulary learning, Nation develops a general classification of vocabulary learning strategies (Nation 2001: 218-222). The first one is planning vocabulary learning, i.e. choosing words. Learners should know what their vocabulary goals are and choose what vocabulary to focus on in terms of their selected goals. What is more, learners should also have a clear strategy for deciding what vocabulary to focus on and where to find this vocabulary. When learning vocabulary, choosing certain aspects of a word (usually meaning but for listening and writing, the form of the word is also necessary to pay attention to) to focus on and using various strategies can make the learning process more efficient. The second vocabulary learning strategy is sources. In order to cope with new vocabulary when it occurs and to learn unfamiliar vocabulary, learners have to be able to get information about the words. Analyzing word parts is a useful strategy because being familiar with the stems and affixes can provide useful for seeing connections between related words, checking guesses from context, strengthening form and meaning connections, and in some cases working out the meaning of a word. Meanwhile, consulting reference sources properly and using parallels can also be helpful in vocabulary acquisition.

The third vocabulary learning strategy process is establishing vocabulary knowledge. It involves ways of remembering vocabulary and making it available for use. Noticing is a widely used way of recording vocabulary, and it can be a very useful first step towards deeper processing of words. Retrieving strengthens the connection between the cue and the retrieved knowledge. It is superior to noticing. Generating is the production of the word. It is the next step of the learning process.

The present study investigates learners' attitudes and evaluation of L2 vocabulary learning strategies (seven are identified). It also discusses the effect these strategies may have on learners' learning process. This study offers some advice to L2 vocabulary teachers based on the above-discussed seven strategies. According to the data from the questionnaire and interviews, the study shows that nearly all seven strategies except learning vocabulary using word cards are favored by students in Group A who are good at English learning, while almost all seven strategies seem useless for most students in Group B who do not have the skills to use these strategies. As a result, when teaching vocabulary teachers can teach students learning strategies and guide them to use these strategies in their learning process based on their English abilities. The result of this essay may be quite limited, but it might at least investigate the seven L2 vocabulary learning strategies favored by learners. It also offers some advice to L2 vocabulary teachers. More primary material should be taken into consideration if we want to get a more definite conclusion.

Language has no independent existence, living in some sort of mystical space apart from the people who speak it. [3] Language exists only in the brains and mouths and ears and hands and eyes of its users. When they succeed on the international stage their language succeeds. When they fail, their language fails. Students are also encouraged to learn material in greater depth than they might otherwise have done, and to think of creative ways to convince the teacher that they have mastered the required material. Oftentimes people will feel that they are getting nowhere when a student simply wants to speak about their job, or their cat, or even their wife! Since they usually are the ones paying for it, they will argue that they can have the right to do this. Naturally, this is true. If they want to talk incessantly about their pet, then simply incorporate that into the whole lesson.

REFERENCES:

1. Allan M Teaching English with Video London: Longman Video in Language Teaching, Cambridge: Cambridge University Press, (1985).
2. Stempleski S & P Arcario (undated) Video in Second Language Teaching and Learning TESOL Inc. (2010)
3. Siltala, R., Suomala, J., Taatila, V. & Keskinen, S. (2007). Cooperative Learning in Finland and in California during the innovation process. In Andriessen D. (Eds.) (2007). Intellectual Capital. Haarlem: Inholland University.
4. Brown, H., & Ciuffetelli, D.C. (Eds.). (2009). Foundational methods: Understanding teaching and learning, p. 507. Toronto: Pearson Education.
5. <http://www.teachingenglish.org.uk/try/teaching-kids/magic-pencil>
6. The importance of teaching vocabulary. Akbarova Iroda Akramovna. A teacher of "English Teaching Methodology and Practice" department, page 2

UDC 378.14

THE IMPORTANCE AND USE OF ICT IN TEACHING ENGLISH AS FOREIGN LANGUAGE

S.A.Akhmatjonova, teacher, Karshi State University, Karshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) ahamiyati va qo'llanilishi ko'rib chiqiladi. Mavzu bo'yicha hozirgi adabiyotlarni o'rganilib, amalda qo'llaniladigan turli usullarni tahlil qilinib xulosalar chiqarish uchun har tomonlama tahlil qiladi. Maqolaning yakunida ingliz tili darslarida AKTni samarali integratsiyalash bo'yicha amaliy takliflar berilgan.*

Kalit so'zlar: *AKT, ingliz tilini o'rgatish, til o'zlashtirish, pedagogika, raqamli ta'lim, ta'lim texnologiyasi.*

Аннотация. *В этой статье рассматривается значение и использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в области преподавания английского языка как иностранного. Он углубляется в текущую литературу по этому вопросу, анализирует различные используемые методы, представляет эмпирические результаты и*

тицательно анализирует, чтобы сделать выводы. Статья завершается практическими предложениями по эффективной интеграции ИКТ в классные классы английского языка.

Ключевые слова: ИКТ, обучение английскому языку, овладение языком, педагогика, цифровое обучение, образовательные технологии.

Abstract. This article explores the significance and utilization of Information and Communication Technology (ICT) in the realm of teaching English as a foreign language. It delves into the current literature on the subject, analyzes various methods employed, presents empirical results, and engages in a thorough discussion to draw conclusions. The article concludes with practical suggestions for integrating ICT effectively in English language classrooms.

Keywords: ICT, English language teaching, language acquisition, pedagogy, digital learning, educational technology.

In an era marked by rapid technological advancements, the integration of Information and Communication Technology (ICT) into education has become imperative. This holds particularly true for the field of Teaching English as a Foreign Language (TEFL). This article aims to dissect the multifaceted role of ICT in the TEFL domain, shedding light on its importance and diverse applications.

Numerous studies have documented the positive impact of ICT on language learning. Interactive and engaging platforms, such as language learning apps, virtual classrooms, and online resources, offer students a dynamic and immersive learning experience. Furthermore, research suggests that incorporating multimedia elements like videos, audio clips, and interactive simulations enhances comprehension and retention of English language skills.

To assess the effectiveness of ICT in TEFL, a mixed-methods approach was employed. A sample of language learners was divided into two groups—one utilizing traditional teaching methods and the other incorporating ICT tools. Pre and post-assessment tests, classroom observations, and student feedback surveys were employed to gather quantitative and qualitative data.

Information and Communication Technology (ICT) plays a crucial role in enhancing the teaching and learning of English as a foreign language. Here are several applications of ICT in this context:

Interactive Multimedia Content:

- Online Courses and Platforms: Platforms like Duolingo, Babbel, and Rosetta Stone use multimedia elements to engage learners in interactive language lessons.
- Educational Apps: Apps that focus on language acquisition, vocabulary building, and grammar reinforcement.
- Learning Management Systems (LMS): Platforms like Moodle or Canvas allow teachers to create and manage online courses, share resources, and facilitate communication among students.
- Virtual Classrooms: Tools like Zoom, Google Meet, or Microsoft Teams enable virtual face-to-face interactions, making it possible for learners and teachers to connect in real-time.

Digital Language Labs:

- Language Pronunciation Tools: Software and apps that provide pronunciation feedback help learners improve their speaking skills.
- Listening and Comprehension Activities: Digital language labs offer exercises for improving listening and comprehension skills through audio and video materials.

Online Language Resources:

- Online Dictionaries and Thesauruses: Students can access digital resources for quick word definitions, synonyms, and examples.
- Grammar Checkers: Tools like Grammarly help learners improve their writing skills by identifying and correcting grammatical errors.

Language Learning Websites:

- Interactive Exercises: Websites like British Council, BBC Learning English, and ESL Games World offer a variety of interactive exercises to practice different language skills.

Social Media and Online Communities:

- Language Exchange Platforms: Social media platforms and language exchange websites provide opportunities for learners to practice English with native speakers.
- Blogs and Forums: Engaging in online discussions and forums can improve writing skills and expose learners to diverse perspectives.

Digital Assessment Tools:

- Online Quizzes and Tests: Platforms like Quizizz or Kahoot! offer gamified quizzes for language assessment.
- Automated Feedback Systems: Some applications provide instant feedback on writing assignments, helping learners identify and correct mistakes.

Educational Software and Tools:

- Word Processors: Using tools like Microsoft Word or Google Docs for writing assignments allows for collaborative editing and easy feedback.
- Speech-to-Text Technology: Assistive technologies can help learners improve their writing skills by converting spoken words into text.

Mobile Learning Apps:

- Flashcard Apps: Apps like Anki or Quizlet help students memorize vocabulary and phrases.
- Language Learning Games: Mobile games designed for language learning make the process more engaging and enjoyable.

Integrating these ICT tools into English as a foreign language instruction can enhance the learning experience, cater to diverse learning styles, and provide students with valuable resources for language acquisition and proficiency.

Information and Communication Technology (ICT) plays a significant role in teaching English as a foreign language (TEFL). Here are several reasons highlighting the importance and use of ICT in this context:

Access to Resources:

- Online Materials: ICT provides access to a vast array of online resources such as e-books, articles, videos, and interactive websites. This allows teachers to supplement traditional teaching materials and offer a more diverse and dynamic learning experience for students.

Interactive Learning:

- Educational Apps and Software: ICT tools enable the creation and use of educational apps and software that engage students in interactive learning activities. These can include language games, quizzes, and simulations that make the learning process more enjoyable and effective.

Communication and Collaboration:

- Video Conferencing: Platforms like Zoom or Skype allow students to interact with native speakers or other learners around the world, providing authentic language practice and cultural exchange.
- Online Collaboration Tools: ICT facilitates collaborative projects and activities among students. Tools like Google Docs, collaborative writing platforms, and discussion forums enhance communication skills and teamwork.

Individualized Learning:

- Adaptive Learning Platforms: ICT supports adaptive learning technologies that tailor instruction to individual student needs. This personalized approach helps learners progress at their own pace and focus on areas that require improvement.

Language Skill Development:

- Language Learning Apps: Mobile apps designed for language learning enhance the development of various language skills, including listening, speaking, reading, and writing. Apps often include features like pronunciation guides, language exercises, and vocabulary builders.

Authentic Language Exposure:

- Multimedia Content: ICT allows the integration of authentic multimedia content, such as videos, podcasts, and online articles. Exposure to real-world language use enhances language acquisition and cultural understanding.

Assessment and Feedback:

- Online Assessment Tools: ICT facilitates the creation and administration of online assessments, quizzes, and tests. This streamlines the assessment process and provides immediate feedback to students, helping them understand their strengths and weaknesses.

Professional Development for Teachers:

- Online Training and Resources: Teachers can access online courses, webinars, and professional development resources to enhance their teaching skills and stay updated with the latest language teaching methodologies.

Global Connectivity:

- Virtual Exchange Programs: ICT enables virtual exchange programs, connecting students with peers from other countries. This fosters cross-cultural understanding, language proficiency, and the development of a global perspective.

In summary, ICT in TEFL not only enhances traditional teaching methods but also opens up new possibilities for interactive, individualized, and globalized language learning experiences. Integrating technology into English language education can contribute significantly to the effectiveness and relevance of language instruction.

The discussion section scrutinizes the observed outcomes in the context of existing literature. It highlights the importance of adaptive learning platforms, gamified language exercises, and virtual exchange programs. Furthermore, the discussion explores potential challenges such as the digital divide and the need for teacher training to ensure effective implementation of ICT in TEFL.

Conclusions: This article underscores the pivotal role of ICT in transforming TEFL. The positive outcomes suggest that integrating technology in language classrooms not only enhances language acquisition but also cultivates digital literacy and global competence. However, it is crucial to address challenges and continually adapt pedagogical strategies to harness the full potential of ICT in TEFL.

To optimize the use of ICT in TEFL, ongoing teacher training programs should be implemented, ensuring educators are well-versed in utilizing the latest tools and platforms. Additionally, policymakers and educational institutions should work collaboratively to bridge the digital divide, providing equitable access to technology for all learners. As technology continues to evolve, regular updates to teaching methodologies and curricula are essential to keep pace with the dynamic landscape of language education.

In conclusion, the incorporation of ICT in TEFL is not merely a trend but a necessity for fostering effective language learning in the 21st century. Embracing technology in language classrooms opens doors to diverse learning experiences, transcending geographical boundaries and preparing students for a globalized world.

REFERENCES:

1. Ananiadou K., Claro M. 21st century skills and competences for new millennium learners in OECD countries. 2009. OECD education working papers, No. 41. France: OECD Publishing. doi: 10.1787/218525261154.
2. Altun M. The integration of technology into foreign language teaching. International Journal on New Trends in Education and Their Implications. 6(1). 2015. 22-27.
3. Armstrong S., Warlick D. The new literacy (online). Technology and learning magazine. 2004. Retrieved from <http://www.techlearning.com/curriculum/0035/the-newliteracy/42060>.
4. Blackmore J., Hardcastle L., Bamblett E., Ownens J. Effective use of information and communication technology (ICT) to enhance learning for disadvantaged school students. Deakin University, 2003. Retrieved from www.dest.gov.au/NR/rdonlyres/D63F92A3-931.../ICTreport.pdf.
5. Houcine S. The effects of ICT on learning/teaching in a foreign language. 2011.
6. Jayanthi N.S., Kumar R. V. Use of ICT in English language teaching and learning. Journal of English language and literature, 3(2), 2016. p. 34-38.

UO'K 378

INGLIZ TILI O'QITISH AFZALLIKLARI

A.A.Axrorova, o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilini o'qitish amaliyotidan ingliz tilini o'qitishning bir qancha zamonaviy usullari muhokama qilinadi, bu o'qituvchilarga darslarni samarali va qiziqarli o'tkazishga yordam beradi va umuman har bir talabada motivatsiyani uyg'otadi.

Kalit so'zlar: Tinglash usuli, video darslar, to'g'ridan-to'g'ri metod, kommunikativ usul.

Аннотация. В статье рассматриваются несколько современных методов при обучении английского языка из практики преподавания английского языка, которые помогают учителям эффективно и интересно проводить занятия, и пробуждать мотивацию у каждого учащегося в целом.

Ключевые слова: Метод прослушивание, видео - уроки, прямой метод, коммуникативный метод.

Abstract. In this article is considered several modern methods in teaching English from the practice of teaching English language, which help teachers effectively conduct classes in an interesting way, and try to motivate the students to learn the language effectively.

Key words: Listening method, video lessons, direct method, communicative method.

Today English is used not only as a first language, but also as a second language. Therefore, it is very important to be a professional teacher who can teach English as a foreign language at a modern level. No one can ignore the need and value of teaching English as a foreign language or as a second language. Some students learn visually, others verbally. Different students perceive the information given by the teacher differently, so teachers must use different methods and techniques to teach effectively. The teacher can find methods using various tools or create them independently, based on teaching experience. Teaching English as a foreign language is crucial, especially in developing countries where English is considered a foreign language. [5, p. 230] In today's world, we have many more opportunities to enrich the language. Students can watch English-language films and shows, listen to news and documentaries, whose presenters are usually friendly. To make the work easier, students have the opportunity to practice listening to English-language CDs, mp3s or computer programs at home or in the school classroom. They also find radio, television and educational materials in English on the Internet.

Teaching English as a second language (ESL) or foreign language (EFL) can offer numerous benefits, both to the teacher and the learners. Here are some of the key advantages:

Global Communication: English is one of the most widely spoken languages in the world, and it serves as a lingua franca in many international contexts. Teaching English enables learners to communicate with people from diverse backgrounds, fostering global connections.

Career Opportunities: Proficiency in English is often a prerequisite for many job opportunities, especially in multinational companies, international organizations, and the tourism industry. Teaching English can equip individuals with valuable skills for a variety of careers.

Educational Advancement: English is the language of instruction in many higher education institutions worldwide. Teaching English can help students access higher education opportunities and pursue academic goals.

Cultural Exchange: Teaching English provides the opportunity to share one's own culture and learn about others. Teachers can create a rich cultural exchange environment in the classroom, promoting cross-cultural understanding and empathy.

Personal Growth: Teaching English can enhance a teacher's communication, leadership, and problem-solving skills. It can also boost self-confidence and adaptability, as teachers often work with diverse groups of learners.

Cognitive Benefits: Learning a second language, including English, has been shown to improve cognitive functions such as problem-solving, memory, and multitasking. Teaching English can facilitate these benefits for learners.

Travel Opportunities: English-speaking countries are popular destinations for travel and work abroad. Teaching English can open doors to explore new countries and experience different cultures.

Economic Impact: Teaching English can provide economic benefits to teachers and their communities, as language instructors are in demand, especially in regions where English is not the native language.

Enhanced Communication Skills: Teaching English requires effective communication and listening skills, which are transferable to various aspects of life, including personal relationships and professional interactions.

Fulfillment and Impact: Many teachers find great satisfaction in helping others learn and achieve their language goals. Witnessing the progress of their students can be personally rewarding.

Lifelong Learning: English language teachers often continue to learn and improve their own language skills and teaching techniques, fostering a culture of lifelong learning.

Bridging Divides: Teaching English can contribute to bridging language and communication gaps, promoting tolerance, and reducing misunderstandings in an increasingly interconnected world.

Overall, teaching English is not only about imparting language skills but also about facilitating personal and cultural growth, fostering global connections, and contributing to the broader goals of communication and understanding in a diverse world.

Effective modern methods of teaching listening skills offer everything from interactive exercises to multimedia resources. Listening skills are best learned through simple, straightforward activities that focus more on the learning. Whether you are working with a large group of students or a small group, you can use some of the following examples to develop your own methods for teaching students to listen, write, read and speak effectively. There are many methods of language learning. Some are consigned to history, while others are widely used; others have few subscribers but provide useful information. [4, p. 52] Using modern technology in the classroom is very beneficial for students. There are many ways to make learning easy and productive. [5, p. 231] No one can deny that technology has improved education. Also, over the years, educators have significantly adapted their teaching methods to new technology. Many schools now carefully weigh costs and applications when considering the best use of new technology. Unfortunately, teachers in schools in Uzbekistan rarely use computers or other technologies. Most classes are traditional. As a result, graduate students cannot understand and speak English fluently. But what can help the teacher to raise the level of the students? Devices for instructor use only are designed to enhance presentations, assist with accounting, or assist with external communications. Projection equipment has become more affordable and is now almost standard equipment in many classrooms; Although still expensive, interactive whiteboards provide a quick interface between the classroom and cyberspace, allowing teachers to turn lectures into real-time multimedia presentations. Sometimes it is difficult for teachers to learn how to use new technologies in the classroom, but it is worth trying and after a while it will be interesting for both teachers and children. While providing laptops to every student in a classroom is still too expensive for most school districts, wireless mobile labs can be used for group projects. These devices connect directly to the school and the Internet, and the signal is sent to laptops that can be shared with students.

Disadvantages of using technology in English lessons: In addition to being expensive to maintain and update classroom technology, it can consume time that should be spent on teaching and learning. Also, not all teachers are as technologically savvy as they should be, especially when it comes to dealing with hardware. Hiring technology professionals in a school district is difficult because the business world often offers better opportunities. [1, page 296]

Using video materials

An interesting method is also the use of video material in English lessons. There are many ideas for teaching video materials. For young students it is also recommended to use educational series, with which you can relax the child and teach something new or repeat an earlier topic in a child-friendly way. As with the audio material, choose the size and length of the video material according to the students' skill level. Watch the film with students first on their own without sound or subtitles and discuss it together. Ask students to identify what they think is the plot of the story they are watching. Then watch the footage again, this time with audio, allowing students to take notes if this is helpful for their skill level. After completing the videos, you can ask students to write a summary of the material or discuss as a group how the video relates to student expectations. Using this method in Uzbekistan: Using videos in English lessons is a very useful and stimulating way to encourage students to get the most out of the subject. All students like this method. The method very well

develops the perception and understanding of a foreign language through listening. Even in high school, this method falls out of the curriculum.

REFERENCES:

1. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) [Текст] / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. - М.: Икар, 2009. - 448 с.
2. Бим, И. Л. Личностно-ориентированный подход - основная стратегия образования школы [Текст] / И. Л. Бим // Иностранные языки в школе: научно-методический журнал. - №3. - 2005. - 26 с.
3. Быкова, Н. И. Английский язык. [Учеб. для общеобразовательных организаций] / Н. И. Быкова, Д. Дули, М. Д. Поспелова, В. Эванс. - 6-е изд. - М.: Просвещение, 2017. - 178
4. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам базовый курс лекции пособие для студентов педвузов и учителей / Е.Н. Соловова - М. : Просвещение, 2002. - 129-137 с

UDC 373.2

ENHANCING LOGICAL THINKING USING UZBEK FOLK GAMES IN COMPREHENSIVE SCHOOLS

K.A.Daniyarova, teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Mantiqiy fikrlash har qanday ta'lim kontekstida takomillashtirilishi kerak bo'lgan mahorat sifatida qaraladi. Shu sababli, bu qobiliyatni oshirish ko'plab o'qituvchilar va tadqiqotchilar uchun asosiy muammoga aylandi. Bu qobiliyatga nima hissa qo'shishi va u qanday rivojlanishini aniqlash uchun ko'plab tadqiqotlar o'tkazildi. Ushbu maqolada mantiqiy tafakkur va o'zbek xalq o'yinlari o'rtasidagi munosabat o'rganiladi. Bundan tashqari, umumta'lim maktabida o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish uchun xalq o'yinlarining o'quv jarayoniga joriy etilishi tahlil qilinadi. O'quvchilarning mantiqiy tafakkurini oshirish uchun umumta'lim maktablarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan bir qancha tadbirlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: xalq o'yinlari, mantiqiy fikrlash, xayoliy fikrlash, ijodiy fikrlash, sog'liqni saqlash texnologiyalari, o'rganish motivatsiyasi, xotira.

Аннотация. Логическое мышление рассматривается как навык, который необходимо совершенствовать в любом образовательном контексте. Поэтому усиление этой способности стало принципиальной проблемой для многих педагогов и исследователей. Было проведено много исследований, чтобы выяснить, что способствует этой способности и как она развивается. В данной статье исследуется взаимосвязь логического мышления и узбекских народных игр. Кроме того, анализируется внедрение народных игр в учебный процесс общеобразовательной школы для развития логического мышления учащихся. Предлагается ряд мероприятий, которые можно использовать в общеобразовательной школе для улучшения логического мышления учащихся.

Ключевые слова: народные игры, логическое мышление, образное мышление, творческое мышление, здоровьесберегающие технологии, мотивация к обучению, память.

Abstract. Logical thinking has been seen as a skill that has to be improved in every educational context. Therefore, enhancing this ability has become a principal issue for many educators and researchers. Much research has been carried out to reveal what fosters this ability and how it is fostered. This article investigates the relationship between logical thinking and Uzbek folk games. In addition, the implementation of folk games in the teaching process of comprehensive schools to enhance the logical thinking of learners is analyzed. Several activities that can be used in comprehensive schools to improve the logical thinking of learners are proposed.

Keywords: folk games, logical thinking, imaginative thinking, creative thinking, health-protecting technologies, motivation to learning, memory.

Introduction. Modern education is characterized by complicated teaching programs and increasing of the amount of information not only in Middle school but also in elementary ones. As a result, young learners suffer from high psychological and physical burden [1,79]. Health-protecting technologies are considered as the main and differential peculiarity of the whole education system. This is a unity of all used principles, methods and approaches of education and upbringing. Filling traditional technologies create the symptoms of health protection, the aim of which is not only to save

the health of learners and teachers from unhealthy factors of education system, but assist upbringing the culture of health among learners. Every year the number of children with poor health, tiredness, weak neuro-system is increasing.

Thinking of the individual peculiarities of a child, it is necessary to form interest in a child language, motivation to learning, train knowledge activeness, develop communication skills. Implementing Uzbek folk games in teaching process can be also considered one factor not only protecting health but also enhancing the logical thinking of learners.

The development of logical thinking is inseparable from the formation of performance skills. The more versatile and perfect the abilities of schoolchildren are, the richer their imagination, the more realistic their design, the more complex logical problems they solve.

In order to develop the logical thinking of schoolchildren, it is necessary for them to gain experience and interest, to repeat the way of humanity in miniature, to overcome difficulties, and to satisfy their emerging needs in solving problems.

Below is the content of selected Uzbek folk games:

White poplar, blue poplar. The intended purpose of the game. The game is to teach children to say words at the same time, to win the children of the other team, to move quickly, to be smart, to fight for the victory of their team.

Game content. 12-16 children participate in the game. Among these children, 2 supervisors are appointed and the children are divided into two teams. Supervisors clap hands to determine which team will start the game. Each two teams stand at a distance of 5-6 meters from each other. The starting team says together: "White poplar or blue poplar?" The second team answers them: "Who do you need from us?"

After the first team says, "We need you, Shakhida," Shakhida runs to break the chain of the first team. Shakhida's comrades say: "Run with all your strength, definitely bring Anvar back" and they watch Shahida's movements. If Khokhida breaks the chain and returns with victory, the first team will continue the game. If Shahida herself fails to break the chain, the second team will continue the game. The game continues until one team wins. The remaining child closes his/her eyes or walks with his/her back to the winning team, takes a child, returns to his/her place, and the game starts again from the beginning. The teacher leads this game until the children master it well [2.39].

Research Methodology: The rule of the game. This game is an action and word game. All children should perform the movements correctly, without breaking the rules of the game, and say the words correctly and melodiously.

The game teaches children to be alert, to compete, to use their full potential to achieve their goals. The game also helps to develop the ability to correctly assess one's strength by thinking logically.

The importance of the game. While playing this game, children connect words and actions. They play together as a team with their friends. Actively and enthusiastically participating in the game, they create aesthetic pleasure, try to make every movement and words come out beautifully.

Even or odd. The intended purpose of the game is to teach accurately find and count fixed objects.

Game content. Several children can participate in this game, but they play in pairs. One of them bet, the other finds which hand it is, and counts it to see if it is even or odd. A small stick or stone is taken for fixing.

The rule of the game. The hands are held back and the object is fixed. Then participant says: "Find in which hand I have it." If the second child finds it, he/she hides it himself/herself. Both children look only at their friend's eyes while hiding. While finding, he/she sensitively observes the behavior of his/her friend.

The importance of the game. Children play the game with great interest and try to find the fixed object. It is recommended to keep the stick and stone used in the game where children can see them because children take them and play independently. The rule of the game should constantly be reminded to children. The educational aspect of the game is that it teaches children to count, boosts their logical thinking. It develops the ability to find with sensitivity by looking at the eyes, and

cultivates endurance. The formation of such characteristics in a child's personality requires a lot of effort.

Khommapish. The purpose of the game. In the game, children use their knowledge and get used to finish what they started. When making "Khommapish", the word is also related to the hand movements. The spoken word must be performed at the same time as the action. The main goal for children is to make "Khommapish" beautifully and quickly.

Literature review. Game content. Children have loved playing this game since ancient times. To play, they collect dirt or sand, prepare wood and water in a bowl, and then start the game. Khommapish is done individually, but several children play at the same time. Children slowly roll the soil or sand to their goals and make different shapes. During cooking, say the following words: "Khommapish, atala pish. If everyone else's is not ready, mine will be ready soon" - children speed up their movements even more. Every time they say a word, they describe the shape they are creating and imagining. Until you finish the shape you want to make: "Khommapish, atala pish. Even if everyone's is not ready, mine should be ready soon" each child repeats. Whoever finishes first, warns his/her friends and says: "I have finished." All children analyze and evaluate each other's work after completing the work. In this process there is a fierce debate. This situation helps to improve children's activities [3.98].

The rule of the game. The game develops children's ability to compete, to finish what they started, to try to do better each activity. Also, in the game, the hand movement should match the words.

The importance of the game. Children develop in all aspects by playing this game. Their vocabulary increases, their scope of knowledge expands, they try to overcome any difficulties to achieve their goals.

This game requires agility and knowledge. Whoever makes it beautifully with the fastest movement will get the first prize. In the game, children are in close contact with each other, they consult, help, and think with each other until they finish making the dough. Of course, they follow the instructions of their comrades. Also, by playing the "Khommapish" game, children get to know the things in nature: sand or soil, water, wood, boards, lumps, etc. Such games, especially in children of kindergarten age, develop such features as thinking, acting, and remembering.

Aylanma darra - Rotating whip. The intended purpose of the game is accustoming children to be alert, agile, and develop logical thinking.

Game content. This game is played on the field or in the hall. A group of children participates in the game. He/she will be the beginner of the game. He/she will hold a whip made of a handkerchief. Children playing form a circle. The leader of the game slowly puts the stick in his/her hand behind one of the children. Noticing this, the player immediately picks up the whip and chases, if he/she reaches his/her place before the beginner, it is up to the beginner to continue the game, if he/she does not, the child with the whip continues the game. The game continues like this.

The rule of the game. In the game, runners must run outside the circle. It is not possible to enter the center of the circle.

Analysis and results. The importance of the game. This game is played with preschool and elementary school age children. Every child who participates in the game will win only if he/she thinks logically, moves smartly and quickly. The game of spinning is considered one of the complex games [4.53].

Children aged 6-7 years are required to be supervised by an adult when playing. If children play too much, they can get tired quickly and perform some actions incorrectly. For example, they use whip incorrectly. This game develops intelligence, dexterity and logical thinking in children.

Bird's head. The intended purpose of the game. Through this game, children's imagination skills are developed, in the game they get to know the names of birds, their size, whether they fly or not, and their characteristics.

Game content. 15-20 children can participate in the game and thereby develop logical thinking skills. The game is played on a wide field. The participants in the game are divided into 2 groups and a leader is appointed. Each child participating in this game has a scarf or a tablecloth, which is used

as a whip. Before starting the game, a teacher or adult tells the content and rules of the game. Then supervisors come to the middle and decide which team will start first. The leaders of both groups come to the middle and think of a bird secretly from the children. Then they alternately show their children one end of the whip in their hands and say, "This is the head of the bird," and then, showing the rest of the whip, say, "This is the body with its body."

When the leaders show the whip, they try to show how big the hidden bird is. After showing them, they throw a question in the middle and says, "What kind of bird is this, who can find it?" Children begin to name the birds one by one. After the name of the bird is clearly found, the leaders stop asking. The children of the found group get the point. Then the game starts again.

The rule of the game. Before starting the game, the children are divided into two groups, and a leader is appointed. During the game, attention is paid to the leader's signal. Leaders should not reveal the name of the secretly assigned bird to their team. If they do not find the name of the bird, this team will not get a point.

The importance of the game. This game is played with children 6-7 years old. Through the game, children learn to find the names of birds with intelligence, analogy, reasoning, logical thinking. It is advisable to teach the birds, their names, shapes, characteristics, etc. before playing the game. Teacher can ask learners to ask questions about the characteristics of the birds.

Find my middle finger. The intended purpose of the game. In the game "Find my middle finger" children are taught to play with organization, to be able to distinguish between fingers, to think logically.

Game content. "Find my middle finger" game can be played anywhere. 5-6 children participate in this game. In the game, one child hides the middle finger between the fingers, and the rest of the children find it. A count is used to determine the person who starts. For this, children form a circle. Then one of the players:

I sat and sewed,
I lost two needles
Lya-lya-lya let a child go out
Her name is Gulnara

children are taken out one by one. All the children go out and the last child starts the game. He/she puts his/her left hand behind his/her back and intertwines his/her fingers, grasping them with his/her right hand. Only the tips of the fingers of the left hand are visible. Then he shows to his friends and says, "Find my middle finger." Children carefully look at his hand and begin to look for the middle finger. In order to catch the fixed finger, children have self-confidence, lack of confidence, arguments about which one to grab, and internal excitement. One of the children grips the tip of a finger. Then the blocker releases his/her right hand. If the finder has found the finger correctly, the blocker will perform something (song, poem) according to the condition. If he/she does not find it, the finder himself/herself is considered a loser and fulfills the condition of the game. The child who finds the right finger continues the game. If the game is new for children and they don't have time for it, they agree on the role and hand it over to another child. This is how the game continues [5.69].

The rule of the game. The tips of five fingers should be visible during this game. The middle finger is found only at the tips of the fingers.

The importance of the game. "Find my middle finger" game is one of the fun word games. Because while playing, children often say the words "Find my middle finger", "Find it if you know", "Find my middle finger if you are sensitive", "Find it faster". The rest of the children try to find the middle hand of their friend.

This game helps children to finish what they started, to observe, to distinguish, and thus to develop logical thinking skills.

Tapur-tapur pine. The intended purpose of the game. In this game, children are taught to perform actions correctly, to say words correctly, to be able to identify in advance, and develop hearing and sensing abilities.

Game content. The game is played on a wide field. A bench is placed on both sides of the playing field. Players are divided into two teams, and the teams sit opposite each other. Each team

chooses its own captain. Leaders secretly name their teams (for example, dove, rooster, nightingale, goat, etc.) [6.81]. Then supervisors decide which team will start the game first by shaking hands or throwing checks. The leader of the team that starts the game first goes behind the second team, covers the eyes of a child with a tablecloth, and calls the child of his/her team by his/her secret name (for example, "Rooster"). The "Rooster" then quietly comes up and pats the child's forehead while his/her captain is blindfolded (or walks around as the named bird). Then he/she goes to his/her place and sits. As soon as he/she goes to his/her place and sits down, the children of this team slowly clap their hands on their knees and say:

Tapir-tupur pine

Take your choice

Tapir-tupur pine

Take your choice

they keep repeating, that child tries to find out who made the sound or sang before the bullies. He/she looks at all the children one by one and acts very intelligently, because if he/she finds them, he/she takes them, if he/she doesn't, he/she stays with this team.

Recommendations. At the end of the game, the team that has no child left except the leader is considered to have lost. Before the game starts again, the losing team must do something according to the rules of the game. For example, they crow as a rooster or bray as a goat, etc.

The rule of the game. The "tapir-tupur pine" game is conducted by the elders. The players of both teams fulfill the demands of teachers. Players should not talk, make various gestures, and not show the child who made a sound. A child who pats his/her head or makes a sound should try not to express himself/herself. If he/she violates the rules of the game, shows himself/herself or tells someone, he/she will be removed from the game for a certain period of time. It is necessary to speak and move in rhythm at the same time.

Conclusion. The importance of the game. The game teaches children to be sensitive, to be able to pronounce the sound of birds, to find a person by the sound, to be self-controlled, and to train their will.

This game has not lost its value in some preschools.

As a result of the influence of the external environment, the child develops new qualities. These qualities are formed not by themselves, but under the influence of the conditions in which the child lives and grows.

The games we mentioned above bring joy and excitement in children.

Children reflect what they have seen and heard in general, many aspects of life, especially the versatile activities of our ancestors, in their games. The surrounding reality arouses interest in social life in children [7.38].

The educational significance of Uzbek folk games is great in the development of children to become mature, healthy, cheerful in all aspects. Because every game, according to its own rules, requires some kind of pleasure, beauty, and action that should be performed by children. But Uzbek children's games are not implemented in our pre-school educational institutions and primary classes. The reason for this is that until now, Uzbek children's games have not been collected in Uzbekistan, and their positive and negative aspects from an educational point of view have not been thoroughly studied.

REFERENCES:

1. Mixailova, L. I. folk art culture: determinants, trends, patterns of sociodynamics. - M.: University book, 2006. - 264 p.
2. Muhammedova Feruza. Darslarda zamonaviy metodlardan foylanish. Til va adabiyot ta'limi jurnali. // 2013, 12-son.
3. Neil Selwyn. Education and Technology: Key Issues and Debates. – Continuum. New York, 2011.
4. Nurmonov A., Ikromov I., Boynazarov F. Yangi pedagogik texnologiya asoslari. (Interfaol darslar) Innovatsiya jarayoni. - T.: Falsafa va huquq instituti, 2007.
5. Toshtemirova K.A. Using health – protecting technologies to enhance the logical thinking of learners in English. International Engineering Journal For Research & Development E-ISSN:2349-0721, Peer Reviewed & Referred Journal DOI 10.17605/OSF.IO/9BT7G. <https://iejrd.com/index.php/%20/article/view/2605>
6. Xodjiyeva F. O. Formation of critical thinking in students. - Tashkent: Fan, 2008. –140 p.

7. Tarjima yarashini o'rganishda tarjima modellarining yaratilishi tarjimasunoslikning uslubiy sifatda Nilufar Yokubovna Turdiyeva 2018/3/16 Jurnal: Inostrannaya filologiya: yazyk, literatura, obrazovanie Tom 3 Nomer 1 (66) Stranitsy 33-38.

8. Til va madaniyatning o'zaro munosabati Mualliflar Nilufar Yokubovna Turdiyeva Nashr qilingan sana 2022/7 Jurnal Xorijiy filologiya 83 Raqam 2 Sahifalar 64-68.

9. Nilufar Yokubovna Turdiyeva, Navruz Shuxratovich Davirov Jurnal Texaz Filologiya, madaniyat va tarix jurnali 14 Raqam Sahifalar 38-42. lingvomadaniyshunoslikda stereotiplar tushunchasi

10. Nilufar Yokubovna Turdiyeva Nashr qilingan sana 21.04.2022 Konferensiya materiallari Xorijiy Til Ta'limi Lingvodidaktikasi Va Innovatsion Asoslari Xalqaro Ilmiy-Amaliy Konferensiya Materiallari Raqam 1 Sahifalar 219-220.

UDC 378.811.161.1

THE CONCEPT OF DISCOURSE IN MODERN LINGUISTICS

S.A.Erdanova, senior teacher, Tashkent Institute of Finance, Tashkent

Аннотация. Ушбу мақолада замонавий тилишуносликдаги дискурс тушунчаси ўрганилган, чунки дискурс талқини ҳали ҳам замонавий илмий мунозараларнинг марказида бўлиб қолмоқда. Унда дискурс мулоқот сифатида таҳлил қилинади. Иштирокчиларнинг аниқ мақсадлари ва ўзига хос ижтимоий, психологик, миллий-маданий ва статус хусусиятлари муайян дискурсниң ўзига хос турига боғлиқ эканлиги исботланган.

Калим сўзлар: дискурс тушунчаси, статус белгилари, дискурс назарияси, структур белгилар, коммуникатив лингвистика.

Аннотация. В этой статье исследуется концепция дискурса в современной лингвистике, поскольку интерпретация дискурса по-прежнему находится в центре современных научных дискуссий. Он анализирует дискурс как общение. Доказано, что от конкретного типа дискурса зависят конкретные цели и конкретные социальные, психологические, национально-культурные и статусные характеристики участников.

Ключевые слова: понятие дискурса, статусные характеристики, теория дискурса, структурные характеристики, коммуникативная лингвистика.

Abstract. This article considers about the concept of discourse in modern linguistics, as discourse interpretation is still at the center of contemporary academic debate. It analyzes discourse as communication. It has been proven that the specific goals, specific social, psychological, national-cultural, and status characteristics of the participants depend on the specific type of discourse.

Key words: concept of discourse, status characteristics, theory of discourse, structural characteristics, communicative linguistics.

For many years, defining the concept of discourse has been one of the main problems in linguistics. At the beginning of the 20th century. Linguists paid attention to the question “How does language work!”, but after a few decades, they began to think about how language functions. Discourse as a linguistic category is a complex and multi-valued object of study. The difficulty lies in the fact that discourse is an intermediate phenomenon between speech and communication, linguistic behavior, on the one hand, and recorded text, on the other.

By its nature, discourse theory unites various humanities, thanks to which many problems that arise in modern communication are solved. The discursive approach in research allows us to consider the connection between linguistic communication, man, culture and society, as well as create new opportunities in the study of communicative processes.

Based on this, the concept of “discourse” is interdisciplinary in nature, studied and analyzed in psychological, linguistic, cultural and pedagogical sciences, which form the theoretical basis of methods of teaching foreign languages. Currently, according to most researchers of this problem, the development of discourse theory expresses a tendency towards the integration of humanities scientific research. Thus, discourse is a rather complex and ambiguous phenomenon, due to which this term cannot be interpreted unambiguously. Let's consider the concept of discourse in linguistic sciences, where the theory of discourse is given special attention.

From the perspective of speech linguistics, discourse is a process of living verbalized communication, characterized by many deviations from canonical written speech, hence attention to

the degree of spontaneity, completeness, thematic coherence, and understandability of the conversation for other people. In addition to structural characteristics, discourse has tonal and genre changes. The tone of discourse refers to such parameters as seriousness or frivolity, everyday life or ritualism, the desire for unison or conflict, reducing or increasing the distance of communication. These parameters are interrelated [2, p. 232-243].

The variety of definitions of discourse as a linguistic phenomenon is associated with different approaches, from the positions of which definitions of this concept are given. The following approaches to defining the concept of discourse are distinguished [3]: formal; functional; situational; cognitive.

The formal approach (structure-oriented) considers discourse as a semantic connection between two or more sentences, where coherence is a feature of discourse. Thus, in this interpretation, discourse is a supra-phrase unity, a complex syntactic whole, the integrity of which is determined by a certain system of connectors.

From a functional point of view, discourse is identified with any use of language, which implies an analysis of the functions of discourse in connection with the analysis of the functions of language. Situational is associated with the interpretation of discourse in the context of social, psychological and culturally significant conditions and circumstances. It is believed that this approach combines formal and functional and can be considered as a compromise. The cognitive approach treats discourse as a phenomenon of a cognitive order, i.e. as a phenomenon directly related to the transfer of knowledge, operating with it and creating new connections.

Thus, linguists in various aspects study discourse, which allows them to develop and improve a holistic theory of discourse. Since the word “discourse” itself is translated from French as “speech as an act, action, speech as an event,” this gives researchers the opportunity to define this concept as “speech immersed in life” [1, p. 137], one of the components of activity, interaction of people in the process of communication.

As mentioned above, the concept of discourse is considered and developed in domestic and foreign sciences quite actively, therefore the term “discourse” itself is interpreted differently. As a result, different types and varieties of discourse are distinguished.

When studying discourse, like any natural phenomenon, the question of classification arises: what types and varieties of discourse exist. The most important distinction in this area is the contrast between oral and written discourse. This distinction is related to the channel of information transmission: in oral discourse, the channel is acoustic, in written discourse it is visual. Sometimes the difference between oral and written forms of language use is equated with the difference between discourse and text, but such a confusion of two different oppositions is unjustified.

Despite the fact that for many centuries the written language has enjoyed greater prestige than the oral one, it is quite clear that oral discourse is the original, fundamental form of the existence of language, and written discourse is derived from oral. Most languages to this day are unwritten, that is, they exist only in oral form. After linguists in the 19th century recognized the priority of the oral language, for a long time it was not realized that the written language and the transcription of the oral language are not the same thing. Linguists of the first half of the 20th century. They often thought that they were studying an oral language (in its written form), but in reality they were only analyzing the written form of the language. A real comparison of oral and written discourse between alternative forms of language existence began only in the 1970s.

Several thousand years ago, the written form of language arose as a way to bridge the distance between the speaker and the addressee - a distance both spatial and temporal. Such overcoming became possible only with the help of a special technological invention - the creation of a physical information carrier: a clay tablet, papyrus, birch bark, etc.

Further developments in technology have led to the emergence of a more complex repertoire of forms of language and discourse, such as printed discourse, telephone conversation, radio broadcasts, and communication using pagers and answering machines, and email correspondence. All these varieties of discourse are distinguished based on the type of information carrier and have their own characteristics. Communication by e-mail is of particular interest as a phenomenon that arose 10-15

years ago, has become extremely widespread during this time and is something between oral and written discourse. Like written discourse, electronic discourse uses a graphical method of recording information, but like oral discourse, it is characterized by evanescence and informality. An even purer example of combining the features of oral and written discourse is communication in Talk (or Chat) mode, in which two interlocutors “talk” through a computer network: on one half of the screen the participant in the dialogue writes his text, and on the other half he can see the letter appearing text from your interlocutor. The study of the characteristics of electronic communication is one of the actively developing areas of modern discourse analysis [3].

In addition to the two fundamental types of discourse - oral and written - one more should be mentioned: mental. A person can use language without producing either acoustic or graphic traces of linguistic activity. In this case, language is also used communicatively, but the same person is both the speaker and the addressee. Due to the lack of easily observable manifestations, mental discourse has been studied much less than oral and written. One of the most famous studies of mental discourse, or, in traditional terminology, inner speech, belongs to L.S.Vygotsky.

More specific differences between varieties of discourse are described using the concept of genre. This concept was originally used in literary criticism to distinguish between such types of literary works as, for example, short story, essay, story, novel, etc.

M.M.Bakhtin and a number of other researchers proposed a broader understanding of the term “genre”, extending not only to literary but also to other speech works. Currently, the concept of genre is used quite widely in discourse analysis. There is no exhaustive classification of genres, but examples include everyday dialogue (conversation), story (narrative), instructions for using the device, interview, report, report, political speech, sermon, poem, novel. Genres have some fairly stable characteristics. For example, a story, firstly, must have a standard composition (commencement, climax, denouement) and, secondly, have some linguistic features. The story contains a framework of events ordered in time, which are described by the same grammatical forms (for example, verbs in the past tense), between which there are connecting elements (such as the conjunction then). Problems of the linguistic specificity of genres have not yet been sufficiently developed. In a study by the American linguist J. Beiber, it was shown that for many genres it is very difficult to identify stable formal characteristics. Biber proposed to consider genres as cultural concepts devoid of stable linguistic characteristics, and to further distinguish types of discourse on the basis of empirically observable and quantitatively measurable parameters, such as the use of past tense forms, participles, personal pronouns, etc.

So, the category discourse is one of the main concepts in communicative linguistics. This term allows not only pronunciation options (with emphasis on the first or second syllable), but also many scientific interpretations. The widespread use of discourse as a generic category in relation to the concepts of text, speech, dialogue is increasingly found in linguistic literature. The definition of such a category as discourse presupposes a certain ideological orientation, one's own point of view on the study of language and linguistic communication.

REFERENCES:

1. Arutyunova N.D. Discourse. Linguistic encyclopedic dictionary. – M., 1990. – P. 137.
2. Karasik V.I. Language circle: personality, concepts, discourse. – M., 2004.
3. Kibrik A.A. Discourse/ Encyclopedia “Around the World” <http://www.Kmgo.svet.ru/articles/82/1008254/1008254a9.htm>
4. Shmeleva T.V. Model of speech genre. - Saratov. 1999.

UDC 37:811.111

ECONOMIC DISCOURSE AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

S.A.Erdanova, senior teacher, Tashkent Institute of Finance, Tashkent

Аннотация. Ушбу мақола иқтисодий дискурсни - реал мулоқот, жонли мулоқот шароитида, вазият ва ижтимоий-маданий контекст, гоёлар, муносабатлар, мулоқот қилувчи томонларнинг муносабатлари билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганишига қаратилган. Мақолада замонавий иқтисодий дискурсни тадқиқининг назарий ёндашувлари ҳам баён

этилган. Мақолада иқтисодий дискурс универсал категория сифатида белгиланади, унинг асосий мафкуравий йўналтирилганлик, очиқлик, чизиқлилиқ, беқарорлик. хусусиятлари ўрганилади.

Калит сўзлар: дискурс, иқтисодий дискурс, ижтимоий маданий контекст, назарий ёндашувлар, универсал категория, синтактик ҳодисалар.

Аннотация. Настоящая статья обращена к изучению экономического дискурса – речи в условиях реальной коммуникации, живого общения, в неразрывной связи с ситуацией и социокультурным контекстом, представлениями, отношениями, установками общающихся сторон. В статье также изложены теоретические подходы к определению современного экономического дискурса. Здесь экономический дискурс определен как универсальная категория, установлены его основные характеристики: идеологическая направленность, открытость, нелинейность, неустойчивость.

Ключевые слова: дискурс, экономический дискурс, социокультурный контекст, теоретические подходы, универсальная категория, синтаксические явления.

Abstract. This article is aimed at studying the economic discourse - in the conditions of real communication, live communication, in an integral connection with the situation and socio-cultural context, ideas, relations, relations of the communicating parties. The article also describes the theoretical approaches to the study of modern economic discourse. The article defines the economic discourse as a universal category, its main ideological orientation, openness, linearity, instability characteristics are studied.

Key words: discourse, economic discourse, socio-cultural context, theoretical approaches, universal category, syntactic phenomena.

The main place in linguistics at the beginning of the 21st century occupies such a complex and multifaceted phenomenon as discourse. Scientists are actively studying its theoretical and applied problems, the relationship between the verbal and non-lingual in it, as well as individual types of discourse. Despite the large number of linguistic studios devoted to the study of discourse, the issues of interpretation of discourse and classification, in particular the identification of its individual types, still remain relevant.

The popularity of discourse lies in its vagueness and difficulty of definition [1]. Entering linguistics in the early 50s. 20th century, the discourse remains relevant and not fully studied.

In the presented theories, the following main approaches to understanding discourse can be distinguished:

- 1) text to denote discourse or text that is defined through discourse;
- 2) the cognitive process associated with the creation of speech behavior;
- 3) speech formation, which is higher than the level of a sentence or phrase;
- 4) consecutive interrelated statements, united by one goal;
- 5) a means of conversation and thinking, which can be ritualized, like genres;
- 6) form of verbal communication, interpersonal activity;
- 7) complex communicative event;
- 8) sociolinguistic structure created by the addressee in specific communicative, social and pragmatic situations.

In our opinion, the most complete and accurate interpretation of the concept of “discourse” presented by N.D. Arutyunova is “a coherent text in combination with extralinguistic - pragmatic, sociocultural, psychological and other factors; text taken in the event aspect; speech, considered as a purposeful social action, as a component participating in the interaction of people and the mechanisms of their consciousness (cognitive processes). Discourse includes paralinguistic accompaniment of speech (facial expressions, gestures) ... and is studied together with the corresponding “forms of life” (reporting, interviews, instruction, small talk, recognition, etc.). Discourse is speech “immersed in life” [2. pp. 136-137].

Discourse is a multidimensional and polysemantic concept. This is a linguistic reflection of reality, a linguistic code of life. Everything that happens in the history of humanity, a nation, a people,

a society (its various spheres: medicine, politics, religion, economics, and so on) has its reflection in language.

Changes in the economic model of development in connection with the declaration of independence led to an increase in demand for highly qualified specialists in the field of economics, economically competent specialists in other spheres of society (diplomats, lawyers, journalists, etc.). The need to define the concept of “economic discourse” (“economic text”) in linguistics, to identify the genres of this subtype of discourse and to study its functional-stylistic, linguopragmatic and sociolinguistic features becomes urgent.

The purpose of this work is to study economic discourse as a separate type of institutional discourse. To achieve the goal, we need to solve a number of problems:

1) characterize the concept of “economic discourse”; 2) point out the difference between economic discourse and other institutional types and identify its main features; 3) explore the syntactic potential of economic discourse using the material of periodicals.

As noted by M.L.Makarov, “not everything is smooth with the criteria for identifying types of discourse, spheres and episodes of communication - not all typologies can boast of the logic of constructing a classification, until sufficient empirical material has yet been collected” [1. P. 210].

Modern linguist V.I.Karasik distinguishes personal (person-oriented) and institutional (industry) discourses.

Unlike personal discourse, institutional discourse is a system of status-role relations in the communicative space of life of a certain social institution. That is, this is communication between the addressee and the sender in given coordinates speech interaction between representatives of various social groups or institutions.

When analyzing institutional discourse and determining the type of institutional communication, the following parameters are taken into account: status and role characteristics of the participants; conditions, time and place of action; topics and goals of communication, style and genres; discursive formulas and so on. The number of social institutions (sectors) in modern society determines the number of varieties of institutional discourse.

Economy (from the gr. *oikonomia* - economic management) is the most important sphere of social life, “in which, based on the use of various resources, production, exchange, distribution and consumption of products of human activity are carried out, a system of productive forces and economic relations is formed and constantly developed, governed by various types of economic laws” [2. P. 380].

In our opinion, the varieties of institutional discourse include economic discourse, which undoubtedly deserves the attention of linguists. A number of linguistic studies are devoted to the study of economic discourse. Some linguists study economic discourse within the framework of other discourses, or identify them with them. Thus, linguists such as A.P.Chudinov, A.N.Baranov, E.I.Sheigal and others consider economic discourse to be an integral component of political discourse. Economics and politics as the most important spheres of state development have a close connection, but their very existence as separate institutions, different goals, participants and other distinctive features provide grounds for their separation from each other and, accordingly, the identification of separate discourses.

Researchers identify two approaches to defining the concept of “economic discourse”. According to the first direction, economic discourse is a system of texts that arise under the influence of various factors (extralinguistic, pragmatic, sociocultural, etc.) and are united by one theme.

In the light of the second approach, economic discourse appears as a communicative event, as an integrative set of individual communicative acts in the economic sphere. The verbal result of such discursive activity is economic texts.

As we can see, both approaches have a common feature - the dominant economic discourse is an economic text, which serves as a means of communication in the economic sphere and has certain features depending on its address to many recipients and, accordingly, the context.

So, by economic discourse we understand the totality of speech acts in the field of economics, as well as oral and written texts or fragments thereof created by professionals, non-specialists and journalists, which reflect the realities of the economic world.

The purpose of economic discourse is 1) to highlight events in the economic life of society; 2) informing about the state of the economy; 3) formation of a certain attitude towards various changes and motivation for certain actions; 4) creation of economic theories; 5) research into directions of economic development, as well as the standard of living of the population.

Participants in economic discourse are legal entities and individuals: the state, journalists, scientists, research assistants, teachers, etc.

Depending on the sector of the economy, corresponding subtypes are formed within the economic discourse: financial discourse (finance and credit), accounting discourse (accounting and auditing), and tax discourse (tax affairs and insurance), and business discourse (entrepreneurship and trade) [2].

Mai Likun, in turn, identifies a number of professional discourses within the economic discourse: industrial-economic, financial-economic, trade-economic, economic-theoretical, economic-statistical, and so on [1. P. 9].

It is also worth noting the genre ramifications of economic discourse. Depending on the purpose, participants and sphere of communication, information can be presented in the form of an interview, report, economic news, lecture, discussion, conference, conversation, and so on.

Global processes in the world economy, as well as any changes in the state's economy, are covered in the media, mass media: press (newspapers, magazines, books), radio, television, Internet, billboards, etc. What all media have in common is appeal to a mass audience, accessibility to many people, and dissemination of information.

Thus, it is periodicals that report facts and events in the world of economics, form a value-based attitude towards them, and encourage the characterization and assessment of economic processes by both individual citizens and society as a whole.

Since time dictates its conditions, the communication process occurs according to the appropriate rules, taking into account the transience of time, the rapid change of events, as well as the various linguistic and educational background of recipients.

The language of economic discourse is relevant due to its diversity in the selection of linguistic means and grammatical forms, the use of economic vocabulary, terms, combinations of vocabulary from different genres, and the absence of a unified structure of texts. This is due to the need to influence the addressee, convey information and induce appropriate actions.

Particular attention is paid to the syntactic structure of the text of economic discourse, which is a form for expressing the corresponding content, as well as a means of expressing the function of the influence of the media, the correct presentation of information and achieving the goal of communication. Thus, the syntax of economic discourse has a close connection with the content of the statement.

REFERENCES:

1. Makarov M.L. Fundamentals of discourse theory. M., 2003. 278 p.
2. Sheremeteva A.A. Main characteristics of economic discourse (based on the material of the German language) [Electronic resource] // Vestn. Kuzbass. state ped. acad. 2011. No. 7 (13).

UO'K 37.02

BIOLOGIYANING BALIQLAR BO'LIMINI FIZIKA BILAN BOG'LAB O'TISHDA INTEGRATSIYANING AFZALLIKLARI

G.I.G'aniyeva, o'qituvchi, Termiz Davlat Universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada biologiyani o'qitish jarayonida tirik organizmlarning nafas olish jarayonini fizika fani bilan bog'lab bog'lab o'tishning samaradorligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: gazlar almashinuvi, diffuziya, baliqlar, Jabra, o'pka, Molekulyar – kinetik nazariya, broun harakati, aerodinamika.

Аннотация. В данной статье представлена информация об эффективности связи процесса дыхания живых организмов с физикой в курсе преподавания биологии.

Ключевые слова: газообмен, диффузия, рыбы, Джабра, легкие, молекулярно-кинетическая теория, броуновское движение, аэродинамика.

Abstract. This article provides information on the effectiveness of the connection between the respiration process of living organisms and physics in a biology teaching course.

Key words: gas exchange, diffusion, fish, Jabra, lungs, molecular kinetic theory, Brownian motion, aerodynamics.

Kirish. XXI asrda dunyo miqyosida ta'lim barqaror taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilib, 2030 yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida¹—sifatli ta'lim olish va ijodiy qobiliyatni rag'batlantirish dolzarb vazifa sifatida belgilandi. Bu borada mamlakatimiz umumiy o'rta ta'lim o'quv rejalari va dasturlarini takomillashtirishda milliy pedagogik tajribadan tashqari TIMSS, PISA, PIRLS va STEAM xalqaro ta'lim dasturlarining mazmuniga moslashtirildi. Vatanimizni — xalqaro ekspertlar fikricha, —Bugun O'zbekiston kompleks islohotlar o'lkasi, bunyodkorlik jo'sh urgan diyor degan xulosalari kishini quvontiradi. Zero, ilmga, fan rivojiga yaratilayotgan imkoniyatlar hech shubhasiz, ma'rifatga keng yo'l ochadi. Jamiyatning ilmiy, ma'rifatli jamiyat bo'lishi yo'lidagi islohotlar esa o'z o'rnida mamlakat yuksak taraqqiyotga erishishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. O'sib kelayotgan o'g'il-qizlarimizning har tomonlama barkamol avlod bo'lib, hayotga kirib kelishlarini ta'minlash jamiyat oldidagi eng ulug' maqsadlardandir. Bugungi tezkor davr o'quvchilardan mukammal bilim olishni talab etmoqda. Zero, yoshlarimizning kelajakda erishadigan muvaffaqiyati mustaqil bilim olish layoqati, o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirish qobiliyatiga ega bo'lishi bilan belgilanadi. Bolalarga bunday munosabat ta'limga oid davlat siyosatida, uning hayotga joriy bo'layotgan tamoyillarida to'la namoyon bo'lmoqda. O'quvchilar yuqori sinflarda fizika kursining barcha bo'limlarini sistemali ravishda o'rganadilar. Bunda fizika ta'limi mazmuni ijtimoiy hayotda, tevarakatrofda uchraydigan fizik hodisalar va jarayonlar bilan bog'lab o'rgatiladi. Fizika fani o'quvchilar qalbiga oson kirib borishi, ularning xotirasidan mustahkam o'rin olishida jonli misollar, hayotiy taqqoslar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni tajribadan har bir fan misolida samarali foydalanish mumkin. Fizikaning tabiat sirlarini ochishdagi fundamental ahamiyatini va uning qonunlarining hozirgi zamon texnologiyasining asosini tashkil qilganligi hamda fizika sohasidagi bilimlar kelajakda jamiyat taraqqiyoti uchun benihoya katta ahamiyatga ega. Fizika o'quv predmeti sifatida shakllantirish uchun yetarli darajada imkoniyatlarga ega. Bu o'quv predmetining barcha texnik qurilmalarning asosi sifatida namoyon bo'lishi, egallagan bilimlarining hayotda hayotda qo'llash imkoniyatlarning ko'pligi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, fizikani o'rganish jarayonida o'quvchi bilishning barcha bosqichlari (kuzatish, gipoteza, tajriba o'tkazish, mushohada qilish va natijalarni umumlashtirish)da o'tkaziladi. O'quvchilarni fizika faniga qiziqtirishni bir nechta usullari mavjud. Masalan, fizikani boshlang'ich kursida o'quvchilarni xalq ertaklari va matallaridan foydalanish, yaxshi samara beradi. Bu ertak va matallar dars jarayonida, savol-javoblar, qiziqarli kechalar, fizikadan har xil mushoiralar, viktorinalar, quvnoqlar va zukkolar tanlovini o'tkazishda hamda darsdan tashqari mashg'ulotlar qo'l keladi. Ertak va matallardagi bunday obrazli o'xshatishlar fizika fanini boshqa fanlar bilan yaqinlashtirish, fizikadagi bir-biriga yaqin bo'lgan mavzularni birlashtirishda muhim ro'l o'ynaydi. Masalan, 6-sinfidagi boshlang'ich tushunchalarda moddiy nuqta, trayektoriya, yo'l va ko'chish, vaqt, tezlik kabi kattaliklarni tushuntirishda o'quvchilarni o'zlari uchun qiziqarli bo'lib qolgan „Bo'g'irsoq“ ertagi orqali qiziqtirish muhim ro'l o'yanaydi. O'rmon tomon yo'l olgan bo'g'irsoq trayektoriya orqali o'rmon yo'ligidan yurib, yo'lida har xil hayvonlarga duch keladi.

Mavzuning dolzarbligi. Tabiatda ro'y berayotgan hodisa va jarayonlar, tirik organizmlarning rivojlanish bosqichlari, tabiat va jamiyat qonunlariga insoniyatning ko'rsatadigan ta'sirlari haqida ilmiy va amaliy bilimlar majmuasini yoritishda birgina biologiya fanning o'zi yetarli emas. Bu biologiya, fizika fanlari hamkorlikda yaxlit tushunchani shakllantiradi. O'quvchining ichki motivatsiyasining qanchalik shakllanganligi tabiiy fanlarga qiziqishi, atrof-muhit muammolarini anglashi va uni hal qilishda muhim qarorlarni qabul qilishni bilishi hamda tabiiy va ijtimoiy muhitga

ta'sirini tahlil qilishda muhim o'rin egallaydi. Fanlarning o'zaro integratsiyasi o'quvchilarda tabiatni butun bir borliq sifatida, olamning yagona manzarasini tasavvur etishga yo'naltirishi lozim. Fanlararo integratsiya - bir bir o'quv jarayonida qonunlarini, nazariyalarini, usullarini boshqarishni qo'llashda o'z aksini topadi. Ushbu darajada amalga oshirilgan tarkibni tizimlashtirish o'quvchilar ongida dunyoning yaxlit aksini shakllantirish kabi bilim natijasiga olib keladi, bu esa o'z navbatida umumiy ilmiy tushunchalar, toifalar, yondashuvlarda o'z ifodasini topadigan yangi darajadagi bilimni, amaliyotda qo'llay olish kabi g'oyalarning paydo bo'lishiga olib keladi.. Integratsiya fanlararo aloqalarni amalga oshirishda eng yuqori bosqichdir. Integratsiya funksiyalari o'quvchilarda bilimlarning tizimli xarakterini shakllantirish, tizimli fikrlash, ularning bilimlari va faoliyat uslublarini uzatish qobiliyatini rivojlantirish, yosh o'quvchilarda dunyoning ilmiy aksini shakllantirishdan iborat. Zamonaviy pedagogikada integratsiya funksiyalarining umumiy qabul qilingan ro'yxati mavjud emas, shuning uchun uning barcha jihatlari bilan bog'liq bo'lgan pedagogik integratsiyaning eng umumiy, o'zgarmas funksiyalari alohida ajralib turadi. Bular quyidagilar: uslubiy, ishlab chiquvchi, texnologik funksiyalar. Ma'lumki, tabiatda ro'y beradigan hodisa va jarayonlar turli paytda va xilma - xil ko'rinishda sodir bo'ladi. Bu hodisa va jarayonlarning ro'y berish sabablarini, o'zgarishi hamda holatlarini tabiiy fanlar alohida o'z fundamental qonunlari va tushunchalari asosida izohlaydi. Biologiya fanini fizika va geografiya fanlari bilan quyidagicha bog'lab o'tish mumkin: Masalan, O'simlik va hayvonot dunyosida barcha tirik organizmlar nafas oladi. Nafas olish jarayonida kislorodning qabul qilinishi va karbonat angidridning ajralib chiqishi gaz almashinuvi deyiladi. Tirik organizmlar kislorodni turlicha o'zlashtiradi. Bu jarayonda diffuziyaning ahamiyati juda katta. O'simliklar barglari orqali nafas olibgina qolmasdan, qisman oziqlanadi ham. Nafas olish o'simliklarning turiga, yoshiga, va yahash muhitiga bog'liq. Shuning uchun ularda yuza diffuziysi kuzatiladi. Dehqonlar, bog'bonlar vaqti-vaqti bilan o'simlik o'sayotgan tuproqni yumshatib turadilar. O'simlik nafas olish jarayoni normada borsagina hujayralari energiya taminlanadi, o'sishi, rivojlanishi va hosildorligi oshadi. Diffuziyali jarayonlar tabiiy suv havzasi va akvariumlarni kislorod bilan ta'minlashda ham katta rol o'ynaydi. Kislorod to'xtab qolgan suvning erkin sirtidan diffuziya tufayli uning juda chuqur qatlamlariga ham yetib boradi. Dengiz va okeanlarning juda chuqur qatlamlarida o'simliklarda yuza diffuziya kuzatilganligi uchun suvo'tlari yo'q, yorug'lik umuman yetib bormaydigan eng chuqur joylarida ham tirik organizmlar uchrashining sababi ham shunda. Suvda yashovchi hayvonlardan masalan baliqlarni oladigan bo'lsak, nafas olish organi jabralar orqali suvda eriga kislorodni diffuziya hodisasi sabab qabul qiladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Suv sathining muzlab qolishi unga kislorod o'tishini to'xtatib qo'yadi, baliqlarni nobud bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun og'zi tor shisha idishlardan akvarium sifatida foydalanib bo'lmaydi. O'pka va to'qimalarda gazlar almashinuvi jarayoni ham diffuziyaga asoslangan. Bu kabi mavzularda "Molekulyar – kinetik nazariya. Diffuziya. Broun harakati", "Aerodinamika" mavzulariga murojat qilish mumkin. Shu mazmunidagi bilim va ko'nikmalarni biologiya ta'limida shakllantirishda fanlar integratsiyasidan foydalanish imkoniyatlari muhim bo'lib hisoblanadi. Fanlar integratsiyasidan foydalanilganda mavzuga tegishli ma'lumotlarni to'liq va aniq o'zlashtirish, bilim hamda ko'nikmalarga nisbatan to'liq tushunchalarga ega bo'lish imkoniyati o'qituvchi mahoratiga bog'liq.

Fizika fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarni bu fanga qiziqtirishni yana bir usullaridan biri dars mobaynida fizik tajribalar tabiatdagi fizik jarayonlarni o'quvchilarning o'zlari fizikani o'rganishga qadar kuzatganlar. Lekin bu kuzatishlar natijasidabarcha o'quvchilar ularning mohiyati haqida to'g'ri xulosa chiqara olmaydilar, albatta. Bundan tashqari hamma o'quvchilar ham mavjud jarayonlarning barchasini ko'rmagan. Shu sababli maktab sharoiti doirasida sinfda maxsus tashkil etiladigan fizik tajribalarni ko'rsatish zaruriyati tug'iladi. Fizikadan to'g'ri tashkil etilib, namoyish qilingan va talqin etilgan tajribalar o'quvchida nafaqat asbobuskunalar tuzilishi, ishlashini o'rganib qolmay, balki ulardagi qonuniyatlarni payqashga ham imkoniyat tug'diradi. Fizik namoyishlar o'quvchilarga mazkur fanga bo'lgan qiziqishlarini ham orttiradi. Namoyishlar yordmida fizik tushunchalar, fizik kattaliklar va ularni o'lchash imkoniyatlari ko'rsatiladi. Ular so'ngra laboratoriya ishlarini bajarishda, masalalarni yechishda shakllanadi, rivojlanadi va bilimlari chuqurlashib boradi. Fizika darslarining boshida shunday tajribalarni namoyish etish kerakki, ular oddiy bo'lsa-da,

boshlang'ich nuqta bo'lsin. Ularda ko'rgan hodisalar, keyinchalik boshqalarini tushuntirish uchun asos bo'ladi. Fizik kattaliklarning o'lchamlari (uzunlik, vaqt, massa, bosim, temperatura va h.k) aniqlanadi va ular orasidagi miqdoriy va sifat bog'lanishlari ko'rsatiladi (suyulik bosimining idish tubiga bosimi). Namoyish tajribalarini o'rgatish jarayonida fizika qonunlaridan amalda foydalanishni ko'rsatishdan iborat (issiqlik mashinasi, termometr).

Xulosa. Keyingi namoyishlari bilimlarni chuqurlashtirishga qaratilgandir. Ularda ko'rsatiladigan tajribalarda bir nechta fizik qonun ishlatilgan murakkab jarayon ko'rsatiladi. Albatta, bunday tajribalar unchalik ko'p bo'lmay, o'quvchilarda ma'lum miqdorda bilimlar to'planganda o'tkaziladi. Ko'rsatiladigan namoyishlar soni ko'p bo'lmasligi kerak. Tajriba o'qituvchi tushuntirishiga ko'makchi sifatida berilgani ma'qul. Ishlatiladigan asboblardan sodda va turli xil bo'lib, o'quvchi diqqatini charchatmasligi kerak. Eng muhimi namoyish qisqa muddatli bo'lishi talab qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Incheon declaration / Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrda PF 6108-sonli - O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmoni. (www.lex.uz)
3. Sulliyeva S.Kh., G'aniyeva G.I. // Sinf rahbarligi ishlarini tashkil etish metodikasi // Biologiyada zamonaviy tadqiqotlar: muammo va yechimlar II-qism. 11-12. 10. 2022.
4. Sulliyeva S.Kh., G'aniyeva G.I., Tojiyeva F.A. // Effective ways of teaching biology in connection with physical science (in the example of class VII) // Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Issue 8), 4040-4045
5. Xodjaev B.X. Umumta'lim maktabi o'quvchilarining mustaqil fikrlashini shakllantirishning didaktik asoslari. – Ped. fan. nom. dis. – T.: 2009.

UO'K 004.855.3

VIRTUAL HAQIQAT VA INGLIZ TILINI O'RGANISH: BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI TAYYORLASHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH *I. Ilhamova, PhD dots., Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Toshkent*

Annotatsiya. Bizning doimiy rivojlanayotgan raqamli landshaftimizda texnologiyaning ta'limga integratsiyasi o'zgaruvchan kuchga aylandi. Ingliz tilini bilish turli sohalaridagi bo'lajak mutaxassislar uchun muhim mahorat bo'lib qolayotgani sababli, tilni o'qitishning innovatsion usullari paydo bo'ldi. Bular orasida sun'iy intellekt (AI) tomonidan boshqariladigan virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) texnologiyalaridan foydalanish mashhurlikka erishdi. Ushbu maqolada bo'lajak mutaxassislar uchun sun'iy intellektga asoslangan virtual reallik va kengaytirilgan reallik texnologiyalarining ingliz tili bo'yicha o'qitishga integratsiyalashuvi ko'rib chiqilgan. Unda immersiv til o'rganishning afzalliklari, uning Real muloqot uchun ahamiyati va uni amalga oshirish bilan bog'liq muammolar va mulohazalar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Virtual haqiqat, ingliz tilini o'qitish, immersiv o'rganish, bo'lajak mutaxassislar, tilni bilish, sun'iy intellektga asoslangan til o'rganish.

Аннотация. Интеграция технологий в образование приобрела трансформационную силу в нашем постоянно развивающемся цифровом мире. В связи с важностью владения английским языком для будущих специалистов в различных областях появились инновационные методы обучения языку. Среди них получили популярность технологии виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR), управляемые искусственным интеллектом (AI). В данной статье рассматривается интеграция технологий виртуальной реальности и дополненной реальности, основанных на искусственном интеллекте, в обучение английскому языку для будущих специалистов. В ней обсуждаются преимущества иммерсивного языкового обучения, его важность для реальной коммуникации, а также рассматриваются вызовы и соображения.

Ключевые слова: Виртуальная реальность, обучение английскому языку, иммерсивное обучение, будущие специалисты, владение языком, обучение языку с использованием искусственного интеллекта.

Abstract. *The integration of technology into education has gained transformative power in our ever-evolving digital landscape. Due to the significance of English language proficiency for future specialists in various fields, innovative methods of language instruction have emerged. Among these, the utilization of Artificial Intelligence (AI)-driven Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) technologies has gained popularity. This article explores the integration of AI-based virtual reality and augmented reality technologies into English language instruction for future specialists. It discusses the advantages of immersive language learning, its importance for real communication, and addresses challenges and considerations.*

Keywords: *Virtual Reality, English language instruction, immersive learning, future specialists, language proficiency, AI-driven language learning.*

Ingliz tili xalqaro ilmiy doiralar, biznes va turli ixtisoslashgan sohalarda asosiy aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladigan *global lingua franca* maqomini mustahkamladi. Bo'lajak mutaxassislar uchun ingliz tilini bilishning bir nechta asosiy sabablari bor:

Xalqaro miqyosda bilimlarga ega bo'lish: dunyodagi eng zamonaviy tadqiqotlar, texnologik yangiliklar va akademik nashrlarning aksariyati ingliz tilida mavjud. Tilni bilish bo'lajak mutaxassislarga ko'proq bilim olish imkoniyatini beradi.

Xalqaro hamkorlik: ingliz tili xalqaro konferensiyalar, hamkorlikdagi tadqiqot loyihalari va transchegaraviy hamkorlik uchun umumiy til bo'lib xizmat qiladi. Ingliz tilida mutaxassis Future mutaxassislari faol bu ishlar bilan shug'ullanish mumkin.

Karyera taraqqiyoti: ingliz tilini bilish ish qobiliyatini oshiradi va transmilliy kompaniyalar, ilmiy-tadqiqot muassasalari va akademiyalarda martaba imkoniyatlarini ochadi.

Xabardor bo'lish: ingliz tilidagi ommaviy axborot vositalari, shu jumladan ilmiy jurnallar, yangiliklar nashrlari va onlayn manbalar turli sohalardagi so'nggi ishlanmalarga kirishni ta'minlaydi. Malakali ingliz tili ko'nikmalari kelajakdagi mutaxassislarga o'z domenlarining doimiy rivojlanayotgan landshafti haqida xabardor bo'lishga imkon beradi. An'anaviy til o'rganish usullari ko'pincha darsliklar, sinfda o'qitish va til laboratoriyalarini o'z ichiga oladi. Ushbu usullar o'zlarining afzalliklariga ega bo'lsa-da, ular haqiqiy til tajribalarini taqdim etishda kam bo'lishi mumkin. Bu erda sun'iy intellektga asoslangan virtual haqiqat va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari o'ynaydi.

Virtual haqiqat (VR) o'quvchilarni kompyuter tomonidan yaratilgan muhitga singdiradi va ularga simulyatsiya qilingan dunyo bilan o'zaro aloqada bo'lishga imkon beradi. Til o'rganish kontekstida VR haqiqat hayot ssenariylarini takrorlashi va boy tilga cho'mish tajribasini yaratishi mumkin. O'quvchilar virtual muhitni o'rganishlari, sun'iy intellektga asoslangan belgilar bilan suhbatlar o'tkazishlari va kontekst doirasida til ko'nikmalarini mashq qilishlari mumkin.

Kengaytirilgan haqiqat (AR) raqamli tarkibni jismoniy dunyoga qo'shib, Foydalanuvchining haqiqatni idrok etishini kuchaytiradi. Tilni o'qitishda AR haqiqat vaqtda tilni tarjima qilish, so'z boyligini boyitish va interaktiv til mashqlarini taqdim etishi mumkin. AR dasturlari kundalik ob'ektlarni til o'rganish vositalariga aylantirishi mumkin, bu esa o'quv tajribasini dinamik va interaktiv qiladi.

AI til o'rganish uchun VR va AR samaradorligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. AI algoritmlari tarkibni individual o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirishi, ularning rivojlanishini kuzatishi va darhol fikr bildirishi mumkin. Ushbu shaxsiylashtirish til o'rganishni yanada samarali va qiziqarli qiladi.

Tilni o'rganishda sun'iy intellektga asoslangan virtual haqiqat va kengaytirilgan haqiqatning muhim afzalliklaridan biri bu taraqqiyotni o'lchash va real vaqt rejimida malakani baholash qobiliyatidir. AI algoritmlari o'quvchilarning ishlashini, shu jumladan lug'atni saqlash, talaffuz aniqligi va ravonligini kuzatishi mumkin. Ma'lumotlarga asoslangan ushbu yondashuv o'qituvchilarga o'quvchilar qo'shimcha yordamga muhtoj bo'lgan joylarni aniqlashga va ularning ko'rsatmalarini mos ravishda moslashtirishga imkon beradi. Bundan tashqari, bu o'quvchilarga o'z tillarini rivojlantirish bo'yicha qimmatli tushunchalarni beradi, bu ularga maqsadlar qo'yish va vaqt o'tishi bilan ularning yaxshilanishini kuzatish imkonini beradi. Ushbu doimiy baholash jarayoni

kelajakdagi mutaxassislarning o'z sohalarida real aloqa muammolariga yaxshi tayyorlanishini ta'minlaydi.

Kelajak istiqbollari va innovatsiyalar: texnologiya rivojlanishda davom etar ekan, til o'rganishning kelajagi innovatsiyalar bilan to'la. Sun'iy intellektga asoslangan virtual haqiqat va kengaytirilgan haqiqat yanada murakkablashishi mumkin, bu giper-realistik simulyatsiyalar, ilg'or tabiiy tillarni qayta ishlash va real muhit bilan uzluksiz integratsiyani taklif qiladi. Bundan tashqari, dunyo bo'ylab o'quvchilar o'zaro muloqot qiladigan va birgalikda o'rganadigan virtual tillarni o'rganish uchun potentsial haqiqatan ham globallashtirish o'quv tajribasini yaratishga va'da beradi. Bo'lajak mutaxassislar tobora o'zaro bog'liq bo'lgan dunyoda harakat qilar ekan, til o'rganishdagi ushbu yangiliklar ularni tanlagan sohalarida ustun bo'lishlari va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishlari uchun zarur bo'lgan til ko'nikmalari va madaniy malakalari bilan jihozlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Raqamli texnologiyalar ta'limning shu paytgacha shakllangan, mavjud bo'lgan modelini butunlay o'zgartirdi. Birinchidan, talaba darsda hech qachon uxlamaydi, chunki darslar interaktiv va qiziqarli tarzda shakllantiriladi. Ikkinchidan, sun'iy intellektdan foydalanishda talaba o'quv jarayonini o'ziga moslashtirishi va individuallashtirishi mumkin, bunga an'anaviy darslarda to'liq erishib bo'lmaydi. Uchinchidan, AI. raqamlashtirilgan baholash tizimi o'qituvchiga o'qish kursini tezda o'ziga moslab sozlash, eng samarali ta'lim formatini tanlash imkonini beradi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy darslardan farqli o'laroq, sun'iy intellekt yordamida o'quv jarayoni yanada qiziqarliroq va samaraliroq kechadi, qog'ozdagi zerikarli yozilgan so'zlar va iboralar o'rniga, so'zlar interaktiv formatda o'rganiladi.

Ammo shuni ham qayd etish zarurki, AI. haqiqiy suhbatdosh qarshisida bir qator afzalliklarga ega: ulardan biri javoblar tezligidir. Bu kabi o'zaro muloqotda virtual miyada odam bilan muloqot qilishdagi uchraydigan ba'zi kechikishlar, pauzalar, ikkilanishlar va o'ylanishlar bo'lmaydi. Ammo shuni ham unutmaylikki, AI. va u asosiga qurilgan botlar faqat oddiy suhbatni qo'llab-quvvatlashi va faqat to'g'ri tanlangan kalit so'zlar doirasidagina muhokamani bajarishga qodir. Umuman olganda, shu paytgacha mavjud bo'lgan zamonaviy botlarni hali "aqlli" deb atash qiyin. Ularning ko'pchiligi faqat tor doiradagi vazifalarni bajarishga qodir. Shuning uchun ba'zi ilovalarda AI. haqiqiy suhbatdoshni almashtirishga urinmaydi. Ba'zi ilovalarda esa AI. faqat faoliyatimiz haqida tavsiyalar berish uchun ishlatiladi. Tavsiyalar, o'z navbatida, foydalanuvchining til darajasi va sevimli mashg'ulotlariga asoslanadi.

Xulosa. Sun'iy intellektga asoslangan virtual haqiqat va kengaytirilgan haqiqatning ingliz tilini o'qitishga qo'shilishi kelajakdagi mutaxassislarni haqiqiy dunyo muloqotiga tayyorlashda yangi yondashuvni anglatadi. O'quvchilarni tilga boy virtual muhitga singdirish orqali ushbu texnologiyalar an'anaviy usullarni takrorlay olmaydigan kontekst, jalb qilish va shaxsiylashtirishni taklif qiladi. Turli sohalaridagi bo'lajak mutaxassislar ingliz tilida samarali muloqot qilishga intilayotganda, immersiv til o'rganish ularning kasbiy rivojlanishida ajralmas vositaga aylanadi. VR va AR texnologiyalari rivojlanib, yanada qulayroq bo'lib borar ekan, tilni takomillashtirish va haqiqiy dunyo tayyorligi uchun imkoniyatlar cheksizdir. AI harakatlantiruvchi kuch sifatida kelajakdagi mutaxassislar uchun tilni o'rganish kelajagi immersivdir, bu erda tilni bilish qiziqarli, interaktiv va amaliy tajribalar orqali erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Slater, M., & Sanchez-Vives, M. V. (2016). Enhancing Our Lives with Immersive Virtual Reality. *Frontiers in Robotics and AI*, 3, 74.
2. Wartburg, A. (2018). Augmented Reality as a Tool for Enhancing Language Learning. In L. Bradley & S. Thouéšny (Eds.), *20 Years of EUROCALL: Learning from the Past, Looking to the Future* (pp. 304-309). Research-publishing.net.
3. Thorne, S. L., Fischer, I., & Lu, X. (2012). The Semiotic Ecology and Linguistic Complexity of an Online Game World. *ReCALL*, 24(3), 279-301.
4. Kapp, K. M. (2016). *The Gamification of Learning and Instruction Fieldbook: Ideas into Practice*. Wiley.
5. Lee, J. (2014). Understanding English-Language Immersion in South Korean Elementary Schools. *TESOL Quarterly*, 48(3), 487-515.
6. Sagdullaev, P. (2022). Modern approaches and innovations in teaching foreign languages. *Андреевские педагогические чтения*, 1(1), 210-212.
7. Sagdullaev, P. K. (2020). Raqamli texnologiyalar vositasida bo'lajak o'qituvchilarning til kompetensiyalarini rivojlantirish. *Pedagogika*, 5(1), 19-21.

8. Sobirova Gulnoza Rakhmatillaevna. (2022). Modern methods and technologies of teaching foreign languages. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(3), 708–713.
9. Rakhmatillaevna, S. G. (2021). Using Educational Information Resources To Develop Students' Professional Listening Skills. European Scholar Journal, 2(1), 66-68.
10. Rakhmatillaevna, S. G. (2019). Theoretical concept of text and literary text. Проблемы педагогики, (1 (40)), 38-39.
11. Rakhmatillaevna, S. G. (2021). The current state of speech in the development of students' professional auditory ability (Colloquial speech) and written ("Writing") speech. Open Access Repository, 1(02), 60-67.
12. Erkinovna, G. U. (2020). Methodological Recommendations on the Organization of Teaching a Foreign Language based on Blended Learning at the Professional Development Courses for Pedagogical Staff from Higher Education Institutions (HEIS). European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(10), 170-177.

UO'K 37.03

IJTIMOIY MUHITNING SHAXS RIVOJLANISHIGA TA'SIRINING PEDAGOGIK JIHATLARI

S.P.Islomova, o'qituvchi, Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlar o'ziga xosligi, talabalarda ma'anviy qadriyatlarini shakllanishda va tarbiyasiga ta'sir o'tkazuvchi ijtimoiy omillar, pedagogik yo'llari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy muhit, maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiylashuv omillari, shaxs, talabalar, ijtimoiy va rivojlanayotgan holat.

Аннотация. В данной статье говорится об уникальности взаимодействия человека и социальной среды, социальных факторах, влияющих на формирование и воспитание нравственных ценностей у учащихся, педагогических путях.

Ключевые слова: социальная среда, факторы целенаправленной социализации, личность, учащиеся, социально-развивающееся государство.

Abstract. This article talks about the uniqueness of interaction between a person and the social environment, social factors that influence the formation and education of moral values in students, and pedagogical ways.

Key words: social environment, goal-oriented socialization factors, person, students, social and developing state.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 26 yilligiga bag'ishlangan tadbirda Prezidentimiz Sh.Mirziyoev "Bizning halqimiz – o'z taraqqiyoti asoschisi" nomli nutqida, ma'naviy va ahloqiy muammolarining yechimi bo'lgan, ijtimoiy sohaning takomillashib borayotganiga alohidi urg'u berib o'tgan [1].

Shaxs rivojlanishining asosiy omillaridan biri bu ijtimoiy muhitdir, chunki inson hayotiga butu umri davomida o'z ta'sirini o'tkazadi.

Ijtimoiy va pedagogik lug'atlarda (Bolshoy tolkovyy sotsiologicheskii slovar, M.A. Galaguzova, A.V. Mudrik, P.I. Pidkasisty, L.I. Malenkova, V.A. Karakovskiy) «muhit», «ijtimoiy muhit» atamalariga qo'yidagicha ta'rif berilgan:

Muhit – insonni qamrab olgan, unga be- va bilvosita ta'sir o'tkazadigan shart-sharoitlar majmuasi.

Muhit – o'rganilayotgan ob'ektga ta'sir o'tkazuvchi hodisa, voqea va jarayonlar majmuasidir.

Ijtimoiy muhit:

- 1) inson tarbiyasi va ongiga ta'sir o'tkazadigan ijtimoiy sharoitlar majmuasi;
- 2) individlar va ijtimoiy guruhlar shakllanishi va faoliyatiga ta'sir o'tkazuvchi moddiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va ahloqiy shart-sharoitlarning majmuasi. Makromuhit – ijtimoiy-iqtisodiy tizim, mikromuhit – bevosita ijtimoiy sharoit.
- 3) o'zaro munosabatlarga kirishgan idivid, guruh, institut, madaniyat atrof muhit qismi [3].
- 4) shaxs tomondan jamiyat norma, qoidalari va qadriyatlarini o'zlashtirilishiga ta'sir o'tkazuvchi turli xil o'zaro bog'liq ijtimoiy omillar [8,b.54].

Ikki xil muhit mavjud: tabiiy va ijtimoiy, ularning har biri turli hil qismlardan iborat va bola shaxsi rivojlanishiga o'zgacha ta'sir o'tkazadi.

Tabiiy muhit o'z ichiga iqlim, o'simliklar, geografiya, insonning faoliyatini oladi. Ushbu muhitning bola psixikasiga ta'siri bevosita va bu inson hayot tarziga bog'liqdir.

Ijtimoiy muhit – bu o'z-o'zidan, ongli va rejali ta'sir o'tkazuvchi omillar: moddiy boyliklar ishlab chiqarilishi, jamiyatning ma'naviy hayoti, ijtimoiy boshqaruv sohasi, ya'ni davlat boshqaruv turi va demokratiya, siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi munosabat va x.k. – aynan shaxsning ijtimoiy tipi shakllanishini belgilab beradigan bu ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sharoitlardir.

Ijtimoiy muhit tushunchasini: makromuhit – jamiyat muhiti keng tushunchasi bo'lib, ushbu muhit shaxs rivojlanishida fon vazifasini o'taydi, va mikro muhit – bu eng yaqin, shaxsga bevosita ta'sir o'tkazadigan barqaror muhit hisoblanadi, ushbu muhitda shaxs atrof muhit bilan o'zaro munosabatga kirishadi.

Stixiyali ijtimoiylashuv omillari- tabiiy-geografik, ijtimoiy-geografik, iqlim, ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-demografik, tarixiy va madaniy o'ziga hoslik. [6,57-60 s.].

Shaxsning rivojlanishidagi barcha davrlarida barcha muhit va elementlar turli hil ta'sir o'tkazadi. Shaxsga ta'sir o'tkazadigan ijtimoiy omillarni pedagogik jihatdan o'rganishda, u ishtirok etadigan barcha voqea-hodisalar muhim rol o'ynaydi.

Lekin muhit rivojlanishi omili (makro- va mikro muhit) sifatida ko'rilganda, shaxsga avtomatik ravishda ta'sir o'tkazmasligini ko'rish mumkin.

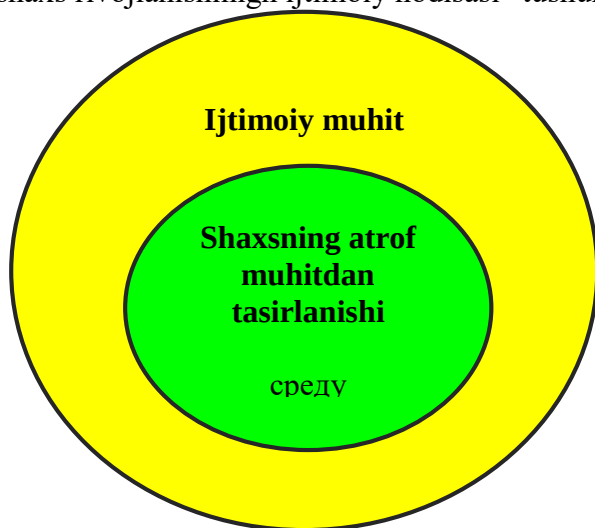
Ma'lum sharoitlarda muhit va uning ba'zi elementlari rivojlanish omili sifatida ko'rilishi mumkin:

- agar ushbu elementlar ijtimoiy guruh va shaxsni bevosita o'rab tursa;
- shaxsni ushbu muhitda bevosita ishtiroki va o'zaro aloqasi bo'lgan holda;
- shaxsning ongiga bevosita o'tkazadigan har qanday hayotiy vositalar omili [7].

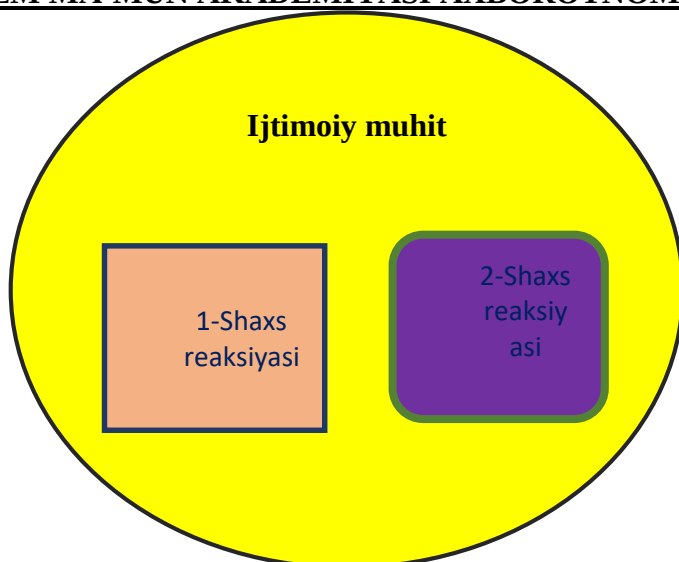
Shaxs rivojlanishi va uning ijtimoiy muhitdagi rolini pedagogik anglashda sotsiologlar tadqiqotlari katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotlar shaxsning tarbiya jarayonida konkret mexanizmlarni o'rganishga va qo'llashga undaydi.

V.A.Karakovskiy, L.I.Novikova, L.N.Selivanova tadqiqotchi pedagoglar qarashlarini umumlashtirigan holda shunday xulosaga kelish mumkin, muhit inson uchun bu nafaqat uning atrofdegilar, balki ushbu muhit bilan aloqaga kirishishidir [5]. Shunday qilib, “muhit – bu insonni o'rab turgan atrof” va “inson muhiti bu unda javob reaksiyasidir” har xil tushunchalardir. (1-chi sxema). Bitta muhitda yashaydigan 2-ta insonning atrofi ham turlicha va o'ziga hos bo'ladi (Sxema2).

Shunday qilib, shaxsning muhit bilan faol munosabati, ushbu muhit shaxs rivojlanishining omili sifatida ko'rilishi mumkin. Pedagogik adabiyotda va amaliy faoliyatda, muhitning ta'sirini belgilash uchun “shaxs rivojlanishinign ijtimoiy hodisasi” tushunchasi ishlatiladi.

Sxema 1

Sxema 2

Demak, tarbiyaning aniq maqsadlari sari harakat, shaxs rivojlanayotgan ijtimoiy muhit tahlilidan boshlanadi, chunki aynan shu, tarbiya jarayonini (ta'lim dargohlari va oila sharoitida) tashkillashdagi boshlang'ich nuqta hisoblanadi. Shaxs rivojlanishining ijtimoiy hodisasi, birinchidan, ijtimoiy muhit, voqea-hodisalar o'ziga hosligi, ikkinchidan, tarbiyalanayotgan shaxsning bo'layotgan voqeyliklarga munosabati bilan belgilanadi. Shu bilan bir qatorda, shaxs rivojlanishida yoshning o'ziga hosligi, va uning atrof (oilal, oliy o'quv yurti, talabalik guruhi va do'stlar davrasida va x.) bilan bevosita aloqaga kirishishi, ham shular jumlasidandir. Shuning uchun har bir shaxs uchun alohida ijtimoiy rivojlanishning individual voqeyligi yaratiladi [4].

Shaxs rivojlanishining ijtimoiy voqeyligi turli hil jihatlari: jismoniy, fuqaroviy jihatdan, ahloqiy, gender, ma'naviy jihatlaridan kelib chiqqan holda shakllanadi.

Shaxs rivojlanishiga ijobiy va salbiy ta'siri to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lish va uni doimiy ravishda o'rganib borish, o'qituvchiga yosh avlod tarbiyasiga o'zgartirishlar kiritish va ijobiy sharoitlarni yaratishga, ya'ni ijtimoiy hodisani rivojlanishning tarbiyaviy hodisaga ayldantirishga yordam beradi [9].

Tarbiya va ta'lim jaryonini tashkillashda muhitning shaxs tarbiya jarayoniga o'z o'zidan ta'sir (OAV, ko'cha, do'stlar) pedagog va katta avlod vakillari tomonidan tashkillangan muhit (o'qituvchilar, oila, davlat va jamiyat tashkilotlari, tarbiya va madaniyat) o'tkazadi.

Jumladan, talabalarining milliy qadriyatlarga ko'shish jarayoni, umumiy hayotiy voqeylikka kiritish orqali tashkillanadi. Barcha hodisalar, talabalarni "erkin tanlov" (ongli, emotsional, hulq atvor) asosida, talablarning o'zaro ta'siri, ayrim usullarni qaytarish (natijalarni taqqoslash, rivojlanish tendensiyalarini aniqlash), pedagogik mahoratni qo'llanish prinsipi orqali shakllanadi.

Yoshlarni milliy qadriyatlarni o'zlashtirish mexanizmlari bosqichlariga amal qilish maqsadga muvofiq va unumli yondashuvlardan biri hisoblanadi va bularga:

1) qiziqishni pedagogik rag'batlantirish, shaxsiy va ijtimoiy muhim milliy, umumisoniy va ma'naviy qadriyatlarni ko'rsatish;

2) pedagogik boyitish, tarbiyalanuvchining turli hil shakldagi aloqaga jalb qilish;

Shunday qilib, aytib o'tilgan pedagogik yo'llarni qo'llanilganda shaxsning ijtimoiy rivojlanishi tarbiyaviy hodisaga aylanadi va bu hodisa talab hayoti o'zgartirishi, uning ijtimoiy-ahloqiy va ma'naviy rivojlanishigi turtki bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 26 yilligiga bag'ishlangan tadbirda Prezidentimiz Sh.Mirziyoev "Bizning halqimiz– o'z taraqqiyoti asoschisi" nomli nutqida –Halq so'zi - 1 sentyabr 2017 g.
2. Андреев А.А. Педагогика высшей школы (Прикладная педагогика) Ўқув қўлланма 2-чи китоб. – М.: МЕСИ, 2000. 1-чи китоб. - 141 с.ил.
3. Katta ijtimoiy lug'at M., Veche, 1999.
4. Выготский Л. С. В 92 Педагогическая психология/ Под ред. В. В. Давыдова. — М.: Педагогика-Пресс, 1999. — 536 с. — (Psixologiya: Klassik qo'lyozmalar).

5. Караковский В.А., Новикова Л.И., Селиванова Н.Л. Воспитание? Воспитание... Воспитание! Теория и практика школьных воспитательных систем / Под ред. Н.Л. Селиванова. М., Янги мактаб 2000.
6. Мудрик А.В. Социальная педагогика: педагогик олийгоҳлар учун қўлланма. М.: Изд. Центр «Академия», 2003.
7. Педагогика/ Под ред. П.И. Пидкасистого. – М.: Педагогическое общество России, 2008.
8. Ijtimoiy pedagogika: Kurs leksi / Pod общ.red. M.A. Galaguzovoy. – М.: Gumanit.izd. sentr VLADOS, 2003.
9. Щуркова, Н. Е. Новые технологии воспитательного процесса. – М.: Новая школа, 1993.

UO'K: 372.211

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING TALAFFUZ ME'YORLARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

S.Karimova, o'qituvchi, Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Andijon

Annotatsiya. Biz tilini jamiyat takomillashuvi bilan hamnafas rivojlantirib, boyitib kelgan ajdodlarning davomchilarimiz. O'quvchilarni tilning mavjud imkoniyatlaridan nutq jarayonida maqsadli foydalanish va ishlata olishni o'rgatish maktablarda ona tili ta'limi bo'yicha oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Barkamol avlodni voyaga yetkazishda eng avvalo boshlang'ich ta'limning o'rni katta hisoblanadi. Ona tili hamda o'qish darslarini olib borilishi va boshqa barcha mashg'ulotlarni o'rni nutq o'stirish bo'lib, u bolaning savodini yanada oshirish, imlo xatolarsiz yozish ko'nikmalarini shakllantirish va o'quvchilarning fikrlash doirasini yanada oshirish kabi xususiyatlarini qamrab oladi. Insonning nutqi chiroyli, mukammal, talaffuzi ravon bo'lsa, fikrlash doirasi keng, idrok qilishi ham tezkor bo'ladi. Nutq orqali insoniyat o'zining ichki hissiyotlarini ham bayon qiladi.

Kalit so'zlar: nutq o'stirish, to'g'ri talaffuz, O'qish kitobi, Ona tili va o'qish savodxonligi, Davlat ta'lim standartlari, Milliy o'quv dasturi, boshlang'ich sinf

Аннотация. Мы – наследники наших предков, которые развивали и обогащали свой язык вместе с совершенствованием общества. Научить учащихся использовать имеющиеся возможности языка в процессе речи – одна из важных задач, стоящих перед школой в сфере родного языка. Прежде всего, начальное образование играет огромную роль в воспитании совершенного поколения. Проведение уроков родного языка, чтения и всех других занятий заменяется речевым развитием, которое охватывает такие особенности, как дальнейшее развитие грамотности ребенка, формирование навыков письма без орфографических ошибок, дальнейшее развитие круга мышления учащихся. берет Если речь человека красивая, совершенная, а произношение беглое, диапазон его мышления будет широким, а восприятие быстрым. Через речь человечество выражает свои внутренние чувства.

Ключевые слова: развитие речи, правильное произношение, Книга для чтения, Родной язык и грамотность чтения, Государственные образовательные стандарты, Национальная учебная программа, начальный класс.

Abstract. We are the successors of our ancestors who developed and enriched their language along with the improvement of society. Teaching students how to use the available opportunities of the language in the process of speech is one of the important tasks facing schools in the field of mother tongue education. First of all, primary education has a great role in raising a perfect generation. Conducting mother tongue and reading lessons and all other activities is replaced by speech development, which covers such features as the further development of the child's literacy, the formation of writing skills without spelling mistakes, and the further development of the students' range of thinking. takes If a person's speech is beautiful, perfect, and his pronunciation is fluent, his range of thinking will be wide, and his perception will be quick. Through speech, humanity expresses its inner feelings.

Key words: speech development, correct pronunciation, Reading book, Mother tongue and reading literacy, State educational standards, National curriculum, primary grade

Inson hayotida nutq va tafakkurning o'rni beqiyos bo'lib, qadimdan ko'pchilikning e'tiborini jalb qilib kelmoqda. O'tmishda allomalarining ijod faoliyatida nutqning ma'naviy kamol topib

borshning biri sifatida qayd qilinishi bejiz emas. Modomiki, Kaykovus “Suxandon kishilar bila ham suhbatda bo’lgil va qanday qilib so’zlash shartlarini ham bilgil” [1] Yusuf Xos Hojib “Uquv va bilimning tilmochi tildir... Agar tilga e’tibor bermasa, uni noo’rin qo’llasa, odam boshi yorilishi hech gap emas” [2], Forobiy so’zning inson hayotida tutgan o’rni va roli haqida: “...so’zlash quvvati shunday quvvatki, uning yordamida inson bilim va hunar egallaydi va uning yordamida xulq-atvoridagi yomon harakatlarni ajirata oladi va bajarilishi zarur bo’lgan-bo’lmagan ishlarni ado etadi, shu bilan birga, zararli va foydali narsani, lazzatli va achchiq narsalarni fahmlaydi” [3] deb yozgan bo’lsa, M.Koshg’ariyning “Devonu lug’otit- turk” asarida “Adab boshi – til” maqolning keltirilishi, A.Navoiyning “Bir bo’lu, bir ko’r, bir de, bir tila, Mayl qilma munda ikkilik bila” [4] misralarida bir so’zlik, fikriy sobitlik, so’z va fikr birligi –chin inson uchun bosh dasturdir degan fikr ilgari suriladi. Yuqoridagi fikrlarni buyuk mutafakkirlarimizning inson ma’naviy olamining shakllanishida tilning nechog’li ahamiyatli ekanligiga urg’u berganini ko’rsatadi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o’zining Oliy Majlisga Murojaatnomasida “...intellektual va madaniy salohiyatning qanday noyob ekani, nodir talent egalarinitarbiyalab kamolga yetkazish hal qiluvchi ahamiyatga ega ekaniniunutishga haqqimiz yo’q”, -- deya ta’kidlagan edi [5]. Dunyoning ilg’or davlatlar qatorida O’zbekiston ham o’z ta’lim jarayonini yanada yuqoriga ko’tarish, sifatli kadrlarni tayyorlash maqsadida turli xil metodlardan foydalanib kelinmoqda.

Chiroyli nutq va iroda etish, savodli, chiroyli to’g’ri yozish, o’z fikrini aniq va ravshan bildira olish yoki to’g’ri talaffuz qilolmagan o’quvchi hech qaysi bilimlarni muvaffaqiyatli egalloy olmaydi. Bu borada so’z va nutqning mazmunini idrok etgan buyuk allomalar so’zlash qobiliyati va go’zal nutq qudratini misliz bir ne’matligini takror va takror aytib o’tganlar. O’quvchilarning nutqini rivojlantirish, avvalo, ularning so’z boyligini oshirish va ushbu lug’atdagi so’zlarni aniq talaffuz bilan bog’liqdir. So’z boyligini oshirishda lug’at ustida ishlash muhimdir.

Boshlang’ich ta’lim Davlat standartida o’quvchilarning mustaqil o’qish ko’nikmalari iborasi aynan qo’llanilgan bo’lsa-da, ko’rsatilgan uch parametrlil statdard talabini bajarish bolalarda ma’lum darajada mustaqil o’qish va izlanish ko’nikmalarini talab qiladi.

Ta’lim tizimimizni rivojlantirish uchun ishlab chiqilgan Milliy o’quv dasturida har bir sinfga har bir fan uchun qo’yilgan alohida malaka talablari mavjud. Bu bo’yicha 2-sinf ona tili va o’qish savodxonligi darslarini misol keltirishimiz mumkin.

2-sinf o’quvchilari uchun ona tili va o’qish savodxonligi darsligida og’zaki nutq bo’yicha bilimlar:

Suhbatimizda ikkinchi sinf darajasiga mos mavzular bo’yicha adabiy talaffuz qoidalariga mos ravisgda gapira oladi, kichiklar, tengdoshlari hamda kattalar bilan suhbat jarayonida va muhokama qilingan mahalda muloqot qoidalariga rioya qiladi va fikrini to’la bayon qiladi, suhbat yoki muhokama paytida boshqalarning fikriga munosabatlarini bemalol bildira oladi, munosabatini dalillay olish, suhbat yoki muhokama paytida ma’lumot yoki mulohazani oydinlashtirish yuzasidan savollar bera oladi, sinf darajasiga mos ravishda she’rlarni yoddan, ifodali hamda ravon aytib beradi, sinf darajasiga mos mavzu hamda holatlarda rasm, shaxs, narsa va hodisalarni tasvirlay oladi, sinf darajasiga mos matnlarni bemalol o’qib tinglab bo’lgach, uning tub mohiyatini aytib beradi, sinf dasturidagi avvaldan berilgan mavzularni bilimlariga suyangan holda taqdimotlar o’tkazadi, shaxsiy qiziqishlari haqida tayyorgarliksiz, mazmunli so’zlaydi va o’z nutqlarini qo’shimchalar bilan ifodalay oladi.

2-sinf o’quvchilari uchun ona tili va o’qish savodxonligi darsligida tinglab tushunish bo’yicha egallanishi zarur bo’lgan bilimlar:

ikkinchi sinf yoshiga munosib bo’lgan matnlarda voqea-hodisa, shaxs, predmet, joy yoki g’oya haqidagi bilimlar so’zlovchi tomonidan ochiq ifodalanganda savollarga javob bilan qaytaradi, dialog yoki suhbat paytida so’zlovchining almashganini anglay oladi, so’zlovchi nutqidagi ohangga tayangan holda so’roq, darak, buyruq hamda his-hayajon gaplarni farqlab, sinf darajasiga munosib ravishda badiiy yoki informativ matnni eshitgach uning asosiy mazmlarini, voqealar navbatini hamda g’oyasini ifodalay oladi, sinf darajasiga mos badiiy yoki informativ matnni tinglash jarayonida voqea-hodisa sodir bo’layotgan makon va zamon tushunchalarini xis eta oladi, taxminlarini isbotlab beradi,

so'zlovchining uch bosqichli ko'rsatmalarini tushunadi va bunga rioya qiladi sinf darajasidagi og'zaki, media, reklama, badiiy hamda informativ matn haqida o'z qarashlarini ifodalay oladi.

2-sinf o'quvchilari uchun ona tili va o'qish savodxonligi darsligida yozma nutq bo'yicha egallanishi zarur bo'lgan bilimlar:

- asosiy husnixat qoidolari bo'yicha yoza oladi, qarashlarini bayon qilishda nutq ohangi va matnga mos nuqta, vergul, so'roq hamda undov belgilarini qo'llay oladi, tinish belgilari hamda imlo qoidalariga amal qilgan holda 30–40 ta so'zdan iborat diktant yoza oladi, o'zi hamda oilasi haqida ma'lumotlarini yoza oladi;

- berilgan rasm, matn (audiomatn) asosida shaxs, narsa yoki ma'lum voqea-hodisani tasvirlab, 2–3 ta o'zaro mustaqil gap tuza oladi, turli maqsadlarda matn tuzib yoza oladi, berilgan rasm, matn (audiomatn) asosida shaxs, narsa yoki ma'lum voqea-hodisani ifodalab, shunga mos nom qo'yib 4–5 ta gapdan iborat matn tuzib yoza oladi, sinf darajasiga munosib bo'lgan matnlarni rasm, jadval va shu kabilar bilan boyita oladi, asosiy husnixat, imlo, bo'g'in ko'chirish hamda tinish belgilari qoidalariga rioya qilgan holatda ikkinchi sinf darajasiga mos, o'quv dasturida berilgan mavzular bo'yicha gaplar hamda kichik matnlar tuzib yoza oladi [6].

Ushbu bilimlarni o'zlashtirgan o'quvchilar yuqori sinflardagi ma'lumotlar, bilim, ko'nikma va malakalarni qiylanmasdan o'zlashtirishda qiynalmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kaykovus. Qobusnoma. –T.: Yangi asr avlodi, 2016. –224 b.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –T.: Yulduzcha.1990. –188 b.
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. –188 b.
4. Alisher Navoiy. Lison-ut tayr. matnni nashrga tayyorlovchi Vahob Rahmon. –T.:G'afur G'ulom, 1991.–462 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi// Xalq so'zi.2017-yil 23-dekabr.
6. Yoqubova Bonuoy Alisher qizi. 2-sinf “Ona tili va o'qish savodxonligi” darslarida o'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini shakllantirish. “Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnali.51-b

UDC 378.14

MAIN TYPES OF TEACHING READING IN FOREIGN METHODOLOGY

D.S.Khairullaeva, senior teacher, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent

Аннотация. Мақолада хорижий усулларда ўқишга ўргатишнинг асосий турлари кўриб чиқилади. Олимларнинг чет тилда ўқишга ўргатишнинг замонавий методлари ва турлари бўйича берган таклифлари таҳлил қилиниб умумлаштирилган. Шунингдек, ўқиш техникасини шакллантириш бўйича баъзи операциялар ва бу жараёнда ўқитувчининг вазифалари таҳлил қилинади. Методологияда коммуникатив эҳтиёжларга ва матн мазмунига кириб бориш даражасига қараб ўқиш турларини танлаш ҳам таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: ўқитувчининг вазифалари, ўқиш турлари, замонавий усуллар, ўқитиш турлари, коммуникатив эҳтиёжлар, матн мазмуни, нутқ кўникмалари.

Аннотация. В статье рассматриваются основные виды чтения в зарубежной методике. Проанализированы и обобщены предложения ученых по современным методам и видам обучения обучению иностранному языку. А также некоторые операции анализированы по поводу формирования техники чтения и задачи учителя в этом процессе. Виды чтения в зависимости от коммуникативных потребностей и по степени проникновения в содержание текста в методике также анализируется.

Ключевые слова: задачи учителя, виды чтения, современные методы, виды обучения, коммуникативные потребности, содержание текста, речевые умения.

Abstract. The article discusses the main types of reading in foreign methods. The proposals of scientists on modern methods and types of teaching foreign language teaching are analyzed and summarized. And also some operations are analyzed regarding the formation of reading techniques and the teacher's tasks in this process. Types of reading depending on communicative needs and the degree of penetration into the content of the text are also analyzed in the methodology.

Key words: teacher's tasks, types of reading, modern methods, types of teaching, communicative needs, text content, speech skills.

The basis of any speech skill are certain skills - actions that a person performs automatically, without thinking about how and what he does. The reading process is based on the technical side, i.e. on skills that represent automated visual-speech-auditory connections of linguistic phenomena with their meaning, on the basis of which recognition and understanding of written signs and written text as a whole occurs and, consequently, the implementation of communicative reading skills. Verbal reading skills include mastery of various technologies for extracting information from text and their adequate use depending on the task at hand. These skills are based on reading techniques. Since skills are primary and abilities are secondary, it is clear that at the initial stage of learning to read it is necessary to form a reading technique. There are different approaches to determining when and how to begin teaching reading at the initial stage. The concept of “reading technique” includes, firstly, students’ mastery of letter-sound relationships; secondly, the ability to combine perceived material into semantic groups (syntagms) and correctly formulate them intonationally. If you do not develop it sufficiently, if you do not achieve automation of this skill, then all these technologies or types of reading will be jeopardized.

The formation of reading techniques is based on the following operations:

- correlation of the visual/graphic image of a speech unit (SU) with its auditory-speech-motor image;
- correlation of auditory-vocal motor images of with their meaning. A speech unit can be a word, syntagm or paragraph. R.K. Minyar Beloruchev identifies three main components of reading technique: A. Visual image of a speech unit. B. Speech motor image of a speech unit. C. Meaning. Associations A-B belong to the skills of the first group. Associations B-C – to the skills of the second group. When the reading technique is not sufficiently developed, then all three components of reading are sequentially involved in the reading process. Even when reading a text to themselves, poor readers, as a rule, move their lips while pronouncing what they read. Without speaking, they do not reach the stage of understanding. The teacher’s tasks in developing reading techniques are to:
 - bypass this intermediate stage of pronunciation as soon as possible and establish a direct correspondence between the graphic image of a speech unit and its meaning;
 - consistently increase a unit (word, syntagm or paragraph) of the perceived text and bring it to at least a syntagm by the end of the first year of study;
 - form standard reading in compliance with acceptable tempo, norms of stress, pausing and intonation.

When reading, a person not only sees the text, but also speaks it to himself and at the same time, as if he hears himself from the outside. It is thanks to the mechanism of internal pronunciation that the comparison of graphic and auditory-motor images occurs. The effect of this mechanism is most clearly observed in beginning readers (whisper reading). Gradually, with the accumulation of experience, internal pronunciation becomes more concentrated and finally disappears completely. An important psychological component of the reading process is the mechanism of probabilistic forecasting, which manifests itself at the semantic and verbal levels.

Semantic forecasting is the ability to predict the content of a text and make a correct guess about the further development of events based on the title, first sentence and other text signals. Verbal prediction is the ability to guess a word from the initial letters, from the first words to guess the syntactic structure of a sentence, from the first sentence to the further construction of a paragraph. The technique distinguishes two forms of reading: silently (internal reading) and out loud (external reading). Reading silently - the main form of reading - is aimed at extracting information, it is “monologue”, and is done alone with oneself. Reading aloud is a secondary form, it is “dialogical”, and its purpose is mainly to convey information to another person.

Types of reading are usually understood as a set of operations determined by the purpose of reading and characterized by a specific combination of techniques for semantic and perceptual processing of material perceived visually. Depending on the communicative needs and the degree of penetration into the content of the text, the following types of reading are distinguished in the domestic methodology: analytical, studying, introductory, viewing, searching [4].

Since browsing and searching coincide in many characteristics, in teaching practice they are usually taken as one type, called search-browsing. G.V.Rogova distinguishes three types of reading: studying, introductory and viewing [3]. Professor E.I.Passov believes that these are just different purposes for using reading [2]. There is also an opinion that one should not distinguish too many types of informative reading and it is enough to distinguish between studying and searching reading. In foreign English-language methods, several types or reading skills are also distinguished:

- skimming – look superficially (determining the main theme/idea of the text);
- scanning – closely examine, study (search for specific information in the text);
- reading for detail (detailed understanding of the text not only at the level of content, but also meaning). To read effectively in a foreign language, it is necessary to develop the following skills:
 - ignore the unknown if it does not interfere with the completion of the task;
 - isolate semantic information;
 - read, by keywords,
 - work with a dictionary;
 - use footnotes and comments provided in the text;
 - interpret and transform text.

The practical component of the goal of teaching reading as an indirect form of communication in a foreign language involves the development in students of the ability to read texts with different levels of understanding of the information contained in it:

- with an understanding of the main content (introductory reading);
- with a full understanding of the content (learning reading);
- with the extraction of necessary, significant information (searches, browsing reading). Study reading is careful reading, insight into meaning through text analysis. Study reading is, first, an independent goal of teaching reading (since in life the reader can often find himself in a position where he needs accurate information), especially, for example, when reading scientific and technical texts.

Study reading is at the same time a means of teaching reading, since it represents the most extensive form of reading. It is usually practiced on small texts of a certain degree of difficulty, since the main task is the quality of reading, completeness and accuracy of understanding. During introductory reading, the goal is to extract basic information (approximately 70%), while relying on the reader's recreating imagination, thanks to which the meaning of the text is partially completed. For introductory reading, large texts are selected and then linguistic redundancy comes into force.

The skills acquired during exploratory reading are used during introductory reading. Because of skimming reading, the reader gets the most general idea of the content and semantic plan of the text: what is being discussed in it. In the natural process of communication, this type of reading plays an important role: from a large mass of printed information, select exactly what is needed and exclude unnecessary and secondary information. Browsing reading is used in professional and everyday life, for example, when reading newspapers. This type of reading presupposes a high level of development of reading skills, a developed ability for reasonable anticipation using limited linguistic and non-linguistic means, and a high speed of perception. The predominant type of reading is introductory reading. Study and review reading occupy a subordinate place in the system of teaching reading. Types of reading are introduced into students' experience through appropriate assignments.

Professor I.L.Bim believes that when learning to read, the text itself is only a certain potency; tasks that transform this text into a specific exercise help students master its content with the required degree of completeness, accuracy and depth [1]. At the same time, tasks not only focus the reader's attention on obtaining the result ("Read and identify the main idea"), but also predetermine the nature of the reading ("While reading, identify all the signs of the times"). Thus, tasks are an essential lever for controlling reading, stimulating and controlling understanding; they determine the type of reading. Therefore, the formulation of tasks for the text is a crucial moment. They must be built taking into account the nature of reading as a type of speech activity, the crown of which is understanding.

REFERENCES:

1. Bim I.L. Methods of teaching foreign languages as a science and problems of a school textbook. – M.: Russian language, 1977.

2. Passov E.I. Program-concept of communicative foreign language education. The concept of individuality development in the dialogue of cultures. 5-11 grades. M., 2000.
3. Rogova G.V., Vereshchagina I.N. Methods of teaching English at the initial stage in general education institutions. M., 1998.
4. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages: Basic course of lectures. M., 2002.

UDC 372.881.111.1

CURRENT TRENDS IN TEACHING PHONETICS: TECHNOLOGIES AND METHODS

**L.Yu.Khusainova, Associate Professor, Samarkand institute of Economics and Service,
Samarkand**

Аннотация. Ушбу мақолада фонетикани ўқитишнинг ҳозирги тенденциялари, жумладан анъанавий ва инновацион усуллар муҳокама қилинади. Тадқиқот натижалари ва муҳокамалари замонавий фонетик таълим контекстида турли техника ва технологияларнинг самарадорлигини, шунингдек, турли ёндашувларнинг афзалликлари ва камчиликларини таъкидлайди.

Калит сўзлар: фонетика, талаффузга ўргатиш, аудио технологиялар, видео технологиялар, ўқув дастурлари, фонетик ўқитиш усуллари.

Аннотация. В представленной статье рассматриваются современные тенденции в обучении фонетике, включая в себя как традиционные, так и инновационные методы. Результаты исследований и обсуждение подчеркивают эффективность различных методов и технологий в контексте современного фонетического обучения, а также преимущества и недостатки различных подходов.

Ключевые слова: фонетика, обучение произношению, аудио-технологии, видео-технологии, программы для обучения, методики фонетического обучения.

Abstract. This article examines current trends in teaching phonetics, including both traditional and innovative methods. The results of the research and discussion highlight the effectiveness of various methods and technologies in the context of modern phonetic learning, as well as the advantages and Disadvantages of different approaches.

Keywords: phonetics, pronunciation training, audio technologies, video technologies, training programs, phonetic teaching methods.

Introduction. Phonetics, as the science of the sound side of speech, is one of the main disciplines in the study of any language. It not only helps to understand the mechanics and articulation of sounds, but also plays a crucial role in the formation of correct pronunciation and listening comprehension. Each language has its own phonetic features that make it unique. Therefore, in order to speak a foreign language fluently and correctly, it is necessary not only to learn vocabulary and grammar, but also to learn how to correctly pronounce the sounds of this language.

Modern phonetic education seeks not only to transfer theoretical knowledge about the sound system of the language, but also to the practical application of this knowledge in real communication. The main objectives of such training are:

1. Formation of correct pronunciation among students, which contributes to the ease of understanding their speech by native speakers.
2. Development of listening skills, which allows students to easily adapt to the environment of native speakers and understand various dialects and accents.
3. Teaching students articulatory gymnastics to increase the flexibility of the articulatory apparatus and improve pronunciation.

Thus, modern phonetic training strives for an integrated approach, combining theoretical knowledge with practical skills and the active use of modern technologies.

Literature review. Teaching phonetics, as a separate field of language learning, has a long history. Since ancient times, when people realized the need to learn the sounds of the language for correct communication, the first attempts to systematize and categorize sounds began.

1. **Traditional teaching methods.** In the nineteenth and early twentieth centuries, phonetic learning was often based on the method of direct repetition and imitation. Teachers used simple textbooks and dictionaries to demonstrate correct pronunciation, and students tried to imitate these sounds as accurately as possible.

2. **Introduction of phonetic diagrams and transcriptions.** With the development of linguistics in the twentieth century, there was a need to create universal phonetic alphabets, such as the International Phonetic Alphabet (IPA). This made it possible to standardize the learning process and give students clear tools to analyze their pronunciation. [4]

The technological progress of the XXI century has led to a revolution in the methods of teaching phonetics. Modern research focuses on the effectiveness of the use of technology in education.

1. **Digital applications and programs for correcting pronunciation.** In recent decades, there have been many applications that analyze a student's pronunciation in real time and provide feedback to help correct mistakes.

2. **The use of virtual and augmented reality.** The latest research shows that the application of VR and AR can enhance the perception and understanding of phonetic processes, immersing students in an interactive environment where they can observe and simulate pronunciation in real time.

3. **Online Learning Platforms.** Online courses and platforms allow students to have access to high-quality resources, video lessons, and interactive exercises, making the learning experience more flexible and accessible.

Methods. Traditional methods of teaching phonetics were based on methods of listening and imitation. The teachers demonstrated the correct pronunciation, and the students tried to repeat it. These methods, despite their simplicity, were very effective, especially in direct contact with native speakers.

Modern methods integrate technologies aimed at individualizing learning and strengthening feedback. For example, interactive programs that adapt to the level of the student, providing materials taking into account his strengths and weaknesses. [1]

2. **The role of audio and video technologies in teaching correct pronunciation.** Audio and video technologies play a central role in modern phonetics education. Audio materials allow students to hear authentic pronunciation in a variety of contexts, practicing their listening skills. Video footage complements this process by demonstrating articulation and facial expressions in the pronunciation of sounds, which is especially important for languages with a large number of visual cues.

3. **Application of programs and applications for teaching phonetics.** With the development of digital technology, many programs and applications aimed at teaching phonetics have appeared. They include pronunciation games, interactive exercises, and even virtual assistants for real-time pronunciation correction. Apps like Duolingo or Rosetta Stone integrate phonetic learning into their courses, making it more interactive and engaging.

Thus, modern methods and technologies provide students with many tools to learn and hone their phonetic skills.

Results and discussion. Based on numerous studies, it was found that the combination of traditional and innovative methods is the most effective. Traditional methods, such as listening and imitation, provide students with a foundation on which further learning is based. On the other hand, the use of digital technology allows students to practice pronunciation in real time, receiving instant feedback.

Modern technology, especially mobile apps, provides constant interaction with students, allowing them to practice anytime, anywhere. Research shows that regular practice, backed by technology, leads to better results. In addition to this, the adaptive learning opportunities provided by some programs allow students to work on their weaknesses by improving their pronunciation.

The effectiveness of various methods and technologies has a direct impact on the quality of phonetics teaching. Given globalization and the growing need for high-level proficiency in foreign languages, correct pronunciation is becoming a key element of successful learning. Thus, the

application of the most effective methods and tools not only ensures better educational outcomes, but also improves students' chances in the international arena.

Table 1.

Advantages and disadvantages of different approaches [3]

Approaches	Traditional methods	Innovative methods and technologies
<i>Advantages</i>	Great for beginner learners, providing them with a clear learning structure. Provide a thorough study of phonetic foundations. They help in the development of the ability to listen and recognize sounds.	Adaptive learning: programs and applications can be adapted to the needs of each student. Real-time feedback allowing students to quickly correct their pronunciation. Greater accessibility and the possibility of learning anytime and anywhere.
<i>Disadvantages</i>	They can be monotonous and less motivating for students. They require an experienced teacher to conduct classes effectively.	May require additional resources or payment for access to quality programs. Some students may experience technical difficulties or problems with the Internet connection.

Feedback from teachers and students

Based on questionnaires and interviews with teachers and students, the following opinions were identified:

Teachers:

- Confirm that the combination of traditional and new methods gives the best results.
- It is noted that some students interact better with digital resources, while others prefer more traditional methods.

Students:

- They note high motivation when using interactive applications and programs.
- Some have expressed concerns about reliance on technology and stress the importance of having an experienced teacher to mentor.

Conclusion

Phonetic learning plays a key role in the process of learning foreign languages, since the correct pronunciation and perception of sounds are a fundamental component of communicative competence. With the advancement of technology, the methods of teaching phonetics have undergone significant changes. Modern technologies offer innovative approaches that complement traditional methods and make the learning process more flexible, interactive and motivating.

Based on the analysis of the historical context, the description of modern methods and the discussion of their effectiveness, the following conclusions can be drawn:

1. **Integration of methods:** The best results are achieved by combining traditional methods of teaching phonetics with new technological approaches.
2. **Adaptability:** Modern technology allows you to create adaptive educational platforms that can adapt to the individual needs of each student.
3. **Feedback:** The fast and accurate feedback provided by digital resources contributes to more effective learning and error correction.
4. **The need for mentoring:** Despite all the benefits of technological innovation, the role of an experienced teacher does not diminish. Expert mentoring remains an integral part of successful phonetic learning. [2]

In general, the educational community faces new challenges and opportunities in the field of phonetic learning. Research and practice show that the right combination of traditional and new methods can significantly improve the effectiveness of the learning process.

REFERENCES:

1. Васильев Л.М. (2004). Фонетические упражнения в процессе обучения иностранному языку. СПб.: Златоуст.
2. Зиндер Л.Р. (1976). Обучение произношению в школе. М.: Просвещение.
3. Кенворти Дж. (1987). Преподавание английского произношения. Лонгман.
4. Дженкинс Дж. (2000). Фонология английского как международного языка. Оксфорд: Оксфордский университетский пресс.

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA “AVESTO”NING TARBIYAVIY AHAMIYATI

N.Dj.Maxmudova, dots., p.f.n., Xorazm viloyati PYaMO'MM, Urganch

O.Bekchanova, o'qituvchi, Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Avesto” muqaddas kitobining yosh avlodni tarbiyalashdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ushbu kitob yaratilganiga ming yillar o'tsada bugungi davr ta'lim-tarbiyasi uchun ham dolzarb ekanligi misollar bikan ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: “Avesto”, Qur'on, tarbiya, Zardushtiylik, o'git, ota-ona, hikmat, odob, qo'lyozma.

Аннотация. В данной статье раскрывается значение священной книги «Авеста» в воспитании молодого поколения. Также были показаны примеры того, насколько актуальна эта книга для сегодняшнего образования, даже спустя тысячи лет.

Ключевые слова: «Авеста», Коран, образование, зороастризм, воспитание, родители, мудрость, нравы, рукопись.

Abstract. This article reveals the significance of the holy book “Avesta” in the education of the younger generation. Examples were also shown of how relevant this book is to education today, even thousands of years later.

Key words: “Avesta”, Koran, education, Zoroastrianism, upbringing, parents, wisdom, morals, manuscript.

Zardushtiylik ta'limoti tadqiqotchilarining ta'kidlashlaricha, “Avesto” ning to'liq, mukammal nusxasi bizga yetib kelmagan. Lekin uning mohiyati mazdaparastlik aqidalarini aks ettiruvchi qator manbalarda bayon etilgan. “Dinkard”, “Bundaxshin” shular jumlasidandir. VII - IX asrlar davomida yaratilgan bu asarlarda zardushtiylikning mazmuni, asosiy falsafiy axloqiy tamoyillari aks etgan.

Xalifa al - Ma'mun (813 - 833) hukmronligi davrida donishmand Abdufaribag tomonidan yozila boshlanib, IX asr oxirlarida Aturbat Hamid o'g'li tomonidan tugal holga keltirilgan “Dinkard” ning 9 kitobidan 7 tasi bizgacha yetib kelgan. O'rta asr fors tilida bitilgan bu asarda “Avesto” dagi miflar, Zardusht sarguzashtlari va yetti tangriga aloqador voqealardan tashqari ta'lim - tarbiyaga bag'ishlangan maxsus boblar ham mavjud. “Shuning uchun ham o'rta asrlarda “Avesto” va zardushtiylik dinini targ'ib qilish, shu e'tiqodning paydo bo'lishi tarixi, mohiyatini o'rganishda ushbu manbaning qiymati beqiyos. Barcha avestoshunoslar, tarjimon va lug'atnavislarning ko'proq “Dinkard” ga murojaat etishlarining boisi ham xuddi ana shundadir”[1].

“Bundaxshin” ning bizgacha Eron nusxasi (“Katta Bundaxshin”) va “Hind nusxalari” yetib kelgan. O'ttiz to'rt fasldan iborat bu nodir manbada, bir tomondan, olamning yaratilishi, yaxshilik va yovuzlik o'rtasidagi kurash batafsil bayon etilsa, ikkinchi tomondan, boshqa yozma yodgorliklarda uchramaydigan qator ilmiy - axloqiy fikrlar, ajdodlarimizning falsafiy qarashlari aks etgan. Bu kitob, ayniqsa, qadimgi ta'lim - tarbiya tizimini, axloqiy qarashlarni o'zida yorqin mujassamlashtirgani bilan qimmatlidir. Uning “Donishmandning o'z farzandiga nasihati”, “Ustoz (muallim) ning birinchi sinf o'quvchisiga pandi”, “Solnomashunoslik xususida” kabi qismlarida yoshlar tarbiyasi, bu jarayonda ota - ona va jamoatchilikning burchi, muallimlarning vazifalari, yoshlarning maktabda va odamlar orasidagi odob - axloqi, umuman ularning yetuk shaxs sifatida shakllanishi davomidagi axloqiy tamoyillari bayon etilgan. “Avesto” asosiy qismlarning turli sabablarga ko'ra parokanda bo'lib ketishi ularni butunlay yo'qota olmaydi, albatta. Ulardagi mazmun turli tarjima va sharhlar orqali hozirgacha yetib keldi. VI asr o'rta pahlaviy tilida vujudga kelgan qo'lyozma manbalar shularning mukammal nusxalaridir. Bular asosan pand - nasihatlar xarakteridagi ibratli hikoyat va axloqiy fikrlar bo'lib, andarzlar – o'gitlar majmuasidir. Bularning bir qismi “Sharq yozma yodgorliklari” turkumida “Pexlaviyskie nazidatelnie teksti” nomi bilan rus tilida chop etildi [2]. “Avesto” yaratilgach, undagi umumbashariy g'oyalar borgan sari keng yoyila borib, asrdan asrga, avloddan avlodga o'ta bordi. Ayniqsa, undagi axloq - odob, komillik haqidagi nasihatlar qiziqish va ehtiyoj kuchli edi. Shu ehdiyojning natijasi o'laroq, “Avesto” o'gitlari faqat Axura Mazda yoki

Zardusht tilidan emas, balki real tarixiy yoxud afsonaviy shaxslar va dastlabki muallimlar tilidan ham bayon etiladiki, bu hol ulardagi g'oyalarni yanada hayotiyalashtiradi, haqqoniyligini kuchaytiradi.

Axloqiy o'gitlarning asosiy qismi shoh Xisrav Anushirvon (531 - 579), Shopur II (309 - 379) davrida kolin Adurbad, Anushirvon zamondoshi Bok I Tafrid, vaziri Buzurgmehr va boshqalar tilidan bayon etilgan. O'gitlar mavzusi nihoyatda keng va rang - barang bo'lib, ular zardushtiylik ta'limotining bosh g'oyasi - ezgulikni ulug'lash va insonni ma'naviy poklash aqidasi tarqib qilishga qaratilgan. Ularning bayon shakllari ham turlicha bo'lib, ota va farzandning muloqoti, muayyan hikoyat tavsifi yoxud bevosita ustozlar nasihatlar tarzida voqe bo'ladi. Lekin ularning hammasiga xos asosiy xususiyat - har qanday sharoitda ham insonni haqiqatga yo'llash, uning ongiga ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal aqidasi singdirishdir. Muhim jihatlardan yana biri shundaki, "Avesto" axloqiy o'gitlari islomiy e'tiqotda, Kur'oni Karimda, ayniqsa uning xushxulq va odob haqidagi aqidalarida muayyan iz qoldirdi, davr talabiga muvofiq, yangicha qarashlar bilan boyidi, yoki qator o'zgarishlarga uchradi, lekin yaxshilik g'oyasi ularning tub o'zak belgisi bo'lib qolaveradi.

Yirik ingliz avestoshunos olimasi M. Boys zardushtiylik ta'limotidagi o'gitlarning ko'pchiligi qadimda og'zaki an'analar tarkibida paydo bo'lib va yashab kelgani hamda asosan monolog yoxud dialog shaklida voqe bo'lganini va vaqt o'tgan sari ularga badiiylik unsurlari qo'shib borganini ta'kidlaydi va shu bilan birga ularni kuyidagicha guruhlaydi: 1) Hayotiy kuzatish xulosalariga asoslangan ("Qarilikka davo yo'q"); 2) Farosat va sezgirlikni tarannum etuvchi ("O'zingga foydali kishi bilan do'st tutin"); 3) Odob - axloqqa aloqador ("Burchga sodiqlik - eng yaxshi himoyadir") o'gitlar. Bundan tashqari, o'gitlarni mazmun - mohiyati jihatidan ikki guruhga (shartli ravishda) ajratadi: 1) bevosita zardushtiylikning diniy aqidalarini tarqib qiluvchi o'gitlar; 2) maishiy - ma'naviy mavzuga oid nasihatlar [3].

Diniy aqidalarni tashviq kirrgatarda, avvalo, "zardushtiylik marosimlariga rioya qilish ezgulik" ekani va har ikki olamga shubhalanmay qarashning esa yaxshi" ligi ta'kidlanar ekan, o'n besh yoshga to'lgan har bir zardushtiy o'ziga quyidagicha savollar berib, ularga javob topishi zarurligi o'qitiladi: "Men o'zim kimman? Kimga mansubman? Qayerdan keldim va qayerga qaytaman? Mening bu dunyodagi burchim nimada va u dunyoda meni qanday ajr kutadi? Men ruhiyat olamidan paydo bo'ldimmi yoki shu dunyodan? Men Xurmuzga mansubmanmi yoki Axrimanga, xudolargami? Solihlarga yoki osiylarga? Men insonmanmi yoki dev? Dinda nechta yo'l bor? Mening yo'lim qaysi? Menga nima foyda, nima zarar keltiradi? Mening do'stim kim? Dushmanimchi? Bosh sabab bittami yoki ikkita? Kimdan ezgulik chiqadi, kimdan yomonlik, kimdan yorug'lik keladi, kimdan zulmat? Kimdan adolat yuzaga keladi, kimdan zulm? Kimdan mehr - shafqat yog'iladi, kimdan qahru g'azab"[4].

Bu savollarga javob har bir zardushtiydan dastavval o'zini inson deb bilishni, xushxulq, odobli va diyonatli bo'lishni, bunyodkorlik olamining xilqati ekanini chuqur anglab etishni taqozo qilgan. Shu sababli o'zligini ezgulik olamiga baxshida etgan kishining quyidagi so'zlarida bu hol yorqin ifodalangan: "Men yaralgan mavjudotman, men iblislardan emasman, zolimlardan emasman, yaxshilardanman. Men insonman, devlardan emasman, Meni Axriman emas, Axuramazda yaratgan, mening qabilam va ajdodlarim Kayumarsdan tarqalgan".

O'gitlarda oila, ota - onaga hurmat, bola tarbiyasi kabi masalalarga alohida o'rin berilgan. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, hayotning davomiyligi, naslning aslini ta'minlash avvalo oila qanday asosda qurilganiga bog'liq. Bunda hayotni bo'ydoq o'tkazish va ayni paytda ko'pxotinlik axloqqa zid deb qattiq qoralangan, "yaxshi ayol bilan umr o'tkazish - baxt", "xotinsiz kishi - baxtsizdir", deyiladi. O'gitlarda bu xulosalar real hayotiy tajribadan kelib chiqqan. Binobarin, balog'atga yetgan yigit zurriyot qoldirish qobiliyati bo'la turib, ataylab uylanmay yursa, badnom qilingan - temir kamar bog'lab yurishga majbur etilgan. Balog'atga yetgan qiz ham ota - onasi va jamoatchilik fikriga qarshi shunday yo'l tutsa, qopga solinib yigirma besh darra kaltaklanish bilan jazolangan. Zero, "ota - onaning istaklarini bajarmagan o'g'il farzand emas" hikmati shunday kuzatish asosida yuzaga kelgan.

Yagona Tangri Axura Mazda oilali erkaklarni oilasiz mardlardan ko'ra muhtaram tutishini aytib, "Kimda - kim balog'at yoshiga etgan yigitning uylanishiga moddiy yordam bersa, unga bu dunyo-yu u dunyoda savob yog'dirajagini, oila qurmoqchi bo'lgan har bir kishiga yo'l ko'rsatmoq, ham mazhablarning vazifasi ekanini ta'kidlab, kimning xotini bo'lsa xotinsiz va dunyoda farzandsiz

kimsadan yaxshiroqdir” deya ta’lim beradi [5]. O’gitlarda yigitlarga qarata “bu dunyoda uylan va o’z avlodini yarat, ularga jonkuyar bo’l hamda bu yo’ldan og’ishma” deya murojaat etadi. Shu bilan birga, zardushtiylar axloqi bu yo’ldan atayin adashganlarni jazolash orqali tarbiyalashni ham joriy etgan. Chunonchi, o’gil - qizlar 21 yashar bo’lgunga qadar erkin jufti halol tanlash huquqiga ega bo’lmagan. Agar yigit qiz bilan ahdu paymon qilib, ota - onalar roziligisiz nikohdan o’tmokchi bo’lsa jamoa vakillari bunday to’yni o’tkazishgan. Ammo, nikoh, o’qilganda ota - ona roziligini olmaganlari sababli ular tegishli merosdan mahrum etilajaklari e’lon qilingan. Lekin, oila masalasida yoshlar erki paymol qilinmagan, balki kattalar, ustozlar maslahatlariga quloq tutish, yaxshi - yomonni farqlasa, har bir erkak va ayol “o’zi to’g’ri yo’lni tanlashi va hayoti pok va xiradmand yor bilan o’tishiga erishish” lozimligi ham nasihat qilinadi. Bu jihatdan Adurbad Mehraspondonning o’gitlari, ayniqsa, ibratlidir. Uning o’z o’g’illari yo’q edi. Ma’buddarga iltijodan keyin ko’p o’tmay o’g’li tug’ildi. Spitamon urug’idan bo’lgan Zardusht xotirasi uchun u o’g’liga Zardusht deb nom berdi va nasihatlar qildi: “O’zing uchun ayolni o’zing izla”, “Kamtar ayolni do’st tut, qizingni mulohazali va aqlli kishiga ber. Zero, bunday kishi yaxshi erga o’xshaydi: unga nima ekilsa, anvoyi ne’matlar unib chiqaveradi”, “O’zgalarning ayollariga ko’z solma, aks holda bo’yingda og’ir gunoh qoladi”. Bu o’gitlarga befarq bo’lmaslik, balki uni do’st sifatida e’zozlash, boshqalar xotinlariga yomon nazar qilmaslik zarurligi ta’kidlanadi.

Shu bilan birga, erkak kishi jufti halolining har tomondan yetuk bilimli bo’lishi haqida ham qayg’urishi” zarurligi ta’kidlanadi: “O’zingni iztirob va og’ir g’am bosmasligi, keyin afsus chekmasliging uchun umr yo’ldoshingni, bolalaringni bilimsiz qoldirma” deya nasihat qilinishi er va otaning oila a’zolari kamoloti yo’lidagi burchini eslatadi. Bunga javoban xotin oldiga ham muayyan talablar qo’yilgan. Tabiiyki, ularda o’sha davr mafkurasi bilan izohlanadigan ba’zi qarashlar ta’siri bo’lsa ham (“Siringni ayollarga aytma” kabi) umuman ayolni erga sodiqligi ustuvor shart sanalgan. Shuning uchun “Erning maslahatlarini kilmaydigan, uning foyda va zarariga, quvonchi va g’amiga sherik bo’lmaydigan xotin har qanday dushmanidan yomondir” deya uqtiriladi.

Zardushtiylarning oila odobi, odatda, ota - onani hurmat qilishga o’rgatishdan boshlangan. Bu jarayon bola ustoz qo’lida ta’lim - tarbiya olayotgan muddatda ham davom etgan. Zero, ota - onani, kattalar va ustozlarni hurmatlash har ikki olam farovonligining sharti, axloqiy mezoni deb qaralgan. Shuning uchun ham ko’plab o’gitlarda bu mavzuning uchrashi tabiiydir. Ikkinchidan, oila ahilligi va farzandlar kamoloti avvalo ota - onaga bog’liq ekaniga qattiq ishonishgan va ota - onali kishilarni omadli sanashgan.

Qadim ajdodlarimiz savob va gunohni puxta anglab, o’zlarini yovuz ishlardan tiyish yo’llaridan biri - ota - ona ibrati va e’zoz deb bilishgan, aks holda katta gunoh qilishdan va Tangri g’azabiga duchor bo’lishdan hayiqishgan. O’z navbatida ota - onalar ham farzandlari tarbiyasida o’z burchlarini to’g’ri anglab, chinakam maslahatgo’y va murabbiy bo’lishga intilganlar. Shuning uchun ham ota “Ilm va barkamollik o’rgatuvchi ustoz” sifatida ulug’lansa, ona esa boshda ko’tarib e’zozlashga loyiqligi uqdiriladi.

Ota - onaga hurmat motivlari muqaddas Qur’oni Karimda va payg’ambar Hadislaridan ham keng o’rin olgan. Xususan, buyuk alloma Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al Buxoriy Hadislaridagi “ADAB KITABI” ning bir bobi ushbu masalaga bag’ishlangan. Unda ota - ona va farzand munosabati, ularning o’zaro huquq va burchlari haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan. Bunday fikrlar, asosan, ta’limiy xarakterda bo’lib, inson o’z ota - onasiga itoatkor va mehribon bo’lsin, deb vasiyat qildik” so’zlari bilan boshlanadi va ular isboti uchun muayyan hikoyatlar keltiriladi.

Hadislarda ota - onaning farzand oldidagi burchlari orasida axloq maqomi oldingi o’ringa qo’yilgan. Bunda ota - ona farzandiga beradigan barcha moddiy boyliklari ne’matlaridan odob ustun sanaladi. Zero, “xech bir ota - ona o’z farzandiga xulqu odobdan buyukroq meros bera olmaydi” deyilishi bejiz emas [6]. Shuningdek, kuyidagi o’gitlarda ham yuqoridagi ibratomuz fikrlarning turli ma’no qirralari aks etgan. “Kimki ota - onasining roziligini olgan bo’lsa, Tangri uning umrini uzaytiradi”, “Farzandlaringizni izzat - ikrom qilish bilan birga axloq - odobini ham yaxshilangiz”, “Agar ota - onang birdaniga chaqirsa, avval onangga javob qil” va boshqalar. Bu pandnomalar Zardusht, kohinlar va payg’ambarlarning nasihatlarini sifatida bayon etilgan. Muhimi shundaki, ularda

nasllar va qarindoshlar o'rtasida o'zaro hurmat, mehr - oqibatning zarurligi ta'kidlanadiki, bu axloqiy da'vat katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi va hamma davrlar uchun ibratli qadriyat sifatida hozir ham shaxs kamolotiga xizmat qilmoqda.

Islomiy e'tiqod kishilarni gunoh qilishdan ogohlantirar ekan, avvalo, ularga hayot va yaxshi xulq bag'ishlovchi ota - onaga mehr - muruvvat ko'rsatish zarurligini ta'kidlaydi. Zero, "odam qiladigan gunohi azimlardan biri ota - onani haqorat qilmoqdir", deyiladi hadislarda [7]. Jannat oyog'i ostida bo'lgan onalar barcha kishilar uchun tabarruk va mu'tabar zot, boqiylik timsolidir. Hadislarda muqaddas ona siymosi keng sharhlanib, farzand faqat o'z tuqqan onasinigina emas, balki umuman Onani e'zozlashi zarurligi qayd qilinadi. Chunki hadislarda aytilganidek: "Birovning ota - onasini so'kmoq - o'z ota - onangni haqorat qilmoqdir". Binobarin, farzandidan keladigan barcha ezguliklar, savobu sahovatlar, avvalo, ota - onaga baxshida bo'lishi zarurligi uqdiriladi.

Qadimiyat obidalaridagi ota - onaga hurmat g'oyasi barhyot qadriyat sifatida asrdan asrga, avloddan avlodga o'tib keldi, badiiy ijodda sayql topdi. Hazrat Alisher Navoiy murabbiy shoir sifatida bu mavzuga ko'p murojaat etdi. U ota - onani oy va kuyoshga qiyos qilar ekan, farzandlarga hikmatona, ibratli nasihat beradi:

Boshni fido ayda ato qoshig'a,
Jismni qil sadqa ano boshig'a [8].

Gunoh ishlardan tiyilishga undovchi omillar orasida oila sha'ni va nufuzi alohida o'rin tutgan. Shuning uchun bu xususdagi da'vatlarda har bir kishining o'ta ogohliligi zarur hisoblangan: "O'z oilangiz, urug'ingiz sha'n-u shavkati uchun jirkanch yolg'onchilarga o'xshab yovuz fikr, yovuz so'z va yovuz amallar urug'ini ekmang". Bu o'gitlarga amal qilishda ota - onaga, qarindoshlarga munosabatning mavqei ko'p marta ta'kidlanadi. Zero, ota - ona ko'nglini ranjitish, ularning haqli maslahatlarini pisand etmaslik eng katta gunohlardan biri sanalgan. Quyidagi o'gitga quloq tutaylik: "Ota - onani ranjitma. Aka - ukalar, qarindosh - urug'lar va yaxshilar bilan yaqin aloqada bo'l, ular bilan doimiy aloqa o'rnat, ularning ayollariga himoyachi bo'l". Bu o'rinda oila ahilligi, yaqinlar o'rtasidagi iliq munosabatlar, o'zaro hurmat, xususan, ayollarni himoya qilish zarurligi axloqiy tamoyillarning muhim nuqtalarini aks ettiradi. Negaki, har kim "O'zining sharmanda-yu sharmisor, ruhining esa gunohkor bo'lmasligini istasa, ota - ona va ustozlarni xafa qilishdan qattiq tiyilishi kerak".

Baxtli bo'lishning bir qirradi - ota - onali bo'lishdir. Shuning uchun ham ularni kadrlash, har ikki olamda ham unutmazlik kerak. Binobarin, Adurbad: "Ota - onangni hurmat qil, ularga tavozeli va kamtar bo'l. Chunki ota - onasi bor kishi sherga o'xshaydi: u o'rmonda hech kimdan qo'rqmaydi, ota - onasi bo'lmagan kishi esa bevaga o'xshaydi: undan hamma narsani tortib oladilar, u esa hech narsa qila olmaydi, istagan kishi uni xo'rlaydi", - deya xulosa qiladi.

O'gitlarda farzandlarga ota - ona an'alarini davom ettirish, ularning ezgu ishlariga sodiq, bo'lib, do'st va dushmanlarini farqlay bilish, bu ishlarda faqat adolatga amal qilish farz ekaniga alohida urg'u berilgan. "Ota - onasi xafa bo'lgan yoki norozi bo'lgan kishilarga yaqinlashma, chunki adolatni aldov bilan tutib bo'lmaydi, sening do'stlaring ham qolmaydi". Bu hikmat farzandni yaxshini yomondan, adovatni adolatdan farqlash, hayotga teran boqish zarurligidan ta'lim beradiki, bu ham axloqiy qadriyatning bezavol qirralaridan biridir. O'gitlarda savob va gunoh, bunyodkorlik va buzg'unchilik kabi o'zaro zid xislatlarning inson hayotidagi o'rni talqinlariga katta e'tibor berilgan. Bularning birinchisi insonni haqgo'ylik, yaratuvchilik va kamolot sari da'vat etsa, ikkinchisi razolat, xudbinlik va axloqsizlik kabi illatlarga giriftor etishga urinadi. Shuning uchun har bir kishi, avvalo, ogohlikka va o'zligini anglashga intilishi, yaxshi va yomonni keskin farqlab yashashi zarurligi uqdiriladi. Zero, quyidagi nasihatlarda inson faoliyatining har ikkala olamda ezgu va yovuz ishiga qarab baholanishi xususida ibratli fikrlar bayon etilgan: "Har kuni o'z - xatti - harakatlaringni baholab bor: bugun men qanday foydali ish qildim, qanday yomon ish qildim, qanday savob-u, qanday gunoh qildim, ezgu yo'ldan qancha yurdim va noloqiy yo'ldan qancha yurdim, deb o'yla. Savob va gunohlarning hisobi bo'lsin, zero kimda gunohlardan ko'ra savoblari ko'p bo'lsa, adolatli Srosh (arzlarni tinglash xudosi) uning qo'lidin tutib jannatga etaklaydi. Kimki yaxshi ishlardan ko'ra gunohlari ko'p bo'lsa, Abzarish dev (yomonlik timsoli) uning qo'idan ushlab do'zaxga eltadi".

Xullas, yuqoridagilardan shunday xulosaga kelish mumkinki, “Avesto” muqqaddas kitobi yaratilganligidan beri oradan bir necha ming yillar o'tgan bo'lsada, o'zining tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Homidov H. “Avesto” fayzlari.90 bet.
2. “Bundaxshin”ning O. Chunokova tomonidan amalga oshirilgan ruscha nashrida (1991) ham bu masalalar qisman bayon etilgan.
- 3.Изведать дороги. С.11-15 bet.
- 4.To'xliyev B. Tafakkurning olis yo'llari. O'zbekiston adabiyoti va san'ati.2001.5.oktabr.
- 5.Avesto.121 bet.
- 6.Axloq va odobga oid Hadis namunalaridan.Toshkent.”Fan”.1990.136 bet.
7. Hadis. 1-jild.Toshkent.Qomuslar bosh tahririyati 1997.89 bet.
- 8.Alisher Navoiy.Hayratul abror.Toshkent.G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.1989.79 bet.

UO'K 37.014

KASBIY PSIXOLOGIYADA INJENERLARNING MOTIV VA MOTIVATSIYA MASALALARINING O'RGANILISHI

D.B.Mirxodjayeva, katta o'qituvchi, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada kasbiy psixologiyada injenerlarning motiv va motivatsiya masalalarining o'rganilishi ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Shaxsdagi motivatsion jarayonlarni o'rganish, aslida, uning faoliyatidagi shaxsni o'rganishdir. Inson faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, u doimo maqsadli bo'ladi. Maqsadlar qo'yish qobiliyati insonning aqlli mavjudot sifatidagi asosiy xususiyatlaridan biridir.

Kalit so'zlar: kasbiy psixologiya, motiv, motivatsiya, maqsadlar qo'yish, inson faoliyati, motivatsion jarayon, tizim, ijod, shaxs muommolari, uslubiy yondashuv, bilvosita, to'g'ridan-to'g'ri, proyektiv.

Аннотация. В статье научно проанализировано изучение вопросов мотива и мотивации инженеров в профессиональной психологии. Исследование мотивационных процессов в человеке – это, по сути, исследование человека в его деятельности. Особенность человеческой деятельности состоит в том, что она всегда целенаправленна. Умение ставить цели – одна из основных характеристик человека как разумного существа.

Ключевые слова: профессиональная психология, мотив, мотивация, целеполагание, деятельность человека, мотивационный процесс, система, творчество, проблемы личности, методический подход, косвенный, прямой, проективный.

Abstract. The article scientifically analyzes the study of issues of motive and motivation of engineers in professional psychology. The study of motivational processes in a person is, in essence, a study of a person in his activities. The peculiarity of human activity is that it is always purposeful. The ability to set goals is one of the main characteristics of a person as a rational being.

Keywords: professional psychology, motive, motivation, goal setting, human activity, motivational process, system, creativity, personality problems, methodological approach, indirect, direct, projective.

Bugungi kunda mamlakatimizda barcha sohalarida keng islohotlar olib borilmoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: “Har bir inson har kuni qiladigan ishini xuddi birinchi marta qilayotgandek qilishi kerak. Shundagina ishda rivojlanish bo'ladi” [1].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Miromonovich o'zlarining bu nutqlari orqali har qanday qilinayotgan ishga o'zgacha bir ishtiyoq hamda kuchli motivatsiya bilan yondashish lozimligini, shundagina bizda rivojlanish bo'lishini ta'kidladilar. Prezidentimiz ayniqsa bugungi kunda tadbirkorlikka alohida e'tibor bermoqdalar. Tadbirkorlarni olg'a chorlovchi, unda kuch beruvchi narsalar albatta motivatsiya hisoblanadi.

Motivatsiya o'zi nima u qanday paydo bo'lgan. Buni biz quyidagi mavzu asosida yoritib o'tishga harakat qilamiz. Inson yashar ekan unda turli xil psixologik ruhiy zo'riqishlar, sinishlar kuzatilishi mumkin. Bunday hollarda unda asosan o'zicha kuch topa bilishi oldiga qo'ygan maqsadiga

erishishi harakat qilishi uchun motivatsiya kerak bo'ladi. Motiv va motivatsiyaga olimlar tamonidan turli xil fikrlar bildirib o'tilgan. Misol uchun chet el psixologlari bu masalaga turlicha yondashishgan. S.L. Rubinshteynning ta'kidlashicha motiv bu ehtiyojning his qilishi va qondirilishi. A.N. Leontev – motivni inson faoliyatiga yo'nalgan aniq ehtiyojlar va uni qo'zg'atadigan voqealik deb hisoblaydi [3]. A.Maslouning g'oyasiga ko'ra insondagi ehtiyojlar yig'ilib, uni harakatlantiradi: bu esa motiv deyiladi. S.L.Rubinshteynning fikriga binoan inson o'zehtiyojlarini his qilsagina unda motiv yuzaga chiqadi. A.N.Leontev tahliliga ko'ra esa aniq bir faoliyatni bajarishga belgilangan, ayni shu faoliyatga yo'naltirilgan ehtiyojlar tizimi bu motivdir. Ko'rinib turibdiki motiv to'g'risida turli tuman konsepsiyalar mavjud.

Shulardan yana biri V.S.Merlinning qarashlaridir. V.S.Merlin motivlar tizimlarining ayrim jihatlarini ancha batafsil yoritib bergan. U motivlar tizimlarining shakllanish jarayonini quyidagicha tasavvur etadi: "Turli motivlar bora-bora o'zaro bog'liq va bir-biriga tobe bo'lib boradi hamda oxir oqibatda motivlarning yaxlit tizimi vujudga keladi" [3].

V.S.Merlin fikrida motivlar tizimining shakllanish jarayonida nafaqat motivlar barqarorligi, balki motivlarni anglasa kabi shartlar bajarilishini talab etiladi. Demak V.S.Merlin bo'yicha motivlar tizimlari o'zaro bog'liq va bir-biriga tobe shaxs motivlarining bir butun yig'indisi. Endi esa motivatsiyaga to'xtalib o'tsak. Motivatsiya muommosiga chet el psixologlari tamonidan quyidagicha yondashiladi.

V.G.Asevning tadqiqotlarida motivatsion tizim masalasi chuqur o'rganilgan. Uning qayd etishicha inson motivatsion sohasining tuzilishi quyidagi xususiyatlarga ega: situation va impulsive undovchilarning yonma-yon joylashganligi, shaxsiy mayllarning mazmun va dinamik sifatlariga ko'ra bir-biriga yaqinligi. Bundan motivatsiyaning tizimlilikini bilib olishimiz mumkin. Shuningdek motivatsion sohaga bexaviarizm nomoyondalari o'quv jarayoniga keng qo'llanilishini bilishgan. Ular Torndayk, Bojovich, Burunerva A.K.Markovalar hamda boshqalar bor. Z.Freyd va U. Magdugall motivatsion omil [3] sifatida biologic omillarni odamlarda qo'llaydilar. Shu tariqa ilk nazariyalar paydo bo'la boshlaydi. Rubinshteyn ham motivatsiya masalasiga alohida yondashibo'tgan. Uning fikricha motivatsiya – bu psixika orqali hosil bo'ladigan elektrminatsiyadir [4], ya'ni motivatsiyaning paydo bo'lishida psixika ishtirok etadi, turtki rolini o'ynaydi. Ko'rinib turibdiki chet el psixologlari tamonidan turli xil g'oyalar, konsepsiyalari ilgari surilgan. Xo'sh o'zbek psixologlaridan qaysi olimlarimiz motivatsiya masalasi bilans hug'ullangan?

Ular quyidagilar: M.G.Davletshin rahbarligida uning shogirdlari A.G.Saitova, F.I.Xaydarovlar hamda E.G'oziyevlar va E.Z.Usmonova, N.A.Tokareva, A.N.Fayzulla, R.Asanova, U.Jumayev va boshqalarning ishlari salmoqli hissa qo'shmoqda. "Motivatsiya – odamni faolfaoliyatga undovchi sabablar majmui" deb ta'kidlaydi olimlarimiz. Ya'ni faolikka chorlovchi, harakatga keltiruvchi sabablar. A.A.Fayzullayev ilmiy tadqiqotlarida shaxsning motivatsion o'z-o'zini boshqarishning turli-tuman omillari ham ko'rib chiqilgan [2]. Aniqlangan bu omillar shaxs motivatsiyasining xususiyatlariga motivatsion boshqarishning amalga oshirish usullari va natijalariga tegishlidir. E.Z.Usmonovning ilmiy tadqiqotlarda o'quvchining o'quv faoliyati jarayonidagi qarama-qarshilik motivatsiya ijod va shaxs muammolari o'rganilgan.

E.G'.G'oziyev tadqiqotlarida o'smir o'quvchilarning o'quv faoliyati motivatsiyasini o'rgangan. Umumiy qilib aytadigan bo'lsak motiv – bu ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq faoliyatga undovchi sabab. Motivatsiya esa ayni vaziyatdagi xulq-atvorimizni tushuntiruvchi sabablar majmuidir.

Motivatsiyaning ikki shakli farqlanadi:

1. Tashki motivatsiya - xodimlarni ishga jalb etish va faoliyatga undash maqsadidagi tashkilot tomonidan amalga oshiriluvchi tadbirlar.
2. Ichki motivatsiya - odamning biron yo'nalish buyicha faoliyatini ta'minlovchi o'z xohishi, extiyoji va manfaatlari.

Ehtiyoj - bu tirik organizmning bunday ehtiyoji, unga nisbatan uni aniqlash va yo'q qilish uchun maxsus mexanizmlar bilan qurollangan. Darhaqiqat, ehtiyoj har doim bir narsaga bo'lgan ehtiyoj bo'lib, psixologik darajada ehtiyojlar aqliy aks ettirish orqali va ikki yo'l bilan amalga oshiriladi.

Umuman yangi fikrlash funkcionallik shaxsning shakllanishi bilan yuzaga keladigan, uning hayotining ma'lum bir lahzasida eng dolzarb bo'lib chiqadigan ehtiyojlarga xizmat qiladi. U murakkab tuzilishga va ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan, biologik ehtiyojlar, ikkinchi tomondan, ijtimoiy ehtiyojlar ajralib turadi. Ushbu ikki darajaning kombinatsiyasi, aslida, insonning motivatsion sohasini tashkil qiladi.

Shaxsning aqliy rivojlanishi biologik va ijtimoiy o'rtasidagi juda murakkab va xilma-xil munosabatlarda sodir bo'ladi, u organik moyilliklarning munosabati va muayyan ijtimoiy-tarixiy sharoitlarda amalga oshiriladigan shaxs faoliyati bilan belgilanadi. Psixologlar inson motivatsiyasi va motivlarini o'rganish uchun bir nechta yondashuvlarni ishlab chiqdilar: eksperiment, kuzatish, suhbat, so'rov, so'roq, faoliyat mahsulotlarini tahlil qilish va boshqalar. Bu usullarning barchasini uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Subyektni so'roq qilish u yoki bu shaklda amalga oshiriladi;
2. Xulq-atvor va uning sabablarini tashqi tomondan baholash (kuzatish usuli);
3. eksperimental usullar.

Bundan tashqari, motivlarni o'rganishning uchta umumiy uslubiy yondashuvi mavjud: bilvosita, to'g'ridan-to'g'ri va proyektiv.

Muvaffaqiyat uchun motivatsiya va muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik Shaxsda muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan faoliyat bilan funktsional bog'liq bo'lgan ikki xil motiv mavjud. Bu muvaffaqiyatga erishish motivi va muvaffaqiyatsizlikdan qochish uchun sababdir. Muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun odamlarning xatti-harakatlari quyidagicha farqlanadi. Muvaffaqiyatga rag'batlantirilgan odamlar odatda o'z faoliyatlarida o'z oldilariga qandaydir ijobiy maqsad qo'yadilar, bunga erishish so'zsiz muvaffaqiyat sifatida baholanishi mumkin. Ular o'z faoliyatlarida faqat muvaffaqiyatga erishish istagini aniq ko'rsatadilar, ular bunday faoliyatni qidiradilar, ularda faol ishtirok etadilar, maqsadga erishish uchun vositalarni tanlaydilar va harakatlarni afzal ko'radilar.

Muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun turtki bo'lgan shaxslar butunlay boshqacha yo'l tutishadi. Ularning faoliyatdagi aniq maqsadi muvaffaqiyatga erishish emas, balki muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslikdir. Ularning barcha fikrlari va harakatlari birinchi navbatda shu maqsadga bo'ysunadi. Muvaffaqiyatsiz bo'lishga undagan odam o'ziga ishonchsizlik ko'rsatadi, muvaffaqiyatga erishish imkoniyatiga ishonmaydi va tanqiddan qo'rqadi. Ishda, ayniqsa muvaffaqiyatsizlikka uchraganida, u odatda salbiy hissiy tajribalarni boshdan kechiradi, u faoliyatdan zavqlanmaydi, unga yuk tushadi. Natijada, u ko'pincha g'olib emas, balki mag'lub bo'lib chiqadi, umuman olganda - hayotdan mahrum bo'ladi.

Muvaffaqiyatsizlikka yo'naltirilgan odamlar, aksincha, ko'pincha professional o'zini o'zi belgilashning etarli emasligi bilan ajralib turadi, ular o'zlari uchun juda oson yoki juda qiyin kasblarni afzal ko'radilar. Shu bilan birga, ular ko'pincha o'z qobiliyatlari haqidagi ob'ektiv ma'lumotlarni e'tiborsiz qoldiradilar, o'zini past yoki yuqori baholaydilar, intilishlarning haqiqiy emas darajasiga ega. Odamlarni boshqarish moddiy va tabiiy resurslarni boshqarish bilan bir qatorda har qanday tashkilot boshqaruvining tarkibiy qismidir. Biroq, ularning xususiyatlariga ko'ra, odamlar tashkilot tomonidan qo'llaniladigan har qanday boshqa resurslardan sezilarli darajada farqlanadi va shuning uchun maxsus boshqaruv usullarini talab qiladi. Inson resurslarining o'ziga xosligi quyidagicha.

Birinchiidan, odamlar aql bilan ta'minlangan, ularning tashqi ta'sirga (boshqaruvga) munosabati mexanik emas, balki hissiy jihatdan mazmunli, ya'ni tashkilot va xodim o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayoni ikki tomonlama.

Ikkinchiidan, odamlar doimiy takomillashtirish va rivojlanishga qodir. Ishga kelganda, inson butun faoliyati davomida takomillashtiriladigan kasbiy ko'nikmalarga ega bo'ladi. Zamonaviy ilmiy-texnikaviy taraqqiyot sharoitida, texnologiyalar va ular bilan birga kasbiy ko'nikmalar bir necha yil ichida eskirgan bo'lsa, xodimlarning doimiy ravishda takomillashib, rivojlanish qobiliyati xodimlarning samaradorligini oshirishning eng muhim va uzoq muddatli manbai hisoblanadi. tashkilot.

Uchinchiidan, insonning mehnat hayoti davom etadi zamonaviy jamiyat 30 - 50 yil, mos ravishda, inson va tashkilot o'rtasidagi munosabatlar uzoq muddatli bo'lishi mumkin. To'rtinchiidan,

moddiy va tabiiy resurslardan farqli o'laroq, odamlar (ko'p hollarda) tashkilotga ongli ravishda, ma'lum maqsadlar bilan keladilar va tashkilotdan ushbu maqsadlarni amalga oshirishda yordam berishini (imkoniyatlarni taqdim etishini) kutadilar.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, motivatsiyani qanchalik ko'p tadqiq qilsak, ham uning poyoniga yetib bo'lmaydi. Ayniqsa ta'lim jarayonida motivatsiyaning ahamiyatini o'rganish juda muhimdir. Agar biz har bir yurtdoshimizga u qanday sohada ishlashidan qat'iy nazar motivatsiya bera olsak, davlatimiz rivojiga, o'smirlarning o'z hayotini yanada yaxshilashga, qo'yilgan maqsadlar orzuga aylanib qolmasligida katta yordam bergan bo'lar edik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Xaydarov F., Xalilova N. Umumiy psixologiya. - Toshkent, 2010.
3. G'oziyev E. Umumiy psixologiya. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik, 1- kitob – Toshkent: «Universitet» nashriyoti, 2002.-284.

UDC 372.881

ROLE OF AUDIOVISUAL MATERIALS IN TEACHING LANGUAGES

L.Dj.Muxamedova, PhD, associate professor, Academy of Army Forces in Uzbekistan, Tashkent

Annotatsiya. Raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan davrda til o'rgatish uchun qulayroq imkoniyatlar mavjudligi o'qituvchidan innovatsion qobiliyat va kuchliroq mas'uliyatni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, til o'rgatish jarayonida audiovizual materiallardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish sohada talab qilinayotgan yo'nalishlardan biridir. Ushbu maqola ushbu muammo bo'yicha ba'zi nazariy ma'lumotlar bilan birga amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun muhimdir.

Kalit so'zlar: Audiovizual vosita, audiovizual material, axborot, subtitrlil filmlar, o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish, videomaterial

Аннотация. В период развития цифровых технологий появляется больше возможностей для обучения языку, это требует от преподавателей инновационных способностей и большей ответственности. С этой точки зрения разработка методики использования аудиовизуальных материалов в процессе обучения языку является одним из востребованных в данной сфере направлений. В статье рассматривается важность развития практических навыков наряду с некоторыми проблемами по теоретической информации.

Ключевые слова: аудиовизуальные средства, аудиовизуальный материал, информация, фильмы с субтитрами, обучение узбекскому языку как иностранному, видеоматериалы

Abstract. In the period of development of digital technologies, there are more opportunities for language teaching, it requires innovative ability and stronger responsibility from the teachers. From this point of view, the development of the methodology of using audiovisual materials in the process of language teaching is one of the directions demanded in the field. The article is discussed the importance of the development of practical skills along with some problems on the theoretical information.

Keywords: Audiovisual means, audiovisual material, information, films with subtitles, teaching Uzbek as a foreign language, video material

Every language, whether it is a mother tongue or a second language, even in teaching as a foreign language, requires the use of modern technologies. In this regard, it is appropriate to use audiovisual materials widely. However, audiovisual materials should be distinguished from audiovisual works. Any technical source that delivers any information that can be perceived by sight or hearing can be an audiovisual medium. In this definition, we can research audiovisual tools by dividing them into three types:

1. Audio tools. An audio-only communication device. This group includes technical means that we can receive information directly by listening: radio, telephone, speakers and amplifiers, CD-players, earphones and modern mobile bluetooth devices.

2. Visual aids. Tools that allow you to receive information only by sight. Printed publications: newspapers, magazines and electronic publications (internet resources), projectors and smart boards (traditional classroom boards can also be visual aids, but not technical aids) can be included.

3. Audiovisual means. Technical means that allow you to receive information both by hearing and by sight. Technical tools of this type have become widely popular worldwide and today they are effectively used for the development of every field. We can include mobile phones and smartphones, tablets, laptops and other types of computers, television, electronic audiovisual media (*online TV channels, video blogs and vlogs, messengers*).

The tools mentioned above are actually tools that can be used in general, that is, tools that every person can use in everyday life and for any field and purpose. If we intend to use these tools for language teaching, we should interpret them not as tools, but as audiovisual material. It is worth noting that audiovisual materials can be divided into three types, just like audiovisual tools:

1. Audio materials. Radio broadcasts, listening comprehension exercises, audio-recorded resources (*information in the language being studied, songs, etc.*)

2. Visual materials. Texts published in printed publications (this includes any material that can be used in language teaching in newspapers, magazines and websites), slides and presentations, posters and exhibitions, advertising banners and announcements, handouts.

3. Audiovisual materials. TV shows and slides, short and subtitled films, videos and karaoke shows, online podcasts, blogs and audio blog shows. Speaking about audio-visual materials, it is permissible to dwell on the essence of the concept of "audio-visual".

In Latin, "audire" means to listen, "videre" means to see, that is, intended to be heard and seen. The method of teaching language based on audiovisual materials is called "audiovisual method". The basis of this method is the ability to learn a foreign language both by listening and seeing.

This method was formed in France in the 50s of the last century and is expressed by the use of video and audio materials in teaching foreign languages. Video material as a media tool expresses information in two ways: image and sound. In this case, the image can be understood as a didactic tool, and the sound as an informative tool. Because the image represents reality, it arouses interest in the student, allows a wider understanding of the information and allows him to visually describe the information he heard. From this point of view, it is worth mentioning the following effective importance of audiovisual materials in language teaching: Obtaining extensive information about the source being studied. In the process of moving the image, the information given by sound is presented realistically in front of the listener's eyes. In this way, the information remains in the memory both auditorily and visually. Gradual development of comprehension skills. In the process of voice and image synchronization, although the pronunciation of words is not fully understandable, the actions reflected in the image help to understand the general content.

This, in turn, allows you to understand the word through the context. Enriching the live language environment in the auditorium with the speech of native speakers. For example, in the process of teaching the Uzbek language as a foreign language, it is natural that we cannot theoretically fully convey the capabilities of our language-to-language learners. However, we will have the opportunity to create a live environment in Uzbek through multimedia tools and video materials. The fact that language learners watch the Uzbek language through the speech of real Uzbeks with visual movements will help them learn the Uzbek language faster. Opportunities to work on non-verbal speech and develop speaking skills. If sound and image are presented in a video format in harmony, the language learner will be able to absorb certain information and develop the ability to talk more about the content.

The scene in the video (*people, things, creatures and actions*) is expressed in sound and reflected in the image. This makes it possible for the language learner to make full use of the lexical wealth in memory. If we look at audiovisual material, in particular, video as an audiovisual method, it is necessary to recognize its three main functions in the process of language teaching: Illustrative

(pictorial) - the video image is related to the linguistic content of mimicry, gestures, event and communication. reflect the image; Stimulator (stimulator of interest) - video material encourages the language learner to analyze the information in depth, understand its content and become more interested; Motivational (calling to action) - the image of the video motivates to consciously perform the exercises attached to the video, to study the topic in depth. This develops the ability to approach the training process creatively and develop other exercises on the same topic. Let us look at the process of teaching Uzbek language to foreigners using audiovisual materials: Topic: Verbs (for elementary students) of course, grammar for elementary students only the most basic information is taught. So, it is enough to review the words related to the verb group. In addition, in the second stage of the lesson, it is advisable to highlight the words learned on the subject in verb tenses and person-number suffixes. However, providing information about verb tenses, verb tenses, participles, transitives, and similar types of verbs can cause confusion for beginning learners. The theoretical part of the lesson can also be presented audiovisually or only visually in order to prevent the student from getting bored by giving the information only theoretically. You can choose one of the following methods: In addition, in the practical part of the lesson, video material in Uzbek (with subtitles in the native language, if necessary) can be presented in accordance with the age characteristics of language learners. After watching the video, the students should say the words related to the state and action that can be expressed in it with the words related to the learned Uzbek verb or present them in written form. This helps them to consolidate the learned words in memory and to understand them in context. It can be said that such approaches will ensure more effective learning of the chosen topic in teaching Uzbek as a foreign language. In conclusion, didactically correct selection of audio-visual materials and methodologically correct application to the language learning process act as a stimulus for language learners to learn the language faster and more effectively. However, when applying audiovisual materials to the language learning process, the teacher is required to be alert and able to choose materials suitable for the topic. When these conditions are fulfilled, it is possible to achieve the expected result in teaching the language as a second language or a foreign language. Because audiovisual materials are effective in developing the ability to communicate freely in the language being studied. At the same time, it helps to form the spiritual, cultural and aesthetic outlook of the language learner.

REFERENCES:

1. Мухамедова, Л. Д. (2019). Управление самостоятельной учебной деятельностью курсантов в процессе обучения иностранному языку в военном вузе. *Integration of information technologies and foreign languages in globalization*, 407.
2. Мухамедова, Л. Д. Заимствованный термин как единица термин системы (Теоретические исследования в области терминологии). *Xorijiy tillarni o'qitishning dolzarb masalalari: muammolar va yechimlar*, 110.
3. Мухамедова, Л. Д. (2019). Управление самостоятельной учебной деятельностью курсантов в процессе обучения иностранному языку в военном вузе. *Integration of information technologies and foreign languages in globalization*, 407.

UDC 378.147

EFFECTIVE TECHNIQUES IN TEACHING LEXIS TO YOUNG LEARNERS

M.D.Negmatova, teacher, Karshi State University, Karshi

Annotatsiya. Bu maqola leksika ya'ni so'zni yosh o'rganichilarga o'qitish va ushbu jarayonda yordam beradigan metodlar, strategiyalarga qartiladi. Lug'at bu shubhasiz, chet tilini o'qitishda va o'rganishda muhim vosita hisoblanadi. So'z nutq, yozish, imlo, talaffuz va o'qishni tushunish kabi har bir ko'nikmaning rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Yosh o'quvchilarning ingliz tilidan samarali foydalanishlari uchun lug'at asosiy vositadir. So'z boyligini hayotdagi voqealarga qo'llash o'quvchilarning yangi so'zlarni mashq qilishlari bilan chambarchas bog'liq. Talabalar so'zlarni kundalik turmush tarzidagi voqealar bilan bog'lash orqali mashq qilsalar, so'z boyligi kengayishiga muammosiz ega bo'lishadi.

Kalit so'zlar: yosh o'rganuvchilar, foydali metodlar, o'yinchoq, o'yinlar, bosqichlar, uslublar, yangi so'zlar, talaffuz, yo'nalish, o'qitish vositalari, so'zni o'rganish, lug'atni o'rgatish, yangi so'zlarni eslab qolish.

Аннотация. В этой статье основное внимание уделяется использованию различных методов и стратегий для эффективного преподавания лексики младшим школьникам. Дополнительно в данной работе представлены различные этапы обучения новым словам. Словарный запас, несомненно, является одним из наиболее важных навыков, необходимых для преподавания и изучения иностранного языка. Он служит краеугольным камнем для развития всех навыков, включая разговорную речь, письмо, правописание, произношение и понимание прочитанного. Для того чтобы юные ученики могли эффективно использовать английский язык, словарный запас является ключевым инструментом. Применение словарного запаса к реальным событиям тесно связано с отработкой студентами новых слов. Учащиеся без проблем усвоят словарный запас, если будут практиковать его, связывая слова с событиями из своей повседневной жизни.

Ключевые слова: Юные ученики, словарный запас, эффективные приемы, кукла, игры, этапы, методы, новые слова, произношение, подход, учебные пособия, изучение лексики, обучение словарному запасу, запоминание новых слов.

Abstract. This article focuses on using various methods and strategies to teach lexis to young learners in an effective way. Additionally, this work presents various stages of teaching new words. Vocabulary is ,undoubtedly, one of the most important skills required for teaching and learning a foreign language. It serves as the cornerstone for the development of every skill, including speaking, writing, spelling, pronunciation, and reading comprehension. For young learners to use English effectively, vocabulary is a key tool. Applying vocabulary to real-life events is closely linked to students practicing new words. The students will acquire vocabulary without problems if they practice it by associating words with events from their everyday lifestyles.

Keywords: Young learners, vocabulary, effective techniques, puppet, flashcard, games, stages, methods, new words, pronunciation, approach, teaching aids, learning lexis, teaching vocabulary, memorizing new words.

Vocabulary represents one of the most necessary capabilities imperative for instructing and mastering a foreign language. It is the foundation for the development of all the different competencies like reading comprehension, speaking, writing, spelling and pronunciation. Vocabulary is a major tool for young learners to use English effectively. People need to use phrases to specific themselves in the English language, most newbies acknowledge the significance of vocabulary acquisition. Some other students may be confronted with the problem of forgetting the phrases right away after the teacher has elicited the meaning of the words or after searching at them in the dictionary and this also is prompted by means of good fortune of vocabulary. The extra words college students learn, the simpler the memorize them.

The teacher has an essential role in helping students to improve vocabulary. Unfortunately, vocabulary teaching has not been enough responsive to such problems. If we look back in the past, we discover that for a long time, English used teaching approaches such as Direct Method and Audiolingual which emphasized the importance of teaching grammatical structures. Since the accent was on grammar, few words were introduced in such courses and most often, they were limited and related to the grammar structures taught. The opening of the Seventies noticed the change in the educating of English. The center of attention modified from the Direct and Audiolingual Method to the communicative Approach which emphasized the significance of educating vocabulary. This device noticed that college students were uncovered to numerous vocabulary and speaking activities. Many teachers begun being brought at some stage in such guides and students had been motivated to specific themselves as a good deal as possible.

Today there is so a good deal freedom in selecting the methods to be used for the duration of English classes. The English syllabus is equipped round both vocabulary and grammar structures. Teachers, therefore, normally have the indispensable time to insist on educating and practicing vocabulary. Vocabulary is no longer treated as an add-on and this capability instructors becoming greater aware of the significance of vocabulary and interest is paid to specially with the teaching of grammar of words. Nevertheless, not all students pass at the identical speed and can still have some

difficulties in expressing themselves fluently such can reflect on consideration on talking English has hard and exhausting. Another factor that can make vocabulary hard is the pronunciation of positive words. As we have learned that some college students can face challenges with vocabulary like in pronunciation of positive word, at that time some methods may help the instructor to assist the students. To have a rich vocabulary, students want not solely to analyze as many words as possible, however they additionally need to understand them because gaining knowledge of is remembering. With regarding these a number of methods have been designed to help freshmen effectively memorize phrases and teachers make the technique of studying less complicated for their students, one of the methods that an instructor can use when instructing vocabulary is repetition. It is a vital technique in learning/teaching vocabulary. For the words to be kept as lengthy as possible in the memory, however, repetition alone will no longer be positive for this reason it wishes to be accompanied with the aid of the perception of the which means of those precise words and by way of correlation with other similar already learned words. Another essential Technique is using newly realized words. In this case, the teacher's position is also valuable. In the school room teachers should insist on practicing the vocabulary by way of encouraging college students to talk as plenty as feasible and by way of designing vocabulary situated activities and games. Practicing vocabulary is strongly connected to applying vocabulary to student's real-life events. The students will acquire vocabulary without problems if they practice it by associating words with events from their everyday lifestyles. E.g. Growing a real-life event like going to Italy and then letting the students function a situation in which all the phrases can be included. This can be done in the classroom as nicely as at domestic and will without a doubt entertain students and have fine results.

Another method to be taken into consideration when each learning and instructing vocabulary is imagination. The college students will effortlessly learn new words if they are taught to partner them with their pictures. For example, if the subject matter is about journey and the college students have learned of imagining and the photo of the constructing shown to them where we go to as for information about traveling, they are probably to hold that phrase in their mind for a longer time. Thus, the students want to visualize the phrases they ought to learn. This will help the studying process and the word will be saved in the long-term memory.

There are many one of a kind strategies and processes how to instruct a foreign language, consisting of vocabulary. I will mention simply some of them that can be used for instructing younger learners.

To help the inexperienced persons recognize it is necessary to visualize the item and get the pupils to repeat or use the object actively. One appropriate way of doing this is to let them see or perhaps contact the vocabulary item, for occasion a house. We need to let them repeat it in special ways and they be given a chance to hear to the teacher talking about it.

A little bit of surprising approach is the direct approach or the indirect approach. The mom tongue is never used, there are no translations. Only target language is used in the classrooms and solely complete sentences are used.

Another effective method, Suggestopedia is a very successful method in supporting learners to memorize words. This technique stimulates the learner's brain by way of music whilst learning but presently instructors appear to be leaving this method. What truly works specifically for young newcomers is the Total Physical Response

method TPR. Very many kids are nowadays very hyper and physically active and to concentrate for a long time can be very tough for them. Using this method, games, changing subjects and using a range of things to do is very favored with the aid of them. This method is used a lot by teachers.

The next method in order to learn lexis is Communicative Language Approach (Teaching) - CLT stresses the which means of a language in context. Communicative competence is distinctly developed here and newcomers are motivated to communicate.

Writing helps to learn new words. It will be really useful to write new words if your visual reminiscence is the best. Notes on your smartphone, notepad, or stickers are acceptable. Use whatever is most handy for you. One of the most high-quality strategies is the use of stickers. By looking at them, you can memorize the names of objects in a overseas language. Put a decal with your identify

on the entirety round you. As a result, you will unintentionally analyze matters over time. Remove the stickers after a few days and attempt to recall the names of all the objects.

Hear Your Inner Voice

Learner's age is a crucial factor in forming suitable methods of teaching for each age group has its individual features and characteristics. They love to have fun and their imagination is ready for every game and activity for they love imagining things and fantasizing. They also love playing with language sounds, imitating, and making funny noises. Some tools helps to teachers for teaching lexis to young learners. There are a lot of items which can be used by teachers in order to teach lexis easily. One of them is Flashcards. Their fundamental aim is introducing vocabulary. Working with young freshmen a teacher have to own a huge quantity of colourful flashcards concerning all the themes covered in the syllabus. They can be used to introduce vocabulary from the

songs before teenagers sing them and in quite a number exercises such as guessing the name of the aspect on the flashcard, describing the coloration of the thing, as a memo game etc. Flashcards are a useful tool also due to the fact they are handy to make and distinctly cheap. Teachers can make their own flashcards or honestly buy them. They are so beneficial because with their use the instructor can show nearly each and every piece of vocabulary that is taught to YL.

The next aid in teaching new words is Puppets. As it was referred to earlier than younger youngsters have a short interest span [5]so each ingenious technique of teaching is welcomed. Puppets are one of such techniques. They are used in stories, songs, chants, roleplay and pairwork. It is real that what teachers say to the adolescents with the help of puppets and how they interact or lead short dialogues ought to be easily performed barring the usage of any more assist but this shape of leading a talk is greater fascinating and greater enticing for children than if they have been simply speak me to the teacher. It triggers their creativeness and due to the fact of the mild feel of unreality they sense extra relaxed to interact with the puppet the usage of English language.[3]. They are also listening more carefully to apprehend what is going on in the classroom. The truth that the puppet is out of the everyday in the school room makes the adolescents involved and eager to speak English with it. To instruct with the help of puppets, the teacher does no longer necessarily have to have them made; the other way of teaching with the use of puppets is to make them with the students and train them such expressions as “draw”, “cut”, “stick” etc.

Also Games is considered one useful aid due to helping memorise word for a long time. Games are by way of far the most blissful of all the techniques already listed. That truth makes them also very superb due to the fact that the students neglect that they are learning because they are totally focusing on having enjoyable and winning the game. In other words, games grant wonderful study room environment and an wonderful learning environment.[8] What is additionally important, is that games are a useful device on many ranges of the lesson. They can be used as:

- A warm-up at the starting of the lesson
- An introduction of a topic
- A evaluation of lexical items The games ought to have linguistic relevance.
- they have an goal and a purpose.

All the youngsters have to be in a position to participate. The games need to be convenient and speedy to set up and raise out. They ought to be enjoyable for the children.

There are three stages of teaching a new vocabulary process. The first stage is the presentation of an component of language in a context that college students are familiar with, plenty the identical way that a swimming trainer would show a stroke outdoor the pool to beginners.

The 2d stage is practice, where students will be given an activity that gives them masses of possibilities to practice the new component of language and end up acquainted with it while receiving limited and gorgeous assistance from the teacher. To proceed with the analogy, the swimming instructor allowing the youth to rehearse the stroke in the pool while being shut sufficient to supply any aid required and lots of encouragement.

The last stage is production where the college students will use the language in context, in an activity set up with the aid of the instructor who will be giving minimal assistance, like the swimming trainer permitting his younger fees to take their first few tentative strokes on their own.

REFERENCES:

1. Chen, Jianlin. (2010). Organization and Management of Modern English Teaching. Shanghai: Foreign Language Teaching Press.
2. Cook, Vivian. (2000). Linguistics and Second Language Acquisition. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.
3. Dewey, J. (2012). Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. The Macmillan Company.
4. Diane Larsen-Freeman. 2000. Techniques and Principles in Language Teaching. Second Edition. Oxford: Oxford University Press
5. Erzoz Aydan. The Internet TESL Journal, Vol. VI, No. 6, June 2000. English Phonology and Pronunciation Teaching, Pamela Rogerson-Revell, Continuum International Publishing Group, 2010
6. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books.
7. Gao, Qiang; Li Yang. (2006). Review of the Latest Research on Foreign Language Teaching Styles. Foreign Language Teaching,
8. Gathbonton, E. 2008. Looking Beyond Teachers' Classroom Behavior: Novice and Experienced ESL teachers' pedagogical knowledge. Language Teaching Research, 12 (2), 161-182
10. Huang, L. 2010. Reading Aloud in the Foreign Language Teaching

UO'K 32.07

O'ZBEK OILALARIDA FARZANDLAR TARBIYASIDA OTA ONANING O'RNI**D.N.Nosirova, o'qituvchi, Andijon viloyati Yuridik texnikumi, Andijon**

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek oilalarida farzandlar tarbiyasida ota-onaning o'rni ahamiyatli ekanligi muhokama qilinadi. Bugungi kunda har bir oila uchun farzandning tarbiyasi va unga ilm berish juda muhimdir.

Kalit so'zlar: ota-ona, farzand, ilm, talim-tarbiya, odob-axloq, barkamol rivojlangan, o'zbek oilalar.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение роли родителей в воспитании детей в узбекских семьях. Сегодня образование и воспитание ребенка очень важны для каждой семьи.

Ключевые слова: родители, дети, знания, образование, нравственность, всестороннее развитие, узбекские семьи.

Abstract. This article discusses the importance of the role of parents in the upbringing of children in Uzbek families. Today, it is very important for every family to raise a child and provide him with knowledge.

Key words: parents, children, knowledge, education, morals, fully developed, Uzbek families.

Qadim zamonlardan beri odamlar oila kabi murakkab va ko'p qirrali tuzilmani o'rganishga harakat qilishgan. Oila insonning qishloq xo'jaligiga o'tishidan oldin ham paydo bo'lganligini e'tirof etib, aytishimiz mumkinki, bu oilaning hodisasi tarixan jahon sivilizatsiyasining shakllanishida yotadi [1]. Oila hodisasini o'rganuvchi fanlardan biri bu oila sotsiologiyasi bo'lib, bu fan ushbu tushunchaga bir qancha ta'riflar beradi. Masalan, "Oila - bu umumiy ajdoddan qarindoshlik, nikoh bilan bog'liq bo'lgan shaxslarning ichki guruhi yoki ichki guruhlar yig'indisidir". Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 16-moddasi, 3-bobida shunday deyilgan: "Oila jamiyat guruhining tabiiy va asosiy bo'g'ini bo'lib, jamiyat va davlat himoyasida bo'lish huquqiga ega". Huquqiy ma'noda oila - bu nikohdan, qarindoshlikdan yoki bolalarni oilaga qabul qilishning boshqa shakllaridan kelib chiqadigan mulkiy va nomulkiy huquqlar, majburiyatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxslar doirasi [2].

Farzand tarbiyasida ota-onaning muhim vazifasi farzandlariga mehribonlik ko'rsatib, ularni turli aziyat beradigan narsalardan muhofaza qilgan holda vaqtida oziqlantirib, yuvib-tarab, toza kiyintirib, shamollab qolishiga yo'l qoymay, uni parvarish qilishga dangasalik qilmay doimo hushyor va undan xabardor bo'lishi lozim. Oila davrasida qiladigan ota-onaning har bir harakati, og'zidan chiqadigan har bir so'zi, farzandining tarbiyasiga va uning shakllanishiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Har bir harakatidan o'ziga nusxa olib, hali shakllanmagan so'z zaxirasiga ota-onaning so'z boyligidan andoza oladi. Avvalambor, oilaning tinch-totuv, oila a'zolarining bir birlariga

mehr-oqibatli bo'lishlari farzand tarbiyasida muhim va munosib o'rin egallaydi. O'zbek oilalarida farzandlar tarbiyasida ota-ona muayyan funktsiyalarni bajaradi:

- ✓ bolani jismoniy rivojlanishi uchun barcha sharoitlarni ta'minlaydi;
- ✓ uning shaxsini shakllantirishda ishtirok etadi;
- ✓ jamiyat tomonidan tasdiqlangan axloqiy xulq-atvor asoslarini yaratadi;
- ✓ san'atga muhabbat uyg'otadi, shu orqali ijodiy qiziqishlarni rivojlantiradi;
- ✓ bolani o'rgatadi [2].

Bola ko'p vaqtini oilaviy muhitda o'tkazadi. Shuning uchun uning shaxsiyati oilasi ta'sirida, qarindoshlar bilan munosabatlar jarayonida shakllanadi. Bu jarayon ikki asosiy yo'nalishda sodir bo'ladi: Ota-onalar va boshqa qarindoshlar bolaga maqsadli ta'sir ko'rsatadilar: ular uni tarbiyalaydilar, ma'lum bir fikrlash tarzini singdiradilar va odatlarni shakllantiradilar. Bola o'z ota-onasini, katta aka-uka va opa-singillarini va boshqa qarindoshlarini kuzatib boradi va ular kabi o'zini tutishga harakat qiladi.

Bundan tashqari, oilada ota-ona axloqiy xulq-atvorning poydevorini qo'yadi. Bolaligimizdan har birimiz "nima yaxshi va nima yomonligini" bilamiz, bularning barchasi ota-onalar tarbiyasi tufayli. Qiziqish va ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishda ham ota-onalarning o'rnini kattadir. Ammo oilaviy ta'lim har doim ham ijobiy natija bermaydi va bolaning shaxsiyatini rivojlantirishga foydali ta'sir ko'rsatadi. Bola birinchi tarbiyani oilasidan oladi. Shuning uchun bolaning ta'lim-tarbiya olishiga ota-onaning o'rnini kattadir.

Jadval 1.

Bolani tarbiyalashda yo'l qo'yiladigan xatoliklar haqida ko'rib chiqaylik:

Bolani doimiy ravishda tanqid qilish uni o'ziga bo'lgan ishonchini yo'qolishiga, mustaqil fikrlay olmasligiga olib keladi. Mustaqil fikriga ega bo'lmagan inson hayotda o'z o'rniga ham ega bo'lmaydi.	Ko'pchilik insonlar ular bilan suhbatlashadigan insonni emas, uni tinglaydigan insonni qidirishadi. Bola ham o'zini tinglaydigan insonni qidiradi. Agar bolani uyda fikri umuman tinglanmasa, qo'llab-quvvatlanmasa undagi ishtiyoq so'nadi, odamlarning orasida erkin bo'lolmaydi, o'z fikrini aniq, ravon bayon etolmaydi.
Keragidan ortiq e'tibor ham bolani tarbiyasiga yomon ta'sir qiladi. Bolaga o'zi qila oladigan ishlarini qilishga imkoniyat yaratib berish kerak. Agar u qila oladigan har bir ishni qilib bersa bola ota-onaning ko'magiga o'rganib qoladi. Bu kelajakda ham ota-ona ko'magisiz hech bir ish qila olmaydigan inson bo'lishiga olib keladi.	Qush uyasida ko'rganini qiladi." Shunday ekan bolaga to'g'ri tarbiya berishni istagan inson, avvalo, o'zini tarbiya qilishi, o'zi bolaga o'rnak bo'lmog'i kerak. Abu Ali Ibn Sino ham: "Kimga qanday pand nasihat qilsang, unga avvalo o'zing amal qil." -deb to'xtalib o'tgan. Bolaga nimadiri o'rgatmoqchi bo'lsangiz faqat gapda emas, harakatlar bilan ham buni ifoda eting. Har bir qilgan ishingiz bolaga o'rnak bo'lmog'i kerak.
Bolani hamma aytganini qilaverish ham uning erkatoiy, tantiq qisqa qilib aytganda tarbiyasining buzilishiga olib keladi.	"Urib jazolashdan tiyilish kerak. Bu bolani kelajakka yana xato qilmaslikka o'rgatmaydi"
Bolani juda erkin qo'yib qo'yish, uning taltayishiga olib keladi.	Bolaga o'ta muloyimlik qilish ham uning tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, yuqoridagi 1 jadvalda biz o'zbek oilalarida farzand tarbiyasida ota-onalar tomonida qilinadigan ba'zi xatoliklarni ko'rib chikdik. Ming afsuski, bolani tarbiyalashda mana shunday xatoliklar ko'plab uchrab turadi. Bu bolani noqobil bo'lib tarbiyalanishiga olib keldi. Bolaning tarbiyasi bilim olishiga ham katta ta'sir qiladi. Ota-ona o'z bolasini ilmli, komil inson bo'lishini istasa bolasiga to'g'ri tarbiya beradi, o'qishidan xabardor bo'lib turadi, o'qituvchi bilan doim aloqada bo'ladi. Shundagina farzandidan yaxshi natija kutishi mumkin. O'z farzandini kamolotini ko'rishni istagan ota-ona hamma mas'uliyatni o'qituvchiga yuklamaydi, balki o'qituvchi bilan doimo birga faoliyat olib boradi. Ota-ona farzandiga ustozni hurmat qilishni, ustoz ikkinchi ona ekanini, maktab ikkinchi uy ekanini uqtirishi kerak. Shundagina bola ustozini hurmat qiladi, uning barcha o'rgatgan narsalarini xotirasida muhrlaydi. Bu esa shu o'rgangan narsalarini keyinchalik hayotida qo'lay olishiga yordam beradi. "O'qituvchilar yomg'ir tomchisi bilan taqqoslanadi. Yomg'ir har bir donning hayotiyiligini uyg'otar ekan, o'qituvchining asosiy maqsadi har bir o'quvchining ijodiy imkoniyatlarini ochib berishdir". Tomchi suvlar orqali suvga tashna yerga tushadi va u yerdan navqiron, yosh nihollar unib chiqadi. Ya'ni ilmga tashna o'quvchilarni kelajagi bor inson sifatida shakllantiradi. O'qituvchi bolalarga ta'lim-tarbiya bilan

birga hayotda yashashni o'rgatadi. Hayotning oq-u qorasini ustoz tanitadi desak ham mubolag'a bo'lmaydi.

Maktabga birinchi kelgan bolani sayqallanmagan tosh desak, o'qituvchini esa sangtarosh deymiz. O'qituvchi ya'ni sangtarosh sayqallanmagan toshdan go'zal bir ko'hinur yaratadi. Bu jarayon oson bo'lmaydi, albatta. Bunda ota-ona ham o'qituvchi bilan hamkorlikda ishlashi kerak. Ikkala tomon ham bunga ancha mehnat sarflaydi. Shuncha mehnatning natijasi, albatta go'zal bo'ladi. Faqatgina o'qituvchi harakat qilib, ota-ona yoki o'quvchi harakat qilmasa, bunda ham natija bo'lmaydi. Ota-onalarning o'qituvchilar bilan uchrashib turishi kerak [3].

Chunki ular o'z farzandlari to'g'risida ko'proq narsalarni bilib oladilar. Shuning uchun bola tarbiyasining tub mohiyatini tushungan va bolasining tarbiyasiga befarq bo'lmagan har bir ota-ona oila bilan maktab o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga intiladi. "Bola maktabni tamomlagunga qadar ota-ona maktab bilan yaqin aloqa o'rnatishi, farzandining darslarini o'zlashtirishi, xulq-atvoridan xabardor bo'lib turishi, tarbiya masalalarida o'qituvchi bilan maslahatlashib turishi, bolaning darsdan so'ng nima bilan mashg'ulligi haqida o'qituvchini xabardor qilib turishi kerak".

Shuning uchun hamma birdek harakat qilish kerak. "Ilm ko'p yog'gan yomg'irga o'xshaydi". Ana shu yomg'ir orqali o'qituvchi o'quvchilarni sug'oradi. Bu yomg'ir suvlaridan qonib-qonib ichish o'quvchining o'ziga bog'liq, ya'ni ota-onasiga ham. Ota-ona bu suvlardan ichishi uchun farzandiga yordam bermog'i kerak. Shunday ekan bolani komil inson bo'lishi uchun o'qituvchi, ota-ona va bolaning o'zi ham harakat qilmog'i kerak. Hamkorlikda ish qilinsa, bolani kamolotga yetkazish yo'lida o'sish bo'ladi. Shu sababli bolasini kamolotini istagan ota-ona ustoz bilan hamkorlikda ish olib boradi va bolasini o'qishini nazorat qiladi. Uning tarbiyasiga, ilm olishiga e'tibor beradi.

Shunday qilib, o'zbek oilalarida farzandni tarbiyalashda ota-onaning o'zni beqiyosdir. Ota-ona o'z farzandini kamoli uchun uning tarbiyasiga, ilm olishiga e'tiborli bo'lishi kerak. Jamiyat taraqqiy etmog'i uchun tarbiya samarali bo'lishi kerak. Samarali tarbiya uchun ota-ona ilmi tarbiyali bo'lishi kerak. Farzandlarimiz ilmi va tarbiyali bo'lishi uchun o'zimizni ma'naviy rivojlantirishimiz va atrofdagi bolalar tarbiyasiga ham befarq bo'lmaslik zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://lex.uz/ru/docs/-4149765> [Jamiyatda Huquqiy Ong va Huquqiy Madaniyatni Yuksaltirish Tizimini Tubdan Takomillashtirish To'g'risida]
2. Вологина Т. В. (2020) Правовое воспитание и роль семьи в процессе социализации и формирования норм поведения. Общество и право.
3. Усманова Д. Х., Аскархужаева Г.А. Оиланинг жамиятда тутган ўрни ва вазифалари // Scientific progress. 2021. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/oilaning-zhamiyatda-tutgan-rni-va-vazifalari>

UO'K 372.3/.4

MAKTABGACHA TA'LIM TARBIYALANUVCHILARIDA TABIIY VA ZAMONAVIY TEXNIK TUSHUNCHALARNI DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI RIVOJLANTIRISH

M.P.Ochilova, o'qituvchi, Qarshi Xalqaro Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda shakllantirilgan tabiiy va zamonaviy texnik tushunchalarni rivojlantirish yuzasidan ishlab chiqilgan ko'plab didaktik o'yinlar va ulardan to'g'ri foydalanish to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha, didaktik, metodik, ijodiy, qoidali.

Аннотация. В данной статье представлена информация о многих дидактических играх и их правильном использовании, разработанных в связи с развитием естественных и современных технических представлений, формирующихся у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: дошкольное, дидактическое, методическое, творческое, регулярное.

Abstract. This article provides information about many didactic games and their correct use, developed in connection with the development of natural and modern technical concepts formed in preschool children.

Key words: preschool, didactic, methodical, creative, regular.

Kirish. Bizga ma'lumki maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda ta'lim va tarbiya berishda eng asosiy faoliyatlardan biri bu o'yin faoliyatidir. Bolalar o'yinlarining ko'payib borishi ularning yosh xususiyatlari bilan ham izohlanadi. Bolalar o'sib-ulg'aygan sari ularning o'yinlar syujeti tobora boyib, xilma-xillashib boraveradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning barcha o'yinlari o'zining mazmuni, xususiyati va tashkil etilishiga ko'ra ikki katta turkumga bo'linadi:

1. Ijodiy o'yinlar.
2. Qoidali o'yinlar.

Ijodiy o'yinlarni bolalarning o'zlari o'ylab topadilar. Unda oldindan belgilab qo'yilgan qoidalar bo'lmaydi. Qoidalar bolalar tomonidan o'yin jarayonida o'ylab topiladi. Qoidali o'yinlarning mazmuni va qoidasi kattalar tomonidan belgilanadi. O'yin davomida bu qoidalarga amal qilinishi shart.

Ijodiy o'yinlarga:

- syujetli-rolli o'yinlar;
- sahnalashtirilgan o'yinlar;
- qurish va yasashga doir o'yinlar kiradi.

Bolalar o'yinlarining ikkinchi turkumi qoidali o'yinlardir. Bunga quyidagilar kiradi:

- didaktik;
- harakatli;
- musiqaviy;
- ermak o'yinlar.

Qoidali o'yinlar barcha o'yinlar kabi amaliy faoliyat hisoblanadi. Lekin bolalar belgilangan qoidaga amal qilishlari talab etiladi. Belgilangan qoidalar kichikintoylarda mas'uliyatli bo'lishni tarbiyalaydi. Bugun shularning ichidan didaktik o'yinlar orqali bolalarda tabiiy va zamonaviy texnik tushunchalarni rivojlantirishni ko'rib chiqamiz.

Asosiy qism

Didaktik o'yin - bu maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh va imkoniyatlariga mos keladigan ta'lim berish metodidir. Tajribali tarbiyachi bu o'yindan passiv bolalarni jamoaga aralashtirish, har xil rejalar, vazifalarni qo'rqmasdan bajarishlari uchun foydalanadi. Didaktik o'yin tarbiyachining vazifa hamda maqsadlariga muvofiq kelishi lozim. Didaktik o'yinlarni xilma-xil tarzlarda tashkil qilish mumkin. Qo'g'irchoqlar, o'yinchoqlar, rasmlar va tarqatmalar, turli geometrik shakllardan ham foydalanish mumkin. Didaktik o'yinlar maqsadiga ko'ra 4 omilni o'z ichiga oladi:

1. O'yinning vazifasi.
2. O'yinning qoidasi.
3. O'yinning harakati.
4. O'yinning yakuni.

Har bir didaktik o'yinni boshlashdan oldin o'quvchilarga o'yinning qoidasi, mazmuni, yakuni nimadan iborat ekanini o'qituvchi tomonidan tushuntiriladi. O'quvchilar uni tushunib, anglab, shu asosda harakat qiladilar. Didaktik o'yinlarning muhim elementi qoidalar hisoblanadi. Qoidalarni bajarish o'yin mazmunini amalga oshirishni ta'minlaydi. Didaktik o'yin ta'lim bilan bevosita bog'liq bo'lib unga yordam beradi.

Didaktik o'yinlar bolalarning birgalikda o'ynab, o'z manfaatlarini jamoa manfaatlari bilan uyg'unlashtira olishi, bir-biriga ko'maklashish va o'rtog'ining muvaffaqiyatidan xursand bo'lishi kabi yaxshi munosabatlarning tarkib topishiga yordam beradi.

Didaktik o'yin bolalarning amaliy faoliyati hisoblanadi, chunki unda bolalar mashg'ulotlarda olgan bilimlaridan foydalanadilar. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, olgan bilimlaridan har xil usulda foydalanishlari uchun hayotiy sharoit yaratib beradi. Bunday o'yinlarga kichik guruh bolalar uchun «Rangiga qarab top», «Shakliga qarab top» kabi o'yinlarni misol tariqasida keltirish mumkin. Katta guruh bolalari uchun «Ishchilar nimalar va qanday ishlarni bilishadi?», «Dehqonlar nimalarni yetishtiradi?», «Kim ko'proq narsalarning nomini ayta oladi?» va boshqa o'yinlarni ko'rsatish mumkin. Didaktik o'yinlar ta'lim jarayonini yengilroq va qiziqarliroq qiladi.

Didaktik o'yinning muhim tomoni - uni o'tkazishdan ko'zda tutiladigan g'oyadir. O'yin g'oyasi bolalarda o'yinga qiziqish uyg'otadi, ko'pincha bu g'oya didaktik o'yinni boshlashga sababchi bo'ladi. Masalan, «Xaltachada nima bor?», yoki «Kim qanday qichqiradi» va shunga o'xshashlar. Har bir didaktik o'yinda o'yin mazmuni, g'oyasidan kelib chiqqan qoidalar bo'ladi. Unda qoidaning mavjudligi harakat o'ynalishini yoki o'yinning borishini belgilab beradi, bolalarning xulqini, o'zaro bir-biriga bo'lgan munosabatini boshqarib, kerak tomonga o'ylantirib turadi. Qoida bolalar harakatini baholovchi o'lchovdir.

Bolalarning o'yin qoidalarini o'rganib olishlari va ularga rio- ya qilishlari, ularda mustaqillikni, o'yin jarayonida o'zini-o'zi, o'zaro bir-birini nazorat qila bilish qobiliyatini tarbiyalashga yordam beradi.

O'yinning natijasini ikki nuqtayi nazardan: bolalar va tarbiyachi nuqtayi nazaridan baholash lozim.

Agar o'yin natijasini bolalar nuqtayi nazaridan baholaganda, unda bu o'yindan bolalar qanday ma'naviy va axloqiy ozuqa olganlarini hisobga olish lozim. Didaktik vazifalarni bajarish bolalardan ma'lum darajada zo'r berishni, ya'ni ularning aqliy faoliyatiga talabni kuchaytiradi.

Bolalar fahm-farosatlari, topag'onliklari, diqqat va xotiralarini namoyish qiladilar. Bularning hammasi bolalarning o'z kuchiga ishonchini oshiradi. Didaktik o'yinning natijasini muhokama qiladigan tarbiyachi quyidagilarga e'tibor berishi lozim: qo'yilgan maqsadga erishildimi, belgilangan harakat bajarildimi, shu ko'zlangan nuqtayi nazardan ma'lum natijalarga erishildimi yoki yo'qmi. Yuqorida keltirilgan ikki vazifa ham yaxshi bajarilsa, ya'ni bir tomondan, bolalarda qiziqish uyg'ota olsa va ular faoliyatini amalga oshirishga intilsalar, ikkinchi tomondan, qo'yilgan hamma maqsad, vazifaga erishilsa, bunday o'yin yaxshi natija beradi, deb hisoblash mumkin.

O'yin harakatli bolalar tomonidan bajariladi. O'yin harakatlari xilma-xil ishlarda: narsalarning joyini almashtirish, yig'ishtirish, ularning rangiga, katta-kichikligiga, shakliga qarab bir-biridan ajratish, tanqidiy harakatlar va hokazolarda namoyon bo'ladi.

Didaktik o'yinning o'yin faoliyati sifatidagi o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, tarbiyachining bolalar bilan o'zaro munosabatlari o'yin tarzida bo'ladi. Tarbiyachi o'yin qatnashchisi yoki uning tashkilotchisi bo'ladi. Bolalar ko'pincha o'yin mazmuni bilan belgilanadigan va o'yin harakatlari talab etadigan biron-bir rol ni bajaradilar. Masalan, "Magazin" o'yinida bilish mazmuni shundan iboratki, xaridor bolalar o'zlari sotib oladigan narsalarning belgilarini aytishlari, sotuvchi bolalar esa talab qilingan narsaning nimaligini xaridor aytgan belgilar bo'yicha bilib olishlari kerak. O'yin kuzatuvchanlikni mashq qilish, nutqni ravon qilish uchun xizmat qiladi.

Ko'pincha didaktik o'yinlar bolalarning bilimiga biron-bir yangilik kiritmaydi, ammo ularni o'z bilimlarini yangi sharoitda ishlata bilishga o'rgatadi yoki ular kichkintoylardan aqliy faoliyatning turli-tuman shakllarini namoyon qilishga talab etadi. Masalan, "Ajoyib xaltacha" o'yinida bolalarga o'zlariga tanish bo'lgan o'yinchoqni tasvirlab berish vazifasi yuklatiladi, buning uchun esa bola o'yinchoqni boshdan - oyoq yaxshilab ko'zdan kechirishi va uning o'ziga xos begilarini eslab qolishi kerak bo'ladi.

Didaktik o'yinning mazmuni va turlari. Didaktik o'yinning mazmuni "MTT ta'lim-tarbiya dasturi" da bayon qilingan va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- buyumlar, ularning nomi, rangi, shakli, hajmi, sifati va ishlatilishi to'g'risida bilimlar berish;
- mehnatning har xil turi va uning kishilar hayotidagi roli to'g'risidagi bilimlar;
- tabiat voqealari, narsalar, buyumlar, yil fasllari to'g'risidagi bilimlar;
- dastlabki matematik tushunchalar: son, sanoq, kattalik, shakl vaqt va fazoviy tushunchalar berish.

Shularning ichidan tabiiy va zamonaviy texnik tushunchalarni belgilari, xususiyatlariga, shakliga, rangiga ko'ra ularni bir-biridan farqlash va ular to'g'risida olgan bilimlarini yanada mustahkamlash maqsadida quyidagilar kabi bir qancha didaktik o'yinlardan foydalanishimiz mumkin.

"Yerni asraymiz" metodik o'yini

O'yinning maqsadi: - o'yin tabiiy muhitni muhofaza qilish maqsadida o'tkaziladigan didaktik o'yin. Bolalar sayyoramiz uchun nima foydali va nima zararli ekanligini olgan bilimlari asosida

belgilaydilar. Avval bolalar bilan tabiatni asrash nima uchun muhimligini va buni qanday qilishimiz mumkinligi haqida suhbat qiling. Tabiiy muhitga nima zarar etkazishi mumkin va nima uchun?

O'yinning borishi: o'yin elementlarini o'z joylariga qo'yish va rasmni to'ldirish.

Ushbu o'yin mantiqiy fikrlashni, nutq qobiliyatini va so'z boyligini rivojlantiradi. Eng muhimi, bolalarni kundalik hayotda tabiat uchun xavfsiz harakat qilishga o'rgatadi.

"Yo'qotilgan va topilgan" metodik o'yini

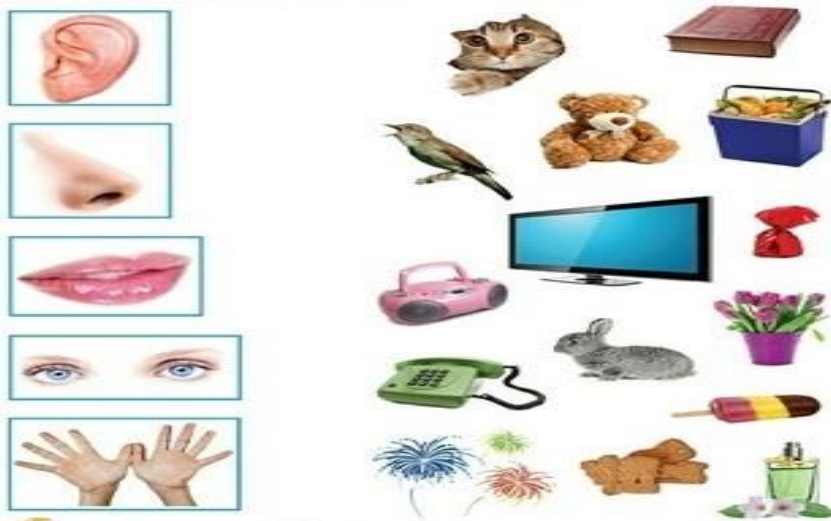
O'yinning maqsadi: bolalarda ma'za-tam, belgi, xususiyat tasvirlash va fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

O'yinning borishi: Bolalardan biri narsasini yo'qotgan kishi rolini o'z zimmasiga oladi, ikkinchisi esa mag'lub bo'ladi. Tashqi belgilar bilan yo'qotgan kishi yo'qotgan narsasini tasvirlashi kerak, uni boshqa narsalar bilan taqqoslash kerak. Masalan: Rangi pishgan reza mevasiniki bilan bir xil, shakli olma bilan bir xil, u chigirtka kabi harakatlanadi, materiali ko'lmaklarda yurish mumkin bo'lgan etiklar bilan bir xil. (yosh guruhlar uchun soddalashtirilgan versiya: qurbaqa kabi yashil, bulut kabi oval va boshqalar)

"Tana a'zolarimizni zararlovchilar!!!" metodik o'yini

O'yinning maqsadi: bolalarga tana a'zolari uchun zararli bo'lgan vositalarni tushuntirish va tana a'zolarini asrashga o'rgatish.

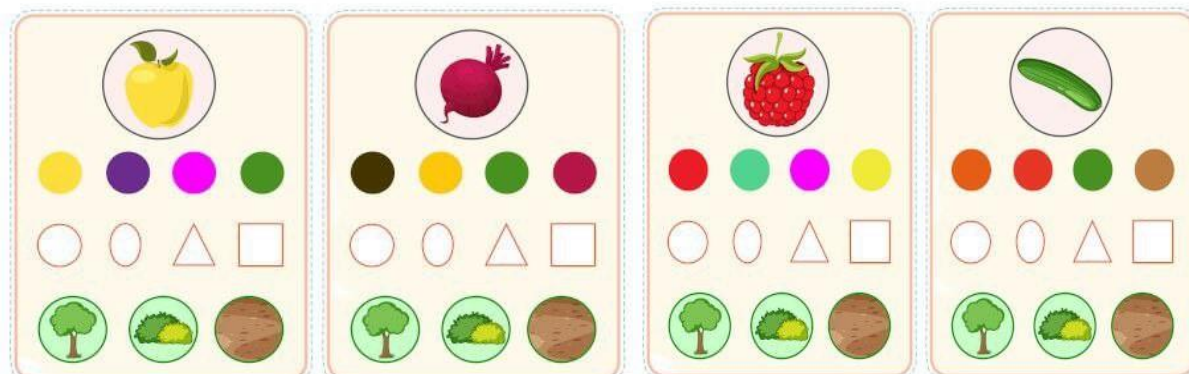
O'yinning borishi: bolalarga quloq, ko'z, o'g'iz, burun rasmi tushirilgan su'rat taqdim etiladi va shu su'ratning chap tomonida ularga zarar beruvchi narsa predmet v.h k larning ham fotosuratlari aks etgan bo'ladi. "Bolalar qaysilardan me'yordan ortiqcha foydalansak qaysi tana a'zolarimizni zararlaymiz?" deb savol beriladi, bolalar o'z topqirliklarini namoyon etadilar.

"Qanday? Qanaqa? Qayerda?" metodik o'yini

O'yinning maqsadi: bu o'yin bolalarda tabiatga bo'lgan diqqat, e'tiborlarini yanada kuchaytiradi, xotiralarini mustahkamlaydi. Bilimlarini sinovdan o'tkazadi va boyitadi.

O'yinning borishi: bolalarga har birida bittadan meva bittadan sabzavot su'rati tushirilgan kartochkalar beriladi meva yoki sabzavotning pastidagi birinchi qatordagi ranglardan uni qaysi rangda ekanligini belgilaydilar, ikkinchi qatordagi shakllardan esa uning qaysi shaklda ekanligini ko'rsatadilar uchinchi qatordan esa uning qayerda (masalan daraxtda, yerda yoki butada) o'sishini topadilar.

Xulosa sifatida shuni aytilish mumkinki, maktabgacha yoshdagi bolalar o'yin faoliyati bilan birga ta'limiy mashg'ulotlarda ham ishtirok etadilar. Maktabgacha tarbiya yoshi davridagi ta'limiy mashg'ulotning asosiy mazmuni bolani atrof muhitdagi narsa va hodisalarning asosiy xususiyatlari bilan tanishtirish, og'zaki nutqni lug'at boyligi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, grammatik tomondan to'g'ri so'zlashlikka o'rgatish, bog'lanishli nutqni shakllantirishdan iborat, didaktik o'yinlar esa bularning barchasini bir vaqtda amalga oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur sarchashmalari, 2013.
2. Hasanboeva O.U. va boshq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. T.: Ilm ziyo. 2006.
3. Hasanboyeva O. Jabborova X., Nodirova Z. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi. To'rtinchi nashri. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.
4. Jalolova G. Q. Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlash metodik tavsiyalar. Toshkent, 2004.

UO'K 159.923(075)

PEDAGOGIK TADQIQOTLARDA MATEMATIK-STATISTIKA METODLARI

A.Qodirov, stajyor-o'qituvchi, Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik ilmiy-tadqiqotlarda qo'llaniladigan matematik-statistik metodlar hamda ularni qo'llashdan maqsad va vazifalar keltirilgan. Styudent va Pirsonning χ^2 (Xi kvadrat) statistikasi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. matematik-statistika, tajriba, sinov, metod, faraz, gipoteza.

Аннотация. В статье представлены математико-статистические методы, используемые в педагогических научных исследованиях, а также цели и задачи их применения. Выделены статистики Стьюдента и Пирсона χ^2 (Хи-квадрат).

Ключевые слова. математическая статистика, эксперимент, тест, метод, гипотеза, гипотеза.

Abstract. This article presents the mathematical and statistical methods used in pedagogical research, as well as the goals and objectives of their application. Student and Pearsons χ^2 (Xi square) statistics are illuminated.

Key words. mathematical statistics, experiment, test, method, hypothesis.

Kirish. Statistik ma'lumotlarni to'plash, statistik qonuniyatlarga muvofiq tizimlashtirish, qayta ishlash, ular asosida ilmiy va amaliy xulosalar chiqarish usullarini matematik statistika fani o'rganadi.

Hozirgi kundagi pedagogik tadqiqotlarda, tajriba-sinov ishlarining amaliy natijalarini ma'lum bir maqsad asosida tizimli o'rganish, umumlashtirish va amaliy natijalarning haqqoniyligini baholash maqsadida olib boriladigan tahlillardan biri bu matematik statistik tahlildir.

Pedagogik tadqiqotlar samaradorligini aniqlashda statistik tahlil usullarini tasniflash va bu usullarni amalga oshirishning eng optimal ketma-ketligini qurish tadqiqot ishining statistik ahamiyatga egaligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Pedagogik tadqiqotlarni statistik tahlil qilish bo'yicha Respublikamizda ko'plab tadqiqotchilar tomonidan izlanishlar olib borilgan.

B.Xodjajev, A.Choriyev, Z.Saliyevlarning asarlarida pedagogik tadqiqotlarning metodologiyasiga urg'u berilgan bo'lib, unda pedagogik tadqiqotlar tasniflangan va pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil qilish va samaradorligini aniqlashning umumiy usullariga to'xtalangan.

Pedagogik ilmiy-tadqiqotlarda A.A.Kyviryag, Styudent-Fisher, Milton Rokich, V.Bespalko va V.Grechixin metodlari kabi matematik statistik metodlar qo'llanilib kelinmoqda.

Muhokama va natijalar. Quyidagi matematik statistik metodlardan namunalar keltiramiz:

1. Styudent stasistikasi orqali natijalar tahlili. O'zaro erkli va hajmlari teng bo'lmagan tanlanmalar uchun Styudent t -kriteriysidan foydalanishga doir misol ko'rib chiqamiz.

Misol. Talabalarning ikki guruhida - tajriba va nazorat - fan bo'yicha quyidagi natijalarga erishildi

Birinchi guruh (tajriba) $n_1 = 11$ kishi	Ikkinchi guruh (nazorat) $n_2 = 9$ kishi
12 14 13 16 11 9 13 15 15 18 14	13 9 11 10 7 6 8 10 11

H_0 : tajriba guruhi talabalari o'rtacha bilim darajasi nazorat guruhi talabalari o'rtacha ko'rsatkichi bilan bir xil.

Tanlangan talabalarning umumiy soni: $n_1 = 11$, $n_2 = 9$.

O'rtacha arifmetik qiymatlarni hisoblaymiz: $X_{ort} = 13,636$; $Y_{ort} = 9,444$

Standart og'ish: $\sigma_X = 2,460$; $\sigma_Y = 2,186$

Formuladan foydalanib, biz o'rtacha arifmetik ko'rsatkichlar farqining standart xatosini hisoblaymiz:

$$\sigma_{x-y} = \sqrt{\frac{60,545+38,222}{11+9-2} \cdot \left(\frac{1}{11} + \frac{1}{9}\right)} = 1,053$$

Statistik mezonni hisoblaymiz:

$$t_{emp} = \frac{13,636 - 9,444}{1,053} = 3,981$$

Tajribada olingan t_{emp} qiymatini erkinlik darajalarini hisobga olgan holda jadvaldagi qiymat bilan solishtiramiz, erkinlik darajalari soni esa $k = n_1 + n_2 - 2 = 18$ ga teng.

t_{krit} ning jadvaldan topilgan qiymati 2,1 ni tashkil qiladi, bu holda yuzta holatdan beshtasida noto'g'ri qaror qabul qilish xavfi mavjud (qiymatdorlik darajasi = 5% yoki 0,05).

Tajribadan $t_{emp} = 3,981$ va jadvaldan $t_{krit} = 2,10$ hamda $t_{emp} > t_{krit}$ bo'lgani uchun tajriba guruhi talabalari o'rtacha bilim darajasini yuqoriroq deb ko'rsatadigan muqobil H_1 gipotezani qabul qilish uchun asoslar mavjud. Ya'ni tajriba o'zini oqlamoqda deyish mumkin.

Bu yerda quyidagi savollar tug'ilishi mumkin:

1. Tajribada olingan t_{emp} ning qiymati jadvaldagidan kichik bo'lib chiqsa-chi? U holda nolinch gipoteza qabul qilinishi kerak.

2. Tajriba usulning afzalligi isbotlanganmi? Yuz foizlik emas, qisman isbotlangan, chunki boshidanoq xato qilish xavfi har yuztadan beshtasida ($p = 0,05$) bo'lishi mumkin. Bizning tajribamiz ushbu beshta holatdan biri bo'lishi mumkin. Ammo 95% holatlar muqobil gipoteza foydasiga gapirmoqda va bu statistikada yetarli darajada ishonchni taqdim etadi.

3. Nazorat guruhi tajriba guruhidan yaxshiroq ball to'plagan bo'lsa-chi? Keling quyidagicha belgilash kiritaylik, masalan, $\bar{y}$ – tajriba guruhining o'rtacha arifmetik qiymati, $\bar{x}$ – esa nazorat guruhining o'rtacha qiymati bo'lsin.

$$t_{emp} = \frac{9,444 - 13,636}{1,053} = -3,981$$

Bundan kelib chiqadiki, yangi usul turli ehtimoliy sabablarga ko'ra o'zining yaxshi tomonlari hali ko'rsatmagan. Absolyut qiymat bo'yicha $3,981 > 2,1$ bo'lgani uchun an'anaviy usulning afzalligi haqidagi ikkinchi muqobil gipoteza (H_2) qabul qilinadi.

Har bir tanlanmaning hajmi teng va ular o'zaro bog'liq bo'lsa, u holda soddaroq Styudent t -kriteriysidan foydalanish mumkin.

t_{emp} qiymatini hisoblash quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

$$t_{emp} = \frac{d}{s_d}$$

Bu yerda $d_i = x_i - y_i$ - mos o'zgaruvchi X va o'zgaruvchi Y qiymatlar orasidagi farqlar va d bu farqlarning o'rtachasi, s_d esa quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$s_d = \sqrt{\frac{\sum d_i^2 - \frac{(\sum d_i)^2}{n}}{n(n-1)}}$$

Erkinlik darajalari soni $k = n - 1$ formula bilan aniqlanadi. Bog'liq va hajmi bir xil bo'lgan tanlanmalar uchun Styudent t -kriteriysidan foydalanishga doir misol ko'rib chiqamiz.

Qaror qabul qilish. Agar $t_{emp} < t_{krit}$ bo'lsa, u holda nolinch gipoteza qabul qilinadi, aks holda muqobil gipoteza qabul qilinadi.

2. Pirsonning χ^2 (Xi kvadrat) statistikasi.

Tajriba-sinov natijalarining haqqoniyligini ta'minlash uchun Styudentning t -mezonidan foydalaniladi. Bunda tajriba va nazorat guruhlarining o'zlashtirishlarini taqqoslash maqsadida guruhlarda o'zlashtirish bahosining o'rtacha qiymati $X = \frac{\sum x_i m_j}{N}$ deb olinadi.

Bu yerda x_i - o'zlashtirish ko'rsatkichi (baho qiymati) bo'lib, ular 2-qo'yidan past daraja, 3-qo'yi daraja, 4-o'rta daraja, 5-yuqori daraja qiymatlarni qabul qiladi. m_j - baholarning takrorlanishlar soni, N - tajribada ishtirok etayotgan talabalar soni.

Asosiy faraz: H_0 : tajriba guruhi va nazorat guruhidagi o'zlashtirish darajalari (tadqiqotda ilgari surilgan g'oya asosida) bir xil;

Qarama-qarshi (muqobil) faraz: H_1 : tajriba guruhi va nazorat guruhidagi o'zlashtirish darajalari turlicha.

Biz H_0 farazni H_1 farazga tekshirishni Pirsonning ikki tanlama bir jinslilikini tekshirishda qo'llanadigan quyidagi χ^2 (Xi kvadrat) statistikasi yordamida amalga oshiriladi:

$$\chi_{emp}^2 = \frac{1}{mn} \sum_{i=1}^3 \frac{(n_i m - m_i n)^2}{m_i + n_i}$$

Bu yerda n, m lar nazorat va tajriba guruhidagi talabalar soni (tanlanmalar hajmlari).

χ^2 (xi- kvadrat) mezonning jadvalidan $K=S-1$ erkinlik darajasi hamda 95% ehtimollik asosida olingan $\alpha=1-p$ qiymatdorlik meyoriga mos kelgan kritik nuqta $\chi_{kr}^2(\alpha, K)$ bilan belgilanadi. Bu yerda S baholash darajalarining soni bo'lib, tadqiqotimizda baholash darajalari soni uchta bo'lgani uchun $S=3$ ga teng. $K=3-1=2$, $r=0,95$ ga tengligini xisobga olsak, qiymatdorlik me'yori $\alpha=1-p=1-0,95=0,05$ bo'ladi. U holda Pirsonning kritik qiymati $\chi_{kr}^2(\alpha = 0,05, K = 2) = 5,99$ ga teng ekani ma'lum bo'ladi.

Yuqoridagi keltirilgan farazni Pirson statistikasi asosida quyidagicha o'zgartiramiz. Agar $\chi_{kuzatish}^2 < \chi_{kr}^2$ bo'lsa, olib borilgan tadqiqot ishi samarasiz deb topilib, N_0 gipoteza qabul qilinadi, $\chi_{kuzatish}^2 > \chi_{kr}^2$ bo'lsa, N_1 gipoteza qabul qilinadi, ya'ni olib borilgan tadqiqot ishi samarali, degan xulosaga kelinadi. Qulaylik uchun tajriba va nazorat guruhlaridagi o'zlashtirish darajalarini mos ravishda x_i va y_i ($i=2,3,4$) orqali belgilab olinadi.

Bu natijalar yordamida najriba va nazorat guruhlarining o'rtacha arifmetik qiymati va samaradorliklari hisoblanadi.

Xulosa. Olingan natijalardan ko'rinadiki, tajriba boshida tanlab olingan tajriba va nazorat guruhlaridagi talabalarining o'zlashtirish darajasi bir xil bo'ladi.

Endi tajriba-sinov yakunida olingan natijalarni statistik tahlili va uning gistogrammasi keltiriladi. Natijada o'zlashtirish samaradorligini oshganligini kuzatishimiz mumkin.

Demak, tajriba-sinov ishlari 3 bosqichda amalga oshirildi. Birinchi - asoslovchi bosqich, ikkinchi - shakllantiruvchi bosqich va uchinchi - yakunlovchi bosqich. Pedagogik ilmiy tadqiqotlarda

tajriba-sinov ishlarining yakuniy tahlil natijalari asosida aytishimiz mumkinki, tadqiqotimiz doirasida olib borilgan metodika ijobiy samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdushukurov A.A. Xi-kvadrat kriteriysi: nazariyasi va tatbiqi, O'zMU, 2006.
2. P.A.Xakimov, D.Sh.Toshpo'latov. (2021). Blended learning asosida o'quv jarayonini tashkil etish masalalariga doir. *Academic research in educational sciences*, 2(4). 209-215.
3. R.Jo'raqulov, D.Sh.Toshpo'latov (2021). Matematika fanini o'qitishda ajdodlar merosi. *Academic research in educational sciences*, 2(6). 287-292.
4. S.A.Akbarov, D.Sh.Toshpo'latov, R.Jo'raqulov. (2021). Matematik ta'lim: o'qitishda innovatsion usullar 2 (7), 103-111
5. R.Jo'raqulov, N.Ismoilova. Sanoq sistemalari: aspektlar va o'qitish. ISSN: 2181-1776, Nashr: 04, aprel, 2022.
6. R.Jo'raqulov, N.Ismoilova. О процессе “доказательство” в обучении (тезис статьи). *Journal of modern. Philosophy*. 12, November, 2022.
7. Z.Zaparov, R.Jo'raqulov – “O'qitishda tajribalar: Soddalik va qiziqarlilik” *Academic research in educational sciences volume 2 | ISSUE 2 | 2021, 700-706 betlar.*

UDC 37. 036:398 (56)

ABOUT SOME PRINCIPLES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

D.K.Radjabova, teacher, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent

L.I.Ibrokhimova, senior teacher, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent

Аннотация. Мақола чет тилини ўқитишнинг умумий дидактик тамойиллари кўриб чиқишга бағишланади. Унда таълим тамойиллари танланган йўналиш ва ушбу йўналишга мос келадиган ёндашувлар асосида шаклландиган ўқув жараёнининг моҳиятини белгилловчи асосий қоидалар сифатида таҳлил қилинади. Аниқ шакллантирилган ўқитиш тамойиллари ўқув мазмунини танлаш, қандай материаллар ва усуллардан фойдаланиш масаласини ҳал қилишга ёрдам бериши исботланган.

Калит сўзлар: умумий дидактик тамойиллар, чет тилини ўргатиш, ўқитиш мазмуни, ўқув материаллари ва техникаси, хабардорлик, фаоллик, кўриниш, фойдаланиш имконияти.

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению общих дидактических принципов обучения иностранному языку. В ней принципы образования анализируются как основные правила, определяющие сущность образовательного процесса, который формируется на основе выбранного направления и соответствующих этому направлению подходов. Доказано, что четко сформулированные принципы обучения помогают решить выбор содержания обучения, какие материалы и методы использовать.

Ключевые слова: общедидактические принципы, обучения иностранному языку, содержание обучения, материалы и приемы, сознательность, активность, наглядность, доступность.

Abstract. The article is devoted to the consideration of general didactic principles of foreign language teaching. In it, the principles of education are analyzed as the main rules that determine the essence of the educational process, which is formed on the basis of the chosen direction and the approaches corresponding to this direction. Clearly formulated teaching principles have been proven to help decide the choice of teaching content, what materials and methods to use.

Key words: general didactic principles, foreign language teaching, teaching content, materials and techniques, awareness, activity, visibility, accessibility.

The learning process is very extensive and multifaceted. It is difficult to imagine that all principles can be relevant to the entire process. The principles of learning are considered to be the basic provisions that determine the nature of the learning process, which are formed on the basis of the chosen direction and approaches corresponding to this direction. Clearly formulated teaching principles will help resolve the issue of how and what training content to select, what materials and techniques to use. Foreign methodologists note the importance of linguistic, psychological and didactic factors in teaching a foreign language, however, the concept of “teaching principle” is not a basic category of foreign methods and is currently rarely found in publications, probably due to the

fact that the term itself assumes the dominant role of the teacher in educational process, which is rejected by modern methodologists.

Both in domestic and foreign methodology there is no consensus regarding the classification of teaching principles. In the domestic methodology, many of the concepts described above are considered within the framework of the linguistic or psychological foundations of teaching and are not considered principles, since the term “principle” is most often applied to the didactic and methodological foundations of teaching.

The general didactic principles of Russian science reflect the provisions that are used in teaching any subject. The main ones can be mentioned: the principle of consciousness, activity, systematicity, visibility, strength, accessibility and others.

The principle of consciousness. There are many interpretations of this principle. Let's give the main ones.

1) Consciousness lies in the conscious comparison of native and foreign languages for a deeper penetration into their structure [4; 18].

2) Consciousness is the comprehension of theory and the ability to apply it in practice.

3) Consciousness is an understanding of the content of speech. “Information about the structure of language should be generalized on the basis of linguistic material that has previously been acquired practically.”

4) Consciousness is not only an understanding of the content of speech, but also awareness in the process of mastering the units of which it consists and the ways of using them [1].

5) Consciousness lies in understanding why one needs to learn [3].

Among supporters of intensive teaching of foreign languages, this principle receives the following definition: “... it is considered as a broader principle that presupposes an optimal combination (different at different stages of learning), conscious and unconscious in learning. This combination presupposes a rational, teacher-conscious dosage of practiced operations and actions; conscious participation of the student in communication; not always and not fully conscious participation of the student in the development and assimilation of the language system. This last provision does not exclude from the learning process at certain stages the students' awareness and analysis with the help of the teacher of the means of language communication [2].

The principle of activity. In teaching foreign languages, the principle of activity acquires an important role, since mastery of the target language is possible if each student is an active participant in the process, if he is involved in speech activity. In modern psychology, activity is considered as the main characteristic of the cognition process. Activity occurs under certain conditions, and according to attitude theory, the student must feel the need to study this subject and have the necessary prerequisites to satisfy this need. In learning a non-native language, one should distinguish between intellectual, emotional, and speech activity, which together can provide favorable conditions for language acquisition. The child's intellectual activity is achieved by posing problematic questions that confront students with the need to think, analyze, compare, generalize, and connect children's thinking.

A special role is played by emotional activity, which manifests itself in the fact that children are not indifferent to the activities they perform, and if positive emotional experiences provide internal and external activity, and therefore success, then negative emotional experiences inhibit activity and have a bad effect on success. However, in certain categories of students endowed with strong-willed qualities, negative emotions cause dissatisfaction with unfulfilled tasks and can stimulate activity in the right direction. It is important to develop students' initiative in speech behavior. This can be achieved provided that the student becomes a subject from an object of learning. To master a foreign language, you need practice in its use, and for this you need to rationally use the time allotted for learning a foreign language.

One of the ways to solve the problem of increasing the student's active time in the lesson is to use different modes of work (work in choir, small groups, in pairs, individually, class work).

The principle of clarity follows from the essence of the process of perception, comprehension and generalization of material by a student. Visualization means a specially organized display of

language material and its use in speech, with the aim of helping students understand this material. When interpreting this principle for the methodology, a curious mistake occurred: a literal interpretation of the term “visibility” or “looking” at something. Hence the requirement - to use paintings, images of objects, the objects themselves. But when didactics say that the principle of visibility presupposes the perception of the phenomenon being studied, then when implementing this principle by a foreign language teacher, we should not just talk about demonstrating the objects themselves and their images.

E.I. Passov believes that linguistic clarity should be implemented in the following ways: 1) constant speech activity of students in a foreign language; 2) the teacher's speech in class, if it is not limited to the phrases: “Stand up”, “Read”, “Sit down”, etc.; 3) newspapers and magazines; 4) radio and television programs, videos, films and animated films; 5) mugs; 6) audio recordings for independent work; 7) a library for additional reading according to interests; 8) evenings and other events in foreign languages.

Taken together, all these means will create exactly the foreign language environment that will ensure linguistic clarity. Such visibility, of course, does not exclude illustrative clarity. But the point is that linguistic clarity should be in the foreground. As auxiliary means, plot pictures and their series, objects and actions with them, models, and filmstrips can be used.

The principle of developmental education. One of the key problems of didactics, which has enormous methodological significance, is the problem of training and development, when the process of mastering knowledge and methods of activity should serve as a means of comprehensive development of the individual. It is known that learning creates a zone of proximal development, i.e. arouses in the child an interest in life, awakens and sets in motion a number of internal development processes.

Thus, properly organized education of a child contributes to the child's mental development and brings to life such developmental processes that would otherwise become impossible without education. It should, however, be emphasized that development processes follow learning processes that create zones of proximal development, and complex dynamic dependencies are established between the development process and the learning process, which cannot be covered by a single, pre-given a priori speculative formula.

Principles of accessibility and feasibility. The application of these principles requires that learning be carried out at the level of children's abilities so that they do not experience insurmountable difficulties. Accessibility is ensured both by the material itself, its organization, and the methodology of working with it in the classroom. This principle finds its concrete expression in the strict selection of language and speech material and its presentation in structures, speech units correlated with communication situations that are close and understandable to children, the construction of the language learning process based on real possibilities, which is expressed in the volume of the expected material and level of assimilation. Strength is manifested in the pace of progress in studying the material.

The principle of strength is expressed in the fact that words and structures introduced into the students' memory must be preserved in it so that students can extract the necessary units from it whenever the need arises.

Strength of assimilation is ensured by: vivid presentation of the material when students are familiarized with it, when they have vivid images and associations; training in reproducing the material, immediately after familiarization and in subsequent lessons, with the inclusion of various analyzers; independent creative application, in which this material is used to convey the necessary material, when the student's attention is focused on the content and not on its form; systemic control of the assimilation of what has been covered, which creates favorable conditions for retaining the material in memory.

REFERENCES:

1. Bim I.L. Methods of teaching foreign languages as a science and problems of the school textbook. – M.: Russian language, 1977.
2. Kitaigorodskaya G.A. Methods of intensive teaching of foreign languages. M.: Higher School, 1986.
3. Leontyev A. N. Activity, consciousness, personality. – M., 1975.

UO'K 378

IJODKORLIK ASOSIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KOMMUNIKATIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

M.A. Sattorova, o'qituvchi, Qarshi Xalqaro Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijodkorlik, pedagogik ijodkorlik tushunchalari, ijodkor shaxsning belgilari, ijodkorlik asosida bo'lajak tarbiyachilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish hamda talabalarda ijodkorlik xususiyatini shakllantirishga yordam beruvchi metodlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: ijodkorlik, pedagogik ijodkorlik, ijodkor shaxs, metodika, kommunikativlik, trening

Аннотация. В данной статье рассмотрены понятия творчества, педагогического творчества, признаки творческой личности, методы, которые помогают развивать коммуникативные способности будущих воспитателей на основе творчества, формировать творческие способности

Ключевые слова: творчество, педагогическое творчество, творческая личность, методика, коммуникативность, тренинг

Abstract. This article describes the concepts of creativity, pedagogical creativity, signs of a creative person, methods that help to develop the communicative abilities of future teachers based on creativity, and to form creativity in students.

Key words: creativity, pedagogical creativity, creative personality, methodology, communicativeness, training

Kirish. Ijodkorlik inson hayot faoliyatining ajralmas tarkibiy qismidir. Kimdir ijodiy ishni hayotining asosi qilib tanlasa, kimdir vaqti-vaqti bilan undan foydalanadi. Ijodkorlik keng qamrovli tushuncha sanalib, fan sohasida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Ijodkorlik - (ingliz tilidan. *yaratmoq*- yaratish, ing. *ijodiy*) - shaxsning ijodiy qobiliyatlari, an'anaviy yoki qabul qilingan sxemalardan chetga chiqadigan va mustaqil omil sifatida iqtidorlilik tarkibiga kirgan tubdan yangi g'oyalarni yaratishga tayyorligi, shuningdek muammolarni hal qilish qobiliyati.

Ijodkorlik o'zini zukkolik xususiyati bilan namoyon qilib, maqsadga erishishda atrof -muhit, ob'ektlar va sharoitlardan g'ayrioddiy tarzda foydalanib, umidsiz vaziyatdan chiqish yo'lini topishdir. Kengroq qilib aytganda, muammoning ahamiyatsiz va mohirona yechimini topishdir. Bundan tashqari, qoida tariqasida, kamdan-kam va maxsus bo'lmagan vositalar yoki resurslar bilan amalga oshiriladigan faoliyatdir. Shuningdek, chigal va nostandart muammoni hal qilish yoki ma'lum bir chegaraga ega bo'lmagan ehtiyojni qondirish uchun rejalashtirilmagan yondashuv deb ataladi.

Pedagogik ijodkorlik – pedagogning an'anaviy pedagogik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyati. Pedagog o'z-o'zidan ijodkor bo'lib qolmaydi. Uning ijodkorlik qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil o'qib-o'rganish, o'z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va u asta-sekin takomillashib, rivojlanib boradi. Bo'lajak pedagoglar ijodkorlik qobiliyatiga ega bo'lishlari uchun talabalik yillarida poydevor qo'yiladi va kasbiy faoliyatni tashkil etishda izchil rivojlantirib boriladi. Talabalarda ijodkorlik qobiliyati shakllangan bo'lsa, kasbiy faoliyatda og'ishmay qaror qabul qila olishadi. Turli xildagi ekstremal vaziyatlardan mohirona chiqa olish ko'nikmalari shakllanadi. Shuning bilan birga nazariy olgan bilimlaridan amaliy faoliyatda keng ko'lamda foydalana olishadi. Bu esa, bo'lajak tarbiyachilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlanishiga ijobiy ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

Asosiy qism. Ijodkor shaxs – ijodiy jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshira oladigan hamda aniq ijodiy natijaga ega shaxs. Bunday shaxslar ish tajribasidan talabalar foydalanishi va ular erishgan yutuqlardan xulosa chiqarib, kasbiy faoliyatlarini takomillashtirishlari mumkin.

Ijodkorlik insonning sifat jihatdan rivojlanishining eng oliy shakli bo'lib, faqatgina insonga xos xususiyatdir. Bundan tashqari ijodkorlik – nostandart vazifalarni qo'yish va har xil turdagi qarama-qarshiliklarni hal qilish jarayoni hamdir. Ta'lim jarayonida ham bir qancha muammolar bor, ana shu muammolarga yechim topishda esa har bir pedagogdan ijodiylik talab etiladi.

Bo'lajak tarbiyachilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishda ijodiylikka alohida e'tibor qaratishimiz lozim. Barcha pedagogika sohasida faoliyat yuritayotgan kadrlar, ayniqsa tarbiyachi - murabbiylar kasbiy jarayonida ijodkorlik muhimdir. Tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatidan kelib chiqib har bir faoliyat turi takrorlanmas, o'zgacha va qiziqarli tarzda tashkil etiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bunday faoliyatni tashkil etish uchun esa tarbiyachidan yuqori sifatdagi ijodkorlik talab etiladi. Tarbiyalanuvchilar o'zlari uchun qiziqarli bo'lgan narsalar orqali atrof-muhitni o'rganadilar. O'rganish jarayonini ular biz singari o'qib emas, balki turli xildagi vositalar (multimedia, ko'rgazmali qurollar, she'r va ertaklar) yordamida o'zlashtiradilar. Bolalar borliq haqidagi bilimlarni o'ynab o'rganadilar, chunki ularning hayot faoliyatida o'yin faoliyati asosiy o'rinda turadi. Buning uchun maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisidan ta'lim – tarbiya berish jarayoni tushunarli, oson va soda bo'lishi talab etiladi. Shunday ekan tarbiyachi tabiiyki o'z ustida tinmay ishlaydi, bolalarga ta'lim – tarbiya berishning eng samarali yo'llarini ishlab chiqadi. Ijodkorlik esa, aynan shu jarayonlarni tashkil etilishi uchun asosiy xususiyat bo'lib xizmat qiladi. Yaxshi tarbiyachining boshqa hamkasblaridan ajralib turadigan xususiyati (o'z fikrlariga ega ekanligi, faoliyatni ham qiziqarli tarzda tashkil eta olishi, tarbiyalanuvchilar xonasidagi dekoratsiyalarning did bilan joylashtirilganligi) ham ana shunda namoyon bo'ladi.

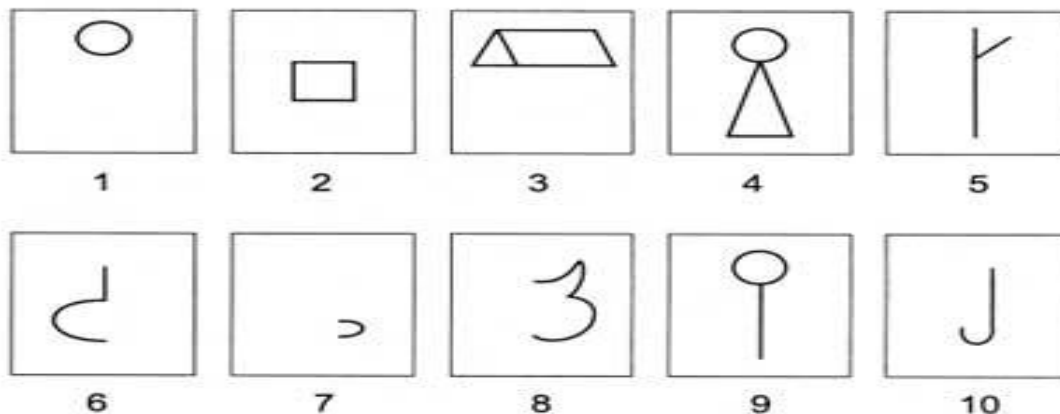
Quyida keltirilgan metodikalar talabalarda ijodkorlik xususiyatini shakllantirishga yordam beradi. Bu metodikalar dars mashg'ulotlarida va darsdan tashqari holatlarda o'tqaziladi.

“Tugallanmagan chizmalar”

Maqsad: ijodkorlikni va izlanuvchanlikni rivojlanganlik darajasini aniqlash, mantiqiy davom ettira olish ko'nikmasini shakllantirish.

Kerakli resurslar: rangli qalamlar, A4 formatdagi qog'oz.

Jarayon: Talabalarga quyidagi tugallanmagan rasmlar aks etgan qog'oz tarqatiladi.

Quyidagi raqamlarda aks etgan tugallanmagan rasmlarni tugallash kerak. Talabalarga buning uchun 10 daqiqa vaqt beriladi. Shu vaqt mobaynida talabalar o'z ijodkorlik xususiyatlaridan foydalanib, berilgan chizmalardan ma'lum bir predmetlarni yaratadilar. Bu metodika ishtirokchilarda nafaqat ijodkorlikni balki topqirlikni ham shakllantiradi. Bundan tashqari izlanuvchanlikni ham rivojlanishiga yordam beradi. Berilgan vaqt mobaynidagi topshiriqlarni bajarilgan yoki bajarilmaganligiga ko'ra, ishtirokchilar natijasi e'lon qilinadi.

“So'zlar kaliti”

Bu metodikadan talabalar kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida, mustaqil tarzda foydalanishsa juda yaxshi natija beradi. Auditoriyada dars jarayonida qo'llasa ham bo'ladi.

Maqsad: Mantiqiy tafakkur, ijodkorlik qobiliyatini oshirish hamda tasodifiy vaziyatlardan chiqib keta olish ko'nikmasini shakllantirish.

Kerakli resurslar: Istalgan turdagi badiiy kitob.

Jarayon: qanday bo'lishidan qat'i nazar bir badiiy kitob tanlab olinadi. Uning istalgan sahifasi tasodifiy tarzda ochiladi. Ochilgan sahifadagi so'zlar qatoriga qo'limizning ko'rsatgich barmog'ini, ko'zlarimiz yumilgan holatda ixtiyoriy qo'yamiz. Shundan so'ng barmog'imiz qaysi so'z ustida turganligini aniqlab olamiz. Xuddi shunga o'xshab, kitobning boshqa sahifasidan yana bir so'z topamiz. Endi topgan 2 ta so'zimiz o'rtasida mantiqiy bog'liqlik bog'lab, mazmunli gap tuzamiz. Masalan, birinchi so'z *“bola”*, ikkinchisi esa *“qiyshaymoq”*. Bu so'zlardan quyidagi mazmunli gapni hosil qilishimiz mumkin: *“Yo'l chetida turgan yosh bola, kechagi shamol tufayli qiyshayib qolgan simyog'ochlarga hayron bo'lib qaradi”*. Har bir ishtirokchi o'z imkoniyati va qobiliyatidan kelib chiqib, gaplar tuzadi va o'qib eshittiradi.

Bu metodikadan foydalanish talabalarda ijodiylikni va ifodali nutqni, shuning bilan birga savodxonlikni shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari talabalar o'z-o'zlarini rivojlantirish maqsadida, mustaqil tarzda foydalanishsa juda yaxshi natija beradi.

“Yagona qog'oz”

Maqsad: Talabalarda ijodiylik orqali kutilmagan vaziyatlardan chiqib keta olish malakasini shakllantirish.

Kerakli resurslar: A 4 formatagi qog'oz va qaychi.

Jarayon: maktabgacha ta'lim tashkilotlarida shunday vaziyatlar bo'ladiki, tarbiyachi mashg'ulotlarni tashkil qilish jarayoniga tayyorgarlik ko'rishga ulgurmagan yoki kerakli materiallar bilan yetarlicha ishlamagan bo'ladi. Bu esa turli xildagi ko'ngilsizliklarni keltirib chiqaradi. Aynan shunday vaziyatlardan tarbiyachini ijodkorligi qutqara oladi. Bu metodika bilan shug'ullanish, bo'lajak tarbiyachilarda bu kabi xolatlarga tayyor bo'lish malakasini shakllantiradi. Dars mashg'ulotlarida talabalarga ana shunday vaziyat haqida ma'lumot beriladi. “Xo'sh bunday vaziyatda siz qanday yo'l tutgan bo'ladingiz?”,- deb savol bilan murojaat qilinadi. Ularga faqatgina qog'oz va qaychidan foydalanishga ruxsat beriladi va 7 daqiqa vaqt ajratiladi. Belgilangan vaqt mobaynida talabalar mashg'ulot o'tkazish uchun tayyorlagan materiallarini yasab tugatadilar va ulardan qanday foydalanishlarini izohlaydilar. Metodika orqali talabalar ijodkorlikka o'rgatiladi. Shuningdek o'zlari tayyorlagan materialdan qanday foydalanishlarini so'zlab berish jarayonida kommunikativ qobiliyatlari, muloqotchanlik ko'nikmalari rivojlanib boradi. Kelgusi faoliyatlarida esa bunday vaziyatlarda og'ishmay qaror qabul qila olishadi.

Yuqorida keltirib o'tilgan shu kabi metodikalar talabalarda kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish bilan bir qatorda ularda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish uchun motiv bo'lib xizmat qiladi. Bu esa ularda pedagogik kasbiy kompetentlikni shakllanishi uchun o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Kasbiy kompetentlik ko'p qirrali tushuncha hisoblanadi va uni shakllantirish uchun ijodkorlik ham alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki talaba ijodkor bo'lmasa, unda o'z ustida ishlash malakasi bo'lmaydi, boshqalar tajribasini o'rganish uchun hohish bo'lmaydi, o'z kasbiga o'zgacha yondosha olmaydi, berilgan topshiriqlarni bajarishda ma'lum bir chegaradan chiqqa olmaydi. Ko'ryapmizki, pedagogika sohasida bir tushuncha ikkinchisi bilan bog'langan va bir - birini to'la - to'kis taqozo etadi. Shunday ekan bo'lajak tarbiyachilarda kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirar ekanmiz, avvalo uni tashkil etadigan tarkibiy qismlarini shakllantirmasdan turib, bunga erisha olmaymiz. Kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirishning asosiy tarkibiy qismlaridan biri ham bu ijodkorlikdir.

Xulosa. Shaxsning kommunikativ malakasini oshirmay, ijtimoiy munosabatlarini o'zgartirmay turib, shuningdek, ijtimoiy dunyoga va o'ziga bo'lgan umumiy munosabatini qayta ko'rib chiqmasdan insonning shaxsiy va kasbiy fazilatlarini majmuasini, shakllantirib bo'lmaydi.

Yuqorida keltirilgan metodikalardan shunday xulosa chaqarish mumkinki, trening mashg'uloti maqsadli tashkil etilgan jarayon, organish tajribasi orqali ishtirokchilarning bilim yoki xatti-harakatlarida muayyan faoliyatni bajarish ko'nikmalarini hosil qilish va shaxsning kelajak ehtiyojlarini samarali qondirishga qaratilgan aktiv tarzda faoliyat tushunchasidir. Shuningdek, trening tushunchasi amaliy sohani qamrab oladi va shaxsning rivojlantirish imkoniyatlarini ta'minlab beradi.

Hozirgi kunda ta'lim sohasidagi eng dolzarb muammolardan biri sifatida- oliy ta'lim muassasasi talabalari orasida muloqot sohasidagi bilimlarining past darajada ekanligi va mustaqil

fikrlarini erkin bayon qila olmaslik xususiyatlarini keltirishimiz mumkin. Biz yuqorida taklif etgan metodikalar esa aynan shu muammolarni yechimiga qaratilgan bo'lib, ushbu metodikalardan dars va darsdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida foydalanish bo'lajak tarbiyachilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishiga ishonch bildiramiz

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mannonov J.A. Innovatsion yondashuv asosida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari: ped.f.f.doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T.: 2020.
2. Muslimov.N.A.,va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2013.
3. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish: Monografiya-T., 2006.
4. Mahkamova M.Yu. Bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish: Ped.fan.nomz. ... diss. avtoref. T.: 2002.

UDC 4 + 06

LINGUISTICS AS A COMPLEX FIELD OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

U.U.Sayfullaeva, Senior teacher, Samarkand state architecture and construction University, Samarkand

Annotatsiya. *Madaniyat bilan bog'liq barcha masalalarning dolzarbligi, zamonaviy lingvistikada yuqori cho'qqilarga ko'tarildi. Tarix, falsafa, filologiya doirasida, turli xalqlar madaniyatini o'rganishga qiziqish ortdi; dialoglar va ayniqsa madaniyat mavzusidagi nashrlar oqimi; madaniyat muammolari, tadqiqotchilarini birlashtirgan jamiyatlar, uyushmalar yaratish; madaniyat masalalari bo'yicha konferentsiyalar, simpoziumlar, konvensiyalar; madaniyatshunoslik va antropologiyaning barcha gumanitar fanlar kabi mutaxassislar tayyorlash dasturlariga va hatto o'rta maktab dasturlariga kiritilishi-bularning barchasi madaniyat muammolariga qiziqishning ortishidan dalolat beradi.*

Kalit so'zlar: *Madaniyatshunoslik, an'analar, til, tarix, adabiyot, ilmiy bilim, kommunikativ faoliyat, dunyoning lingvistik tasviri.*

Аннотация. *Актуальность всех вопросов, связанных с культурой, приобрела сейчас небывалую остроту. Возрос интерес к изучению культур разных народов, выдвинув на первый план культурологи, которая еще недавно изучалась в рамках истории, философии, филологии; поток публикаций на тему диалогов и особенно конфликтов культур; создание обществ, ассоциаций, объединяющих исследователей проблем культуры; конференции, симпозиумы, съезды по вопросам культуры; включение культурологи и антропологии в программу подготовки специалистов всех областей гуманитарных наук и даже в программы средней школы - все это свидетельствует о настоящем буме, взрыве интереса к проблемам культуры.*

Ключевые слова: *Культурология, традиции, язык, история, литература, научные знания, коммуникативная деятельность, языковая картина мира.*

Abstract. *The relevance of all issues related to culture has now acquired an unprecedented acuteness. Increased interest in the study of the cultures of different peoples, bringing to the fore cultural studies, which was recently studied as part of history, philosophy, philology; a stream of publications on the topic of dialogues and especially conflicts of cultures; creation of societies, associations uniting researchers of cultural problems; conferences, symposia, congresses on cultural issues; the inclusion of cultural studies and anthropology in the curriculum for training specialists in all areas of the humanities and even in secondary school programs - all this testifies to a real boom, an explosion of interest in cultural problems.*

Key words: *Cultural studies, traditions, language, history, literature, scientific knowledge, communicative activity, linguistic picture of the world.*

Introduction. Each person belongs to a certain national culture, which includes national traditions, language, history, and literature. Economic, cultural and scientific contacts between countries and their peoples make topics related to the study of intercultural communication, the study

of the relationship between languages and cultures relevant. E. Sepyr also wrote: "Language is a guide that is gaining more and more importance as a guiding principle in the scientific study of culture". The tendency to interpenetration of various branches of scientific knowledge is one of the defining characteristics of science of the 20th century. In the field of humanitarian disciplines, the expression of this desire for synthesis was the activation of cultural studies, i.e. studies of the phenomenon of culture, which includes all the diversity of human activity and its objectified results.

The purpose of the work is an overview of the main approaches to the study of linguistic and cultural studies as a complex field of scientific knowledge. Linguistic culture as an autonomous area of linguistic research was established in the 1970s. according to the forecast of Emil Benvenist, "on the basis of the triad- language, culture, human personality" in order to provide scientific foundations for the presentation and activation of data about the country and culture of the language being studied with the help of philological teaching methods. This area of linguistic research presents linguistic culture as a lens through which the researcher can see the material and spiritual identity of the ethnos. In its development, linguistic culturology first went from general to proper linguistic culturology, and then from "neutral", "universal" to comparative linguistic culturology, in which the phenomena and elements of a foreign language and culture are given in comparison with the native language and culture of the country. Currently, linguocultural studies is one of the leading areas of linguistic research, its rapid development and development is observed.

First, it is the rapid globalization of world problems, the need to take into account the universal and specific characteristics of the behavior and communication of various peoples in solving a wide variety of issues, the need to know in advance the situations in which there is a high probability of intercultural misunderstanding, the importance of defining and precisely specifying those cultural values, which are the basis of communicative activity.

Secondly, this is an objective integrative trend in the development of the humanities, the need for linguists to master the results obtained by representatives of related branches of knowledge (psychology, sociology, ethnography, cultural studies, political science, etc.).

Thirdly, this is the applied side of linguistic knowledge, the understanding of language as a means of concentrated understanding of collective experience, which is encoded in all the richness of the meanings of words, phraseological units, well-known texts, etc., and this experience constitutes the essence of the foreign language being studied.

Despite the fact that these definitions have different shades, their essence boils down to the following: linguoculturalology is related to both the science of culture and the science of language. It represents a certain set of knowledge about the national and cultural specifics of the people and its reflection in the language.

Linguistic culture is a "humanitarian discipline that studies the material and spiritual culture embodied in the living national language and manifested in language processes". It makes it possible to establish and explain how one of the basic functions of language is carried out - to be a tool for the creation, development, preservation and transmission of culture. Its purpose is to study the ways in which language embodies, preserves and transmits culture in its units.

In such an explosive situation, complex and noble tasks are acute for science and education: firstly, to explore the roots, manifestations, forms, types, development of cultures of different peoples and their contacts, and, secondly, to teach people tolerance, respect, understanding of other cultures. To accomplish this task, conferences are held, associations of scientists and teachers are created, books are written, cultural disciplines are introduced into the curricula of both secondary and higher educational institutions.

According to V.Telia, the tasks of linguocultural science include the study and description of the relationship between language and culture, language and ethnos, language and national mentality V.N.Maslova sees the task of linguoculturalology as explicating the cultural significance of a language unit (i.e., cultural knowledge) on the basis of the correlation of the prototypical situation of a phraseology or another language unit, its symbolic reading from the topic, with culture codes that are known or can be suggested to a native speaker of the language by a linguist V.Shaklein believes that the task of linguoculturalology is to consider the phenomena of language and culture, which cause each

other, which, first of all, presupposes the multifaceted nature of the problems of linguoculturalology, the possibility of various systemic approaches to solving linguistic issues.

Summing up the above, it should be noted that the following is a generalized version of the tasks of lingua cultural science: the study and description of language and culture in their interaction.

Linguistic culture methods are a set of analytical techniques, operations and procedures used in the analysis of the relationship between language and culture. Since linguocultural science is an integrative field of knowledge that incorporates the results of studies of cultural studies and linguistics, ethnolinguistics and cultural anthropology, a complex of cognitive methods and attitudes grouped around the semantic center “language and culture” is used here. In the process of linguistic and cultural analysis, the methods of cultural and linguistics are used selectively.

Linguistic, as well as cultural and sociological methods can be used in linguistic and cultural studies - frame analysis, narrative analysis dating back to V.Propp, methods of field ethnography (description, classification, etc.), open interviews used in psychology and sociology, the method of linguistic reconstruction of culture it is possible to study the material both by traditional methods of ethnography and by methods of experimental cognitive linguistics, where native speakers are the most important source of material [8, p.17].

A special area of research is the linguistic and cultural analysis of texts, which are recognized as genuine custodians of culture. A variety of research methods and techniques are used here - from interpretive to psycholinguistic.

- This is a scientific discipline of a synthesizing type, bordering between the sciences that study culture and philology (linguistics).

- The main object of linguoculturalology is the relationship and interaction of culture and language in the process of its functioning and the study of the interpretation of this interaction in a single system integrity.

- The subject of linguistic culture is the national forms of society, reproduced in the language communication system and based on its cultural values, i.e. everything that makes up the “linguistic picture of the world”.

- Linguistic culture focuses on a new system of cultural values advanced by new thinking, modern life in society, on a complete, objective interpretation of facts and phenomena and information about various areas of the country's cultural life.

- An objective, complete and holistic interpretation of the people's culture requires from linguocultural science a systematic representation of the people's culture in its own language, in their dialectical interaction and development, as well as the development of a conceptual series that contributes to the formation of modern cultural thinking.

Suggestion and recommendation of scientific, theoretical and practical importance should be noted that in linguistic and cultural studies, several directions have been formed to date.

- Linguistic culture of a separate social group, ethnos in a culturally bright period, i.e. the study of a specific linguistic and cultural situation.

- Diachronic linguistic culture, i.e. the study of changes in the linguistic and cultural state of the ethnos over a certain period of time.

- Comparative linguocultural science, which investigates linguocultural manifestations of different but interrelated ethnic groups.

- Comparative Linguistic Culture, which is just beginning to develop. Today, it is represented by only a few works, the most interesting of which is the work of M.K.Golovanivskaya “French mentality from the point of view of a native Russian speaker”, in which the features of the French mentality are studied from the standpoint of a native Russian language and culture. The material for the analysis was abstract nouns in Russian and French - fate, danger, luck, soul, mind, conscience, thought, idea, etc.

- Linguistic lexicography, dealing with the compilation of linguistic and ethnographic dictionaries.

Conclusion.In conclusion, it should be noted that the linguistic and cultural branch of knowledge needs its own conceptual and terminological apparatus to adequately designate the content

side of a linguistic sign, which would remove the functional limitation of traditional meaning and meaning, and in which logical-psychological and linguistic categories would organically merge. The concept concept, which has been actively developed recently, served as the basis for such a device. It is the study of the main concepts of English works of art that will be the perspective of our further studie.

REFERENCES:

1. Shamsiddinova I. D., Diyora S., Kahramonova M. D. Linguistic and didactic foundations for teaching intercultural dialogue //Ijtimoiy fanlarda innovatsiya onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – C. 229-232.
2. Larsen-Freeman D., Cameron L. Complex systems and applied linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – C. 287 p.
3. Shamsiddinova I. D. Borrowings of Turkic words and derivations in English language //Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. – 2014. – C. 251.
4. Kretzschmar W. A. Language and complex systems. – Cambridge University Press, 2015.
5. Shamsiddinova I. D., Bakhtiyarova Z. N. Applying Audio lingual Method in English lessons //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – T. 24. – №. 2.
6. Ибрагимова Д. Ш. Методы страноведческого подхода и использование словарей в изучении иностранных языков в техническом вузе //Молодой ученый. – 2016. – №. 3. – С. 829-832.

UO'K 371.322.3

EKONOMERTIKA FANINI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA SPSS DASTURIDAN FOYDALANISH

*D.Sh.Toshpo'latov, o'qituvchi, Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Andijon
Sh.Akramjonov, o'qituvchi, Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Andijon*

Annotatsiya. Maqola Ekonometrika fanini o'qitishda samaradorlikka erishish uchun SPSS dasturining ahamiyatiga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: o'qitish, ekonometrika, korrelyatsiya, regressiya, SPSS.

Аннотация. Статья посвящена важности программы SPSS для достижения эффективности обучения эконометрикe.

Ключевые слова: преподавание, эконометрика, корреляция, регрессия, SPSS.

Abstract. The article is devoted to the importance of the SPSS program to achieve efficiency in teaching econometrics.

Keywords: teaching, econometrics, correlation, regression, SPSS.

Kirish. Bugunli ta'lim tizimiga juda ko'plab o'qitish uslublari kirib kelmoqda. Eng katta muammo qayerda? Nima uchun biz talabalarni rozi qila olmayapmiz? Shu va shunga o'xshash savollar bugungi kun o'qituvchisini qiynab kelmoqda. Biz tayyorlayotgan mutaxassislarni ma'lum sohadagi bilim, ko'nikma va tajribalarni shakllantirishimiz, qisqa qilib aytganda ularni raqobatbardosh qilib tayyorlashimiz zarur. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "...ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish" vazifasining qo'yilishi ham buni yaqqol isbotlab turibdi.

Adabiyotlar tahlili. S.A.Akbarov, D.Sh.Toshpo'latov, R.Jo'raqulovlar matematik fanlarini o'qitishda amaliy mashg'ulotlarda darslarning samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy axborot texnologiyalari (MS Excel, Geogebra dasturlari) vositalaridan maqsadli foydalanishga doir tavsiyalarini berib o'tishgan [3].

Eshonqulov Sh.U. bo'lajak muhandislarning loyihalash kompetentligini rivojlantirishda umumkasbiy va ixtisoslik fanlarining mazmuni va ahamiyati, loyihalash kompetentlikni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar, bo'lajak muhandislarning loyihalash kompetentligini rivojlantirish metodikasi va modeli, loyihalash kompetentligini rivojlantiruvchi evristik metodlar, elektron ta'lim resurslaridan foydalanib amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bilan bog'liq masalalar yoritib bergan [4].

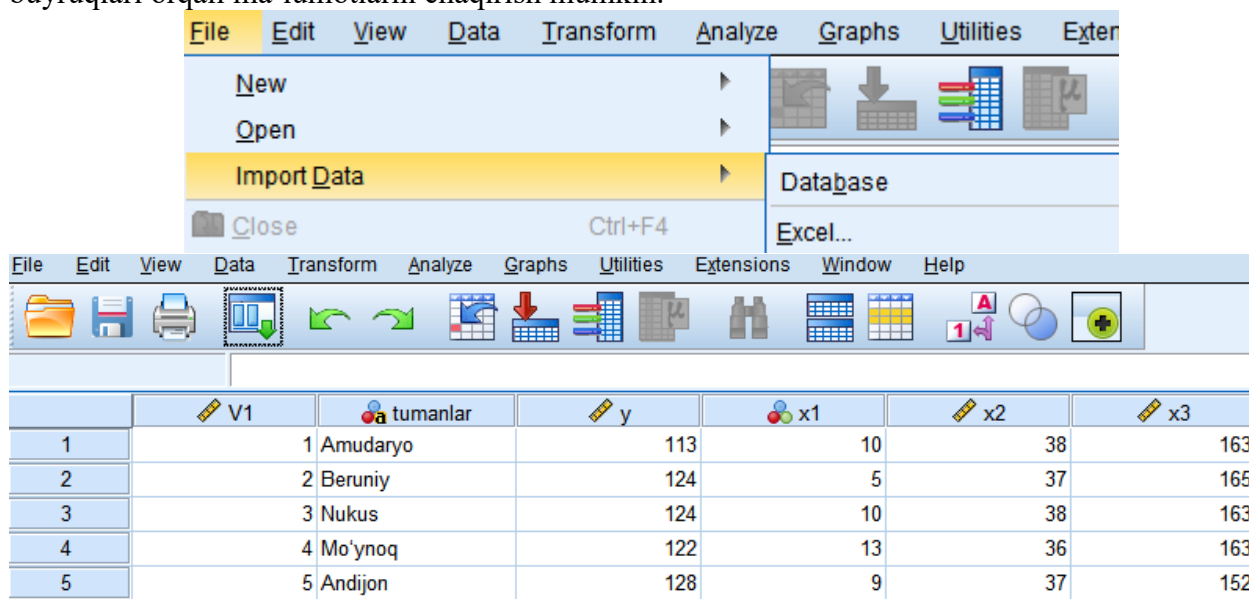
Q.X.Xolbozorov, S.A.Akbarovlar iqtisodiyot bo'yicha tayyorlanayotgan mutaxassislarning ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda o'qitishning innovatsion usullaridan foydalanish, raqamli

texnologiyalardan biri bo'lgan Geogebra dasturi imkoniyatlaridan foydalanish talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini yoritib berishgan [5].

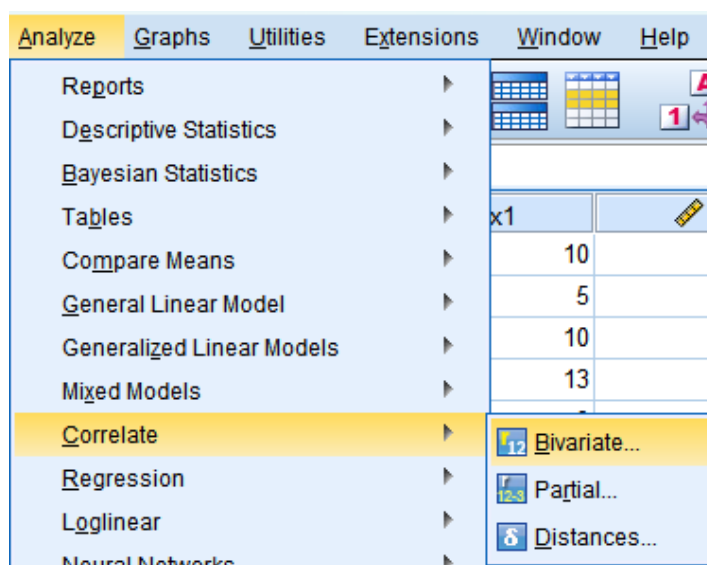
Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida ekonometrika fanidan amaliy mashg'ulotlarda masalasini yechish uchun SPSS dasturi imkoniyatlari o'rganilgan.

Muhokama va natijalar. Ekonometrika fanida qo'yilayotgan iqtisodiy masalalarni miqdoriy tahlil qilish o'rganiladi. Qo'yilgan masala ekonometrik modellash jarayoni orqali o'rganiladi. Korrelyatsion va regression tahlil etiladi. Bunda juda ko'plab kompyuter dasturlaridan foydalanish mumkin: MS Excel, Stata, R, Matrixer va h.k. Shunday dasturlardan biri SPSS Statistics hisoblanadi. SPSS Statistics statistik ma'lumotlarni qayta ishlash uchun kompyuter dasturi bo'lib, ijtimoiy fanlar bo'yicha amaliy tadqiqotlar uchun mo'ljallangan. Lekin undan qo'yilgan iqtisodiy masalalarni ham yechim mumkin. Korrelyatsion va regression tahlil uchun SPSS imkoniyatidan foydalanishni ko'rib o'tamiz.

SPSS Statistics dasturida ma'lumotlarni, ya'ni asosiy ob'yekt bo'lgan matritsani MS Excel dasturidagi ma'lumotlari bilan almashish imkoniyati mavjud. Uning uchun "File-Import Data-Excel" buyruqlari orqali ma'lumotlarni chaqirish mumkin.

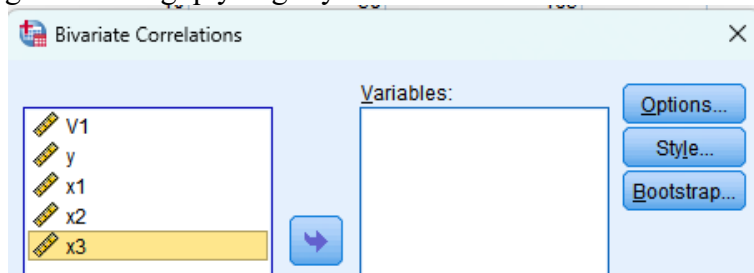
MS Excelda mavjud bo'lgan fayl tanlanadi. Tanlangan fayl ma'lumotlari SPSS Statistics dasturiga olib o'tiladi.

SPSS Statistics dasturida ma'lumotlarni tahlil qilishdan avval ma'lumotlar tahrirlab olinadi. Tahrirlash ishlari "Variable View" bo'limida amalga oshiriladi.

Korrelyatsion tahlil qilish uchun jadvalda berilgan ma'lumotlar asosida juft korrelyatsiya matritsasini tuzamiz. Buning uchun menyu satridan "Analyze, Correlate, Bivariate" buyrug'ini foydalanamiz.

Buyruq bajarilgandan so'ng quyidagi oyna hosil bo'ladi.

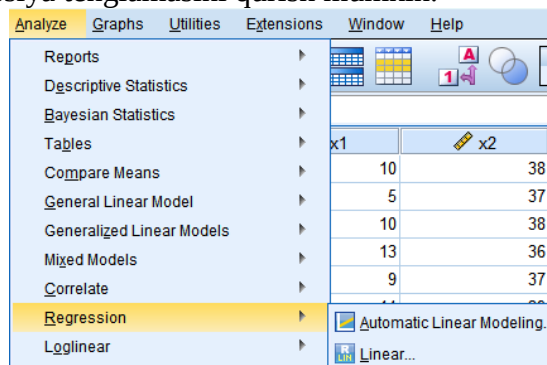
Kerakli omillar "Variables" bo'limiga o'tkaziladi. Buning uchun kerakli omillar belgilanib, tugmachasi bosiladi.

Natijada qidirilayotgan juft korrelyatsion matritsa quyidagi ko'rinishda bo'ladi.

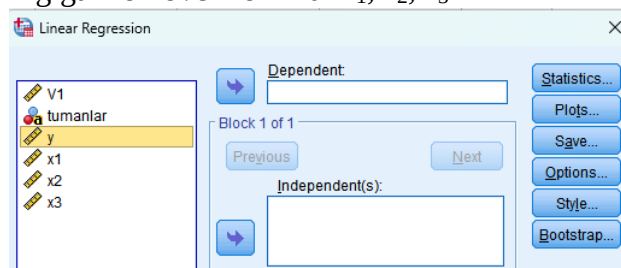
		y	x1	x2	x3
y	Pearson Correlation	1	.263	.605**	.599**
	Sig. (2-tailed)		.161	.000	.000
	N	30	30	30	30
x1	Pearson Correlation	.263	1	-.071	.091
	Sig. (2-tailed)	.161		.710	.631
	N	30	30	30	30
x2	Pearson Correlation	.605**	-.071	1	.471**
	Sig. (2-tailed)	.000	.710		.009
	N	30	30	30	30
x3	Pearson Correlation	.599**	.091	.471**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	.631	.009	
	N	30	30	30	30

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

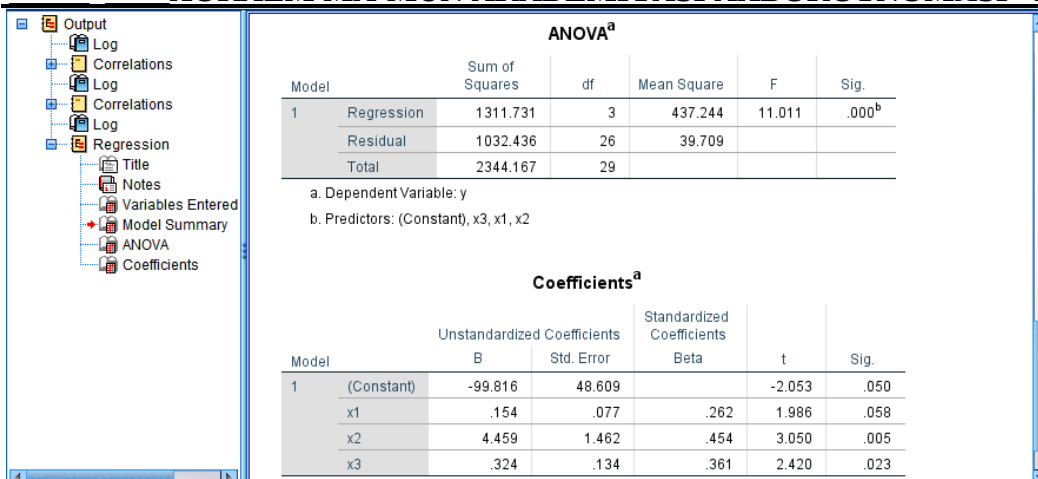
Regression tahlil uchun SPSS Statistics dasturida ko'p omilli regressiya tenglamasini qurish MS Excel yoki Matrixer 5.1 dasturlarida juda katta farq qilmaydi. "Analyze, Regression, Linear..." buyruq orqali chiziqli regressiya tenglamasini qurish mumkin.

Natijada quyidagi chiziqli regressiya oynasi ochiladi. So'ngra "Dependent" yo'lagiga natijaviy omil y, "Independent" yo'lagiga izohlovchi omillar x1, x2, x3 olib o'tiladi.

Natijada biz qidirilayotgan chiziqli regressiya tenglamasining koeffitsiyentlari regression tahlil natijalari hosil bo'ladi.

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	1311.731	3	437.244	11.011	.000 ^b
	Residual	1032.436	26	39.709		
	Total	2344.167	29			

a. Dependent Variable: y
b. Predictors: (Constant), x3, x1, x2

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients	Standard Error	Standardized Coefficients	t	Sig.
1	(Constant)	-99.816	48.609		-2.053	.050
	x1	.154	.077	.262	1.986	.058
	x2	4.459	1.462	.454	3.050	.005
	x3	.324	.134	.361	2.420	.023

Xulosa. Ekonometrika darslarida ushbu dasturdan foydalanish juda qulay hisoblanadi. Talabalar tomonidan amaliy mashg'ulotlarda berilgan topshiriqlarni oson tushunishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. P.A.Xakimov, DS Toshpo'latov. (2021). Blended learning asosida o'quv jarayonini tashkil etish masalalariga doir. *Academic research in educational sciences*, 2(4). 209-215.
2. R Jo'raqulov, D Sh Toshpo'latov (2021). Matematika fanini o'qitishda ajdodlar merosi. *Academic research in educational sciences*, 2(6). 287-292.
3. SA Akbarov, D Sh Toshpo'latov, R Jo'raqulov. (2021). Matematik ta'lim: o'qitishda innovatsion usullar. *Academic research in educational sciences*, 2 (7), 103-111
4. Eshonqulov Sh.U. Elektron ta'lim muhitida talabalarning loyihalash kompetentligini rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent Davlat pedagogika universiteti, 2022
5. Xolbozorov Q.X., Akbarov S.A. Iqtisodiy masalalarni "geogebra" dasturi yordamida hal qilish usullari. *Iqtisodiyotda innovatsiyalar*, 12(3), 2020, 51-58
6. R Jo'raqulov, DS Toshpo'latov. (2022). Sonli to'plamlarni kengaytirish masalasi: kompleks sonlar - o'qitish. *Academic research in educational sciences*. 3 (3), 800-804
7. R Jo'raqulov, D Toshpo'latov, SA Akbarov, RA Umarov. Oliy matematika, o'quv qo'llanma. Toshkent, 2022
8. DSh Toshpulatov, BG Egamberdiyeva Ekonometrikadan amaliy mashg'ulotlar, o'quv qo'llanma Toshkent, "Zebo Print", 2022
9. Холматов Т.Қ., Тошпўлатов Д.Ш. Қишлоқ хўжалиги олий ўқув юртларида ахборот технологиялари асосида ўқитиш: муаммолар ва ечимлар. "Аграр фан назарияси ва амалиётидаги долзарб муаммолар ва уларнинг ечимлари". Тошкент. 2020, 562-566

UO'K: 378. 37.06

TALABALARNING MA'NAVIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA BUYUK O'ZBEK OLIMLARINING MEROSIDAN FOYDALANISH

D.Toshpo'latov, dots., Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Andijon

R.Jo'raqulov, dots., Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarning ma'naviy kompetentligini oshirishda yurtimizdan yetishib chiqqan mashhur olimlarning muhim ilmiy ishlaridan, xususan Mirzo Ulug'bekning Samarqand akademiyasida amalga oshirilgan ilmiy ishlaridan foydalanishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar. fan, akademiya, rasadxona, jadval, kompetentlik.

Аннотация. Данная статья посвящена использованию важных научных трудов известных учёных нашей страны, в частности, научных трудов Мирзо Улугбека в Самаркандской Академии, в целях повышения духовной компетентности студентов.

Ключевые слова. наука, академия, обсерватория, график, компетенция.

Abstract. This article is dedicated to the use of the important scientific works of famous scientists from our country, especially the scientific works of Mirzo Ulugbek in the Samarkand Academy, to improve the spiritual competence of students.

Key words. science, academy, observatory, table, competence.

Kirish. Kompetentlik shaxs xususiyatlari va holatining murakkab majmui bo'lib, ma'lum sohadagi bilim, ko'nikma va tajribani mujassamlashtirishi demakdir. Hozirgi kunda talabalarda ma'naviy kompetentlikni shakllantirish zarurati vujudga keldi. Bu kompetentlikni buyuk allomalarimiz merosi orqali shakllantirish mumkin.

Insoniyat rivojlanib borgan sari o'zining ajdodlari meroslari muhim ahamiyat kasb etib boradi. Bugungi kun talabalari hayotida ham bu narsa yaqqol ko'rinmoqda. Biz shunday mutaxassis tayyorlashimiz kerakki uning ma'naviyati yuksak bo'lishi kerak. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizdan yetishib chiqqan allomalar qalamiga mansub 100 ta asarning xalqchil tarjimasini amalga oshirish, ular asosida ilmiy va ommabop risolalar yaratish" vazifasining qo'yilishi ham bu masala juda dolzarb ekanligini ko'rsatib turibdi.

Adabiyotlar tahlili. S.U.Mavlanova talablarni ma'naviy-ma'rifiy va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning asosida maqsaddan natijaga yo'naltirilgan hamda normativlik, izchillik, universallik xususiyatiga ega funksional modeli ko'nikma va malakaga asoslangan ta'lim texnologiyalar mazmunini kommunikativ, axborot bilan ishlash, shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish, ijtimoiy faol fuqarolik va umummadaniy tayanch kompetensiyalar yotadi deb yondohsadi [5].

Murodov A.I. jadidlar ilmiy merosi asosida pedagogika oliy ta'lim tashkilotlari talabalarining kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligini o'z ilmiy taqqiqotlarida ko'rsatib bergan [6].

Badelbayeva Y.O. integrativ yondashuv asosida talabalarining madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni ta'lim subyektlari o'rtasida ijodiy-faol hamkorligini yo'lga qo'yish, tilni amaliy o'zlashtirishga qaratilgan hamda madaniyatlararo muloqotga oid ijodiy didaktik topshiriqlarni bosqichma-bosqich o'zlashtiriladigan jarayonlarga ta'sir imkoniyatlarni uyg'unlashtirish asosida takomillash bo'yicha o'zining taklif va tavsiyalarini bergan [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Talabalarda ma'naviy kompetentlikni rivojlantirishda buyuk ajdodlarimizning ilmiy merosidan foydalanish bo'yicha bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishdan iborat bo'lib, ular kelajakda tayyorlanadigan turli axborot xurujlariga qarshi tura oladigan raqobatdosh kadrlarni tayyorlash imkonini beradi.

Muhokama va natijalar. Shunday yillar bo'ldiki biz uzoq yillar davomida mamlakatimizning haqiqiy tarixini yuzaga chiqara omadik. Mamlakatimizdan yetishib chiqqan, dunyo tamadduniga katta xissa qo'shgan ajdodlarimiz merosi o'rganilmasdan, o'rganilsa ham o'sha davr mafkurasiga mos holatda o'rganildi. Erishilgan mustaqillik tufayligina boy madaniy va ilmiy meroslarimizdan bahramand bo'la boshladik.

Manbalarda 1907 yilda Londonda nashr etilgan "Islom ensiklopediyasi"dan quyidagi satrlar keltiriladi: "Qadimgi dunyoda va o'rta asrlar jahon xalqlari tarixida atiga to'rtta akademiya mavjud bo'lgan. Shundan ikkitasi o'zbeklar diyori Samarqand va Urganchda ilmiy va amaliy faoliyat olib borgan". Shuning o'zi ham ajdodlarimiz yaratgan meros dunyo tamaddunida nechog'lik ahamiyatli ekanligini ko'rsatib turibdi.

Moziyga nazar tashlasak, butun dunyo tarixi go'yo ikki qismdan iborat bo'lib ko'rinadi: sharq va g'arb. Ma'lumki, VI asrga yetmasdan buyuk Rim imperiyasi yemirildi. Rim fani va madaniyati inqirozga yuz tutdi. Shuningdek, turli tarixiy sabablarga ko'ra Evropada fan, madaniyat va ma'rifat sohasida rivojlanish deyarli to'xtab qoldi. Bunga asosiy sabablardan biri deb tamaddun, dinni ko'rsatishadi. Xatto mualliflarning yozishicha XII asrga qadar matematika sohasida biron-bir katta ijodiy natijaga erishilmadi. Ammo VII-XIII asrlarda dunyoning boshqa qismida - Sharqda matematika, astronomiya va boshqa tabiiy fanlar sohasida katta yutuqlarga erishildi.

Muhammad Muso al-Xorazmiy algebra faniga asos soldi. Bag'dod halifaligi gullab yashnadi. "Baytul hikma" (Xorun ar-Rashid Akademiyasi) faoliyat ko'rsatdi. Unda al-Xorazmiy, al-Farg'oni, al-Marvaziy allomalar kashfiyotlar qildilar. O'rta Osiyoda bosib olinganligiga qaramasdan savdo va madaniy aloqalar rivojlana bordi. Bu esa matematika va astronomiya oldiga va umuman, ishlab chiqarish, savdo taraqqiyoti, turmush talablari, tabiiy fanlar oldiga yangi-yangi masalalarni qo'ydi. Ana shu talablarni qondirish, hisoblash ishlarini mukammallashtirish va yangi hisoblash usullarini ishlab chiqish maqsadida matematika sohasida keng ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi. Yangi astronomik asboblarni yaratildi. Turli o'lkalardan Bag'dod akademiyasiga mashhur olimlar to'plandi.

Ular ilmiy-tadqiqot ishlari va astronomik kuzatishlar olib bordilar. Grek, hind olimlari asarlaridan, masalan, Evklidning “Negizlar” (“Asoslar”), Ptolomeyning “Almagest”, shuningdek Arhimed asarlarini tarjimalar qildilar, o‘rgandilar, sharhlar yozdilar.

O‘rta Osiyolik matematiklar o‘zlarigacha bo‘lgan matematikaga oid bilimlarni har tomonlama o‘rganib, tahlil qildilar. Yangi fan sohalarini kashf etdilar. Ayniqsa uchinchi darajali tenglamalarni yechishning geometrik nazariyasini, sferik trigonometriya, shuningdek trigonometrik jadvallar tuzish kabi yutuqlarga erishdilar. Bu olimlar qomusiy olimlar bo‘lib, muhim fan nazariyalarini tajriba va kuzatishlar yordamida amaliyot bilan bog‘liq holda olib bordilar.

Tarixan bir oz keyingi davrda, ya’ni 1004-1017 yillari ko‘hna Urganchda halifa Ma’mun tomonidan “Dorul hikma” ta’sis etildi. Bu maskanda Abu Rayxon Beruniy rahbarligida 20 nafar alloma va 40 nafar tolibi ilm “Ma’mun akademiyasi” (Dorul hikma va al-maorif) boshqa manbalarda “Majlisi ulamo”, “Majlisi orifon” deb yuritiladigan ilm-fan markazi tashkil etildi. Bu yerda Abul Xayr ibn Xattof (941-1011), Ibn Sino (980-1037), Ya’qub ibn Misvavayh (vafoti 1031), An-Nisoburiy (961-1038), Ali Xasan al-Xorazmiy (vafoti XI asr), Beruniy (973-1048) kabi allomalar ilm-fanning o‘n ikki yo‘nalishi bo‘yicha faoliyat olib borganlar.

Ko‘plab buyuk asarlar, yangiliklar, jumladan “Tib qonunlari”, “Globus”, “Hindiston”, “Saydana”, “Yodgorliklar” xuddi shu “Ma’mun akademiyasi”da yaratildi. Beruniy va Ibn Sino asarlari lotin tiliga tarjima etilib, qariyb XVIII asrgacha universitetlarda darslik sifatida o‘qitib kelindi.

Kelajakda, ya’ni XIV asr ikkinchi yarmi va XVI asr boshlarigacha bo‘lgan davrda esa Temuriylar davrida Samarqand va Hirot gullab yashnadi. Samarqandda Ulug‘bek, Qozizoda Rumi, G‘iyosiddin Jamshid al-Koshoniy, Ali Qushchi kabi ulug‘ olimlar, Hirotida Alisher Navoiy, Kamoliddin Behzod, Lutfiy, Xondamir kabi zabardast tarixchi olim, shoir, rassomlar keng ilmiy-ma’rifiy faoliyat olib bordilar.

Yaqin va O‘rta Sharq, markaziy Osiyoda ilmiy-tadqiqot markazlarini akademiya shaklida tashkil etish an’anaga aylandi. Samarqandda Ulug‘bek boshchiligida akademiya tashkil etildi. Akademik Qori-Niyoziy uni “Ulug‘bekning astronomiya maktabi” deb atagan. Lekin Sho‘ro davrida davr taqozosiga ko‘ra “Akademiya” so‘zi ishlatilmagan. “Ulug‘bekning Samarqand akademiyasi” degan nomni buyuk fransuz olimi Volter (1694-1778) bergan: “Transsaksaniyada Temurning o‘rniga taxtga chiqqan Ulug‘bek Samarqandda birinchi akademiya asos soldi”.

Bu ilm-fan markazi haqiqiy akademiya edi, chunki unda yaxshi jihozlangan rasadxona, boy kutubxona va o‘sha davrning yirik oliy o‘quv yurtlaridan biri - madrasa bor edi. Rasadxonada mahalliy olimlar bilan turli yurtlardan taklif etilgan astronom, matematik va boshqa soha olimlari shug‘ullanishgan. Astronomlar sayyoralar va yulduzlarning osmon qurrasidagi holatini kuzatishar, natija va ma’lumotlarni matematiklar guruhi tahlil qilishar va shu tarzda trigonometrik va astronomik jadvallar yuzaga keltar edi.

Akademiya haqida gap ketganda albatta ishlagan olimlar, xususan Ulug‘bekning ustozlariga to‘xtalish lozim. Uning ilk ustozlaridan deb munajjim Muhammad Ahmadni hisoblashadi. Albatta ulug‘ olim Qozizoda Rumini (1360-1437) Ulug‘bek “ustozim” deb yozadi. Qozizoda Rumi Samarqandga kelgandan so‘ng Ulug‘bekka falakiyotdan dars bergan. Qozizoda Rumining maslahati bilan Ulug‘bek Xurosonning Koshon qishlog‘idan G‘iyosiddin Jamshid Koshoniyni taklif etadi. Shunday qilib, 1420 yilga kelib, Ulug‘bek, Qozizoda, Koshoniy va Ali Qushchilar rahbarligi va bevosita ishtirokida Samarqand ilmiy maktabi - akademiyasi shakllanadi. Lekin eng muhim ilmiy yo‘nalish bu astronomiya edi. Shuni aytish kerakki, 1417 yilga kelib Samarqandda turli mamlakatlardan to‘plangan olimlar soni 100 dan ortib ketgan. Ular orasida adiblar, muarrihlar, xattotlar, musavvirlar, geograflar va boshqalar bor edi. Madrasada ma’ruzalarni asosan Ulug‘bek, Qozizoda, Koshoniy va keyinchalik Ali Qushchilar o‘qiganlar.

Endi akademiya ilmiy izlanishlarning ba’zi natijalari va yaralgan asarlar to‘g‘risida to‘xtalamiz. Bu yerda “Zij” dan tashqari ko‘plab asarlar yozilgan, G‘iyosiddin Jamshid Koshoniyning “Arifmetika kaliti” va “Aylana haqida risola”, Ali Qushchining “Arifmetik risola”, “Kasrlar haqida risola”, “Astronomiyaga doir risola” larni keltirish mumkin. Keyinchalik Ali Qushchining jami 23 asari qo‘lyozmalari topilgan. Bundan tashqari Koshoniyning ilk marta “O‘nli kasrlar” mavzusiga

bag'ishlangan risolasini ham keltirib o'tish mumkin. Qizig'i shundaki bu haqdagi birinchi risola yangilik tarzda Koshoniydan qariyb uch yuz yillar keyin yashagan evropalik S.Stiven nomiga nisbat berib kelindi. Koshoniy asarlarida yana o'nli kasrlar to'g'risida ma'lumotlar, π soni uchun ($2\pi=6,851853071795865$) va bir darajaning sinusi uchun ($0,017452406437283512819$) kabi o'zi tomonidan olingan natijalar keltiriladi.

Akademiyaning yirik namoyondalaridan biri Ali Qushchidir. Uning faoliyat doirasini keng yoritish alohida mavzu. Masalan, butun va kasr sonlar ustida amallar bajarish, sondan taqribiy kvadrat, kub ildiz chiqarish, shuningdek $\sqrt[n]{C}$ ni taqribiy hisoblash usulini beradi. Bunda, u hozirdagi "Nyuton binomi" formulasiga asoslanadi: $(a+b)^n = C_n^0 a^n b^0 + C_n^1 a^{n-1} b + \dots + C_n^n b^n$. Bu formula (qoida) Nyutondan deyarli 500 yil avval A.Nasafiy (970-1070), N.Tusiy (1201-1274) ishlarida uchraydi. Ali Qushchining asosiy ishlari astronomiyaga bag'ishlangan. Ayniqsa uning M.Ulug'bek va ilmiy jamoa yutuqlarini targ'ib qilishda "Sharhi ziji Ko'ragoniy" asari juda mashhur bo'ldi.

Xulosa qiladigan bo'lsak mamlakatimizdan yetishib chiqqan ajdodlarimizning bu ulkan meroslari hali to'liq o'rganilmagan desak hato bo'lmaydi. Shularni hisobga olganda bu ulkan merosni o'rganishimiz, ularni bugungi kunda oliygoh talabalari o'rtasida keng targ'ib qilish va o'rgatishimiz kerak. Bu esa talabalarda ma'naviy kompetentligini oshirish imkonini beradi. Yuqorida keltirilgan ilmiy asarlarni talabalar orasida keng targ'ib qilish orqali bo'lajak mutaxassislarining ma'naviy barkamolligiga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduraxmonov A. Ulug'bek akademiyasi. T.: "Fan", 1994.
2. Ahmedov A. Ulug'bek. T.: "Fan", 1989.
3. Ahmedova M. O'rta Osiyoning mashhur matematiklari. T.: "O'qituvchi", 1964.
4. Iboodov J., Matvievskaia T. Ulug'bek shogirdi Ali Qushchi. T.: "Fan", 1994.
5. Mavlanova S.U. Yoshlarni ma'naviy-ma'rifiy va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash texnologiyasini takomillashtirish (O'zbekiston Respublikasi Prezidentlarining ilmiy-siyosiy qarashlari misolida). Pedagogika fanlari (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent viloyati ChDPI, Chirchiq, 2021
6. Murodov A.I. Jadidlar ilmiy merosi asosida pedagogika oliy ta'lim tashkilotlari talabalarining kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. TDPU. Toshkent, 2023
7. Badelbayeva Y.O. Integrativ yondashuv asosida talabalarining madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. TDPU, Toshkent, 2023
8. PA Xakimov, DS Toshpo'latov. (2021). Blended learning asosida o'quv jarayonini tashkil etish masalalariga doir. ARES, 2(4). 209-215.
9. R Jo'raqulov, D Sh Toshpo'latov (2021). Matematika fanini o'qitishda ajdodlar merosi. ARES, 2(6). 287-292.
10. SA Akbarov, D Sh Toshpo'latov, R Jo'raqulov. (2021). Matematik ta'lim: o'qitishda innovatsion usullar. ARES, 2 (7), 103-111

UO'K 370.153

REFLEKSIV KOMPETENTLIK PEDAGOGNING KASBIY FAOLIYATI ASOSIDIR

K.B.Usmonova, tayanch doktorant, Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada refleksiv kompetensiya o'qituvchining ma'lum bir mavzuga doir muhokamali savollarga professional nuqtayi nazardan yondashish istagi va ushbu muammoni dars vazifasiga aylantira olish qobiliyati sifatida tasvirlangan. Refleksiv kompetensiyaning alohida 3 ta ajralmas qismlari berilgan – kognitiv, operatsion va shaxsiy. Shuningdek, tadqiqotchi maqolada pedagogik refleksiyaga ega bo'lish hozirgi zamon o'qituvchisi uchun qanchalik muhimligini ko'rsatgan holda, ushbu xususiyat o'qituvchi kasbiy faoliyatida duch kelishi mumkin bo'lgan ehtimoliy to'siqlar va muammolarni yechishga ko'maklashishini ta'kidlab o'tgan.

Kalit so'zlar: refleksiya, o'qituvchining refleksiv kompetensiyasi, ong, faollik, ijodkorlik, o'qituvchining refleksivlik pozitsiyasi

Аннотация. В статье рефлексивная компетентность описывается как стремление учителя подойти к дискуссионным вопросам по определенной теме с профессиональной точки зрения и умение превратить эту проблему в учебную задачу. Выделены три отдельные составные части рефлексивной компетентности - когнитивная, операционная и личностная.

Также исследователь в статье показывает, насколько важно современному учителю иметь педагогическую рефлексию, подчеркивая, что эта особенность помогает решать возможные препятствия и проблемы, с которыми педагог может столкнуться в своей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *рефлексия, рефлексивная компетентность педагога, сознание, деятельность, творчество, рефлексивная позиция педагога*

Abstract. *In the article, reflexive competence is described as the teacher's desire to approach the discussion questions on a certain topic from a professional point of view and the ability to turn this problem into a lesson task. 3 separate integral parts of reflexive competence are mentioned - cognitive, operational and personal. Also, the researcher in the article shows how important it is for a modern teacher to have pedagogical reflection, emphasizing that this feature helps to solve possible obstacles and problems that a teacher may face in his professional activity.*

Keywords: *reflection, reflective competence of teachers, consciousness, activity, creativity, reflective attitude of the teacher.*

Hech birimizga sir emaski, zamonaviy o'qituvchining kasbiy fazilatlariga qo'yiladigan talablar yil sayin ortib bormoqda. Ya'nikim, ilgari surilayotgan talablar faqatgina mavjud o'qitish namunalari va metodikasidan foydalanish emas, balki o'z ustida tinmay ishlash, professional hamda shaxsiy rivojlanish shuningdek, yangi va ijodiy yondashilgan o'qitish usul va uslublarini ishlab chiqishdan iboratdir.

O'qituvchining muhim kasbiy sifati bu uning doimo darsga tayyorligi va refleksiv qobiliyati hisoblanadi. Pedagogik jarayonda refleksiya -- bu pedagogik muloqot subyekting o'z-o'zini anglash jarayoni bo'lib, bu pedagogik vaziyat quyidagilardan tashkil topgan: o'qituvchining o'zi, o'quvchilari, darsning maqsadi, mazmuni, pedagogik metodlar, resurslar va boshqalar.

O'qituvchilarning kasbiy fazilatlarini bo'yicha olib borilgan zamonaviy tadqiqotlarda o'qituvchilar o'rtasida yuqori darajadagi refleksiya ularning shaxsiyati va kasbiy mahoratini rivojlantirishni optimallashtirishini tasdiqlovchi ko'plab eksperimental ma'lumotlar mavjud. Streotiplarga boy bo'lgan past darajadagi refleksiya o'qituvchining o'rganish qobiliyatini tushiradi, o'zini mutaxassis sifatida tadqiq etish va rivojlantirish ehtimolini pasaytiradi, bu esa o'z navbatida fan o'qituvchilarining kasbiy mahoratining yetishmasligining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi.

Rus olimi B.Z. Vulfov [3, 90] o'qituvchi faoliyatida kasbiy refleksiyaning katta ahamiyatini ta'kidlaydi, hamda uni o'z-o'zini to'g'irlash, tanlagan kasbi talab qiladigan qobiliyatlarni va g'oyalarni o'zida rivojlantirish deb baholaydi. U kasbiy refleksiya mazmun jihatdan pedagogik faoliyat hamda pedagogik malaka bilan uzviy bog'liqligiga urg'u beradi.

Refleksiya o'qituvchiga vaziyatni aniqroq ko'rishga imkon beradi, hamda o'zaro ta'sirni hissiy va faollik darajasiga olib chiqishga sharoit yaratadi. Bundan tashqari, vaziyatga tashqaridan qarash va aniqlash shuningdek, mavjud muloqotda har bir ishtirokchi javob beraoladigan vazifalarni aniqlashtirishga yo'l ochadi.

Refleksiyadan foydalanishning asosiy ahamiyati shundan iboratki, u o'qituvchiga muammoli va qiyin bo'lgan pedagogik vaziyatlarga darhol to'g'ri va aniq yechim berishga ko'maklashadi. Xuddi shunday vaziyatlarda refleksiya o'qituvchi uchun "qutqaruvchi" rolini bajaradi, chunki, bunda o'qituvchi muammoni obyektivlashtirish orqali muammo holatidan pedagogik faoliyatdagi vazifa holatiga o'tadi.

Pedagogik refleksiya tadqiqot va ijodiy jarayonni rag'batlantiradi, o'qituvchini kasbiy faoliyatning yangi vazifalariga ongli ravishda yo'naltiradi, unga o'z kamchiliklarini tushunishga, ular bilan ishlash usullarini topishga imkon beradi. Bir so'z bilan aytganda, refleksiya o'qituvchining innovatsion amaliyoti asosida yotadi.

O'qituvchining o'z faoliyatiga nisbatan olib tahlil qilinganda, pedagogik refleksiya bu o'z pedagogik tajribasini bilish hamda rivojlanish bilan tavsiflanadi. Bunda shaxsning subyektiv nuqtai nazaridan o'z kasbiy faoliyatining samaradorligi va muvaffaqiyatini belgilaydigan mezonlar va talaba shaxsini rivojlantiruvchi omillar ko'zda tutilgan. Shuni ta'kidlab o'tishim kerakki, refleksiyadan o'z ish jarayonida foydalanadigan o'qituvchi uchun kasbiy faoliyat xuddiki tadqiqot va yo'nalish

obyektiga aylanadi. Shu tarzda pedagogik faoliyat yanada moslashuvchan tus olib, o'quvchilar bilan yuzaga keladigan ehtimoliy muammolarni yengib o'tishga ko'maklashadi.

Ta'lim samaradorligi jihatidan olib qaralganda, individual o'qituvchi yoki pedagogik jamoaning refleksiv ko'nikmasi ta'limga bo'lgan ijtimoiy talabni hamda o'zi va muassasa uchun muhim bo'lgan nazariy talablarni ongli ravishda tizimlashtirishga imkon beradi. Bu o'z o'rnida pedagogika va psixologiya fanlariga doir tushunchalar, shaxslarning ish tajribasi, talabalarning hozirgi ehtiyojlari; o'quv jarayonining maqsad va vazifalarini, vositalarini belgilash, uni rejalashtirish va loyihalash jarayoniga o'tish; ta'limni tashkil etishning o'zgaruvchan strategiyalari va usullarini o'rganish jarayoni (tarbiya va o'qitish), uni nazorat qilish va tartibga solish usullari ham hisoblanadi.

Talabaga nisbatan olib qaralganda refleksiya ushbu holatlarda namoyon bo'ladi: "ustoz-shogird" tizimida adekvat fikr-mulohazalar o'rnatish qobiliyati, natijada o'zaro tushunish va ishonchni shakllantirish; talabalarning qiziqish va so'rovlarni ifodalash va tahlil qilish qobiliyati, natijada ularning individual fikrlariga erishish; o'z shaxsiy faoliyatida refleksiv metodlar bilan talabalarni shug'ullantirish, natijada o'z faoliyatining muvaffaqiyatini baholash, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, o'z pozitsiyasini ko'rsatish kabi imkoniyatlarni taqdim etadi.

Pedagogning kasbiy kompetensiyasi haqida so'z ketganda, shubhasiz urg'u pedagogning refleksiyaga nisbatan qobiliyatiga berilishi kerak.

Refleksiya faoliyatning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, faoliyatni yo'lga qo'yishning barcha bosqichlarida (motivatsiya, maqsadni belgilash, loyihalash, amalga oshirish, nazorat qilish va baholash) muhim ahamiyatga ega. Refleksiya va faoliyatning umumiylik darajasi o'qituvchining o'z faoliyatini anglashi hamda refleksivlik xususiyatining yuqoriligi bilan belgilanadi [1, 85].

Pedagogning refleksiv kompetensiyasi - bu o'qituvchining kasbiy muammoni ongli ravishda tahlil qilish mavzusiga aylantirishga tayyorligi, shuningdek, muammoni kasbiy faoliyatining vazifasiga aylantirish qobiliyati hisoblanadi.

Refleksiv kompetensiya individuallik xususiyatiga ega bo'lib, har bir pedagogning individual fikrlashi, tahlil qilishi va loyihalashi orqali rivojlanadi, hamda o'z navbatida tadqiqot pozitsiyasiga aylanadi. Refleksiya birinchi navbatda o'tmishga nazar hisoblanadi, bunda o'qituvchi o'zining oldingi tajribasini ko'zdan kechirgan holda hozirgi faoliyatini mazmunli o'zgartirish imkoniga ega bo'ladi.

Refleksiv kompetensiya — bu pedagog shaxsining kasbiy sifati hisoblanib, o'qituvchiga kasbiy faoliyatga ijodiy yondashishga, o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash jarayonlarini samarali amalga oshirishga, hamda o'zini o'zi kasbiy jihatdan takomillashtirishga imkon beradi. Refleksiv kompetensiya o'qituvchining kasbiy professionalligini hamda pedagogik mahoratini oshirishning zaruriy shartidir.

Refleksiv kompetensiya umumiy kasbiy pedagogik kompetensiyaning ajralmas qismi bo'lib, uning barcha tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladigan va ularning dinamikasini (bilim, faoliyat, muloqot, hissiy, shaxsiy, ijodiy) ta'minlaydigan o'zaro bog'liq bo'lgan integratsiya elementidir.

Refleksiv kompetensiya o'qituvchining o'zini-o'zi kasbiy takomillashtirishning psixologik mexanizmini egallashni nazarda tutib, o'ziga va kasbiy faoliyatiga nisbatan (o'tmish, hozirgi va kelajak vaqtini hisobga olgan holda) analitik faoliyat bilan shug'ullanish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

O'qituvchining refleksiyasi predmeti nafaqat uning o'zi (shaxs va professional sifatida), balki ma'lum bir o'quvchining rivojlanish jarayoni (ushbu jarayonni kechiktiradigan va qo'llab-quvvatlovchi shartlar va vositalar), o'quvchilar jamoasi hisoblanadi.

Shu o'rinda refleksiv kompetensiyaning tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatamiz: bular kognitiv, operatsion, shaxsiy komponentlardir. Kognitiv komponent o'qituvchining o'tmish tajribasini, o'tmishdagi g'oyalarni (qayta ko'rib chiqish, qayta loyihalash, modellashtirish orqali) qayta ko'rib chiqish qobiliyatini aks ettiradi. Refleksiv bilimlar o'ziga xos bo'lib, obyektga xos bilimlardan shakli jihatidan farq qiladi. Natijalarni tahlil qilinganda shunday xulosaga kelish mumkinki, refleksiv bilimlar olingan bilimlar va ularning qo'llanilishi (turli amaliy vaziyatlarda foydalanish) o'rtasidagi bo'shliqlarni bartaraf etish majburiyatini o'ziga oladi.

Refleksiv kompetensiyaning shaxsiy komponenti o'qituvchining kasbiy faoliyatida o'zini o'zi rivojlantirishiga hamda o'z-o'zini anglashiga qaratilgan bo'ladi. Shaxsiy komponent shaxsiy fikrlarni izlash, shaxsiy maqsadlarni tartibga solish, chegaralarni anglash shuningdek, shaxsiy hamda professional o'sish imkoniyatlarini belgilash, mahorat va mualliflik qobiliyatini rivojlantirish kabi jarayonlarda namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, "refleksiv o'qituvchi" o'z faoliyati tajribasi haqida o'ylaydigan, tahlil qiladigan va izlanadigan o'qituvchidir. Bu olim D.Dyui aytganidek, o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirish uchun tinimsiz ehtiyojga ega bo'lgan "o'z kasbining abadiy talabasi"dir.

Refleksiya va faoliyating birlik darajasi subyekt tomonidan uning qay darajada chuqur anglanishi bilan belgilanadi. Bu yerda "refleksiv o'tish" deb nomlanadigan sxema muhim ahamiyatga ega [4, 150]. Indivud faoliyatning oldingi pozitsiyasidan chiqib, yangisiga o'tadi, bunda allaqachon tugallangan faoliyat hamda keljakdagi rejalashtirilgan xatti-harakatlar jamlanadi. Oldingi va keljakdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lgan yangi pozitsiya "refleksiv pozitsiya" deb nomlanadi va unda ishlab chiqilgan bilim "refleksiv bilim" hisoblanadi, chunki u birinchi pozitsiyada ishlab chiqilgan bilimlarga nisbatan "qayta ishlanadi".

Refleksiya fikrlash jarayoni va faoliyat mazmuni o'rtasidagi tizimni obyektiv va operatsion darajalarda tartibga solishni tashkil etuvchi omil sifatida ishlaydi. Shu bilan birga, refleksiv bilimlar o'ziga xosdir. Avval olingan tajribalarni tahlil qilgan holda shuni aytishimiz mumkinki, refleksiya nazariy olingan bilimlar hamda amaliy vaziyatlarda ularning qo'llanilishi o'rtasidagi bo'shliqlarni kamaytiradi.

Bunday turdagi bilim ikki bosqichli xarakterga ega bo'ladi: [1, 85] ontologik bosqich - ko'rish va tushunish bosqichi va tashkiliy-faoliyat bosqichi -individual va jamoaviy harakatlarni tashkil etish bosqichi.

Aynan mana shunday ikki bosqichli mantiqda pedagog o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlar qurishi kerak bo'ladi, shuningdek, bu yerda yangi (uyushtirilgan vaziyat) va umumiy (insoniy qadriyatlar, faoliyatning madaniy shakllari va boshqalar) turlar ajratiladi. Refleksiv faoliyat xatti-harakat (tajriba) va fikrlash, shu tajribani yaratish va anglash (ongli anglash), hozirgi faoliyat (tajriba) hamda o'tmishdagi tajribadan xulosa qilish, faoliyat hamda o'z maqsadlarini loyihalash kabilar o'rtasida ko'prik vazifasini o'taydi.

Refleksiv jarayon -- bu bir shaxs (o'qituvchi) tomonidan boshqa shaxsga (o'quvchiga) bilim va g'oyalarini namoyish etish jarayonidir. O'qituvchi nafaqat fanni o'zlashtirishi (o'qitish uchun mavzuni bilish, bilim, madaniy-axloqiy asoslar - ta'lim uchun), va o'rganilayotgan obyekt va pedagogik jarayonni tashkil etish usullari haqida tasavvurga ega bo'lishi, balki, bolaning o'rganilayotgan obyekt haqida qanday g'oyalari borligin, o'rganilayotgan obyekttni o'zlashtirishi va qabul qilishi qanday sodir bo'lishini, hamda uni pedagogikada rivojlantirish jarayonlarini bilishi zarurdir.

Ta'lim jarayonini tashkillashtirish va boshqarishda o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini ko'rib chiqaylik. Talaba bilan o'zaro munosabatga kirishish hamda va uni boshqarish jarayonida o'qituvchi uchta "refleksiv oyna"ni saqlab turadi: birinchisi pedagogik, o'qituvchining tarbiyaviy maqsad va vazifalarini, bolalar bilan ishlashda pedagogik ko'rsatmalarini aks ettiradi; ikkinchisi, bolalarga xos, turli xil vaziyatlarda xulq-atvor va harakatlarni aks ettiradi (vaziyatni boshqarishda ularning subyektiv fazilatlarini, pozitsiyasi, motivatsiyasi); uchinchisi, rivojlanish, o'qituvchining bolaning rivojlanishiga hissa qo'shadigan vaziyatlar va uyushtirilgan sharoitlar yaratishi, shuningdek, vaziyatni bolaning rivojlanish holatiga aylantirish yo'llari va vositalarini izlashida aks ettiradi. Shu bilan birga, o'qituvchi bolaning reaksiyalari, xatti-harakatlari va subyektivligidagi o'zgarishlarni kuzatadi [4, 160]. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda o'qituvchining kasbiy faoliyatida refleksiyaning qanchalik muhimligini ta'kidlaydigan bir nechta fikrlarni keltirib o'tamiz:

➤ refleksiya o'qituvchining o'z-o'zini takomillashtirishning muhim sharti, uning kasbiy va shaxsiy o'sishining garovidir;

➤ refleksiya faoliyatni rivojlantirishning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, uni amalga oshirishning barcha bosqichlarida muhim ahamiyatga ega;

➤ refleksiya kasbiy-ta'limiy faoliyatning shartlari o'zgarganda kerak bo'ladi, bunda o'zgargan shartlarni qayta ko'rib chiqish, qayta loyihalash orqali yangi sharoitda faoliyatning optimal vositalarini topishga ko'maklashadi;

➤ refleksiya pedagogik qiyinchilik va muammolarni hal qilish uchun muhimdir, uning yordamida muammoni faoliyat vazifasiga aylantirish mumkin;

➤ uning asosida o'qituvchining kasbiy faoliyatining dolzarb jarayoni, o'qitish va tarbiya jarayoni, bola shaxsini rivojlantirishni nazorat qilish va boshqarish amalga oshiriladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, o'quvchilar bilan "jonli" vaziyatlar yaratish orqali ishlash o'qituvchidan ma'lum bir jasoratni talab qiladi va bunga erishish yo'lida pedagog refleksiyadan foydalanishi muhim ahamiyatga ega [2, 50].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alekseev N.G. Проектирование и рефлексивное мышление // Развитие личности - 2002 yil, № 2. – 85 – 103 b.

2. Darling-Hammond, L. (1999). Teacher quality and student achievement: A review of state policy evidence (CTP Document R-99-1). University of Washington, Seattle, WA. – 50 – 120 b.

3. Vulfov B.Z., Xarkin V.N. Педагогика рефлексии: Взгляд на профессиональную подготовку учителя - М.: ИЧП "Изд-во Магистр", 1995 yil. 90 – 110 b.

4. Shustova I.Yu. Модель воспитания в рамках рефлексивно-деятельностного подхода // Новое в психолого-педагогических исследованиях. – 2013 yil. 3-son (31).–156 – 170 b.

UO'K 37.034

YOSH AVLOD TARBIYASIDA MAQOL VA HIKMATLI SO'ZLARNING O'RNI

N.G.Xaydarova, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqol va hikmatli so'zlar o'zbek folklorshunosligining eng boy janrlaridan biri bo'lib, o'zbek xalqining urf odatlari, ananalari, turmush tarzi va mentalitetini yorituvchi eng ishonarli manba hisoblanadi. Ushbu maqolada hozirgi davrda yosh ilmiy tadqiqotchilarimiz tomonidan folklorizmni tadqiq etish masalalari ko'rilmogda, bu esa ularning o'z tarixi haqida yetarlicha izlanishlar olib borishi va o'rganishini taqozo etadi

Kalit so'zlar: maqol, hikmatli so'zlar, yosh avlod tarbiyasi, mentalitet, qadriyatlar, urf-odatlar, turli mavzular

Аннотация. Пословицы и мудрые поговорки являются одним из богатейших жанров узбекского фольклора и являются наиболее достоверными источниками информации об обычаях, традициях, образе жизни и менталитете узбекского народа. В данной статье рассматриваются вопросы исследования фольклора нашими молодыми учёными в современный период, что требует от них проведения достаточных исследований и изучения своей истории.

Ключевые слова: пословица, мудрые слова, воспитание молодого поколения, менталитет, ценности, традиции, различные темы.

Abstract. Proverbs and wise sayings are one of the richest genres of Uzbek folklore, and are considered the most reliable source of information on the customs, traditions, lifestyle and mentality of the Uzbek people. This article examines the issues of researching folklore by our young researchers in the current period, which requires them to conduct sufficient research and study about their history.

Key words: proverb, wise words, education of the young generation, mentality, values, traditions, various topics

Maqollar va hikmatli so'zlar mavzu jihatdan nihoyatda boy va xilma-xil bo'lib, ular odatda vatan, mehnatsevarlik, ilm-hunar o'rganish, mehr- muruvvat, do'stlik, ahillik, donolik, hushyorlik, til va nutq madaniyati, sevgi va muhabbat kabi mavzularda bo'ladi. Bundan tashqari, ularda insonlarda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan salbiy va ijobiy xususiyatlarni ham o'zida aks ettiradigan mavzular yoritilgan bo'ladi. Maqollar va hikmatli so'zlar yoshlarmizni milliy ruhda tarbiyalashda o'ziga xos xususiyatga egadir. Misol uchun, Vatan haqidagi mavzular odatda o'zbek xalqining ona vataniga bo'lgan cheksiz muhabbati, sadoqati, hurmati o'z ifodasini topgan bo'lsa Ona mavzusi ham vatan kab

keng qamrovli bo'lib xuddi shunday ulug'lanadi. Har kim o'z yurtida nafas olishi, izzat-hurmatda yashashi ko'rsatilib, vatanni sevish, onasi bag'rida tinch uxalshi unga hamisha sodiq bo'lish kerakligi uqtiriladi. "Bulbul chamanini sevar, odam - Vatanini". "Jannat onalar oyog'i ostida kabi maqol va hikmatli so'zlar orqali vatan va onaga cheksiz muhabbat ifodalanadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni anglash qiyin emaski har bir xalq o'zining madaniyatini yoshlar tarbiyasida singdirishga harakat qiladi va har bir davlat o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy urf-odati, an'anasi, marosimi, qolaversa tabiiy qadriyatlari, iqtisodiy qadriyatlari, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlari, ma'naviy ma'rifiy qadriyatlari, falsafiy qadriyatlari, badiiy qadriyatlari, diniy qadriyatlari va albatta umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratmoqda.

Sa'diy Sheroziyning:

"Do'stlik, sadoqatga belingni bog'la,

Gina, malomatdan tilingni bog'la".

kabi hikmatli so'zi odamlarga yaxshilik yo'lida hech qachon ortga qaytmaslik, har doim sadoqat, vafodorlik, do'stlikka bel bog'lashlikni uqtirsa, malomat dashnom, yomon xulq atvor haqida umuman og'iz ochmaslik va tilni tiyish haqida nasihatlar berilgan.

Xalq jonli tiliga, maqollarga yaqin hikmatli so'zlar ham ko'p uchraydi. Masalan, Oybekning "O'qsiz soldat — qilichsiz qin", Abdulla Qahhorning "Tishi chiqqan bolaga chaynab bergan osh bo'lmas" kabi hikmatli so'zlaridan butun bir adabiy ma'noni oddiy so'zlar orqali tasvirlagani bilan guvoh bo'lamiz. Ba'zi hikmatli so'zlar shaklan quyma holga kelib, ommaviy qo'llanishga o'tgach, maqolga aylanib qoladi. Alisher Navoiyning

"Bilmaganin so'rab o'rgangan olim,

Orlanib so'ramagan o'ziga zolim".

deb ataluvchi hikmatli so'zi maqol sifatida xalq tilida qo'llanila boshlangan.

O'zbek yozuvchilaridan Hamza, A.Qodiriy, G'.G'ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor, Shayxzoda kabi san'atkorlar o'z asarlarida hikmatli so'zlarning zamonaviy namunalarini yaratib, o'zbek adabiy tilining rivojiga samarali hissa qo'shganlar.

Maqollar va hikmatli so'zlar chuqur ma'no va bilimlarni o'z ichiga olgan iboralar yoki so'zlar hisoblanadi. Ular o'tmishda yashab ijod etgan dono insonlarning xulosalari va tajribalarini yetkazadi, bizga hayotiy savollarga javob topishga va narsalarning mohiyatini tushunishga yordam beradi. Hikmatli so'zlarni mashhur ibora va maqollar bilan ham, donishmand va faylasuflarning o'ziga xos so'zlari bilan ham ifodalash mumkin. Ularning ma'nosi shundaki, ular bizga qiyin vaziyatlarni tushunishga, ichki uyg'unlikni topishga va muhim narsalarga e'tibor berishga yordam beradi. Maqollar va hikmatli so'zlar kundalik hayotimizda, ishda, boshqa odamlar bilan munosabatlarda qo'llash mumkin. Ular bizni to'g'ri yo'lga boshlaydi va oqilona qarorlar qabul qilishimizga yordam beradi. Ularga quyidagilarni misol qilib aytak buladi:

"Har bir sayohat birinchi qadamdan boshlanadi"

Bu ibora bizga maqsadga erishish uchun yo'l uzoq va qiyin bo'lib tuyulsa ham, harakat qilishimiz kerakligini aytadi. Siz faqat to'g'ri yo'nalishda birinchi qadamni qo'yishingiz va yo'lida barcha qiyinchiliklarni yengib o'tishingiz kerak deb uqtiradi.

Maqollar va hikmatli so'zlar - bu insonga hayotdagi turli vaziyatlarda yordam beradigan chuqur donolik va bilimlarni o'z ichiga olgan bayonotlar. Ular bizga hayotning mazmuni, boshqa odamlar bilan munosabatlar, o'z-o'zini takomillashtirish va ma'naviy o'sish bo'yicha qimmatli ko'rsatmalar, maslahatlar va mulohazalarni taklif qilishadi. Hikmatli so'zlar ko'pincha aqlli va bilimdon kishilarning tajribalari va kuzatishlari natijasidir. Bunday so'zlarning mohiyati bizga muhim hayotiy saboqlarni etkazish va qanday qilib to'g'ri yo'l tutish, qanday qilib baxtli va muvaffaqiyatli bo'lish haqida tushuncha berishdir. Ular bizga shaxsiyatimizni rivojlantirish, o'z zimmamizga yuklangan vazifalarni bajarish va maqsadlarimizga erishish imkonini beruvchi foydali maslahat va ko'nikmalar beradi.

Maqollar va hikmatli so'zlar o'zimizni va atrofimizdagi dunyoni yaxshiroq tushunishga, to'g'ri qaror qabul qilishni va qiyinchiliklarga dosh berishni o'rganishga yordam beradi. Ular bizni chuqur falsafiy fikrlarga olib boradi, o'ziga xosligimizni rivojlantirishga yordam beradi va bizni o'zimizni anglash uchun ilhomlantiradi.

Maqollar va hikmatli so'zlarni kitoblar, diniy matnlar, og'zaki rivoyatlar va hayotiy tajribalar kabi turli manbalardan olish mumkin. Ular turli madaniyatlarda qabul qilingan qadriyatlarni etkazadi va turli millat va din vakillari uchun umuminsoniy ma'noga ega bo'lishi mumkin.

Hikmatli so'zlar - maqol va aforizmlarga o'xshash bo'lib bu oddiy iboralar chuqur hikmat va ko'p avlodlar tajribasini o'z ichiga oladi. Ular og'zaki tarzda uzatilishi yoki adabiy asarlarda yozib olinishi mumkin. Maqollar va hikmatli so'zlarning ma'nosi shundaki, ularda umuminsoniy haqiqatlar, hayot uchun muhim saboqlar bor. Maqollar va hikmatli so'zlar bizga hayotni yangi nuqtai nazardan ko'rishga va uyg'unlik, donolik va baxtga erishishni o'rganishga yordam beradi. Ular bizni yaxshiroq bo'lishga, oqilona qarorlar qabul qilishga va muvaffaqiyatga erishishga ilhomlantirishi mumkin. Ular shuningdek, o'zimizni tushunish va qabul qilish, shuningdek, boshqalar bilan muloqot qilishimizga yordam beradi.

Hikmatli so'zlar hamma mavzularda yoritilgan bo'lib, insonlar hayot yo'lida ular hamisha yordamchi bo'ladi. Hatto davlatimiz rahbari Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ham o'z nutqlarida bir qancha hikmatli so'zlarni qo'llaydilar.

“Agar mendan sizni nima qiynaydi?” deb so'rasangiz, farzandlarimizning ta'lim va tarbiyasi deb javob beraman.

Bunda davlatimizda yashayotgan har bir o'g'il qizlarning tarbiyasi haqida fikr bildirilib, ota – onalarga o'z jigarbandlariga yaxshi tarbiya berishni ilgari surgan.

Har bir inson har kuni qiladigan ishini xuddi birinchi marta qilayotgandek qilishi kerak. Shundagina ishda rivojlanish bo'ladi.

Har bir bajarayotgan ishimizni sidqidildan, masuliyat bilan qilsak shundagina yaxshi natijalarga erishib yuksalishimiz mumkin

Biz odatda boy kishilarni ko'rolmaymiz. Ularni kechani kecha, kunduzni kunduz demay mehnat qilganini esa hisobga olmaymiz. Uyda yotib biror bir natijaga erishib bo'lmaydi buni esingizdan chiqarmang!

Bir birini ko'rolmaydigan insonlar ham o'z navbatida davlatimiz etiboridan chetda qolmaganva ular qattiq tanqid qilingan

Alhamdulillah, hammamiz musulmonmiz. Biz juda ko'p joylarda jaholatga qarshi ma'rifat, islom dinini o'rganish, o'rgatish tashabbusi bilan chiqaypmiz. Islom — bu faqat nurli hayot. Islomni niqob qilib, terrorchi bo'lish, boshqa oqimlarga kirish — bu O'zbekistonga yarashmaydi!

Rivojlanayotgan yangi O'zbekistonda har xil yot g'oyalarning kirib kelishi va ongi past yoki mafkurasi kuchsiz insonlar tomonidan Islomni niqob qilib olib, terrorchilar qo'shilib ketishlari yurtboshimizni har doim xavotirga qo'yayotgani shubhasiz. Yana bir hikmatli so'zlarida mansabdor shaxslarni, davlat amaldorlarini ham tanqid qilib o'z nutqlarida quyidagicha izohlab o'tganlar

Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.

Jismoniy va ma'naviy yetuk yoshlar — ezgu maqsadlarimizga yetishda tayanchimiz va suyanchimizdir !

“Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz!”

Hozirgi Yangi O'zbekistonda yoshlarimizga bo'lgan etibor juda kuchli ekanligini har bir o'tkazgan uchrashuvlarida aytib o'tishlariga qaramay, ularga bo'lgan ishonchlari tobora ortib bormoqda. Yoshlarimizni davlatimizning asosiy kuchi va tayanchi ekanligini izohlab berganlar

“Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayeva, G. A. (2020). The importance of moral needs in the upbringing of the individual. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(6), 463-469.
2. Abdullayev Q., Yusupov M., Rahmonbekova S. O'qish kitobi. 2-sinf o'quvchilari uchun darslik. – Toshkent, “Sharq”, 2010. – 80 b.
3. Berdaq Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lug'ati. – Toshkent, “O'qituvchi”, 2010. - 260 b.
4. Maxmudov, Y. F., & Xudoyqulov, X. J. (2011). Milliy g'urur-ma'naviy komillik mezoni. T, Dizayn-Press 2011.327 b.

USING TYPES OF TRANSLATION WITH THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES DURING THE LESSONS

D.R.Xoshimova, PhD, Associate prof., Alfraganus university, Tashkent

Аннотация. Мақолада чет тилларини ўқитишда инновацион технологиялар билан таржима турларидан фойдаланишнинг афзаллиги кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: керакли малака, икки тилли ўзига хослик, адвокат таржимаси, усул, тўлдирувчилик, лойиҳага асосланган таълим, жамоавий руҳ, оғзаки компетентсия, коммуникатив ёндашув, лойиҳа усули.

Аннотация. В статье рассматривается преимущество использования видов перевода с инновационными технологиями в преподавании иностранных языков.

Ключевые слова: желаемая квалификация, билингвальная идентичность, адвокатский перевод, метод, взаимодополняемость, проектное обучение, командный дух, вербальная компетентность, коммуникативный подход, проектный метод.

Abstract. The article deals the benefit of using the types of translation with innovative technologies in teaching foreign languages.

Key words: desirable qualification, bilingual identity, advocate translation, method, complementarity, project-based learning, team spirit, verbal competence, communicative approach, project method.

Many job notices for positions in English language teaching and applied linguistics specify knowledge of technology as an essential or desirable qualification. Warschauer (2000) predicts even more sweeping changes in job requirements for teachers in the future, whereas Cribb (2000) speculates a diminished need for English teachers in a world where language users can employ convenient translation technologies rather than engaging in time-intensive language study! Critical perspectives warn applied linguists not to accept the technologizing of the profession as inevitable.

Many people also find the tackling of translation problems intellectually stimulating and aesthetically satisfying. In addition, it helps create and maintain good relations between teacher and student, facilitates classroom management and control, and allows students to maintain their own sense of first language identity, while also building a new bilingual identity. It does not seem to impede efficient language use – many students who began their studies through translation go on to become fluent and accurate users of the new language.

A main factor that has some practitioners advocate translation is that it lends itself to “easy” teaching. How simple is it to get students to translate or to explain in the first language. Think for a moment, when we learnt our first language, we mastered it without the need for translation. Those capacities we had then, we still have now, and I would suggest even more. So why not use them and have learners come to understandings of the new language by using their awareness, wits, their intelligence, their perception. All of this usage making them better language learners. The trick for the language teacher is to teach in ways that encourage these practices but to not to replace translation with copious explanations and practices that dull the mind, or at the very least don’t stimulate it to grow.

Today, the goals and tasks facing the modern education are changing — the emphasis is shifted from the assimilation of knowledge to the formation of competence. There is a reorientation of a personal-oriented approach, the opposite of knowledge-oriented impersonal pedagogy. Schools are provided with modern computers, electronic resources, Internet access. This contributes to the introduction of new pedagogical technologies in the teaching and educational process. It is the use of innovative technologies in English language lessons is the main sign of positive results of creative activity, which entails increased motivation of students.

According to scientific calculations of national and foreign scientists, the term “method” has two basic meanings:

- A certain path to the goal, means to achieve the result.

- Complete methodological system and the fundamental direction of the learning process, which prevail in the various periods of the science development

With the development of high-tech usual methods of teaching through books, similar grammar exercises, reading and translation of texts go on the back burner.[2] The humanistic approach eventually led to the formation of the communicative approach, on which is based the whole procedure. Traditional grammar-translation methods do not form language skills. The student is capable to read and translate various texts at high-level, but he is not able to apply the knowledge of a foreign language in real life situations. The communicative approach allows the use of grammatical knowledge in a form of speaking and writing skills. One of the key tasks is the enriching of vocabulary. However, new words must be stored not only in a passive, but also in active form. In other words, the student must not only know the translation of a word, but should be able to use it in speech or in writing of own texts. As a simple exercise to develop skills can be noted spontaneous group dialogues. Students are divided into pairs and try to communicate on various topics. Usually the teacher oversees the conversation or helping with leading questions. During learning of new words used exercises with cards. On them written new words, and then they are turned and mixed. One student draws a card and tries to explain the meaning of a foreign word so the others can guess it. This exercise allows you to “feel” new words and remember situations in which they are used correctly. At a certain stage of development can be implemented into the learning process different movies in a foreign language. Students are asked questions, the answers to which should be identified directly from watched videos.

In recent years, increasingly it raises the question of the application of innovative technology in the classroom. It is not only new facilities but also new forms and methods of teaching, new approach to learning. Introduction of innovative technologies in the educational process is interconnected with the improvement of the content and methods of education in the process of teaching foreign languages in relation to the needs of modern life.

The main objective of foreign language teaching is the formation and development of the communicative culture of pupils, learning practical mastery of a foreign language. The task of the teacher is to create the conditions of practical language learning for each student to choose such training methods that would allow each student to show their activity, their creativity. Modern teaching techniques such as cooperative learning, project methodology, the use of new information technologies, Internet resources help to realize the learner centered approach to learning, providing personalization and differentiation of learning abilities of children, taking into account their level of training.[3] The communicative approach is a strategy that simulates the communication, aimed at creating a psychological and linguistic readiness to communicate, on a conscious understanding of the material and methods of action with him. For the user, the implementation of the communicative approach in the Internet is not particularly difficult. Communicative job must offer students a problem or question for discussion, and students do not just share information, but also evaluate it. But the main criterion to distinguish this approach from other types of learning activities is that students choose their own linguistic units to process their thoughts. Using the Internet in the communicative approach could not be better motivated: its aim is to interest students in learning a foreign language through the accumulation and expansion of their knowledge and experience. One of the basic requirements for teaching foreign languages using the Internet resources, is to create interaction in the classroom, what is called in interactive methods. Interactivity is a «unification, coordination and complementarity of efforts communicative purpose and outcome of speech means». Teaching genuine language, the Internet helps in shaping the conversation, as well as in teaching vocabulary and grammar, providing a genuine interest and, hence, efficiency. Interactivity is not just creating real situations of life, but also makes the students to adequately respond to them through a foreign language

Project method is one of the most pressing contemporary technologies in teaching foreign languages. It combines the elements of problem-based learning and collaborative learning that allows achieving the highest level of mastery of any subject, and foreign language in particular. Project method forms students' communication skills, culture, communication, the ability concisely and

audibly formulate thoughts, be tolerant to the opinion of partners in communication and develops the ability to extract information from a variety of sources, to process it with the help of modern technologies. All these factors create language environment that - results in the appearance of the natural need to interact in a foreign language.

Project-based learning does not contradict the traditional ways of learning. It helps to activate students since most of them have an interest for new knowledge. Such kind of motivation - the desire to successfully develop theme of the project - is often stronger than the demands of parents and teachers to study hard in order to get excellent and good marks.

The main purpose of the use of this innovative approach is the ability to effectively master students' foreign communicative competence. It includes the following concepts:

- verbal competence is creating an opportunity of manifestation of communicative skills in all forms: listening, speaking, writing, reading, translation within a specific topic;
- socio-cultural competence is the formation of ideas about the social and cultural specificity of the target language;
- linguistic competence is students' acquisition of lexical units relating to the topic as a necessary basis for registration of speaking abilities;
- educational and cognitive competence is the improvement of educational activity on mastering of foreign languages;
- compensatory competence is formation of skills of overcoming difficult situations in a shortage of linguistic resources.

Also, this approach forms informational competence which manifests the ability to work independently with reference books, find necessary information in various sources, and see links with other branches of knowledge.[4] Moreover, project-based learning contributes to enhancing students' personal confidence, developing a "team spirit" and communication skills; providing a mechanism for critical thinking, the ability to find ways to solve problems and developing students' research skills.

REFERENCES:

1. Innovative technologies of teaching foreign languages // Молодой ученый. — 2018. — №5. — С. 182-184. — URL <https://moluch.ru/archive/191/48195/> (дата обращения: 14.02.2020).
2. Akzhan M. Abdyhalykova* Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(22), DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i22/95561, June 2016
3. Akimov, V.B. (2010). Orhanizatsiia informatsionno-tekhnicheskoho prostranstva uchebnoho zavedeniia. Media-biblioteka, interaktivnye doski [Organization of information and technical space of the educational institution. Media library, interactive whiteboards]. Volgograd: Uchitel [in Russian].
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учеб.пос. – М.: Народное образование, 1998.
5. <https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/461885/TESE.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. <https://oupeltglobalblog.com/2011/10/20/translation-in-language-teaching-and-learning/>

UO'K 373.3

BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QTUVCHILARINING INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA TARBIYALASHNING BUGUNGI MAVJUD XOLATI *D.Xudoymurodova, o'qtuvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz*

Annotatsiya. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonining unumdorligini oshiradi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantiradi. Bolaning tafakkuri endi shakllanib kelayotgan boshlang'ich sinflarda o'qituvchining mahorati, uning pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga mohirona tadbiq qila olishi, ta'limning yangi-yangi usul va metodlarini izlashi, pedagogik tajribalardan ijodiy foydalana olishi juda muhimdir

Kalit so'zlar: pedagogik, texnologiya, tajriba, ko'nikma, malaka, fikr, shakl, vosita, metod, dars, mavzu, o'quv, predmet, samaradorlik.

Аннотация. Современные педагогические технологии повышают продуктивность учебного процесса, формируют самостоятельность мыслительного процесса учащихся,

повышают энтузиазм и интерес учащихся к знаниям, формируют навыки и компетенции прочного усвоения знаний, свободного использования их на практике. В начальных классах, где формируется мышление ребенка, большое значение имеет мастерство учителя, его умелое применение педагогических технологий в учебном процессе, поиск новых методов и методов обучения, творческое использование педагогического опыта.

Ключевые слова: педагогика, технология, опыт, умение, компетентность, мысль, форма, инструмент, метод, урок, предмет, изучение, предмет, эффективность.

Abstract. Modern pedagogical technologies increase the productivity of the educational process, form the independent thinking process of students, increase students' enthusiasm and interest in knowledge, form the skills and competencies of solid assimilation of knowledge, free use of it in practice. In primary classes, where the child's thinking is being formed, it is very important for the teacher's skills, his skillful application of pedagogical technologies to the educational process, the search for new methods and methods of education, and the creative use of pedagogical experiences.

Key words: pedagogy, technology, experience, skill, competence, thought, form, tool, method, lesson, subject, study, subject, efficiency.

Kirish. Hozirgi vaqtda o'quvchilarning idrok qilish faoliyatlar va bilimlarini tekshirish maqsadida Pedagogika darslarida ha bir o'quvchining o'qishdagi mustaqilligiga va o'quv axborotlarini qabul qilish hamda qayta ishlashlarini tashkil qilishga yordam beruvchi dasturlashtirilgan o'qitish qo'llaniladi. Dasturlashtirilgan o'qitish bilimlarni egallashdagi harakatlarni kuzatib borishga, qaysi bo'g'inda uzilish bo'lganligini, o'qitish jarayoniga qanday o'zgartirishlar kiritish kerakligini aniqlashga imkon beradi. Dasturlashtirilgan o'qitish uchun: 1) o'quv materialini sinchiklab tahlil qilish, uni qat'iy tanlash va mantiqiy izchillikda taqsimlash; 2) o'quvchilarning idrok qilish faoliyatlariga rahbarlik qilish kerak. Dasturlashtirilgan o'qitishda o'quvchilarning o'quv materialini egallashdagi mustaqilligi hamda faolligi ortib boradi: o'rgatish jarayonini individuallashtirish imkoniyati tug'iladi; o'qituvchi va o'quvchilar mehnatini takomillashtirishga yordam beruvchi o'qitishning texnika vositalari keng qo'llaniladi. Dasturlashtirilgan elementlarni tatbiq qilishda an'anaviy o'qitishni dasturlashtirilgan o'qitishga qarama-qarshi qo'yish, yangini deb umum qabul qilingan metodlardan voz kechish kerak emas. Har ikkala yo'nalish chambarchas bog'langan bo'lishi va bir-birini to'ldirishi zarur. O'qitish sifatini oshishiga yordam beruvchi o'quvchilar bilimni faol nazorat qilishning yangi shakllarini ishlab chiqish quyi sinflardagi geografiya darsida dasturlashtirilgan elementlardan foydalanishning boshlanishi bo'ldi, chunki muntazam nazoratning eski shakllari ko'pincha dars tuzilishini buzib, unumsiz fakt yo'qotilishiga olib kelib, o'qituvchilarda qiyinchiliklar tug'dirdi. Topshiriqlarni dasturlashtirish tamoyili o'quvchilarning og'zaki javoblarini shartli ifodalar — raqam yoki chiziq bo'laklari ko'rinishidagi javoblar bilan almashtirishdan iboratdir. Ularning afzalligi shundaki, ular o'tilgan dastur materialini har bir o'quvchi tomonidan odatdagi tekshirishdagiga qaraganda ko'p hajmda o'zlashtirish darajasini qisqa vaqt ichida aniqlashga imkon beradi. Tajriba bilimlarni hisobga olishning dasturlashtirilgan uslublaridan geografiya darslarida o'quvchilarning idrok qilish faoliyatlarini faollashtirish maqsadida foydalanish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi. Uning afzalligi yana shundaki, o'quv materialini o'zlashtirish darajasini hatto o'quvchilarning o'zlari tushuntirishdan keyin dars vaqtida yoki keyinroq tekshirishlari mumkin Innovatsion faoliyat-pedagogning o'z kasbini takomillashtirishdagi mavjud shakl va vositalarni egallashga ijodiy yondashuvini nazarda tutadi. Ta'limdagi innovatsiyalar va innovatsion faoliyat haqida barqaror, hammaga ma'qul bo'lgan ilmiy tasavvurlar va innovatsion pedagogik faoliyat haqida barqaror va hammaga ma'qul bo'lgan ilmiy tasavvurlar tasniflar shu paytgacha mukammal tarkib topgan emasligini ham e'tirof etish lozim. Respublikamiz mustaqil davlat sifatida demokratik jamiyat qurish, dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Bu o'z navbatida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligini rivojlantirish bilan belgilanadi. Pedagogik yangilik – pedagogik faoliyatda ilgari ta'lim jarayonida noma'lum bo'lgan o'zgarishlarni kiritish orqali ta'lim va tarbiyaning nazariya va amaliyotini boyitish va uni rivojlantiruvchi vositasidir. Darhaqiqat, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonining

unumdorligini oshiradi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantiradi. Bolaning tafakkuri endi shakllanib kelayotgan boshlang'ich sinflarda o'qituvchining mahorati, uning pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga mohirona tadbiiq qila olishi, ta'limning yangi-yangi usul va metodlarini izlashi, pedagogik tajribalardan ijodiy foydalana olishi juda muhimdir. Shuning uchun ham o'quv jarayoniga pedagogik yangiliklarni kiritish, ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llash, turli innovatsion usul va metodlaridan foydalanish, ta'lim samaradorligini oshirish uchun tinimsiz izlanish bugungi kunning ehtiyojiga aylandi. Bizning fikrimizcha, pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi bu o'qituvchi va O'quvchi-talabani belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlangan texnologiyalarga bog'liq deb xisoblaymiz, ya'ni o'qitish jarayonida maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo'llaniladigan har bir ta'lim texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik faoliyatni tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o'quv jarayonida O'quvchi-talabalar mustaqil fikrlay olsalar, ijobiy ishlay olsalar, izlansalar, tahlil eta olsalar, o'zlari xulosa qila olsalar, o'zlariga, guruhga, guruh esa ularga baxo bera olsa, o'qituvchi esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa, bizning fikrimizcha anashu o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi. Har bir dars, mavzu, o'quv predmetining o'ziga xos texnologiyasi bor, ya'ni o'quv jarayonidagi pedagogik texnologiya bu yakka tartibdagi jarayon bo'lib, u o'quvchi-talabani ehtiyojidan kelib chiqqa xolda bir maqsadga yo'naltirilgan, oldindan loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Tarbiya jarayoni ko'p qirrali jarayon bo'lib, unga tarbiya mohi-yatini yoritishga xizmat qiluvchi ichki va tashqi (subyektiv va obyektiv) omillar ko'zga tashlanadi. Subyektiv omillar shaxsning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, hayotiy munosabatlarini anglashga yordam bersa, obyektiv omillar shaxsning hayot kechirishi, shakllanishi, hayotiy muammolarni ijobiy hal etish uchun sharoit yaratadi. Tarbiya faoliyatining mazmuni, yo'nalishi va shakli obyektiv sharoitlar bilan qanchalik mutanosib kelsa, shaxsni shakllantirish borasida shunchalik muvaffaqiyatga erishiladi. Tarbiya jarayonining tashkil etilishi va boshqarilishida nafaqat o'qituvchi faoliyati, balki o'quvchining yosh va psixologik xususiyatlari, o'y-fikrlari, hayotiy qarashlari ham muhim o'rin tutadi.

Barkamol avlod ta'lim-tarbiyasi ilk maktab yoshidan boshlanganda ijobiy natija berishini barchamiz yaxshi bilamiz. Chunki boshlang'ich sinf bamisoli poydevor, poydevori mustahkam bino esa pishiq va samaralidir. Har bir dars jarayonida mashg'ulotni qiziqarli va mazmunli tashkil eta olish, o'quvchilar diqqatini jamlay olishda AKTdan foydalanish samarali natija bermoqda. O'quvchilarda uzluksiz o'z ustida mustaqil ishlash imkoniyati tug'ildi. Ular o'rgangan manbani "tahlil qilish" va "taqqoslash" xususiyatlarini ham mustaqil bajarishadi. Shularni e'tiborga olib, boshlang'ich ta'limda axborot-kommunikatsion texnologiyalardan unumli foydalanilmoqda. E'tiborli tomoni shundaki, o'quvchi yangilikka qiziquvchan bo'lganligi sababli ekranda berilgan savollarga do'stlaridan oldin javob berishga intiladi. Masalan, bir marta kompyuterda test bajargan o'quvchi keyingi safar qachon test bajarishini intizor kutadi. Sababi, o'qituvchi test natijalari (qog'oz varianti)ni keyingi darsda e'lon qilsa, kompyuterda esa test yakunida o'z balini biladi va hattoki, ijobiy ball ola olmasa qayta topshirib ko'rishni so'raydi. O'quvchilar o'rtasida dars jarayonida raqobat rivojlanadi. Raqobat bor joyda esa o'sish bo'ladi, o'sish esa o'z natijasini ko'rsatadi.

Ta'lim tizimini isloh qilishning zarurligini tushunib yetish, amaliyotda ta'lim muassasalarini innovatsion jarayonlarga qo'shilishini taqozo etmoqda, o'zini yaratish imkoni mavjud innovatsion maydonda ko'rish va eng muhimi aniq yangiliklarni o'zlashtirishdan iborat. Bu holat bugungi kunda o'ta dolzarbligi bilan muhimdir, chunki, ushbu jarayon (innovatsion jarayon) ta'lim muassasalarini yashash sharti (bevosita va ko'chma ma'noda ham), kelajak avlodlar va pedagoglar jamoasining aloqalarini ijtimoiy himoyalash sharti bo'lib ham xizmat qiladi. Hayot ta'lim muassasalari oldiga yangi, mumkin bo'lmagandek tuyulgan vazifalarni, ya'ni eskichasiga ishlab turib, aniq yangiliklarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etishni oldimizga qo'yimoqda.

Barcha yangiliklarga o'ta ehtiyotkorlik bilan yondashadigan, o'tmish boyliklarga, tajribalarga e'tiqod ruhida tarbiyalangan, stabillikni yoqtiradigan keksa avlodni, shuningdek hech qanday o'zgarishlarni xohlamaydigan pedagoglarni ham tushunish mumkin. Bunday holatda "innovatsion

jarayonlar orqasidan quvish” bugungi kun hayotimizning ajralmas qismi ekanligini ham tushunish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:

1. Султанова, С. М., Нурматова, И., Орзигул, Х. (2021). Совершенствование финансового анализа в информационной системе бухгалтерского учета АО “Ўзбекистон Темир Йуллари”. “Ўзбекистон транспорт тизимида рақамли ва инновацион технологияларни иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг долзарб масалалари”.

2. Султанова, С. И. Н. (2020). Роль МСФО в системе корпоративного управления предприятием. Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации.

UDC 37.02

GRAMMAR GAMES IN GERMAN LESSONS

A.K.Yangibaeva, Lecturer, Karshi State University, Karshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada nutqning grammatik kategoriyalarini shakllantirish uchun o'yinlar va o'yin mashqlari muhokama qilinadi. Har qanday grammatik o'yinning maqsadi bolaning hissiy tajribasini boyitish, uning intellektual qobiliyatini rivojlantirish (taqqoslash, xulosalar chiqarish, atrofdagi dunyo ob'ektlari va hodisalarini umumlashtirish, tizimlashtirish, o'z taxminlarini ifodalash) va bolaning asosiy tushunchalarini shakllantirishdan iborat bo'lishi kerak.

Kalit so'zlar: o'yinlar, o'rganish, fe'l, o'qituvchi, to'g'ri, savodli nutq, o'yinlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются игры и игровые упражнения для формирования грамматических категорий речи. Целью любой грамматической игры должно быть обогащение чувственного опыта ребенка, развитие его интеллектуальных возможностей (умение сравнивать, делать выводы, обобщать, систематизировать объекты и явления окружающего мира, высказывать собственные предположения), формирование основных мыслительных операций ребенка.

Ключевые слова: игры, обучение, глагол, преподаватель, правильная, грамотная речь, играет.

Abstract. This article discusses games and game exercises for the formation of grammatical categories of speech. The goal of any grammatical game should be to enrich the child's sensory experience, develop his intellectual capabilities (the ability to compare, draw conclusions, generalize, systematize objects and phenomena of the surrounding world, express his own assumptions), and form the child's basic mental operations.

Key words: games, learning, verb, teacher, correct, literate speech, plays.

В преподавании иностранных языков обучение грамматике всегда занимало особое место. В данном случае под грамматикой подразумевается, с «одной стороны, грамматический строй родного или иностранного языка с его формами и конструкциями, отвлеченными от всех видов речи, а с другой – учебная грамматика родного или иностранного языка, которая отбирает тот или иной грамматический материал, по-особому описывает его и предъявляет студентам в определенной последовательности – для формирования у них грамматических навыков, причем в контексте различных видов речевой деятельности (РД) и для различных видов РД на иностранном языке».

У детей слабая память, они быстро утомляются, с трудом могут сосредоточиться – все это характерно для детей с общим недоразвитием речи. Поэтому перед педагогом, который осуществляет непосредственное руководство игрой, стоит задача познакомить детей с новыми словами и понятиями, расширить и уточнить представления, связанные с этими словами, а также добиваться употребления их в связной собственной речи.

Игры воспитывают внимание, память, сообразительность, быстроту реакции, коллективизм и эстетические чувства, доставляя при этом ученикам большое удовольствие. Несмотря на четкие условия игры и ограниченность используемого языкового материала в игре есть элемент неожиданности. Игры на уроках с использованием станций (Stationenunterricht) – одна из форм автономного обучения, метод повышения мотивации в

лично-деятельной методике. Для этого создаются станции, каждая из них предоставляет учащимся ряд разнообразных заданий (лексических, грамматических, речевых и т.п.), позволяющих учащемуся работать в силу своих возможностей и способностей. Если проводится игра-соревнование по станциям, учащиеся объединяются в пары, группы, команды.

Грамматические игры помогают преодолеть трудности обучения языку, развивают познавательную деятельность, воспитывают нравственное начало, полезны для развития самостоятельности младших школьников.

Большинство авторов настаивают на подборе лексического материала по тематическому принципу, так как это способствует: систематизированному усвоению и запоминанию; неоднократному повторению в течение всего периода обучения. Каждая тема разрабатывается по следующим направлениям:

- развитие словаря: активизация и обогащение словаря по теме; описание частей предметов, особенностей строения; название действий с данными по теме предметами; название признаков по нескольким параметрам (форма, цвет, размер, внешний вид, повадки и т.д.);
- формирование грамматических представлений: упражнения на словоизменение (число, род, падеж);
- упражнение на словообразование (уменьшительные и увеличительные суффиксы, приставочные глаголы; относительные, притяжательные, качественные прилагательные);
- употребление предлогов; составление предложений различной структуры с постепенным усложнением

Дидактические игры и упражнения являются одним из важнейших средств работы над речью ребенка с целью коррекции ее различных дефектов.

Особенно велика роль этих игр в обогащении словаря детей.

К грамматическим играм можно отнести такие игры как игры-загадки, игры по цепочке, игры-пантомимы, подвижные игры, настольные игры, игры с картами, игры-домино.

Для того, чтобы игра способствовала активизации внимания обучающихся, развитию их памяти и мышления, более быстрому выходу в речь, учителю немецкого языка необходимо учитывать следующее:

Количество участвующих в игре, психологические особенности учащихся грамматический материал, работа над которым ведется в классе в данный момент, выполнение игры должно осуществляться на материале, определяемом темой или ситуацией, использование компонентов действующего учебно - методического комплекса для соответствующего класса и в особенности иллюстративную наглядность, форму исправления ошибок, объяснение правил игры на немецком языке, организатором игры (ее ведущим) должен быть не только учитель, желательно привлекать хорошо подготовленных в языковом отношении учащихся.

Принцип дидактических игр кроется в том, что они создаются взрослыми для детей с целью воспитания и обучения. Однако, созданные в обучающих целях, они остаются играми, в которые детям интересно играть.

Игровые упражнения на занятии:

Модальные глаголы». Цель: автоматизация употребления модальных глаголов в устной речи.

Ход игры: образуются две команды. Одна команда придумывает предложение с заданным модальным глаголом. Другая команда должна отгадать это предложение.

С этой целью задаются вопросы типа: можете ли вы...? Должны ли вы...? Затем это же задание выполняет вторая команда, и игра продолжается.

«Игра в мяч». Цель: автоматизация употребления форм глагола в устной речи.

Ход игры: образуются две команды. Представитель первой команды придумывает предложение с изученным глаголом. Он бросает мяч партнеру из второй команды и называет предложение, пропуская глагол. Поймавший мяч повторяет предложение, вставляя

правильную форму глагола, бросает мяч партнеру из первой команды и называет свое предложение, опуская глагол, и т.д.

“Wo lag...?”

Цель игры: отработка предлогов in, auf, an и т.д.

Проведение игры: преподаватель раскладывает на столе предметы, названия которых на немецком языке известны учащимся: книгу, тетрадь, ручку, карандаш и т.д. Затем он оставляет книгу на столе, в нее вкладывает ручку, тетрадь кладет в стол и т.д. Дав ребятам 1-2 мин., чтобы запомнить, где находятся предметы, учитель снова раскладывает их на столе и затем задает вопросы.

П.: Wo lag das Buch? У1: Das Buch lag auf dem Tisch.

Побеждает тот, кто даст больше правильных ответов.

Pantomimespiel ” Was habe ich im Sommer gemacht?” Gebraucht die Redemittel. (Hast du fotografiert? Ja/Nein usw.)

Zeigt pantomimisch, was ihr im Sommer gemacht habt. Die anderen Mitspieler müssen erraten. Wer die meisten Lösungen nennt, gewinnt.

“Was habe ich falsch gemacht?”

Цель игры: Перфект слабых глаголов.

Проведение игры: Kinder, spielt nach dem Muster!

Muster: Olga: Ich habe die Regel gemalt. Nina: Nein, du hast die Regel gelernt. Und ich habe eine Übung gespielt.

Использование игры на уроке немецкого не только снимает напряжение, способствует повышению мотивации к изучению второго иностранного языка, но и имеет огромный обучающий потенциал.

Игра – явление сложное и многогранное. Будучи введенной в систему традиционного обучения, учебная игра осуществляет несколько функций:

- Воспитательная функция
- Ориентирующая функция
- Мотивационно-побудительная функция
- Обучающая функция –
- Развлекательная функция –
- Коммуникативная функция –
- Релаксационная функция
- Психотехническая

Игр очень много, и, конечно, невозможно использовать их все. Методисты считают, что учителю нужно иметь в своем багаже примерно 10-15 игр, которые можно разнообразить отрабатываемым лексическим (грамматическим) материалом, варьированием заданий в рамках одной и той же игры, степенью сложности. Выбор формы игры должен быть педагогически и дидактически обоснован, игры должны проводиться методически грамотно.

Итак, нельзя допустить, чтобы игра превратилась в самоцель и из обучающей стала игрой-развлечением. Чтобы этого не случилось, надо заранее детально продумать и направить увлечённость ученика на практическое овладение языком.

Таким образом, применение грамматических игр на уроках иностранного языка необходимо, т. к. именно игры поддерживают внимание и интерес на уроке, развивают абстрактное мышление, творческие способности учащихся. На уроке учителю необходимо создавать раз личные коммуникативные и условно -коммуникативные ситуации для закрепления грамматических навыков, т. е. ознакомить учащихся с грамматическим материалом, провести тренировку и выход в речь этого материала.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бородич А. М. Методика развития речи детей. М.: Просвещение, 1981. –256 с.
2. Быстрова Г.А. и др. Логопедические игры и задания. – СПб.: КАРО, 2002. - 208с.
3. Давыдова З. М. Игра как метод обучения иностранным языкам / З. М. Давыдова // Иностранные языки в школе. — 2010. — № 6 — с. 34–38.

JAMIYATDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA OILANING TUTGAN O'RNI

V.Ya.Yusupova, o'qituvchi, Xorazm viloyati PYMO'MM, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada farzand tarbiyasida oilaning, ota-onaning o'рни hamda ota-ona bo'lish bo'yicha xorij va milliy pedagogika qarashlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: bola, ota-ona, farzand tarbiyasi, oila, tarbiya nazariyasi, ota-ona etiketi, otalarkuni.

Annotatsiya. В статье рассматриваются взгляды зарубежной и отечественной педагогики на роль семьи, родителей и родительского этикета в воспитании детей.

Ключевые слова: ребенок, родитель, воспитание детей, семья, теория воспитания, родительский этикет, День отца.

Abstract. The article examines the views of foreign and domestic pedagogy on the role of the family, parents and parental etiquette in raising children.

Keywords: child, parent, parenting, family, parenting theory, parental etiquette, Father's Day.

Yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida oila qadriyatlarining tiklanishi va qarindoshlik munosabatlari, har bir oilaning iqtisodiy, madaniy, kasb-kor jihatdan ravnaq topishini anglatadi. Oila va oila muammolari hamisha davlatning diqqate'tibori va himoyasida bo'lib kelmoqda. Jamiyat taraqqiyotini harakatga keltiruvchi hujjat bo'lgan Qomusimiz – Konstitutsiyamizda oila masalasiga ham alohida urg'u berilgan. Konstitutsiyamizda: "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega", deb belgilab qo'yilgan[1]. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, "Avlodlar davomiyligini ta'minlaydigan ma'naviyat qo'rg'oni bu – oiladir»[2]. Bugungi kunda barchamizning nainki asosiy vazifamiz, balki insoniy burchimiz barkamol avlodni tarbiyalashdir. Shu bois ham mamlakatimizda barcha xayrli ishlar avvalo oilalarni mustahkamlash va yosh avlodning yorug' kelajagini ta'minlash maqsadida amalga oshirilmoqda. Zero, oila sog'lom ekan, jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan, mamlakat barqarordir. Yoshlarimiz sog'lom hamda go'zal turmush kechirish, egallagan kasbi bo'yicha doimiy ish o'rniga ega bo'lish, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, insoniy qadr-qimmatini kamsitishga yo'l qo'ymaslik, qisqacha aytganda, komillikka erishish uchun harakat qilyapti va bu jarayonda ta'lim olishni eng asosiy shart sifatida ko'rmoqda. Mamlakatimizda 2019 yilning oktyabrida O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Ushbu hujjatga intellektual taraqqiyotni jadallashtirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish hamda xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirish singari vazifalar asos qilib olindi. Konsepsiya mazmuni mamlakatimiz ta'lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini aks ettiradi.[3]. Bola tarbiyasining ilk saboqlari haqida atoqli o'zbek pedagogi Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud Axloq" kitobida quyidagi ibratli o'g'itlarni aytgan edi: "Tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlantirmak, zexnimizni ravshanlashtirmak lozim"[4]. "Taniqli pedagog A.S.Makarenko besh yoshgacha bo'lgan tarbiya bolaning shaxsiyati shakllanishida o'ta muhim ahamiyatga ega ekanini qayd etib o'tgan. Bu haqda u shunday deb yozgan: "...tarbiyaning bosh asosi besh yoshda nihoyasiga yetadi, demak, siz besh yoshgacha nima qilgan bo'lsangiz, bu tarbiyaviy jarayonning 90 foizini tashkil etadi, keyingi tarbiya esa qayta tarbiyalash negizida davom etadi". Aynan shu vaqt oralig'i ota-onadan katta ma'suliyatni talab etadi. Mana shu vaqtda ota-ona o'z farzandiga ko'proq e'tibor berishi, uning tarbiyasi bilan jiddiy shug'ullanishi kerak. Aynan shu davrda bolaga to'g'ri tarbiya bera olish juda muhimdir. "Tarbiya" so'zi arabcha "robba" so'zdan olingan bo'lib, o'stirdi, ziyoda qildi, rioyasiga oldi, rahbarlik qildi va isloh qildi ma'nolarini bildiradi. Ulamolar "tarbiya"ni bir nech xil ta'rif qilganlar. Jumladan, Imom Bayzoviy quydagicha ta'riflaydi: "Tarbiya bir narsani asta-sekin kamoliga yetkazishdir"[5]. Yoshlarga ta'lim-tarbiya berish har bir ota-onaning Vatan oldidagi muqaddas burchidir. Bu burchga ma'suliyat bilan yondoshishi kerak.

“Kelajagi kafolatlanishini istagan ota-onalar unga-bunga sarflaydigan vaqtini va harakatini ertaning buyuk insonlari bo'lgan farzandlarini ulg'aytirish uchun sarflashlari lozim. Boshqa yo'nalishlar uchun sarflangan mehnatlar bekor ketishi mumkin, ammo farzand kamoli uchun sarflangan mehnatlar bitmas-tuganmas xazinaga aylanadi”[6]. Oila qanchalik tartibli, uning a'zolari o'rtasidagi munosabat samimiy bo'lsa, Oila tarbiyasi ham shunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi. Oila tarbiyasida ota-ona obro'si, ularning kuzatuvchanligi, sezgirligi, hozirjavoblighi muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Oila tarbiyasida tarbiya jarayoni zerikarli, quruq nasihatgo'ylikdan iborat bo'lib qolmasligi lozim. Bola hayotining ko'p qismi oilada o'tadi. Shu boisdan mavjud an'analar, urf-odatlar, rasm-rusumlar va marosimlarning ijobiy ta'sirida bola asta-sekin kamol topib boradi. An'ana va marosim oila tarbiyasining qudratli qurolidir. Oila tarbiyasi ijtimoiy tarbiya bilan uzviy aloqada bo'lsagina, kutilgan natijalarga erishish mumkin. Oila tarbiyasida yutuqlarga erishish ota-onalarning pedagogik bilimlarga egaligi, oila tarbiyasi bo'yicha tajribalar almashishi, ota-onalarni tarbiyaviy ishlarga qizg'in jalb qilishga ham bog'liqdir. Har bir ota-ona oila tarbiyasida o'zlarining burch va mas'uliyatlarini chuqur anglashlari lozim. Normal oilaviy muhit, bolani kitob o'qishga, mehnat qilishga o'z vaqtida jalb etish ham Oila tarbiyasining muvaffaqiyati garovidir. Oilada ota yoki onaning yo'qligi yoki ulardan birining ketib qolishi oila tarbiyasiga katta zarar yetkazadi. Ularning bolaga beradigan tarbiyaviy ta'sir kuchi yo'qoladi, Oila tarbiyasidagi muvozanat buziladi. Bunday sharoitda bola qalbi qattiq jarohatlanadi, u tajang, serjahl, qo'pol, dag'al bo'lib qoladi, kattalarga ishonmay qo'yadi, o'qishga bo'lgan intilish sustlashadi. Oila tarbiyasida otaning obro'si katta ahamiyatga ega. Bolalarni barkamol inson qilib yetishtirishda maktabni oila bilan bog'lamasdan muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. Shuning uchun Oila tarbiyasida maktab va ota-onalar o'rtasidagi ta'lim - tarbiyaga oid birgalikdagi ishlari katta ahamiyatga ega. Oila tarbiyasi farzandlarning har tomonlama kamol topishi uchun qulay sharoitlar yaratilsagina muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Oila tarbiyasida har bir oila o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Oilaning mustahkamligi bolalarni har tomonlama to'g'ri tarbiyalashga imkon beradi. Oila, maktabgacha ta'lim muassasasi, maktab, mahalla jamoasi o'rtasidagi aloqani yaxshilash, ota-onalarning bolalar tarbiyasi uchun javobgarligini oishrish davr talabidir. Farzand – oilaning quvonchi, ota-onaning tayanchi, jamiyatning hayotbaxsh kuchi. Buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy bolani «mehri anbar» - uyni yoritadigan va oilaga baxt-quvonch keltiradigan nur deb hisoblagan edi. Farzand umr mevasi, oila faxri, kelajagi, baxtidir. Ammo tarbiya nihoyatda mashaqqatli ish bo'lib, ota-onalar bolalar tarbiyasida har doim ham istagan natijalariga erishavermaydilar. Hayotining birinchi yilidan boshlab bola shahsini shakllantirish, ya'ni uning tarbiyasi bilan shug'ullanish oilaning asosiy vazifasidir. Oila jamiyatning boshlang'ich bo'g'ini bo'lib, unda yangi inson vujudga keladi, bu kichik ijtimoiy guruh bola uchun dastlabki hayot maktabidir. Ota-onalar bolaning birinchi o'qituvchisi va tarbiyachisidirlar. Pedagoglar ota-onalar bilan bo'ladigan suhbatlarda bolaning axloqiy shakllanishi kattalarning o'ziga, ularning namunasiga, o'z shaxslarini takomillashtirishga bo'lgan intilishlariga bog'liq ekanligi odob bilan eslatib qo'yishlari lozim. Pedagog ota-onalar bilan suhbat chog'ida dastur talablariga tayanadi, ota-onalarning pedagogik layoqati va oilaviy tarbiya xususiyatlarini hisobga olgan holda maktabgacha tarbiya haqidagi kitob materiallari va ularda keltirilgan misollar, maslahatlar, tavsiyanomalardan ijodiy foydalanadi. Suhbat bu ikki tomon pedagog bilan ota-onaning muloqotidir. U fikr almashishga, muhokama qilinayotgan masalalarda o'zaro hamjihatlik o'rnatilishiga yordam berishi kerak. Shuning uchun eng muhimi, tarbiyachining hayrihohlik, erkinlik muhitini yarata olishidir. Bunga esa pedagog ota-onalarga o'z fikrini bildirib olish imkoniyatini yaratib berganda, o'z fikrini zo'rlab o'tkazmay, ularda olg'a surilayotgan tavsiyanomalarga nisbatan ichki rozilikni hosil qilishga manfaatlarni hisobga olib asoslay olgandagina erishadi. Yevropa mamlakatlaridagi maktabgacha ta'lim muassasalari va boshlang'ich ta'lim tizimida alohida “Otalar kuni” tashlik etilgan va bu kunda sinfdagi barcha o'quvchining otasi ishtirok etishi shart. Bu esa quyidagi:

- ota-onalar farzandini chuqurroq anglashlari uchun;
- badiiy asarlarni o'qish orqali oilani birlashtirish;
- har bir bola va uning oilasi bilan individual ish olib borish imkonini beradi

Maktabgacha va boshlang'ich sinfdagi o'qiydigan yoshdagi bolalarni o'qitish va tarbiyalashning samarali vositasi, ularning shaxsiyatini rivojlantirish uchun intellektual manba sifatida,

bolalarning o'qish qiymatini hayotdagi muvaffaqiyatlari garovi sifatida tushunishda ota-onalarning yordam berishidir. Oilada bolalarning o'qishini targ'ib qilish va rivojlantirish bo'yicha ota-onalar bilan hamorlikda ishlashni kuchaytirish, har bir ota-onani bolalarning o'qishi va rivojlanishi muammolarini hal qilishga jalb qilish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Kitoblarga, asarlarga qiziqishni shakllantirishga ko'maklashish, turli xil asarlarni tinglash va tushunish qobiliyatini shakllanishi ota-onadan bolaga ko'chadi. Oilaning, ota-onaning ko'zgusi bu farzanddir. Ota-onalarning shakllanib, kamol topib borayotgan shaxsga ko'rsatadigan ta'sir kuchi juda katta. Ularning bolaga ta'sir etishining asosi ularning bolaga nisbatan beg'araz muxabbati, u haqida talabchanlik bilan qo'shib olib boradigan g'amxo'rligidir. Muhabbat har qanday yaxshilik, mehribonlik va yorqinlikning ijodkoridir. Bolalarga qo'yiladigan talablarda birlik bo'lishi umumpedagogik prinsip hisoblanadi, maktabda ham, oilada ham bu prinsipga amal qilinishi lozim.

Oilada bolalarni tarbiyalashda quyidagi shartlarga rioya qilinishi zarur:

a) bolalar tarbiyasi uchun javobgarlikni his qilish;

b) pedagogik bilimlardan xabardor bo'lish;

v) bolaga bo'lgan mehr-muhabbat, nazorat qilish bilan qo'shib olib borish.

Insonning qanday kishi bo'lib yetishishi ko'p jihatdan ota – onalar javobgardirlar. Shaxsning qadr- qimmatini uning jamiyatga keltiradigan foydasi bilan baholanadi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev “Zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, mamlakatning munosib kelajagi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga ola biladigan barkamol, maqsadga intiluvchan va serg'ayrat yoshlarni tarbiyalash mamlakatni barqaror va ildam rivojlantirishning eng muhim shartidir,” – degan edi[7]. Bolalarni komil inson qilib tarbiyalashda maktabning oila va jamoatchilik bilan aloqalarini yo'lga qo'yish muhim va shartdir. Shuning uchun ham ota-onalar o'rtasida pedagogik-metodik tashviqotlarni olib borish, maktab hayotida ota-onalar ishtirokini ta'minlash ayniqsa muhimdir. Boladagi sifatlariga oilaviy tarbiya orqali shakllantiriladi. Lekin oilaning o'zi komil insonni tarbiyalay olmaydi. Maktab tarbiyasi oilaviy tarbiyani to'ldiradi va boyitadi. Maktabning ota-onalar bilan aloqalari buzilishi maktab tarbiya jarayoniga ham, oilaning hayot tarziga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, mustahkam ma'naviy immunitetli, o'zining fikrlarini ravon ayta oladigan, yuqori marralarga erishuvchan avlodni tarbiyalash uchun ota-ona, oila muhiti juda katta ahamiyat kasb etadi. O'zining kimligini, qanday bebaho meros vorislari ekanini teran anglab, ona yurtga muhabbat va sadoqat hissi bilan yashaydigan, imon-e'tiqodi mustahkam yosh avlodgina muqaddas zaminimizni yot va begona ta'sirlardan, balo-qazolardan saqlashga, Vatanimizni har tomonlama ravnaq toptirishga qodir bo'ladi. Farzandlarimizga shunday tarbiya beraylikki, ular o'z ota-bobolariga, o'z tarixi, Vatani, ona tiliga, millati, diniga va an'nalari sodiq bo'lib kamol topishsin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ta'lim to'g'risida. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. – T.: O'zbekiston, 2020. – B. 12-14.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – B. 76-81.
3. N.T. Abullajonova. Oliy ta'limda ta'lim sifatini oshirish usullariga doir. Oliy ta'lim islohatlari: yutuqlar, muammolar, yechimlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materaillari to'plami. 25-26 oktabr 2019 yil. 65-68 betlar.
4. A. Avloniy. “Turkiy guliston yohud axloq”. T., “O'qituvchi”. 1994. – B. 16-21.
5. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning “Baxtiyor oila” kitobi “Hilol Nashr” Toshkent. 2019. – B. 89-96.
7. Karamatova D.S. Sinfidan tashqari mashg'ulotlar orqali o'quvchilarni ijodiy faoliyatga yo'naltirish metodlari. Toshkent.: 2016. – B. 55-56.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “Yoshlar – kelajagimiz” Davlat dasturi to'g'risida. “Xalq so'zi” gazetasi. 27 iyun 2018 yil.

BASIC PRINCIPLES OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES

*N.B.Zaynieva, senior teacher, Samarkand state architecture and construction university,
Samarkand*

Annotatsiya. *Xorijiy tilni muloqot vositasi sifatida o'rgatish uchun real muloqot muhitini yaratish, xorijiy tillarni o'qitishda hayotiy va tabiiy vaziyatlar orqali muloqot o'rnatish zarur. Bular chet tilida ilmiy munozaralar, xorijiy ilmiy adabiyotlarni muhokama qilish, chet tillarida individual kurslarni tashkillashtirish, talabalarning xalqaro konferensiyalarda tarjimon sifatida ishtirok etishini tashkillashtirish mumkin, bular muloqot, aloqa, ma'lumotni tushunish va yetkazish ko'nikmalaridan iborat. Bundan tashqari muloqotning darsdan tashqari shakllarini rivojlantirish kerak, bularga: to'garaklar, chet tillar bo'yicha ochiq ma'ruzalar, ilmiy amaliy anjumanlar yaqqol misol bo'la oladi.*

Kalit so'zlar: *Adabiyot, individual kurslarni o'qish, nazariy tajriba, darsdan tashqari shakllar, ilmiy amaliy tarkib, milliy o'ziga xos xususiyatlar.*

Аннотация. *Для обучения иностранному языку как средству общения необходимо создать среду реального общения, установить связь обучения иностранным языкам с жизнью, активно использовать иностранные языки в живых, естественных ситуациях. Это могут быть научные дискуссии на иностранном языке, обсуждение зарубежной научной литературы, чтение отдельных курсов на иностранных языках, участие студентов в международных конференциях, работа переводчиком, которая как раз и заключается в общении, контакте, умении понимать и передавать информацию. Необходимо развивать внеклассные формы общения: клубы, кружки, открытые лекции на иностранных языках, научные общества по интересам.*

Ключевые слова: *Литература, чтение отдельных курсов, теоретический опыт, внеклассные формы, научный эмоциональный облик, национально-специфические особенности.*

Abstract. *In order to teach a foreign language as a means of communication, it is necessary to create an environment of real communication, establish a connection between teaching foreign languages and life, and actively use foreign languages in living, natural situations. These can be scientific discussions in a foreign language, discussion of foreign scientific literature, reading individual courses in foreign languages, participation of students in international conferences, work as an interpreter, which just consists in communication, contact, and the ability to understand and convey information. It is necessary to develop extra-curricular forms of communication: clubs, circles, open lectures in foreign languages, scientific societies of interest.*

Key words: *Literature, reading individual courses, theoretical experience, extra-curricular forms, scientific emotional make-up, national-specific features.*

Introduction. Language is a means of communication between people, it is inextricably linked with the life and development of the speech community that uses it as a means of communication. Man stands between language and the real world. The presence of the closest connection and interdependence between the language and its carrier (i.e., a person) is obvious. It is a person who perceives and realizes the world through the sense organs and, on this basis, creates a system of ideas about the world. Having passed them through his consciousness, having comprehended the results of this perception, he transmits them to other members of his speech group with the help of language. In other words, thinking stands between reality and language. Language does not reflect reality directly, but through two zigzags: from the real world to thinking and from thinking to language.

Basic principles of learning foreign languages: - learn languages functionally, in terms of their use in various spheres of society: in science, technology, economics, culture, etc.

- To summarize the practical and theoretical experience of teaching foreign languages to specialists;

- develop methods of teaching language as a means of communication between professionals, as a tool of production in combination with culture, economics, law, applied mathematics, various branches of science - with those areas that require the use of foreign languages;

- study languages in a synchronous way, against a broad background of social, cultural, political life of peoples who speak these languages, that is, in close connection with the world of the language being studied;

The main answer to the question of solving the actual problem of teaching foreign languages as a means of communication between representatives of different peoples and cultures is that languages should be studied in inseparable unity with the world and culture of the peoples who speak these languages.

Overcoming the language barrier is not enough to ensure effective communication between representatives of different cultures. To do this, you need to overcome the cultural barrier. In a situation of contact between representatives of different cultures, the language barrier is not the only obstacle to mutual understanding. National-specific features of the most diverse components of the cultures of communicants can complicate the process of intercultural communication.

The components of culture that carry a national-specific coloring include the following:

- a) Traditions, customs and rituals;
- b) Everyday culture, closely related to traditions, as a result of which it is often called traditional-everyday culture;
- c) Everyday behavior (habits of representatives of a certain culture, norms of communication accepted in a certain society);
- d) National peculiarities of thinking of representatives of a particular culture;
- e) Artistic culture, reflecting the cultural traditions of a particular ethnic group.

The native speaker of the national language and culture also has specific features. In intercultural communication, it is necessary to take into account the peculiarities of the national character of the communicants, the specifics of their emotional make-up, national-specific features of thinking.

Knowing the meanings of words and the rules of grammar is clearly not enough to actively use the language as a means of communication. It is necessary to know as deeply as possible the world of the language being studied. In other words, in addition to the meanings of words and grammar rules, you need to know:

- 1) When to say / write, how, to whom, with whom, where;
- 2) As a given meaning/concept, a given subject of thought lives in the reality of the world of the language being studied.

Thus, when studying a foreign language, it is also necessary to study sociolinguistics (a section of linguistics that studies the conditionality of linguistic phenomena and language units by social factors) and lingua-cultural studies (a section of linguistics that studies a foreign language in conjunction with the study of social and cultural life of native speakers).

The picture of the world surrounding native speakers is not just reflected in the language, it also forms the language and its speaker, and determines the features of speech usage, additional semantic loads, political, cultural, historical connotations of language and speech units. That is why without knowledge of the world of the language being studied, it is impossible to study the language as a means of communication. It can be studied as a way of storing and transmitting culture, that is, as a dead language. A living language lives in the world of its speakers, and studying it without knowledge of this world turns a living language into a dead one, that is, deprives the student of the opportunity to use this language as a means of communication. Language as a mirror of culture relationships and interaction.

The world around a person is presented in three forms:

- Real picture of the world,
- Cultural picture of the world,
- Language picture of the world.

The real picture of the world is an objective non-human given, it is the world that surrounds a person.

The cultural picture of the world is a reflection of the real picture through the prism of concepts formed on the basis of a person's ideas, received with the help of the senses and passed through his consciousness, both collective and individual.

The linguistic picture of the world is a reflection of reality through the cultural picture of the world.

The cultural and linguistic pictures of the world are closely interconnected, are in a state of continuous interaction and go back to the real picture of the world, or rather, simply to the real world surrounding a person.

Language is a mirror of the surrounding world, it reflects reality and creates its own picture of the world, specific and unique for each language and people, ethnic group that uses this language as a means of communication.

Thus, language, thought and culture are so closely interrelated that they practically constitute a single whole, consisting of these three components, none of which can function (and therefore exist) without the other two. All together they relate to the real world, oppose it, depend on it, reflect and at the same time shape it. The relevance of all issues related to culture has now acquired an unprecedented acuteness. Increased interest in the study of the cultures of different peoples, bringing to the fore cultural studies, which was recently studied as part of history, philosophy, philology; a stream of publications on the topic of dialogues and especially conflicts of cultures; creation of societies, associations uniting researchers of cultural problems; conferences, symposia, congresses on cultural issues; the inclusion of cultural studies and anthropology in the curriculum for training specialists in all areas of the humanities and even in secondary school programs - all this testifies to a real boom, an explosion of interest in cultural problems.

Conclusion. In recent years, social, political and economic upheavals on a global scale have led to an unprecedented migration of peoples, their resettlement, collision, mixing, which, of course, leads to a conflict of cultures. The whole world is divided into its own people, united by language and culture, and into strangers, who do not know the language and culture. By the way, the fact that English has become the main international means of communication and therefore it is used by millions of people for whom this language is not their native language has not only brought great benefits to the English-speaking world, but also made its culture open, exposed to the rest of mankind. Under the national English love for closeness – “my home is my fortress” - this seems to be a kind of paradox and irony of fate. Their national home was opened to everyone in the world through the English language.

REFERENCES:

1. Пепец М. Basic principles of learning foreign languages //Россия и мир: диалоги. 2021. – 2021. – С. 529-534.
2. Shamsiddinovna I. D., Diyora S., Kahramonovna M. D. Linguistic and didactic foundations for teaching intercultural dialogue //Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – С. 229-232.
3. Shamsiddinovna I. D. Borrowings of Turkic words and derivations in English language //Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. – 2014. – С. 251.
4. Vassallo M.L., Telles J.A. Foreign language learning in-tandem: Theoretical principles and research perspectives //The specialist. 2006. T.27.
5. Kahramonovna M. D. Linguistic analysis //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. – T. 2. – №. 07. – С. 158-162.
6. Aljohani M. Principles of “constructivism” in foreign language teaching //Journal of Literature and Art Studies. – 2017. – T. 7. – №. 1. – С. 97-107.
7. Shamsiddinovna I. D., Maxmudovich R. K. Conventions as Metacommentary game engine. Middle European Scientific Bulletin, 12. – 2021.
8. Ибрагимова Д. Ш. Методы страноведческого подхода и использование словарей в изучении иностранных языков в техническом вузе //Молодой ученый. – 2016. – №. 3. – С. 829-832.

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ПЕРЕВЕРНУТОГО КЛАССА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

М. Ибадуллаева, студент, Ургенчский государственный университет, Ургенч

Annotasiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida "Teskari sinf" texnologiyasining qo'llanilishi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, ushbu texnologiyani ijobiy va salbiy tomonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: maktab, usul, sinf, internet-resurs, uy vazifasi, ma'ruza, nazariya, o'quvchi, motivatsiya, test.

Аннотация. В этой статье представлена информация о применении технологии "Обратного класса" в общеобразовательных школах. Также рассматриваются плюсы и минусы этой технологии.

Ключевые слова: школа, метод, класс, интернет-ресурс, домашнее задание, лекция, теория, ученик, мотивация, тест.

Abstract. This article provides information about the use of "flipped classroom" technology in secondary schools. The pros and cons of this technology are also considered.

Key words: school, method, classroom, internet resource, homework, lecture, theory, student, motivation, test.

Как известно, реформированию системы образования и подготовки кадров в Республике Узбекистан и ее повышению до уровня развитых стран уделяется большое внимание в качестве приоритетного направления государственной политики. Качество системы непрерывного образования и подготовки кадров является определяющим и важным фактором инновационного развития любого государства в гармонии с требованиями времени. Растущий прогресс науки и техники требует соответствующих изменений в сфере образования.

Внедрение в практику новой модели обучения связано с технологизацией образовательного процесса. Именно поэтому в Национальной программе подготовки кадров "обеспечение учебно-воспитательного процесса передовыми педагогическими технологиями" определена в качестве одной из ее основных задач.

Движущей силой развития образования считается педагогическая система, сочетающая в себе дидактические вопросы и образовательные технологии. Успешное проектирование образовательной технологии и гарантия конечного результата зависят от уровня понимания учителем сути дидактических вопросов, умения правильно их обозначать, выбирать и эффективно применять.

Как всем известно, ожидаемые цели обучения могут быть достигнуты, если современное образование будет информативным, интересным и интересным для учащихся. Мотивировать обучающихся можно только посредством применения активных методов, форм, средств обучения, инновационного подхода и сотрудничества, способных удовлетворить потребности периода. По этой причине передовые ученые-педагоги, новаторские профессора и практики стремятся широко использовать научно обоснованные образовательные технологии в своей деятельности.

Обычный, знакомый почти всем учащимся с начальных классов и практически всем родителям ход образовательного процесса содержит последующие этапы: разъяснение преподавателем новой темы, самостоятельное закрепление учебного материала в домашнем задании.

Но в современном образовании все популярное становится внедрением новаторских педагогических технологий за место классической методики. Одна из таких технологий носит название "перевернутый класс" (от "flipped" - перевернутый и "classroom" - класс).

Основная идея технологии «перевернутого» обучения заключается в том, что учащимся предлагают ознакомиться с материалами урока заранее, до урока. Сначала записанное видео по материалам нового урока раздается учащимся (выкладывается на общий ресурс). В

качестве домашнего задания учащиеся смотрят недлинные видео-лекции, без помощи других проходят новый теоретический материал. Ученик может видеть в комфортное время пару раз, чтоб разобраться в изучаемом материале.

Целевой ученик может прослушать разъяснение столько раз, сколько ему необходимо, чтоб осознать материал. Попутно он может обратиться к учебнику и дополнительным ресурсам. Кому-то будет достаточно посмотреть один раз, а кому-то больше. Преподаватель к данному ролику предлагает один-два вопроса, либо маленький тест для наблюдения освоения учебного материала. По ответам детей он видит уровень осознания нового материала. В итоге, учащиеся закрепляют материал, который изучили дома.

В чем отличие «перевернутого» урока от традиционного?

Обычный способ обучения предполагает разъяснение преподавателем новой темы и реализация упражнений дома. К примеру, на уроке арифметики преподаватель рассказывает, что подобное квадратные уравнения, как их решить, что подобное дискриминант, корни, указывает примеры реализации задач, а на дому учащимся дает несколько уравнений для самостоятельного решения.

Метод “flipped classroom” же предполагает, что ученики самостоятельно с помощью учебников, видеолекций или каких-либо других ресурсов изучат, что такое квадратные уравнения, и в школе на уроке под руководством учителя будут тренироваться их решать.

Но конечно же имеется преимущества и недостатки этого метода.

Преимущества

1. Учащиеся получают новые познания в собственном темпе

Перевернутый класс даёт возможность детям трудиться в своем темпе. Школьник может посмотреть видео в комфортное время, может приостановить просмотр, прослушать пару раз непонятные моменты, записать вопросы, а на уроке задать их преподавателю.

2. Дети становятся творцами знаний

В системе “перевернутого класса” дети прекращают быть пассивными слушателями. Чтоб получить новые познания, им следует работать без помощи других: поглядеть видео, прочесть статью, слушать интервью, найти дополнительную информацию в Интернете. Задача педагога – дать ученику нужные материалы и продемонстрировать ошибки.

3. Материалы можно изучать в любое время

Это понадобится, если учащиеся болеют, принимают участие в состязаниях, либо уезжают. Просто отправьте им материалы по email, либо в социальных сетях. Учащиеся смогут обучаться на уровне со всеми и не пропустят важную тему.

4. Родители получают доступ к урокам

В классической системе родители не могут просто так придти на урок. А перевернутый класс предоставляет им шанс в хоть какое время посмотреть материалы, по которым дети анализируют теорию. Родители могут вместе с детьми готовиться к урокам и оказывать помощь в тяжелых вопросах.

Недостатки

1. Не все ученики достаточно самостоятельны

Новый способ требует от учащихся самостоятельности и активности. Дети должны сами организовать свое обучение: изучить все имеющиеся у вас материалы, посмотреть видео, прочитать статьи. Вы не можете контролировать процесс, и учащиеся это замечают. Чтоб быть убежденным в том, что дети анализируют ваши материалы, для вас пригодятся формы контроля, к примеру, тестирование по изученной теме.

2. В первое время станет больше работы

Переход на новую, образовательную модель – это дополнительная перегрузка. Для вас придется изменить способы и технологии, которые вы нарабатывали не один год. Необходимо будет находить дополнительных материалов: статьи, видео на Youtube, задания, подкасты. Классную работу тоже следует переформатировать – сейчас вы не объясняете новый материал, а осваиваете вместе с учениками практические способности.

3. Ученики будут проводить больше времени за компьютером

Большая часть материалов, которые вы будете давать детям, находятся в сети интернет. Поэтому, время которое будут проводить за компьютером и в различных девайсах, будет возрастать. Учитывайте данный факт при планировании уроков.

4. Эффективность перевернутого класса невелика

Исследования не находят важных различий между классическими занятиями и перевернутым классом. Успеваемость учащихся в перевернутом классе улучшается, но не намного. Удовлетворенность занятиями остаётся одинаковой. В итоге, перевернутый класс - это не ключ к хорошим результатам обучения, а метод внести разнообразия к уроку.

Современные педагогические технологии разнообразны и многочисленны. Однако они непривычны почти всем учащимся и педагогам, всё же, сложности в их применении можно решить и достигнуть большей продуктивности обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi/ Toshkent; "Sharq", 1997 yil
2. Царегородцева С. // В России начали использовать технологию смешанного обучения. – Учительская газета – 27.06.2013г.
3. Чеботарь, Н. // Школа без ЕГЭ, игры и учебники-трансформеры: как выглядит будущее образования.
4. <https://roditeli.maximumtest.ru/cards/takoe-perevernutyj-klass>
5. <https://og1.ru/polza/chto-takoe-perevernutyj-klass-i-kak-eto-rabotaet>
6. <https://fayllar.org/mavzu-talim-texnologiyasini-tuzilishini-tushuntirish-rejav2.html/>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/nazariy-o-qitishning-zamonaviy-usullarining-mazmuni-va-tuzilmasi>

УЎК 378.2

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИДА ЧЕТ ТИЛЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ ИННОВАЦИОН МЕТОДЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ

Ф.А.Ишанходжаева, ўқитувчи, Тошкент молия институти, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада олий ўқув юртларида инглиз тилини ўқитиш самарадорлигини ошириш масаласи кўриб чиқилган. Шунингдек, унда дарс жараёнида инглиз тилида инновацион ўқитиш усуллари ва йўллари баён этилган. Университет шароитида талабаларни чет тилида ўқитишнинг ушбу моделини амалга ошириш учун зарур бўлган асосий таркибий қисмларни аниқлаш учун замонавий ўқитиш услублари масалаларида профессор-ўқитувчиларнинг ваколатларини кенгайтириш имкониятлари ёритилган.

Калит сўзлар: коммуникатив, инновацион ўқитиш, жараён, кўникмаларни шакллантириш, мотивация, таълим технологиялари.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос повышения эффективности преподавания английского языка в высших учебных заведениях. Также описаны инновационные методы и способы преподавания английского языка в ходе урока. С целью определения основных компонентов, необходимых для реализации данной модели обучения студентов иностранному языку в университетской среде, выделены возможности расширения полномочий профессорско-преподавательского состава в вопросах современных методов обучения.

Ключевые слова: коммуникативное, инновационное обучение, процесс, формирование умений, мотивация, образовательные технологии.

Abstract. This article examines the issue of increasing the effectiveness of teaching English in higher education institutions. It also describes innovative methods and ways of teaching English in the course of the lesson. In order to determine the main components necessary for the implementation of this model of teaching students in a foreign language in the university environment, the possibilities of expanding the powers of professors and teachers in the issues of modern teaching methods are highlighted.

Key words: communicative, innovative teaching, process, skill formation, motivation, educational technologies.

Сўнгги йилларда жамиятда кечаётган ижтимоий ўзгаришлар, замон талабига жавоб бера оладиган етук кадрлар тайёрлаш масаласини жамиятимизнинг келгуси тараққиётига таъсир қилувчи энг муҳим масалалардан бири сифатида талқин қилинаётганлиги таълим жараёнида ҳам жиддий ўзгаришларни амалга оширишни талаб этмоқда. Жаҳон ҳамжамяти билан интеграллашув жараёнини таълимда ҳам хориждаги янги ўқитиш технологияларидан, бой тажрибадан фойдаланиш имкониятларини яратди. Бундан ташқари ҳозирги пайтда эришилаётган фан ва техника ютуқларидан, айниқса, тилшунослик, педагогика, дидактика, психолінгвистика ва психология фанларида эришилаётган ютуқлардан таълим жараёнининг самарадорлигини оширишда фойдаланишни тақозо этмоқда. Ҳозирги пайтда таълимдаги энг муҳим масалалардан яна бири ўқитиш мақсади, мазмуни, методлари, воситалари, ташкилий шакиллари ва ўқитиш жараёнида ўрганилаётган фан материали асосида билимлар бериш ва тарбиявий мақсадни амалга ошириш ҳисобланади.

Бугунги кунда талабаларнинг шахсий натижалари билан бир қаторда мавзу ва метасубъект натижаларига эришиш воситалари таълим технологиялари ҳисобланади [1]. Чет тилини ўқитиш натижаларини таъминлаш бўйича ўқитувчининг иш тизими қуйидаги технологияларни амалга оширишни ўз ичига олиши шарт: коммуникатив таълим технологияси, матннинг коммуникатив маъносини англаш технологияси, ўйин технологиялари, ҳамкорликда ўрганиш технологиялари, лойиҳа технологиялари ва бошқалар. Ушбу жараёнда А.В.Воловин "... тилни умуман ўргатиш мумкин эмас, тилни фақат ўрганиш мумкин" дея таъкидлайди [2]. Шубҳасиз, ушбу ёндашув билан асосий ролни ўқувчининг шахсияти, унинг мотивацияси, қобилиятлари ва мақсадлари ўйнайди. Интернетнинг оммавий ривожланиши ахборот ресурслари доирасини кенгайтди. Ахборот ресурсларининг аксарият қисми ҳозирда Интернетда инглиз тилида тақдим этилмоқда ва ўзлари билмаган ҳолда, тармоқ фойдаланувчилари ўзларини чеклашади ва катта миқдордаги маълумотлардан фойдалана олмайдилар [3]. Таълимда қўлланиладиган янги ахборот технологиялари шу тарзда яратилганки, улар ёрдамида одатдаги ўқув иш турларини (маърузалар ва амалий машғулотлар, консултациялар, тест синовлари ва ҳоказо) шунчаки юқори техник даражада амалга ошириш мумкин [4]. Бундай ҳақиқатларга дуч келган талабалар, ўрганилаётган чет тили, хусусан, инглиз тили нафақат алоқа воситаси, балки билиш, ўзини ривожлантириш, ўз қирралари ва қизиқиш доираларини кенгайтириш, шахсий эҳтиёжларини қондириш воситаси ролини ҳам бажаришини тушунадилар. Фикримизча, университетларнинг мутахассис бўлмаган кафедраларида чет тилини ўқитишда энг қийин бўлган нарса бу мураккаблик принципи, оғзаки асос ва оғзаки тараққиёт принципи, ўқитишнинг шахсга йўналтирилган йўналиши ва фаолиятга йўналтирилган табиатдир.

Ҳозирги пайтда таълимдаги энг муҳим масалалардан яна бири ўқитиш мақсади, мазмуни, методлари, воситалари, ташкилий шакиллари ва ўқитиш жараёнида ўрганилаётган фан материали асосида билимлар бериш ва тарбиявий мақсадни амалга ошириш ҳисобланади. Тил ўқитишдаги янги-янги йўналишлар ёндашув ва метод таъсирида юзага келди. Лекин, тил ўқитишдаги бу метод, ёндашувлар ўқитишнинг туб моҳиятини очиб бера олгани йўқ. Юзага келган ёндашув ва методлар тилнинг у ёки бу соҳасини ўқитишга хизмат қилди, холос. Ҳеч бир назария, ёндашув ёки методлар тил ўқитишнинг умумий қирраларини қамраб олмади. Шундай бўлса-да, ҳозирги кунда тил ўқитиш метаназарий босқичга кўтарилди. Натижада тил янги босқичда антропоцентрик назария асосида талқин қилина бошланди. Унда марказий фигура сифатида инсон тушунила бошланди. Бугунги замонавий тилшуносликнинг лингвопрагматика, лингвокультурология, психолінгвистика, когнитив тилшунослик, этнолінгвистика, дискурсив таҳлил каби йўналишлар қамровида чет тилини ўргатишда ўзаро мулоқот яратилиши ва идрокида шахс омили масаласи ўқитиш объектининг марказини ташкил этади. Олий ўқув юртларида чет тили ўқитишнинг муваффақияти ва самарадорлиги кўп жихатдан ўқув юртнинг дастлабки чет тили дарси ва уни ташкил қилишдаги ўзига хослик, талабаларнинг ёш хусусиятлари шу босқич олдида қўйилган вазифа унинг мазмуни ҳамда чет тили ўқитишнинг ушбу босқичдаги бошланиши билан боғлиқ психологик-педагогик омиллар билан характерланади. Яъни, бошқача қилиб айтганда, юқорида баён қилинган

ишларнинг барчаси талаба ёш хусусиятлари ва унинг дунёқарабини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилмоғи керак. Ўқиб – ўрганиш машаққатли меҳнат асосида олиб бориладиган фаолият эканлиғи сира ҳам унутмаслик керак. Шунинг учун ҳам олий таълимнинг дастлабки босқичда оғзаки нутқни шакллантиришда, яъни нутқий кўникмаларни ўстиришда ўқувчилар билимларини тайёр ҳолда олиб, эслаб қолишларига эмас, балки уларни маълум меҳнат талаб қилувчи фаолият асосида шакллантиришга ҳаракат қилмоқ керак. Бундай фаолият талабаларда маълум бир ташаббускорликни, ақлий ва жисмоний зўриқиш, яъни ҳаракатни талаб қилувчи фаолият бўлмоғи керак. Ушбу фаолият давомида талабалар ўзларининг нутқий жараёнидаги иштирокига кўникиш хис қиладилар, бу эса уларда ижобий эмоцияни ҳосил қилади ва ўз кучларига бўлган ишончни ўстиради. Дарс жараёнида талабаларни қизиқишларини инобатга олган ҳолда уларни эътиборсиз қолдирмаслик керак, шу ўринда уларни турли тўсиқлардан, қийинчиликлардан ўтишга ўргатмоқ керак. Шу боисдан олиб қараганда, талабалар билан ишлаш талабадан ташаббускорликни, топқирликни ва тинмай изланишни талаб этади. Шунингдек талабанинг нутқини ўстиришда доим таффакурга асосланиш зарур. Талабанинг диққат билан кузатиши, тушуниб олишга ҳаракат қилиши, эса қолиши ва кузатишларини анализ қилиш билан турларга ажратиш, умумлаштириш, системалаштириш тушунтириш ва исботлаш билан боғлиқ ҳолда олиб бориш таффакурга асосланган ҳолда нутқ ўстиришни таъминлайд. Талаба учун чет тилида ўқиганларини режасиз сўзлаб бериши биров осон, лекин ўқитувчи уни ўз ҳикоясининг режасини тузиб олишга, ўқиган матнини қисмларга бўлишга ва ҳар бир қисмга сарловха топишга ўргатиши, уни маълум изчилликда баён қилишга одатлантириш керак. Талабаларнинг нутқи ва фикрлаш қобилиятини ўстириш билан бирга, уларнинг ёзма нутқини ўстиришга, ўз фикрларини савиясига мос равишда саводли ёза олишларига ҳам алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Ёзма амалларни ташкил қилишдан олдин ўқитувчи: 1) хатонинг олдини олиш учун тахминий орфографик тайёргалик ўтказиши; 2) талабанинг луғатлардан фойдалана олиш қобилиятини ўстириши; 3) ижодий ишларни аста-секин мураккаблаштириб бориши керак. Чет тилида нутқ фаолияти турларини яхши эгаллаши учун талабанинг сўз бойлигини ошириш, тилдаги ибораларни ўрганиш ва шу билан бирга, тил грамматикасини яхши ўрганиш талаб қилинади. Хотираси яхши талабалар чет тилига оид янги сўз ёки ибораларни эшитганда яхши сақлаб қолади. Ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, талаба ўрганаётган чет тилидаги сўзларни муомалада кўп маротаба қайтарса бас, хотирага чуқур ўрнашиб қолади. Бунда, айниқса, янги сўз ёки ибора иштирокида гап тузиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари сўзларни ён дафтарга ёзиб ўрганиш ҳам яхши натижа беради. Талабада турғун бирикмалар, барқарор иборалар, мақолматаллар тил ҳазинасида катта ўрин эгаллаб, нутқни мазмундор, жозибали қилиш билан бирга талабанинг тил бойлигини оширади. Нутқи равон бўлмаган талаба дарсни яхши ўзлаштириб олганда ҳам оғзаки жавобда қийналади, бунда талабанинг дарсга яхши тайёрланиб келгани кўринмай қолади. Бундай талабаларнинг чет тилида кўп мулоқот қилишга мажбурлаш керак. Жумладан, чет тилига оид воқеа –ҳикояларни, шунингдек, шеър, матн, диалог ва монологларни ёдлатиш ҳам яхши натижа беради. Шу нарсани айтиш жоизки, талабалар нутқини ошириш учун, қолаверса, билими бор талабанинг оғзаки ва ёзма нутқ кўникма ҳамда малакаларни эгаллаши учун турли анжуманларда қатнашиб, чет тилида нутқ сўзлашлари, маъруза сўзлашлари тавсия этилади.

Бугунги кунда замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиши инглиз тилини ўрганишда энг сўнгги интерактив манбаларни, жумладан сўнгги авлод компьютерлари, Интернет, телевизион дастурлар, газета ва журналларни яратмоқда. Юқорида айтилганларнинг барчасини амалда қўллаш жуда муҳимдир. Бу талабаларнинг таржима қилинадиган тил тарихи, маданияти, урф-одатлари мамлакатига бўлган қизиқишини уйғотишга ёрдам беради ва келажакда зарур бўлган кўникмаларни шакллантиришга кўмаклашади. Таълим бу ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги фаол ўзаро алоқадир ва у бир томонлама бўлиши мумкин эмас. Бу ўқитувчига ўқув жараёни қанчалик муваффақиятли бўлишига боғлиқ. Кўриниб турибдики, ҳар бир ўқитувчи иш услубларини танлашда шахсий тажрибасига мувофиқ равишда бошқарилади. Аммо, экспериментал ва амалий иш

натижаларига асосланиб, коммуникатив, индуктив, дедуктив усуллар доирасида турли хил техникалардан фойдаланиш ижобий натижа беради ва шубҳасиз, ўқитиш самарадорлигини оширишга ёрдам беради, деб таъкидлаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бим И.Л. Основные направления организации обучения иностранным языкам на старшей ступени полной средней школы // Иностранные языки в школе. 2002. № 5. С. 8.
2. Пассов Е.И. Содержание иноязычного образования как методическая категория // ИЯШ, 2007. № 6. С. 13-23.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам / Н.Д. Гальскова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: АРКТИ, 2003. 192 с.
4. Беседы об уроке иностранного языка: пособие для студентов педагогич. / Е.И. Пассов [и др.]. – Л.: Просвещение, 1975. – 176 с. 5. Бим, И.Л. К вопросу о методах обучения иностранным языкам / И.Л. Бим // ИЯШ. –1974. – № 2. – С. 19–32.
5. Нурмонов А. Тилшунослик ва табиий фанлар. Т, 2001.
6. Турғунбоев К. Педагогик махорат асослари. Андижон, 2002.

УЎК 378.02

ЎЗБЕКИСТОН ТАЪЛИМИДА ҚИЁСИЙ ДИСКУРСИВ ТАДҚИҚОТЛАРГА ЭҲТИЁЖ Д.Х.Кошева, PhD, Тошкент давлат педагогика университети, Тошкент

Аннотация. Дунё тилишунослигида турли соҳалар дискурсини тадқиқ этишига бағишланган изланишлар назарий ҳам амалий тилишуносликнинг замонталаб аспекти сифатида ажралиб чиқди. Сиёсий ҳамда медиа дискурс, бошқа тузилмалар, хусусан, таълим тузилмасининг турли қирралари дискурсив таҳлилини амалга оширган кўп сонли тадқиқотлар лисоний ва нолисоний мутахассислар эътибори марказида бўлиб келмоқда. Зеро, қисқа ва лўнда, “маромига етқариб” сўзлаш, макон ва замон хусусиятлари, мулоқот шитирикчилари “кайфиятини” интуитив англаш орқали ижтимоий мақсадга эришиш кучли нотиқликнинг асоси саналади.

Калит сўзлар: аудитория дискурси, танқидий дискурс таҳлили, лингвопрагматика, лингвокультурология, педагогик сукунат, нолисоний мулоқот, дискурс бошқаруви

Аннотация. В мировой лингвистике исследования, посвященные изучению дискурса различных областей, выделяются как современный аспект теоретической и прикладной лингвистики. Специалисты-лингвисты и неллингвисты оказались в центре внимания большого количества исследований, проводивших дискурсивный анализ политического и медийного дискурса, других структур, в частности, различных аспектов образовательной структуры. Ведь основой сильного публичного выступления считается достижение социальной цели посредством краткой и сжатой речи, особенностей пространства и времени, интуитивного понимания «настроения» участников диалога.

Ключевые слова: аудиторный дискурс, критический дискурс-анализ, лингвопрагматика, лингвокультурология, педагогическое молчание, невербальное общение, управление дискурсом.

Annotation. In world linguistics, the research devoted to researching the discourse of various fields has been distinguished as a contemporary aspect of theoretical and applied linguistics. Linguistic and non-linguistic specialists have been in the center of attention of a large number of studies that carried out a discursive analysis of political and media discourse, other structures, in particular, various aspects of the educational structure. After all, reaching a social goal through short and concise speech, features of space and time, and intuitive understanding of the "mood" of dialogue participants is considered the basis of strong public speaking.

Key words: classroom discourse, critical discourse analysis, linguo-pragmatics, linguocultural studies, pedagogical silence, non-verbal communication, discourse management

Кириш. “Дискурс” концепти нисбатан янги саналиб, бугунга қадар у кўпроқ алоҳида соҳалар нутқ маданияти сифатида эътироф этилган ва маълум прагматик шароитларда намоён бўладиган тил меърларини ўрганишни тақозо этарди. Бу жиҳатдан унинг олий таълим муассасаларида мутахассислик фанлари қаторида ўқитилганлигининг гувоҳи бўлишимиз

мумкин (Масалан, *Ўқитувчи нутқи маданияти, Юрист нутқи маданияти, Бошловчи нутқи маданияти* ва ҳоказолар сингари). Арипова А., Бекмирзаев Н., Маҳмудов Н., Маҳмудов Н., Нусратилла Жумахўжа, Нусратилла Жумахўжа, Каримов С., Маматов Х., Бўриев И., Мирҳамидов М., Норпўлатов Н., Ҳасанов С. Назаров.К., Усмонов С., Тохиров Қ.ларнинг дарслик ва қўлланмалари бу жиҳатдан аҳамиятлидир [1].

Хорижий илмий нашрларда аудитория дискурси таҳлили 20 асрнинг бошларидан буён амалга оширилиб келади ва бу анчайин муҳокама қилинган мавзуга айланган [2].

Тадқиқот материали ва методлари. Аудитория маълум лингвопрагматик, лингвомаданий ва ижтимоий-ахлоқий хусусиятлари билан шартланадиган таълим ҳудуди саналади. Уни дискурсив жиҳатдан ўрганиш қуйидаги ташкил этувчи компонентлари тадқиқини назарда тутати:

- Навбатлашиш. Мулоқотда навбат олиш ҳуқуқи қандай ижтимоий-ахлоқий асосда тақсимланиши, сўз навбатини олиш қандай кечиши, кейинги сўзловчини мулоқот иштирокчиларининг қайси бири белгилаши, иштирокчиларнинг ўзаро бир вақтда сўзлаши ёки бир-бирининг нутқини бўлиши кабилар ўрганилади.

- Хатони тузатиш. Суҳбатда инсонлар кўпинча ўзларининг ёки бошқаларнинг хатоларини тузатадилар. Бу ҳаракатнинг қанчалик ижтимоий-ахлоқий ва психо-эмоционал нуқтаи назардан тўғри ташкил этилганлиги ўрганилади. Ғарб тилшунослигида Р. Листер ҳамда Л. Ранта тил дарсларидаги хатони тузатиш жараёни борасида тадқиқотлар олиб борган [3].

- Мавзулар мониторинги. Суҳбат жараёнида янги мавзулар қандай таништирилиши, ўзгартирилиши ва яқунланиши ҳамда бунда иштирокчилар қандай ваколатларга эга эканлиги кузатилади.

- Сўзловчига муносабат билдириш. Бунинг қандай лисоний ва нолисоний шаклларда амалга оширилаётганлиги ўрганилади. Ҳаттиё.Ж. талабанинг ҳаракатига мулоҳаза билдириб бориш унинг ютуғининг калити эканлигини кенг қўламли тадқиқотида далиллаган [4].

- Меъёр чегараси. Аудиториядаги лисоний ва нолисоний ҳаракатлар ҳамда дискурсив воситаларда намоён бўладиган одоб чегарасини тадқиқ этиш.

- Устунлик. Аудитория иштирокчиларининг академик мулоқотдаги роллари, ваколатлари ва устунлик қайси иштирокчи(лар)да эканлиги таҳлил этилади.

- Саволлардан фойдаланиш. Н.Мерсер саволларнинг турлари ва уларнинг таълим контекстидаги вазифалари тўғрисида мушоҳада юритган [5]. Берилган саволларнинг структурал тури (очиқ ва ёпик), уларнинг прагматик вазифаси (билимни текшириш ёки чуқурроқ фикрлашга ундаш) ва уларга муносабат кўрсатиш тадқиқ этилади.

- Нолисоний мулоқот. Имо-ишора, қараш ва тана ҳаракатлари аудитория мулоқотида муҳим рол ўйнайди ва таълим маконининг муфассал дискурсив тадқиқи улар воситасида амалга оширилади. Голдин-Меадов, С. сўзлаш жараёнидаги талабаларнинг қўл ҳаракатлари қандай когнитив ҳодисаларга ишора эканлигини ўрганган [6].

- Педагогик фокус. Таълим берувчи томонидан янги материал тақдими, мунозараларни бошқариш ёки танқидий фикрлашни ривожлантириш сингари педагогик мақсадлар қай тариқа амалга оширилиши ўрганилади.

- Сукунат ва тўхтамлар. Д.Бао сукунатнинг мазмунли мулоқот акти бўла олишини маданиятлараро контекстда ўрганган [7]. Дискурс муҳитида гапирмаслик гапириш каби муҳимдир. Шу мақсадда, сукунатнинг педагогик амалиёти тадқиқ этилади.

Аудитория дискурсини ўрганиш ушбу таълим маконидаги ўзаро мулоқот динамикаси, ўқитиш усуллари, талабалар иштироки ва умумий ўқув жараёни ҳақида тушунча беради. Бунда бевосита кузатув, интервью, аудио/видео тасмага олиш, дискурс таҳлили, танқидий дискурс таҳлил, сўровномалар ҳамда нутқ таҳлили тадқиқот усулларида фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тадқиқот натижаси ва муҳокамаси

Турли ракурсдан амалга оширилган лингвистик дискурсив тадқиқотлар энг аввало шуниси билан зарурки, республикамызда яқин беш йил ичида халқаро стандартлар асосида ташкил этилган нодавлат олий таълим ташкилотларининг ва улар қаторида мавжуд хорижий

олий таълим ташкилотлари филиалларининг фаолият юрита бошлаши маҳаллий ва ажнабий хусусиятларни ўзида жамлаган гибрид таълим-тарбия ҳамда мулоқот рамкаларининг юзага келишига сабаб бўлди. Боз устига олий таълимдаги тараққийпарвар ислохотлар инъикоси бўлмиш Болонья шартномаси олий маълумотли ихтиёрий соҳа вакилининг ҳозирги замон меҳнат бозорида рақобатбардошлилигини таъминлаш мақсадида хорижий тил малакасига ҳам эга бўлишини назарда тутди. Шунга мувофиқ ҳолда, оммавий ахборот воситалари юртимизда турли малака тил сертификатларига талаб кундан-кунга ортиб бораётганлигини айтади [8]. Тил билиш даражасини аниқловчи имтиҳонлар баҳолаш мезонида ҳам мулоқотда дискурс бошқарувига алоҳида банд ажратилган. Масалан, Кембриж университети CEFR C1 даражали тил ташувчисининг оғзаки нутқ компетенциясини, хусусан, дискурсив қобилиятини куйидагича тасвирлайди: “Узун нутқ парчаларини осонлик билан иккиланишсиз ярата олади; фикрлари мавзуга алоқадор, раван ва хилма-хил, турли лексик-синтактик боғловчи воситалар, шу жумладан, мантикий-дискурсив воситалардан туғри ҳамда ўринли фойдалана олади.” [9]

Мутахассис-лингвист назари билан қараганда, замонавий тилшунослик ҳамда педагогика тараққиёти учун дискурсив тадқиқотлар ўтказишнинг аҳамити янада юксакрок сезилади. Жумладан:

1. Устоз-талаба мулоқоти миллий-этнографик асосларини тушуниш чет тили дарсларини лингвوماданий хусусиятларни эътиборга олган ҳолда самарали ташкил этиш имконини беради;

Асослаш учун, Кортни Казден, Ширли Брис Хит, Басил Бернштейн, Жон Огбу, Елеанор Армоур-Томас, Керол Ли, Луис Молл ва Норма Гонсалес, Мишеллин Чи ва бошқалар аудитория дискурсини кузатиш асосида қўлга киритган хулосаларидан ўзларининг залворли лингвوماданий тадқиқотларида кенг қўламда фойдаланишган [10].

2. Аудитория дискурсини тадқиқ этиш орқали талабалар иштироки фаоллиги, тушуниш ва хотирада сақлаш қобилияти нуқтаи назаридан қайси ўқитиш усуллари ва ёндашувлари максимал даражада натижадор эканлигини белгилаш мумкин;

3. Аудитория мулоқоти янги билим ва кўникмалар, айниқса, хорижий тилларни ўзлаштириш ва ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди. Дискурсив кузатувлар талабалар реал вақтда янги лингвистик тузилмаларни қандай ўзлаштиришлари, миллий контекстга мувофиқлаштиришлари ва амалда қўллашларини кўрсата олади;

4. Дарс жараёни нутқини таҳлил қилиш йўсинида турли интеллектуал-когнитив малакалар, хусусан, танқидий фикрлаш, муаммоли вазиятлардан чиқиш, мантикий хулосалаш қобилиятлари қандай прагматик-психологик шароитда рағбатлантирилиши ёки демотивация қилинишини аниқлаш мумкин. Дарс жараёнидаги дебат-мунозара ва бошқа интерактив тадбирлар уларга қандай ёндашилганига қараб, юқорида санаб ўтилган интеллектуал-когнитив кўникмаларни шакллантириши ёки тўсқинлик қилиши мумкин;

5. Дискурсив тадқиқотлар маданият, жамият ва тарихий контекстнинг таълим бериш ҳамда билим олиш жараёнига қандай таъсир қилишини ёритишга йўл очади. Шу аснода, ўқув режалари ва ўқитиш методологиясидаги инклюзивлик, репрезентативлик ва потенциал ноҳолислик масалаларига муносабат кўрсатишга имкон беради;

6. Таълим олувчига самарали вербал баҳо бериш ўқув жараёни муваффақиятининг калитидир. Дискурс таҳлили орқали фикр-мулоҳазаларни талаба эмоционал-психологик табиатини инобатга олган ҳолда конструктив баён этиш борасида қимматли хулосаларга келиш мумкин;

Хулоса. Аудитория дискурсини тадқиқ этиш давлат миқёсида таълим сиёсати, амалиёти ва стандартларини ислоҳ қилиш, бу орқали самарали таълим тизимини яратишга олиб келади. Соф академик нуқтаи назардан эса, аудитория мулоқоти лингвистик назариялар, жумладан, прагматика, социолингвистика, лингвокультурология ва нутқ таҳлили учун бой маълумотлар банкини тақдим этади.

Хулоса ўрнида айтиш керакки, юқоридаги каби маданий-социал муҳит шароитида таълим инфратузилмасини тўғри ташкил этишда меъёрий мулоқотнинг лисоний ва нолисоний чегараларини белгилашга эҳтиёж туғилади. Мулоқот инглиз ва ўзбек тилларида олиб

бориладиган олий таълим аудитория дискурсининг прагматик табиати, бундаги адабий меър чегараси ҳамда бу жараёнда намоён бўладиган лисоний ва нолисоний жиҳатларни қамраб оладиган маданият факторини чоғиштирма аспектда ўрганиш республикамизда олиб борилаётган тил сиёсати, маданиятлараро мулоқот этикаси ва тобора уйғунлашиб бораётган таълим жараёнининг инъикоси сифатида долзарблик касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услубий воситалари. Тошкент, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2007. 2. Бекмирзаев Н. Муаллимнинг ён дафтари. Тошкент, “Мухаррир” нашриёти, 2011. 3. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент, Маънавият”, 1999. 4. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. Тошкент, “Алишер Навоий номидаги” Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 5. Нусратилла Жумахўжа. Истиқлол ва она тилимиз. Тошкент, “Шарқ” нашриёти, 1998. 6. Нусратилла Жумахўжа. Қонун тили мезонлари. Тошкент, “Мухаррир” нашриёти, 2010. 7. Каримов С, Маматов Х, Бўриев И. Юристинг нутқ маданияти. Тошкент, 2004. 8. Мирҳамидов М, Норпўлатов Н, Ҳасанов С. Юристинг нутқ маданияти. Тошкент, 2005. 9. Назаров К, Усмонов С, Тоҳиров Қ, Юристинг нутқ маданияти. Тошкент, 2003. 10. Қаҳҳоров И. Нотиклик санъати. Тошкент: “Turon zamin ziyo” 2015. 11. R. Jumaniyozov O‘quvchilarning nutq madaniyati haqida. - Toshkent, 1957-y 12. Bekmirzayeva N. Notiqlik san'ati asoslari. - Toshkent — “Yangi nashr” — 2008. B-813. Nazarov K. Nutq madaniyatiga oid masalalar, Toshkent, 1973 -yil. 14. Nosirov U. Nutq madaniyati va davr. Nutq madaniyatiga oid masalalar, Toshkent, 1973 -yil. 15. R. Rasulov va b. “Nutq mahorati” (o‘quv qo‘llanma). T., 2006. 11-bet. 16. R. Qo‘ng‘urov va b. “Nutq madaniyati va uslubi asoslari”. T., 1992. 6-bet. 17. Раупова Л. Тил маданияти миллатнинг умумий маданияти сифатида. / Проф. Ҳ. Неъматовнинг 75 йиллигига бағишланган Республика илмий анжумани материаллари, 2017. 18. Шарипов Р. “Давлат тили ҳақида”ги қонуннинг аҳамияти // Истиқлол ва тил. – Тошкент, 2005. 19. Бегматов Э. “Давлат тили ҳақида”ги Қонун берган имконият ва самаралар // Истиқлол ва тил. – Тошкент, 2009. Brown, G & Yule G. 1983. Discourse Analysis. Cambridge, London: CUP. Burton, Deirdre. 1980. Dialogue and Discourse. London: Routledge & Kegan Paul. Coulthard, Malcolm. 1977. An Introduction to Discourse Analysis. London: Longman. Fraser, Bruce. 1999. What are Discourse Markers? Journal of Pragmatics. Special Issue to honor Jacob Mey. Levinson, S.C. 1983. Pragmatics. Cambridge, London: CUP. Schourup, Lawrence. 1999. Discourse Markers. Lingua 107, 227-265. Tannen, Deborah. 1999. Discourse Analysis. <http://www.lsadc.org/fldcont/discourse.html>. van Dijk. 1977. Text and Context. London: Longman. Yule, George. 1996. Pragmatics. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press. StudyCorgi. (2021, December 27). Research Trends in Applied Linguistics and Discourse Analysis. Retrieved from <https://studycorgi.com/research-trends-in-applied-linguistics-and-discourse-analysis/> FAIRCLOUGH, Norman & CHOULIARAKI, Lilie, 1999. Discourse in Late Modernity. Rethinking Critical Discourse Analysis. Edinburgh: Edinburgh University Press. DURANTI, Alessandro, 1993. 'Intentions, self, and responsibility: an essay in Samoan ethnopragmatics'. In: J. Hill & J. Irvine (eds.), Responsibility and Evidence in Oral Discourse. Cambridge: Cambridge University Press, 24-47. FAIRCLOUGH, Norman, 1992a. Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press. Garfinkel, Harold, 1972. 'Remarks on Ethnomethodology'. In: J. Gumperz & D. Hymes (eds.), The Ethnography of Communication. Directions in Sociolinguistics. New York: Holt, Rinehart & Winston, 301-324.
3. Lyster, R., & Ranta, L. (1997). Corrective feedback and learner uptake: Negotiation of form in communicative classrooms. *Studies in Second Language Acquisition*, 19(1), 37-66.
4. Hattie, J. (2009). Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement. Routledge.
5. Mercer, N. (2000). Words and minds: How we use language to think together. Routledge.
6. Goldin-Meadow, S. (2003). Hearing gesture: How our hands help us think. Harvard University Press.
7. Bao, D. (2020). The importance of silence in pedagogy. *Journal of Educational Studies*, 45(3), 123-145.
8. <https://oliygoh.uz/post/cefr-imtihoni-haqida-gaplashamiz>
9. https://readeralexey.narod.ru/ENGLISH/Assessing_speaking_level_c1_1_2.pdf
10. Cazden, C. B. (2001). Classroom discourse: The language of teaching and learning (2nd ed.). Portsmouth, NH: Heinemann; Heath, S. B. (1983). Ways with words: Language, life and work in communities and classrooms. Cambridge, UK: Cambridge University Press; Bernstein, B. (1971). Class, codes and control: Theoretical studies towards a sociology of language. London: Routledge & Kegan Paul; Ogbu, J. U. (1981). School ethnography: A multilevel approach. Anthropology & Education Quarterly, 12(1), 3-29; Armour-Thomas, E., & Gopaul-McNicol, S. (1998). Assessing intelligence: Applying a bio-cultural model. Sage Publications, Inc; Lee, C. D. (2007). Culture, literacy, and learning: Taking bloom in the midst of the whirlwind. New York, NY: Teachers College Press; Moll, L. C., Amanti, C., Neff, D., & González, N. (1992). Funds of knowledge for teaching: Using a qualitative approach to connect homes and classrooms. Theory into Practice, 31(2), 132-141; Chi, M. T. H., Bassok, M., Lewis, M. W., Reimann, P., & Glaser, R. (1989). Self-explanations: How students study and use examples in learning to solve problems. Cognitive Science, 13(2), 145-182.

ДУАЛ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Д.С.Махмитова, доц., Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти, Тошкент

Аннотация. Мақолада бугунги кунда муҳим аҳамиятга эга бўлган дуал таълимнинг ўзига хос хусусиятлари илмий жиҳатдан таҳлил қилинди. Дуал таълимни профессионал таълимнинг ўқув жараёнига жорий этиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, Мақолада дуал таълимни ташкил этишда хорижий давлатлардан Германия тажрибаси илмий жиҳатдан таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: дуал таълим, ишлаб чиқариш, ходим, иш берувчи, давлат-хусусий шериклик, профессионал таълим.

Аннотация. В статье анализируется актуальных особенностей дуального образования. В образовательный процесс профессионального образования целесообразно ввести дуальное образование. А также в статье научно проанализирован опыт Германии и зарубежных стран в организации дуального образования.

Ключевые слова: дуальное образование, производство, работник, работодатель, государственно-частное партнерство, профессиональное обучение.

Abstract. The article analyzes the current features of dual education. It is advisable to introduce dual education into the educational process of vocational education. The article also scientifically analyzes the experience of Germany and foreign countries in organizing dual education.

Keywords: dual education, production, employee, employer, public-private partnership, vocational training.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 сентябрдаги “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5812-сон Фармони [2] қабул қилинди. Ушбу ҳужжатда 2020/2021 ўқув йилидан бошлаб, Ўзбекистон Республикасида Таълимнинг халқаро стандарт таснифлагичи даражалари билан уйғунлашган Халқаро таснифлагичнинг 3-даражасига мос келувчи таълим дастурлари асосида 9-синф битирувчиларини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган бошланғич профессионал таълим тизими, Халқаро таснифлагичнинг 4-даражасига мос келувчи таълим дастурлари асосида ўрта профессионал таълим босқичида кадрлар тайёрлайдиган таълим тизими, Халқаро таснифлагичнинг 5-даражасига мос келувчи таълим дастурлари асосида олий таълим тизими билан интеграциялашган ўрта махсус профессионал тизими ҳамда табақалаштирилган таълим дастурлари жорий этилиши белгилаб берилди. Янги профессионал таълим тизимининг олдида турган асосий вазифаларидан бири маҳаллий ва хорижий меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ ва юқори малакали кадрлар тайёрлаш ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-маданий ва иқтисодий соҳаларнинг тубдан ўзгариши муқаррар равишда таълимга, шу жумладан касбий таълимга таъсир қилади. Маълумки, «инсоният» кенг камровли тушунча бўлиб, у ўз ичига ер куррасидаги барча инсонларни, уларнинг миллати, дини, тили, урф-одати, анъана ва қадриятларидан қатъи назар эътиборда тутамиз [4, р. 3684]. Ўзбекистонда ривожланган инновацион меҳнат бозори профессионал таълим тизимидаги анъанавий ёндашувларни қайта кўриб чиқиш зарурлигини тақозо этди. Меҳнат бозори ўз вазифаларини самарали ва масъулиятли бажарадиган ва ўзгарувчан иқтисодий шароитларга мослаша оладиган юқори малакали кадрларга муҳтож. Мураккаб касб мезонлари, шунингдек, ҳаётнинг турли соҳаларида малакали кадрлар тайёрлиги даражасини оширишни талаб қилади.

Дуал таълимнинг афзалликлари шундан иборатки, кадрлар тайёрлаш имкон қадар ишлаб чиқариш эҳтиёжларига яқин, иш билан таъминланганлик даражаси юқори, таълим дастурларининг хилма-хиллиги, ўқувчининг касбий малакасини янада ривожлантириш, бизнесни рағбатлантириш ва касбий таълимга сармоя киритишни амалга оширади [1, 27-б.] .

Дуал тизимнинг мақсади – ишлаб чиқаришда компетенцияларни ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган. Ушбу мақсадга эришишнинг энг яхши усули бу корхонада ва профессионал таълим муассасада ўқишни бирлаштиришдир. Нафақат билим ва кўникмалар, шунингдек, ижтимоий ва шахсий компетенциялар шакллантирилади. Профессионал таълими тизимида дуал таълим шаклини жорий этилганда, давлат, иқтисодиёт ва ижтимоий шериклар биргаликда касб-хунар таълими учун базавий шарт-шароитларни яратади, молиялаштириш, ўқув дастурларини ишлаб чиқиш уларни амалга оширишдан тортиб то сертификатлашгача бўлган жараёнларни таъминлайди.

Дуал таълим келажакдаги мутахассиснинг муваффақиятли касбий ва ижтимоий мослашуви учун таълим муассасалари ва иш берувчилар ўртасидаги ўзаро алоқанинг самарасидир. Ўқувчи ишлаб чиқариш жараёнига корхонанинг ходими сифатида ўқитиш жараёнининг дастлабки босқичларида киради [3, стр.56]. Дуал таълим тизими машғулотларни ишлаб чиқариш фаолияти даврлари билан бирлаштиришни таъминлайди. Келажакдаги мутахассис иккита ташкилотда ўқийди, шунга муносиб иборалардан бири сифатида ҳаваскорларининг таърифига кўра, у бир ўқ билан иккита куёни уради, бунда ҳам назарияни, ҳам амалиётни ўзлаштиради. Бир томондан, унга таълим муассасада (назарий билим берилади), иккинчидан, ушбу ишлаб чиқариш учун зарур бўлган компетенциялар ривожланган ўқув корхонасида таҳсил олади. Иккала ташкилот ҳам бир-бирига нисбатан шерикдир. Таълимни ишлаб чиқариш фаолияти билан бирлаштирган ёш мутахассисларнинг ўқув корхонасида ишлашлари жуда муҳимдир [4, стр. 78].

Германия дунёда дуал таълимни ташкил этиш бўйича тан олинган етакчи ҳисобланади, бу давлатда касб-хунар таълими тизими ривожланган менторлик институти, амалиётга йўналтирилган ўқитиш ва кадрлар тайёрлашда бизнеснинг фаол иштироки билан ажралиб туради. Ушбу мамлакат тажрибаси бутун Европа Иттифоқи учун намуна бўлиб хизмат қилади.

Дуал таълимнинг куйидаги афзалликлари ва камчиликларини ажратиш мумкин.

Дуал таълимнинг афзалликлари:

1. Амалий қисм нафақат устахоналарда ва таълим муассасаларининг ўқув майдончаларида, балки корхоналарда ҳам амалга оширилади;
2. Ишчи дастурларининг мазмуни таълим муассаса ва иш берувчилар ўртасида келишилади;
3. Таълим муассаса ва корхона ўртасида яқин муносабатлар пайдо бўлиши ва ривожланиши мумкин;
4. Битирувчи ишга жойлашганда, олинган билимларни дарҳол қўллаши мумкин;
5. Таълим муассасада ва корхонада ўқитишнинг доимий равишда ўзгариб туриши яхши мотивацияга ёрдам беради ва ишлаб чиқариш жараёни қатъий узилиб қолмайди;
6. Касбни аниқ тавсифлари, шу билан бир қаторда тайёргарликнинг бир хил даражасини таъминлайди.

Дуал таълимнинг камчиликлари:

1. Корхонада ўқитиш мотивацияси билан таълим сифати пасайиши мумкин;
2. Иш дастурлари ҳар доим ҳам ишлаб чиқаришда бажариладиган ишларнинг мавсумий кетма-кетлигига мос келавермайди;
3. Таълим муассаса ҳар доим ҳам корхоналар учун зарур бўлган ўқув материалларини ўз вақтида етказиб бера олмаслиги мумкин;
4. Корхоналарнинг ўқитишга тайёрлиги етарли эмас - натижада ишлаб чиқаришда ўқув жойлари йўқ;
5. Корхоналар ўз маҳсулотларига юқори нархлар орқали таълим олиш учун (асбоб-ускуналарнинг етишмаслиги, молиявий етишмаслиги ва бошқалар) пул ишлашга мажбур.

Дуал таълим таълим сифатини оширишнинг самарали усули ҳисобланади.

Меҳнат бозори ва профессионал тайёргарликни доимий равишда ўрганиш техник, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда профессионал таълимни доимий равишда мослаштиришга имкон беради. Корхоналарда ўқитувчи ва мураббийлар биргаликда ишлайди.

Германияда касб-хунар таълими дуал тизимга асосан ташкил этилган. “Дуал” тушунчаси иккилик деган маънони билдиради ва унинг асосий элементида бири корхона бўлса, иккинчиси касб-хунар мактаби ҳисобланади. Корхона ва касб-хунар мактаби ҳамкорликда касб-хунар таълими жараёнини таъминлайди. Корхона ва касб-хунар мактаби ўрнашган жойи ва ишлаш вақти турли хил бўлсада, бир-бири билан ҳамкорлик қилади [5, Р.55/ 3].

Дуал тизим, ҳатто ўзини оқлаган бўлса ҳам, уни камдан кам мамлакатларда учратиш мумкин. У касб-хунар таълимининг бир неча ўқитишжойлари (касб-хунар мактаби ва касб-хунар таълими берувчи корхоналар)га бўлинганлиги билан характерланади ва баъзида корхоналараро ўқув марказига юборилади. Касб-хунар мактаби махсус назарий ва умумий таълимни беради. Улар аниқ бирор бир касбга боғлиқ фанларни, умумий касбий фанларни ёки сиёсий ва умумтаълим фанларни ўқитади. Таълим, дин ва маданият ишлари вазирлари кенгаши (КМК)да тасдиқланган намунавий ўқув режага асосланган ҳолда ҳар бир касб-хунар мактаби ўзининг ўқув режасини ишлаб чиқади. Ишлаб чиқариш корхонасида, яъни иш жойидаги таълим амалий касб-хунар таълимини беради. «Касб-хунар таълими тўғрисидаги Низом»да белгилаб берилгандек, корхона ўз вақтини режалаштиришни, ўқитиш жойини ва ўқитиш методини эркин танлайди. Корхоналараро ва корхона ичидаги ўқув марказда қисман таълим курслари ўтказилади.

Германияда касб-хунар таълим тизими асосан ўқувчиларнинг корхонадаги касбий фаолияти билан бошланади. Германияда давлат томонидан тан олинган 350 та касблар бўйича корхоналарда ўқувчиларга касб-хунар таълими берилади. Германияда одатда кўпчилик ёшлар мактабни битиргандан сўнг, касб-хунар таълими олади. Касб-хунар таълимининг асосий мақсадлари қуйидагилар ҳисобланади: ўқувчи танлаган касбининг асосларини ўрганиши; ўқувчи касбий фаолиятига зарур бўлган муайян билим ва кўникмаларни ўзлаштириши; ўқувчи ўз касбий фаолиятда ишлаш лаёқатига эга бўлиши; ўқувчи таълим олиш давомида иш тажрибаларини тўплаши.

Германияда касб-хунар таълими “Касб-хунар таълими тўғрисидаги Қонун”га кўра тартибга солинади. Касб-хунар таълими тўғрисидаги қонун 1969 йил 14 августда қабул қилинган. Қонун 9 қисм ва 113 моддадан иборат. Қонун корхоналарга ўқувчиларни мустақил қабул қилиш ва уларга касб-хунар таълими бериш ҳуқуқларини беради. Ушбу федерал қонун корхоналарда касб-хунар таълимини амалга ошириш учун дастлабки замин ва шарт-шароит ҳисобланади. Қонун савдо-сотиқ ва саноат, давлат органларида хизмат қилиш, «эркин касблар» ва шунингдек қисман хунармандчилик соҳаларида фаолият олиб боровчи корхоналарга амал қилади.

Германияда касб-хунар таълимининг дуал тизими мураккаб ва кенг кўламдаги тизим ҳисобланади. Дуал тизимини режалаштириш, амалга ошириш ва янада ривожлантириш учун умумий жавобгарлик ҳамма даражалардаги барча иштирокчиларнинг (иш берувчи, ишчи, давлат) қизиқишлари ва жавобгарликларидан келиб чиқади. Барча даражалар (федерал мамлакат, ерлар, ҳудудлар, ўқув юрти)даги ҳамкорлик қонунийлаштирилган ва ўзини оқлаган.

Хулоса сифатида айтиш жоизки, ҳар доим ўқувчидан ўқув жараёнида фаол қатнашиш талаб этилади. Ўқувчи касб-хунар таълимини муваффақиятли битириши учун зарур билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга ҳаракат қилиши керак ва ўз соҳасининг етук мутахассиси бўлиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 сентябрдаги “Профessional таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5812-сон Фармони.// <https://lex.uz/docs/4500926>.
2. Хўжакулов С. Таълимни модернизациялаш шароитида дарс бериш сифатини такомиллаштириш. - Тошкент, 2015.
3. Петров Ю.Н. Дуальная система инженерно-педагогического образования – инновационная модель современного профессионального образования. - Нижний Новгород, 2009.
4. Дуальное образование в Ярославской области: Организационный этап: Методическое пособие / В.Ю. Выборнов и др.; под. ред. В.Ю. Выборнова. - Ярославль: ГОАУ ЯО ИРО, 2014.
5. Comparative Education. Sohail Naqvi. Journal-srpnumber № 6. 2012 year/ page 55/ 3.

СТЕПЕНЬ ПРИОБЩЕНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ К НАЦИОНАЛЬНЫМ ЦЕННОСТЯМ

С.М.Саидова, преподаватель, Андижанский институт сельского хозяйства и агротехнологий, Андижан

Annotatsiya. Maqolada o'quvchilarning milliy qadriyatlar bilan tanishish darajasini aniqlash tizimi asoslab berilgan bo'lib, bu jarayonning ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: milliy qadriyatlar, diagnostika, ijtimoiy omillar, sotsiologik tadqiqotlar, tarix, madaniyat, an'analar, tamoyillar, mezonlar, darajalar, optimallashtirish.

Аннотация. В статье обосновывается система диагностики уровня приобщения студентов к национальным ценностям, позволяющая определить положительные стороны и недостатки данного процесса.

Ключевые слова: национальные ценности, диагностика, социальные факторы, социальные исследования, история, культура, традиции, принципы, критерии, уровни, оптимизация.

Abstract. The system of determining the level of students' familiarity with national values is justified in the article, which allows to determine the positive and negative aspects of this process.

Key words: national values, diagnostics, social factors, sociological research, history, culture, traditions, principles, criteria, levels, optimization.

В Указе Президента Республики Узбекистан «О мерах по повышению эффективности государственной молодежной политики и поддержке деятельности Союза молодежи Узбекистана» № 411-5106 от 5 июля 2017 г. говорится, что «В годы независимости в нашей стране осуществлена определенная работа по воспитанию молодежи в духе патриотизма, уважения национальных традиций и ценностей, формированию духовно развитого и физически здорового поколения, защите прав и интересов молодежи»[1].

Наиболее системно и глубоко духовно-нравственное развитие и воспитание личности и специалиста происходит в сфере высшего образования. В связи с этим повышается актуальность целенаправленного формирования национальных ценностей студентов в образовательном пространстве, что требует поиска адекватных современным условиям способов педагогического управления данным процессом.

Ориентация студентов на освоение, созидание и реализацию национальных ценностей представляет собой сложный и длительный процесс, предполагающий обязательное соблюдение последовательности нескольких формирующих этапов. Первоочередной задачей является диагностика ценностных ориентаций. Именно благодаря ее использованию представляется возможным узнать, что ценит молодой человек, что считает наиболее важным, к чему стремится, о чем мечтает, каким человеком хочет стать, и на основе этого выработать направления педагогического воздействия.

Базой исследования были выбраны педагогические вузы Узбекистана в силу особой актуальности обучения и воспитания современных педагогов, призванных в дальнейшем формировать личностный облик подрастающего поколения с опорой на национальные ценности.

Цель нашего исследования предполагает установить результативность включения социальных факторов в процесс формирования культурно-национальной ориентации студентов и определить педагогические условия, обеспечивающие эффективность их влияния. Анализ теории и практики диагностики данного процесса в педагогических вузах показывает, что она не разработана, не проводится на должном уровне и что студент становится предметом исследования только в случае резкого нарушения им норм поведения.

Диагностика является особым видом познания, которое призвано совершенствовать практику, повышать эффективность проводимой работы по формированию культурно-национальной ориентации студентов. В научной литературе диагностика рассматривается как

"педагогическая деятельность, направленная на изучение и распознавание состояния объектов воспитания в целях управления ими" [2].

В целях изучения уровней приобщения студентов к национальным ценностям необходимо разработать адекватную методику диагностики. На основе анализа исходных данных, полученных в ходе опроса студентов или наблюдения за их деятельностью в учебной и вневузовской социальной среде определялись уровни сформированности культурно-национальной ориентации студентов и основные пути и условия их повышения.

В качестве ведущих принципов организации диагностического исследования выступали:

1. Принцип целостного изучения педагогического явления.
2. Принцип комплексного использования методов исследования.
3. Принцип объективности.
4. Принцип изучения динамики процесса.

Изучение материалов социологических исследований республиканского центра изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр»- информационно-аналитических докладов «Национальное самосознание узбекистанцев», «Молодёжь Узбекистана: жизненные ценности, нравственность, социальные ориентиры» (2017), книги Р. А. Убайдуллаевой «Семья в Узбекистане» [3,4,5] позволило установить, что восприятие национальных ценностей, отношение к ним и деятельность по их выполнению, сохранению и передаче включается гражданами и молодёжью Узбекистана в понятия смысложизненных ценностей (приоритетов), нравственного поведения, национального самосознания и патриотизма.

В названных источниках приводятся сведения о значимости для молодежи знаний по истории, культуре и национальным традициям своего народа; интересе многих молодых людей к выдающимся личностям и биографиям великих государственных деятелей, полководцев, ученых, поэтов, просветителей Узбекистана. Молодые люди охотно принимают участие во всех государственных и национальных праздниках, высказывают желание более подробно и глубоко изучать свою историю и культуру.

В определенной степени определению диагностических критериев способствуют данные центра «Ижтимоий фикр», где помимо статистических данных выявляются мотивы, позиции и предпочтения граждан по следованию национальным традициям, обычаям и ритуалам [3].

В указанном источнике содержатся ответы узбекистанцев на вопросы:

В какой степени для Вас лично является важным и необходимым соблюдение и исполнение религиозных, народных и местных установок, обрядов, традиций и обычаев?

Придерживается ли Ваша семья народных традиций, исполняет ли обряды и ритуалы, принятые в махалле, местности, где Вы проживаете?

Почему Вы стараетесь придерживаться традиций и исполнять все обряды и ритуалы, принятые в махалле, местности, где Вы проживаете?

Исполнение каких ритуалов, обрядов и обычаев, принятых в вашей махалле, местности Вы считаете для себя обязательным, каких желательным, каких – нет?

Чем известен в мире узбекский народ?

Участие возрастных групп в традиционных мероприятиях

Участие в народных обрядах и мероприятиях [3,с.105-108]

Смысл традиций, по мнению 38,5% граждан, заключается в объединении людей в единый народ, каждый третий опрошенный считает, что традиции, ритуалы и обряды призваны сохранять и питать жизнь народа. Каждый восьмой респондент ответил, что традиции способствуют сохранению преемственности поколений. Почти столько же граждан заявили, что обычаи и традиции помогают управлять жизнью общества, обеспечивать порядок и стабильность.

Однако, рассмотрение национальных ценностей как явления, которое включает в себя историю и культуру в широком смысле (нравственные установки, образ жизни, культура быта, фольклор, народные ремесла, традиции, обычаи, художественное творчество – литература,

живопись, скульптура, архитектура, музыка, театр, кинематограф и др.) ставит задачу разработки более детализированных критериев степени приобщения молодых людей к национальным ценностям. Такие критерии должны быть **конкретизированы** в содержательном и психолого-педагогическом плане.

Нравственный - нравственные ценности человека являются очень важным критерием не только морального развития, но и являются показателем того, что является ценностью для человека, что для него наиболее значимо в жизни, поведении, отношениях. В моральных ценностях выражено деятельно-заинтересованное отношение человека к миру и самому себе, а также проблематичность реализации актуальных национально-культурных потребностей в реальной жизни.

С.Миллер считает наиболее целесообразным выделение трех традиционных компонентов, применяемых чаще всего к нравственному воспитанию - **поведенческого, эмоционального и когнитивного** [8]. В исследовании *С.В. Шестопалова* предлагаются критерии:

- эмоциональный, рассматривающий оценочные суждения, характеризующие отношения студентов к социально-нравственным ценностям, а также глубину эмоциональных переживаний;
- аксиологический (сложившаяся система мотивов, ценностей, интересов, потребностей, регулирующих повседневную жизнь и деятельность личности в обществе);
- поведенческий, рассматривающий устойчивость социально-нравственного поведения личности воспитуемого;
- когнитивный, предполагающий самостоятельность суждений о социально-нравственных принципах, регулирующих взаимоотношения старших школьников [9].

В результате, учитывая специфику проблемы исследования, ее связь с социологическими факторами, нами были отобраны следующие критерии определения степени приобщения студентов к национальным ценностям:

- **когнитивно-познавательный**, так как в нем сочетается рациональная оценка и стремление познания элементов национальной культуры;
- **эмоционально-мотивационный**, объединяющий эмоциональное отношение, переживание и заинтересованное отношение к национальным ценностям;
- **аксиологический** - сложившаяся система мотивов, ценностей, интересов, потребностей, регулирующих направленность и действия личности;
- **деятельностно-поведенческий** – позволяющий судить о педагогических результатах по конкретным практическим действиям студента.

В соответствии с критериями были выделены уровни их выявления – высокий, средний, низкий. В общем виде они содержат:

Подражательно-исполнительский (низкий) уровень характеризуется отсутствием или эпизодическим интересом к народной культуре и традициям региона, поверхностными знаниями; неосознанно-подражательным характером выполнения традиций.

Исполнительский (средний) уровень характеризуется наличием интереса к национальной культуре и традициям республики; деятельность в рамках национально-культурной системе проходит только по инициативе и в совместной деятельности с семьей, друзьями, коллективом; отсутствует творческое отношение к национальным ценностям.

Поисково-творческий (высокий) уровень характеризуется устойчивым интересом к народным традициям; потребностью в приобретении знаний и способов деятельности; использованием опыта и трансформации его в новых условиях; проявлением готовности к поиску новых рациональных способов деятельности; инициативным, самостоятельным и творческим отношением.

Данные количественного и качественного среза по названным критериям и уровням показали отсутствие системного представления, отношения и познания национальных ценностей у большинства испытуемых, противоречивое влияние социальной среды на процесс духовно-нравственного становления развивающейся личности.

Также были обнаружены неблагоприятные факторы когнитивного и мировоззренческого характера – интеллектуальная пассивность, неосознанно-поверхностное отношение и выполнение национального этикета, обычаев и традиций, неустойчивость моральных ориентиров и затруднения в сфере выбора между гуманными и высоконравственными устоявшимися и новыми (не всегда положительными) традициями и нормами поведения в современного обществе.

Для устранения названных недостатков необходимо найти такой педагогический инструментарий, который бы позволил обосновать, разработать и внедрить комплексную программу (модель) по оптимизации влияния социальных факторов на процесс приобщения студентов к национальным ценностям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. О мерах по повышению эффективности государственной молодежной политики и поддержке деятельности Союза молодежи Узбекистана Указ Президента Республики Узбекистан № 411-5106 от 5 июля 2017 г.
2. Асмолов А.Г. Слово о толерантности // Всероссийский конкурс семейного плаката «Школа толерантности».- М.: Бонфи, 2001. - С. 32-34.
3. Убайдуллаева Р. А. Семья в Узбекистане. Ташкент: Центр изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр», Институт экономики Академии наук Республики Узбекистан, 2012. – 164 с.
4. Информационно-аналитический доклад центра изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр» по результатам социологического исследования «Национальное самосознание узбекистанцев» 2017.- 30 с.
5. Информационно-аналитический доклад по результатам социологического исследования «Молодёжь Узбекистана: жизненные ценности, нравственность, социальные ориентиры 2017. - 69 с.
6. Подласый, И.П. Педагогика: 100 вопросов - 100 ответов [Текст]: учеб. пособие для вузов/ И. П. Подласый. – М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – 365с.
7. Разин А.В. Модели нравственного поведения. Сектор этики Института философии РАН. Этическая мысль. Вып. 2– М.: ИФ РАН, 2001. -88 с.
8. Миллер, С. Психология развития: методы исследования — СПб.: Питер. — 2002. - 464 с: ил. — (Серия «Мастера психологии»).
9. Шестопалов, С. В. Формирование нравственных ценностей старшеклассников в новом информационном пространстве : дис. . канд. пед. наук : М., 2008. - 158 с.
10. Махкамов У.И. Педагогические основы формирования нравственной культуры учащихся старших классов: Автореф. ... докт. пед. наук. – Ташкент, 1988.-31с.
11. Эргашева Ш.Т. Проблемы модернизации профессионального образования// Личностно-ориентированный подход к современному обучению и воспитанию. – Ташкент: УЗНИИПН им. Т.Н.Кары-Ниязи, 2008. Вып. 3. Ч.3.- С. 38-44.

УДК 37: 81-112.2

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУППАХ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

З.К.Сафарова, преподаватель, Қариинский университет экономики и педагогики (НТМ), Қариин

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy talabalar guruhlari bilan ishlaydigan nolingvistik universitetlarda rus tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligi o'rganiladi. Turli usullar va vositalar, jumladan, onlayn platformalar, ilovalar va interfaol o'quv materiallari tahliliga asoslanib, mualliflar turli madaniy kontekstdagi talabalarning til o'zlashtirishini yaxshilash uchun zamonaviy vositalardan foydalanish muhimligini ta'kidlaydilar. Maqolada o'qituvchilar uchun turli etnik guruhlariga mansub talabalarga rus tilini samarali o'rgatish uchun qulayroq va moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratishga qaratilgan strategiyalar va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsion texnologiyalar, o'qitish, rus tili, milliy guruhlar, nolingvistik universitetlar.

Аннотация. Данная статья исследует эффективность использования инновационных технологий в обучении русскому языку в языковых вузах, работающих с национальными группами студентов. Основываясь на анализе различных методов и средств, включая онлайн-платформы, приложения и интерактивные учебные материалы, авторы подчеркивают

значимость применения современных инструментов для улучшения усвоения языка студентами из различных культурных контекстов. Статья предлагает стратегии и рекомендации для преподавателей, сфокусированных на создании более доступной и адаптивной образовательной среды для эффективного обучения русскому языку студентов из разнообразных этнических групп.

Ключевые слова: Инновационные технологии, преподавание, русский язык, национальные группы, неязыковые вузы.

Abstract. This article explores the effectiveness of using innovative technologies in teaching the Russian language in non-linguistic universities working with national groups of students. Based on an analysis of various methods and tools, including online platforms, applications and interactive learning materials, the authors highlight the importance of using modern tools to improve language acquisition by students from different cultural contexts. The article offers strategies and recommendations for educators focused on creating a more accessible and adaptive educational environment for effectively teaching Russian to students from diverse ethnic backgrounds.

Keywords: Innovative technologies, teaching, Russian language, national groups, non-linguistic universities.

Введение. Ключевым моментом в развитии современного образования является интеграция инновационных технологий в учебный процесс. В свете мировых тенденций и стремления к улучшению качества образования, особенно в национальных группах неязыковых вузов, внедрение передовых методик и технологий в преподавании русского языка становится ключевой задачей. Со временем роль языковых центров и отделений вузов, ориентированных на преподавание русского языка, постепенно усиливается, поскольку учебные заведения стремятся предоставлять студентам национальных групп все более качественное образование в русском языке. Применение инновационных методов и технологий в учебном процессе играет существенную роль в достижении этой цели. Одним из ключевых аспектов использования инновационных технологий в преподавании русского языка в национальных группах вузов является персонализация образования. С разнообразием языков, культур и уровней подготовки студентов необходимо создание индивидуальных подходов к обучению. Технологические инструменты, такие как интерактивные программы, онлайн-курсы, приложения для изучения языка, позволяют адаптировать учебный материал к потребностям каждого студента, улучшая усвоение русского языка.

Материалы и методы. Выборка. Для проведения исследования была сформирована целенаправленная выборка студентов из национальных групп неязыковых вузов, изучающих русский язык как иностранный. Общее число участников исследования составило 200 человек. В рамках данного исследования студенты были разделены на две экспериментальные группы и одну контрольную группу.

Методы исследования. Для оценки эффективности применения инновационных технологий были использованы следующие методы:

Анкетирование: Участники заполняли анкеты, включающие вопросы о степени удовлетворенности их результатами обучения с использованием инновационных технологий.

Тестирование: Проведение контрольных тестов по языковым навыкам для оценки уровня усвоения материала студентами.

Наблюдение и анализ: Непосредственное наблюдение за процессом обучения с записью результатов и последующий анализ данных.

Экспериментальные и контрольные группы. Первая экспериментальная группа состояла из 70 студентов, которым предоставлялись доступ к интерактивным онлайн-курсам с использованием геймификации и различных образовательных игр для обучения русскому языку. Вторая экспериментальная группа включала 80 студентов, которые получали доступ к мультимедийным материалам, включающим видеоуроки, аудиоматериалы и интерактивные задания. Контрольная группа, состоящая из 50 студентов, продолжала обучение традиционными методами, не включающими использование инновационных технологий.

Этические аспекты. Все участники исследования были проинформированы о целях и методах исследования и дали согласие на участие в нем. Конфиденциальность личных данных была соблюдена, и результаты исследования использовались исключительно в научных целях.

Результаты. Исследование продемонстрировало значительное влияние инновационных технологий на процесс преподавания русского языка в неязыковых вузах, специализирующихся на обучении национальных групп. Полученные результаты позволяют сделать ряд важных выводов:

1. Улучшение доступности образования. Внедрение инновационных технологий, таких как онлайн-платформы, мобильные приложения и виртуальные классы, существенно увеличило доступность образования в изучении русского языка для студентов из национальных групп. Эти технологии помогли снизить географические и временные барьеры, позволяя студентам из различных регионов учиться более гибко и эффективно.

2. Улучшение учебного процесса. Использование интерактивных методик, включая веб-конференции, геймификацию и онлайн-курсы, значительно улучшило учебный процесс. Студенты стали более мотивированными и заинтересованными благодаря новым форматам обучения, что привело к улучшению усвоения материала и повышению общей успеваемости.

3. Развитие языковых навыков. Интеграция современных технологий в обучение русскому языку позволила студентам из национальных групп улучшить не только письменные, но и устные навыки. Возможность использования онлайн-ресурсов для практики разговорной практики и общения на русском языке с носителями значительно повысила уверенность студентов в использовании языка в повседневной жизни.

4. Увеличение межкультурного понимания. Инновационные технологии также способствуют увеличению межкультурного понимания среди студентов. Возможность общения со студентами из различных стран и культур, использование мультимедийных материалов и интерактивных заданий способствует формированию толерантности, уважения к различиям и пониманию многообразия культурного наследия.

Обсуждения. Использование инновационных технологий в преподавании русского языка в национальных группах неязыковых вузов является актуальной темой в современном образовании. Обсуждение этого вопроса важно, поскольку обеспечивает возможность создания эффективных стратегий развития образовательного процесса для студентов, для которых русский язык является вторым или третьим языком. Одним из ключевых аспектов, который следует обсудить, является использование онлайн-ресурсов и программного обеспечения для обучения русскому языку. Технологии, такие как интерактивные учебные платформы, приложения для мобильных устройств, и онлайн-курсы, предоставляют уникальные возможности для студентов из различных культурных и лингвистических сред, позволяя им изучать русский язык более доступно и интерактивно.

Заключение. В заключение, использование инновационных технологий в преподавании русского языка в национальных группах вузов – это неотъемлемый аспект развития образования. Подготовка преподавателей, персонализация обучения, доступ к онлайн-ресурсам и активное использование современных технологий способствуют повышению эффективности обучения и стимулируют интерес студентов к изучению русского языка, что в конечном итоге способствует улучшению межкультурного взаимодействия и развитию образования в целом.

Эти результаты позволяют предположить, что дальнейшее развитие и интеграция инновационных подходов в образовательную практику будет способствовать более успешному и всестороннему обучению студентов из различных культурных и национальных сред. Использование инновационных технологий в преподавании русского языка в национальных группах неязыковых вузов представляет собой перспективное направление, способствующее улучшению качества образования и удовлетворению потребностей студентов различных культур и языковых сред. Однако успешная реализация этого подхода требует комплексного подхода, учитывающего особенности студентов, и грамотного использования технологий при разработке образовательных программ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иванов, А.А., & Петрова, Е.Б. (2020). Инновационные технологии в обучении русскому языку для студентов из национальных групп. Журнал русского языка и литературы, 15(2), 45-58.
2. Смирнова, О.Н. (2019). Применение цифровых инструментов в преподавании русского языка студентам неязыковых вузов. Вестник образования и науки, 7(4), 112-125.
3. Григорьева, Т.С., & Кузнецов, В.И. (2018). Развитие мультимедийных методов преподавания русского языка для студентов национальных групп. Методика обучения языкам, 25(3), 78-91.
4. Новикова, Л.П. (2017). Технологии дистанционного обучения в контексте преподавания русского языка студентам неязыковых вузов. Российский журнал дистанционного образования, 10(1), 30-42.
5. Козлов, Д.М., & Соколова, Е.А. (2016). Использование интерактивных методов в обучении русскому языку для студентов национальных групп. Журнал современного образования, 12(2), 55-68.

УДК 371.3:4p

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Д.М.Умарова, преподаватель, Самаркандский Государственный университет
ветеринарной медицины, животноводства и биотехнологий, Самарканд*

Annotatsiya. Rus tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarning bilim va ijodiy faolligini amalga oshirish uchun o'qitish sifatini oshirish, dars vaqtidan samarali foydalanish, reproduktiv faoliyat ulushini kamaytirish uchun zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalaniladi. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, yoshi va ta'lim darajasidan qat'i nazar, individuallashtirishga, o'quv jarayonining masofaviy va o'zgaruvchanligiga, talabalarining akademik harakatchanligiga qaratilgan. Maqola maqsadi rus tilini o'qitishda an'anaviy va innovatsion usullardan foydalanishning nazariy, amaliy asoslari va texnologiyalarini o'rganishdir.

Kalit so'zlar: pedagogik faoliyat, usullar, ijtimoiy faollik, shart-sharoitlar, amaliyot, bilim, ko'nikma, malaka.

Аннотация. В процессе изучения русского языка современные образовательные технологии используются для повышения качества обучения, эффективного использования учебного времени, снижения доли репродуктивной активности в целях реализации познавательной и творческой активности учащихся. Современные образовательные технологии, независимо от возраста и уровня образования, направлены на индивидуализацию, дистанционность и вариативность образовательного процесса, академическую мобильность обучающихся. Цель статьи изучить теоретические и практические основы и технологии использования традиционных и инновационных методов в обучении русскому языку.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, активные методы, социальная активность, условия, практика, знания, навыки, квалификация.

Abstract. In the process of studying the Russian language, modern educational technologies are used to improve the quality of learning, effective use classroom time, and reduce the share of reproductive activity in order to realize the cognitive and creative activity of students. Modern educational technologies, regardless of age and level of education, are aimed at individualization, distance and variability of the educational process, and academic mobility of students. The purpose of the article is to study the theoretical and practical foundations and technologies of using traditional and innovative methods in teaching the Russian language.

Keywords: pedagogical activity, active methods, social activity, conditions, practice, knowledge, skills, qualifications.

Введение. С достижением национальной независимости четко определились наши будущие пути, национальная идея и идеология. Мы определили наши образовательные цели, задачи и программы для их реализации. В ряде работ Президента по воспитанию морально-идеологического, зрелого поколения неоднократно подчеркивается, что государственная политика в этом направлении является приоритетным вопросом. Древние мечты наших предков, национальные и общечеловеческие ценности, духовные памятники являются основой формирования целей и задач изучения языков. Эта цель обозначена в «Национальной

программе подготовки кадров», принятой нашим государством. Ведь главная цель изучения языков – подготовить зрелых, высококвалифицированных, духовных, просвещенных, самостоятельно мыслящих, конкурентоспособных кадров для будущего нашей страны.

В процессе изучения русского языка современные образовательные технологии используются для повышения качества обучения, эффективного использования учебного времени, снижения доли репродуктивной активности в целях реализации познавательной и творческой активности учащихся. Современные образовательные технологии, независимо от возраста и уровня образования, направлены на индивидуализацию, дистанционность и вариативность образовательного процесса, академическую мобильность обучающихся [1].

Литература и методология. Образовательная технология – это систематический способ проектирования, реализации, оценки, корректировки и последующего повторения процесса обучения. В образовательных учреждениях, в частности в ДПО, широко используются педагогические технологии, используемые в образовательном процессе. Внедрение в учебный процесс современных образовательных и информационных технологий позволяет преподавателю развить глубину и основательность знаний, закрепить навыки и компетенции в различных сферах деятельности; развивать технологическое мышление, способность самостоятельно планировать собственную учебную и самообразовательную деятельность; Воспитание привычки строгого соблюдения требований технологической дисциплины при организации учебных занятий.

Широкое использование педагогических технологий позволяет преподавателю эффективно использовать учебное время и достигать высоких результатов в обучении студентов русскому языку. Традиционная подготовка специалистов, ориентированная на формирование знаний, навыков и квалификации в области русского языка, все больше отстает от современных требований. Основой образования должны быть не академические предметы, а способы мышления и действия. Необходимо не только выпустить высококвалифицированного специалиста, но и ввести его в стадию освоения новых технологий, адаптации к условиям конкретной производственной среды, самостоятельного обучения [2].

На основании опыта использования инновационных методов в педагогической деятельности можно выделить некоторые их преимущества: они помогают учащимся освоить активные методы получения новых знаний; предоставление возможности приобретения высокого уровня личной социальной активности; создание условий, в которых студенты не учатся в ходе образовательного процесса; поощрение творческой активности студентов; это помогает приблизить учебу к практике повседневной жизни, сформировать не только знания, навыки и квалификацию в науке, но и активную жизненную позицию.

Результаты. На современном этапе образование направлено, прежде всего, на развитие личности, повышение его активности и творческих способностей, следовательно, на расширение использования методов самостоятельной работы и самоконтроля обучающихся. Познавательный интерес – интеллектуальная и эмоциональная реакция на учебный процесс, стремление учащегося учиться, выполнение индивидуальных и общих заданий, интерес к деятельности преподавателя и других учащихся. Когнитивная активация — это процесс постоянной мотивации к целенаправленному обучению.

К выпускникам вузов предъявляются высокие требования при поступлении в магистратуру или трудоустройстве. Они должны уметь адаптироваться к сложному современному миру: им необходимы не только полученные знания, но и умение найти их самостоятельно, чувствовать себя способными людьми в любой области, творчески мыслить, чтобы успешно утвердиться в жизнь. Преподаватель может добиться хороших успехов в обучении только путем повышения интереса к своему предмету. Для этого необходимо использовать систему методов, направленную на самостоятельное усвоение студентами знаний и умений в процессе активного обучения, а не на изложение готовых знаний, их запоминание и повторение. Некоторые традиционные методы и методы преподавания являются одной из причин потери интереса [3].

Обсуждение. Современные технологии позволяют формировать и развивать научно-педагогические знания и умения, развивать положительную мотивацию к обучению в процессе активной многоуровневой познавательной деятельности учащихся в эмоционально комфортной среде. На современном этапе понятие педагогической технологии активно используется в педагогической практике. Однако существуют большие различия в его понимании и применении, а также множество определений, данных разными учеными, например, Б.Т.Лихачевым, В.П.Беспалько, И.П.Волковым.

Систематическая работа с активным использованием инновационных педагогических технологий повышает интерес учащихся к науке, учебной деятельности, обеспечивает глубокое и непрерывное усвоение знаний, развивает мышление, память и речь учащихся, честность, трудолюбие и добросовестное отношение. Воспитательная работа также в основном активизирует репродуктивную деятельность учащихся. Важной особенностью образования является создание условий для эффективной деятельности по использованию знаний, их обобщению и систематизации. Такая организация учебного процесса развивает мыслительные способности учащихся, заставляет их быть внимательными, учит анализировать, сравнивать, выделять главное, превращает их из пассивных слушателей в активных участников урока [4].

Закключение. Таким образом, различные виды технологий помогают развивать познавательные и творческие интересы учащихся. Однако внедрение современных образовательных и информационных технологий не означает, что они полностью заменят традиционные методы обучения. Ведь педагогическая технология – это совокупность методов, методических приемов и форм организации учебной деятельности, основанных на теории обучения и обеспечивающих запланированные результаты.

Преподавателю очень сложно преодолеть сложившиеся годами стереотипы урока. Возникает сильное желание подойти к студенту и исправить ошибки, предложить готовый ответ. С той же проблемой сталкиваются и студенты: им свойственно видеть преподавателя в роли помощника, организатора познавательной деятельности. Современная система образования дает преподавателю возможность выбрать «свой» из различных инновационных методов, по-новому взглянуть на свой опыт работы. Сегодня, чтобы успешно провести современный урок по русскому языку, необходимо по-новому понять свою позицию, понять, зачем нужны изменения, и в первую очередь измениться самому.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. - СПб: Питер, -2021.-544с.
2. Цветкова Л.А. Использование компьютерной программы при обучении лексике // Иностр. языки в школе. - 2022. - № 2. - С. 43-47.
3. Щепотин А.Ф., Чекулаев М.А., Сосонко В.Е., Шеховцев А.П. Комплексное учебно-методическое обеспечение образовательного процесса в средних профессиональных учебных заведениях. М.: ИПР СПО, 2020. - 263 с.
4. Ярошенко Н.Г., Семушина Л.Г. Содержание и технологии обучения в средних специальных учебных заведениях: учеб. пособие для преп. учреждений сред. проф. образования. -- М.: Мастерство, 2021. - 272 с.

УДК 371.31:82

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ПАРАПСИХОЛИНГВИСТИКЕ, ДОСТИГАЮЩИЕ НОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ В ИЗУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА УЧАЩИХСЯ В НЕОПРЕДЕЛЕННОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

*Н.И.Хаятова, преподаватель, Бухарский государственный университет,
Бухара*

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikdagi turli xil ilmiy tajribalar muhokama qilinadi.

"Tilshunoslik ongiga" har qanday murojaat lingvistik eksperimentning bir turi ekanligini etarli darajada tushunmaslik "klassik" tilshunoslik usullari tizimidagi eksperiment o'rnini etarlicha baholamaslikka olib keladi. Binobarin, zamonaviy tilshunoslik fanlari tizimida psixolingvistikaning o'rniga yetarlicha baho bermaslik mavjud.

Kalit soʻzlar: pedagogika, didaktika, metodologiya, paralingvistika, innovatsion yondashuvlar, lingvistik-pedagogik, evristik ahamiyat, segmentlar, til tizimi, individual nutq faoliyati.

Аннотация. В статье рассматриваются различные виды научных экспериментов в лингвистике.

Недостаточное понимание того, что любое обращение к «языковому сознанию» является разновидностью лингвистического эксперимента, приводит к недооценке места эксперимента в системе методов «классического» языкознания. Следовательно, к недооценке места психолингвистики в система дисциплин современного языкознания.

Ключевые слова: педагогика, дидактика, методика, паралингвистика, инновационные подходы, лингвистико-педагогический, эвристическая значимость, сегменты, языковая система, индивидуальная речевая деятельность.

Abstract. The article discusses various types of scientific experiments in linguistics.

Insufficient understanding that any appeal to “linguistic consciousness” is a type of linguistic experiment leads to an underestimation of the place of experiment in the system of methods of “classical” linguistics. Consequently, there is an underestimation of the place of psycholinguistics in the system of disciplines of modern linguistics.

Key words: pedagogy, didactics, methodology, paralinguistics, innovative approaches, linguistic and pedagogical, heuristic significance, segments, language system, individual speech activity.

Цель научного эксперимента — искусственно вызвать явление, подлежащее изучению, чтобы посредством наблюдения за этим явлением понять его более глубоко и полно. Эксперимент должен давать возможность более детального наблюдения за объектом исследования, иногда в условиях, максимально приближенных к естественным. При формулировании научной теории эксперимент является не только методом проверки, проверки построенной модели и основой ее создания, но и позволяет обобщить частный случай исследования.

Испытывая отдельные явления, исследователь должен признать каждое явление частным случаем общего, способом существования последнего. Эксперимент составляет эмпирическую основу научной теории и, следовательно, влияет на ее эвристическую ценность. Сказанное в полной мере относится и к лингвистическому опыту. Лингвистический эксперимент наиболее широко применяется в двух научных областях: лингвистике и преподавании языков (соответственно он называется лингвистико-педагогическим). Лингвистический эксперимент используется для проверки модели, построенной лингвистом.

С помощью экспериментов лингвист определяет эвристическую ценность модели и в конечном итоге эпистемологическую ценность теории в целом. Под языковой моделью (логической моделью) мы понимаем «любую достаточно правильную, т.е. описание языка, отвечающего определенным требованиям адекватности». Проводится педагогический эксперимент по определению сравнительной эффективности отдельных методов и приемов обучения языку. Это происходит в обычных образовательных условиях. Кроме того, педагогический эксперимент может означать «проверку новой педагогической идеи на практике – возможности ее реализации, ее эффективности».

В этом случае педагогическая идея играет роль модели усвоения учеником нового материала. В этом случае эксперимент служит проверкой модели. Применительно к обучению языку педагогический эксперимент должен помочь ответить на вопрос: «Какова функция аргументов, являющихся результатом нашего обучения?» Последнее обязательно предполагает, что педагогическому эксперименту должен предшествовать психологический эксперимент. Эмпирическое (в нашем контексте это то же самое, что и экспериментальное, в связи со сближением этих понятий в практике языковых исследований) изучение языка основано на получении данных о функционировании живой языковой системы в индивидуальной речевой деятельности ее представителей. оратор.

Что отличает такой эксперимент от эксперимента вообще, так это то, что лингвистика имеет дело с фактами, процессами и аспектами самой языковой системы, а не с ее проявляемыми характеристиками. Иными словами, лингвистический эксперимент всегда направлен на изучение непосредственно отраженных свойств явлений. Эвристическая значимость языкового эксперимента определяется тем, насколько правильно он выявляет меру адекватности языковой модели. Лингвистический эксперимент нашел широкое применение в практике диалектологических исследований. Перед диалектологами стоит задача моделирования «микросистемы» языка, переходя от частных случаев, обнаруживаемых в живой речи, к построению модели данного диалекта.

Проверка модели осуществляется в ситуации мысленного эксперимента, когда лингвист идентифицирует себя с носителем языка (диалекта). Подробности лингвистического мысленного эксперимента см. ниже. Существуют многочисленные методы экспериментального диалектологического исследования, которые правильнее было бы называть не методами, а приемами исследования. Диалектолог, как правило, имеет дело с носителями диалекта и по-разному получает от них информацию о разных сторонах языка. Однако наблюдения диалектолога очень сложны тем, что их практически невозможно повторить. Получив эмпирический материал и построив диалектную модель, диалектолог зачастую лишается возможности убедиться в абсолютной правильности своей модели.

Это объясняется тем, что устная речь «доступна наблюдению только в момент произнесения, когда совершается языковой акт». Это, в частности, отличает эксперименты над живыми языками от экспериментов над мертвыми языками. Основными приемами, используемыми диалектологами, являются беседа и расспрос. В ходе живой беседы с носителями диалекта или путем наблюдения за их беседой исследователь получает фонетический и морфологический материал. При сборе словарного материала можно использовать опрос. В ходе опроса уточняются названия ряда предметов быта и т. д. Задаются вопросы: «Что это?» и «Как его зовут?» Не желательно задавать вопросы типа «Вас так произносят?» Подобные вопросы, помимо того, что приводят к стереотипным ответам, которые не всегда верны, еще и создают в диалекте определенное мироощущение.

Отрицательная сторона таких вопросов в том, что они апеллируют к «лингвистическому чутью» носителей языка и ответ содержит субъективную оценку, которая не принимается во внимание (поэтому подходят не сами вопросы, а их использование и интерпретация ответов). Даже так называемая «полевая лингвистика» близка по методам и целям наблюдения к диалектологическим исследованиям. В широком смысле это название объединяет ряд приемов и методов работы с информантами при изучении бесписьменных языков. Предполагается, что в результате «полевых» экспериментов можно составить модель живого языка.

Л. В. Щерба, почти впервые ставя задачу лингвистического эксперимента, писал, что исследователь живых языков, «построив из фактов этого материала некую абстрактную систему», должен «проверить ее новыми фактами, т. е. проверить соответствуют ли выводы, выведенные из него, фактам действительности. Таким образом, в лингвистику вводится принцип эксперимента». Как следует из слов Л.В. Методы языкового эксперимента тесно связаны с моделями. Экспериментируя в диалектологических исследованиях, лингвист обычно имеет дело с генетическими моделями, и это определяет методику эксперимента. В «полевой лингвистике» можно верифицировать не только генетические модели, но и аксиоматические. Л. В. Щерба различает два типа эксперимента — положительный эксперимент и отрицательный эксперимент.

В положительном эксперименте, «высказав какое-нибудь предположение о значении того или иного слова, той или иной формы, о том или ином правиле образования или словообразования и т. д., следует попытаться увидеть, можно ли сказать количество различных предложений (которое можно умножать бесконечно), применяя это правило. Положительный результат подтвердит правильность постулата..."

Если форма, высказывание и т. д. построены в положительном эксперименте правильно, то в отрицательном эксперименте строится заведомо неверное утверждение и от информатора

требуется отметить неточность и внести необходимые исправления. Негативный эксперимент по своей структуре такой же, как и положительный, и между ними «нет принципиальной разницы и они часто дополняют друг друга».

Третий тип лингвистического эксперимента выделил А.А. Леонтьев. Это альтернативный эксперимент, в ходе которого информант определяет тождественность/нетождественность предложенных сегментов. В связи с этим важно максимально объективизировать данные, полученные от информанта. Для этого Харрис предлагает информанту повторить то, что он уже сказал, или задает другому информанту вопрос «Вы бы сказали то же самое?» Однако этот вариант объективации не очень удачен. Более удачным представляется вариант, когда информанту задается стандартный вопрос – о тождестве или нетождественности предлагаемых сегментов речи, на который можно ответить однозначно – «да» или «нет». Однако этот вариант эксперимента напрямую апеллирует к языковому сознанию информанта. Наиболее естественными были бы данные, полученные косвенным путем – в наиболее естественных условиях живого, непринужденного разговора (снятые своеобразной «скрытой камерой»).

В ходе такого разговора психологически реальные элементы языковой системы экстернализируются и приобретают функциональную определенность. Кроме того, обратная связь, возникающая в ходе общения, позволяет объективизировать полученные данные на основе реакции собеседника. В ходе разговора информант свободно использует слоги, слова, предложения – настоящие «кванты» речевого потока. Психолингвистическая реальность этих «квантов» всегда одинакова (в отличие от реальности в сознании информанта фонем, морфем и т. д.) и не зависит от уровня развития речевых навыков и условий обучения информанта на родном языке. Ответ: Nealy предлагает интересный вариант. В нем описывается эксперимент с участием двух информантов, поставленных спиной к спине. Перед одним — ряд предметов, а другому молча показывают любой предмет из той же серии.

Информант называет предмет, а его партнер должен выбрать похожий. Таким образом, сконструированный опыт «включает» не только систему порождения, но и систему восприятия. Объективизируется вопрос о тождестве/нетождественности речевых сегментов и становится возможным (после серии экспериментов) оценить точность высказывания. Задача исследователя также состоит в том, чтобы раскрыть и актуализировать весь потенциал языка. Только при выполнении этого условия описание языка будет достаточно адекватным. В «полевом» эксперименте, проводимом с использованием традиционных методов работы с информантами, зачастую невозможно обнаружить «потенциальные генеративные возможности языка, которые по тем или иным причинам не нашли широкого применения в дискурсе говорящих». Живая беседа в этом смысле тоже оказывается очень полезной: при непосредственном общении «оборачиваемость» потенциальных языковых возможностей гораздо шире. В цитируемой работе Л.В. Щерба выделяет три стороны языковых явлений. «Процессы речи и понимания» составляют «речевую деятельность». Словари и грамматики языков составляют второй аспект – «лингвистическую систему».

«Совокупность всего, что было сказано и понято в конкретной ситуации, в конкретную эпоху жизни данной социальной группы, составляет третий аспект языковых явлений — «лингвистический материал»². Это значит, что при моделировании языка («языковой системы») необходимо учитывать еще два аспекта — «речевую деятельность» и «организацию речи». Если в модели выражены эти три аспекта, то в ходе лингвистического эксперимента языковые явления должны быть проверены в единстве этих трех аспектов. (Другими словами, лингвист должен изучать язык, на котором говорит говорящий.) Традиционно языковые эксперименты сосредотачиваются только на одном аспекте лингвистических явлений. Модель верифицируется на «индивидуальной речевой системе» как специфическом проявлении языковой системы, без учета тех внутренних факторов, которые в конечном итоге определяют саму «индивидуальную речевую систему».

Изучение триединства языковых явлений обязательно должно включать, помимо «языковой системы» и «языкового материала», еще и выяснение «индивидуальной речевой

деятельности». Другими словами, необходимо найти пути и средства обновления потенциальных возможностей языка в соответствии с его функционированием в сознании говорящего. При этом реальные лингвистические данные не всегда могут совпадать с полученными в результате психологического (точнее, психолингвистического) «поворота» эксперимента. В подтверждение сказанного можно привести эксперименты, проведенные Л.В. Сахарного в Пермь для изучения психологической реальности моделей словообразования.

Эти эксперименты показали, что традиционная в лингвистике идентификация семантически обобщенных классов слов не полностью соответствует конкретным семантическим типическим признакам при их группировке в сознании говорящего. Как видим, при таком «повороте» эксперимента выигрывает и лингвистика, поскольку картина «языковой системы» дополняется и уточняется. Таким образом, «...лингвистика...не может быть заключена в рамки языкового стандарта. Она должна изучить языковой стандарт, соотнося его как с языковым процессом, так и с языковыми способностями». Сказанное особенно важно применительно к мысленному эксперименту, под которым понимается такой вид языкового эксперимента, когда экспериментатором и испытуемым является одно и то же лицо.

Л.В. Щерба, описывая этот тип опыта, использовал известный психологический термин «интроспекция» и писал, что «индивидуальная речевая система есть лишь конкретное проявление языковой системы, и поэтому изучение первой для понимания второй вполне правомерно». Однако на индивидуальную речевую систему влияют внутренние и внешние факторы, под влиянием которых она не сводится к простой реализации языковой системы. Эти факторы можно устранить (или учесть) только подготовив определенные условия, сформулировав гипотезу и внедрив модель, подлежащую проверке утверждения; тем выше мера адекватности языкового опыта. Недостаточное понимание того важного факта, что любое обращение к языковому «сознанию», к лингвистическому «самоанализу» является формой языкового экспериментирования и что это экспериментирование должно быть организовано по общим правилам, часто приводит к недооценке места экспериментирования в системе методы «классического» языкознания и, как следствие, недооценка места психолингвистики в системе дисциплин современного языкознания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Никандров В. В. Наблюдение и эксперимент в психологии; Речь - Москва, 2022. - 104 с.
2. Рассел Джесси Наблюдение (психология); Книга по Требованию - Москва, 2022. - 114 с.
3. Черкасов Андрей Децентрализованное наблюдение; Арго-Риск - Москва, 2020. - 672 с.
4. Чурюмов К.И. Кометы и их наблюдение; Книга по Требованию - Москва, 2022. - 162 с.
5. Слобин, Д. Психолингвистика / Д. Слобин, Дж. Грин. - М.: Прогресс, 2020. - 352 с.
6. Уланович, О. И. Психолингвистика / О.И. Уланович. - М.: Гревцов Букс, 2020. - 240 с.
7. Хаятова Н.И. Методы дедукции и индукции паралингвистического и психолингвистического значения // Актуальные вызовы современной науки LXVII. Международная научная конференция, 26-27 января 2022г.
8. Bobokalonov R.R., Bobokalonov P.R., Khayatova N.I. Meanings of canonical words-sentences in the spirit of tolerance. PHILOLOGY, International scientific journal, № 2 (26), 2020. P. 40-45.

УЎК 378

ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ

К.О. Хужумова, ўқитувчи, Жиззах давлат педагогика университети, Жиззах

Аннотация. Ушбу Мақолада педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда талабаларни инглиз тилига ўргатишнинг турли йўллари ҳақида фикрлар келтирилган. Асосий эътибор тинглаб тушуниш, уйда мутолаа қилиш каби аспектларга қаратилган.

Калит сўзлар: аспект, фантазия, интерактив, лингвистик қисм, психологик қисм, методик қисм.

Аннотация. В данной статье представлены идеи о разных способах преподавания английского языка студентам с использованием педагогических технологий. Основное внимание уделяется таким аспектам, как понимание речи на слух и чтение дома.

Ключевые слова: аспекты, фантазия, интерактивное, лингвистический часть, психологический часть, методологический часть.

Abstract. This article presents ideas about different ways to teach English to students using pedagogical technologies. The main focus is on aspects such as listening comprehension and reading at home.

Key words: Aspect, fantasy, interactive, linguistic part, psychological part, methodological part.

Кириш. Ҳозирги таълим муассасаларида турли педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда ўқитишнинг илғор услубларини қўллаб, чет тилларига ўқитиш, шу тилларда эркин сўзлаша оладиган мутахассисларни тайёрлаш учун кенг имкониятлар яратилган. Одатда, ўқитувчи хорижий тилни ўргатиш, ўқитиш усулини ўзи танлайди. Ўқитишнинг мазмуни деярли ўзгармайди, аммо уни талабаларга етказиш усули ўзгариши мумкин.

Ўқитишнинг бир қанча усуллари мавжуд. Дарс жараёнида қуйидаги ўқитиш усулларида фойдаланиш мумкин. Масалан:

- *Маъруза.*
- *Мисол келтириш.*
- *Намойиш қилиш.*
- *Баҳс-мунозара.*
- *Савол-жавоблар.*

Бу усуллар талабалар билан мулоқот қилиш, шунингдек, қўйилган мақсадга йўналтирилган фикрларни ёритиш усули ёки шаклидир. Ўқитувчи муайян вазият ёки дарс учун мос усулни танлай билиши керак. Ўқитишнинг мос ва самарали усулини танлаш учун бир қанча омилларни ҳисобга олиш зарур.

Талабаларнинг сони.

Муайян вазият.

Усулнинг қўйилган мақсадга мос келиши.

Агар бирор матн муҳокама қилинса, талабаларни кичик гуруҳларга бўлиб, жамоа йўли билан баҳс-мунозара ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Ақлий хужум (**Brain storming**) усули. Ушбу усул талабаларнинг фаол иштироки ҳамда уларнинг билим савиялари даражасини намоён қилади. Бу талабаларни ғоялар ўйлаб топишга ундайди, эркин мулоқотда бўлиш имконини беради ва натижада анча фикрлар тўпланади.

Тадқиқот материаллари ва методологияси. Савол-жавоблар ва расмий ўйинлар (**Discussion**) усули дарсларни янада мазмунли ва қизиқарли ўтишга имкон беради. Талаба хато қилишдан қўрқмай, эркин ўз фикрини айта олиши керак. Бундай муҳит дарсда ҳосил қилиниши лозим. Ўйин орқали ўқитишнинг технологиясида талабанинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Кутиладиган жавоблар ва эътирозларни ўйлаш.
2. Ўз билимига ишониш.

Ўйиннинг аҳамияти шундаки, ўқитувчида талабаларни улар эркин ҳолда фаолият кўрсатаётган пайтда кузатиш имконияти бўлади. Натижада талабаларнинг фаоллиги, фантазиялари, ижодий қобилиятлари, ишчанликлари, жамоада ўзини тутишлари ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлиш мумкин. Талабалар бир нечта гуруҳларга бўлинадилар. Гуруҳларнинг ҳар бир аъзоси ўз вазифаларини аниқ билишлари керак. Ўйиннинг вақти чекланган бўлиши, у яқунлангач эса ўйин натижалари таҳлил қилиниши лозим. Ўйин орқали ўқитиш технологиялари ҳам ўқув- тарбиявий жараёнда талабаларнинг чуқур билим олишига кенг имкониятлар яратиб беради. Фонетик машғулотларда эса, асосан, аудиоматндаги қисқа суҳбатлар тингланиб, ушбу аудиоматндаги суҳбатга айнан мос бўлган, сўзлари тушириб қолдирилган қоғоздаги матн тўлдирилади. Тинглаб тушунишни ўргатишнинг мазмунини Г.В.Рогова уч қисмга бўлади:

1. Лингвистик қисм. Бунга тил ва нутқ материали киради.

2. Психологик қисм. Бу овозли нутқни тинглаш, тушуниш малака ва кўникмасини ҳосил қилишдир.

3. Методик қисм. Тингловчиларга тинглаш усуллариини ўргатиш ҳамда тинглаб тушуниш технологияси орқали қонун-қоида, тамойиллар, методлар, воситалар орқали ўргатиш амалга оширилади.

Тадқиқот натижалари. Ўқитиш жараёнида тинглаб тушуниш устида ишлаганда, кундалик янгиликлар, тили ўрганилаётган мамлакат халқлари ҳаёти, маданияти, тарихи ҳақида матнларнинг бўлиши тингловчиларнинг қизиқишларини янада орттиради. Ўқитувчи тинглаб тушунишни ўргатаётганида, яъни тингловчи нотаниш мазмундаги нутқни тинглаганида қуйидагиларга эътибор бериши зарур:

1. Айрим сўзларни, гапларни, жумлаларни тушуниш (fragmenting comprehension). 2. Ҳамма далил-фикрларни тўлиқ тушуниш (comprehension in details).

3. Асосий далил-фикрларни юзаки тушуниш (overall comprehension).

4. Танқидий тушуниш (critical comprehension).

Ўқитувчи эшиттириш учун матн танлаганида, тингловчиларнинг ёши, билим даражаси, ўзлаштиришларини ҳисобга олиши зарур. Мисол учун, бирор нотаниш матн танланади. Тинглаб тушунишга ўргатиш жараёни қуйидаги босқичлар орқали амалга оширилади:

Activity:

1. *Before listening.*

Матн сарлавҳаси ва саволлар доскага ёзилади.

At the party:

(Amy Smith and Mike Thompson)

1. *Where did Mike meet Amy?*

2. *When was last time they met?*

3. *What was his job then?*

4. *What does he do?*

5. *What is he studying at the moment?*

2. *While listening.*

Сухбат (диалог) эшиттирилади. Тингловчилар доскага ёзилган саволларга матндан жавоб топадилар. Агар зарурият бўлса, матн яна 1–2 марта қайта эшиттирилиши мумкин.

Answers:

1. *They met at the party.*

2. *It was two years ago.*

3. *He was a pizza delivery man then.*

4. *He is a steward.*

5. *He is studying to be a pilot.*

After listening.

Тингловчилар саволларга жавоб берадилар. Улар тушунмаган сўз ва иборалар доскага ёзилади ва таржимаси тушунтирилади. Тингловчиларнинг жавоблари бир-бирлариники билан таққосланади. Тўғри жавоблар доскага ёзилиши мумкин.

Муҳокама. Яна шуни ҳам айтиш жоизки, инглиз тилини ўқитиш давомида уйда ўқиш (home reading) машғулотини ҳам олиб борилади. Уйда ўқиш талабаларни турли хил мавзуларда чет тилида сўзлашиш жараёнига беихтиёр жалб қилиш учун қулай ва бой манба ҳисобланади. Таълим олувчиларнинг сўз бойлиги ва фикрлаш қобилиятлари кенгайди. Оригинал адабиётни ўқиш босқичма-босқич амалга оширилади. Масалан: “Jane Eyre” асари мисолида қуйидаги машқлар бажарилиши мумкин:

I. Нотаниш сўзлар устида ишлаш.

Тингловчилар учун нотаниш бўлган қуйидаги сўзлар ва иборалар доскага ёзилади ҳамда уларнинг талаффуз қилиниши тингловчиларга тушунтирилади:

Lovable – ёқимтой.

An orphan – етим.

To shake with fear (shook, shaken) – қўркув билан қимирлатиш.

Without doubt – иккиланишсиз.

To earn one's living – яшаш учун пул топмоқ.

II. Мавзу юзасидан савол-жавоблар:

1. Why was Jane living with the Reed family?

2. Where did Jane go?

3. How did Jane live in Lowood?

4. Whom did she meet there?

5. Why do you think Jane didn't wish to be noticed by Mr. Rochester's guest?

1. Сиз ёқтирган асар қаҳрамони.

2. Асардаги салбий ва ижобий образларга характеристика беринг.

3. Жейн Эйрнинг болалик даври.

4. Асарнинг асосий қаҳрамони ҳақида фикр- мулоҳазаларингиз ва ҳоказо.

Бунда лексик-грамматик қийинчиликлар вужудга келади. Талабаларни ўз фикрларини билдиришга ундаш, матн мавзусини ёритишга қисман ўқитувчининг ўзи ҳам ёрдам бериб туриши керак.

Хулоса қилиб айтганда, инглиз тилини ўқитиш жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланиш талабаларнинг оғзаки нутқ, тинглаб тушуниш, ёзув, ўқиш кўникмаларини ўстиришга ва эркин мулоқот қилишларига амалий ёрдам беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Хошимов Ў., Ёкубов И.. Инглиз тили ўқитиш методикаси. – Т.:“Шарк”, 2003.

2. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе средней школы. – М., 1988.

3. Bakhromovich SI. The impact of managerial professional development on the effectiveness of Higher Education institution management. *Academicia: an international multidisciplinary research journal*. 2020;10(12):1014-20.

4. Hujumova K. Tarjimashunoslikdagi yangi yondashuvlar: //Журнал иностранных языков и лингвистики. – 2022. – Т. 4. – №. 4.

5. Allayorova S. Tarixiy shaxslar nomlarining ingliz va o'zbek tillaridagi perifrastdagi ifodalanishi: tarixiy shaxslar nomlarining ingliz va o'zbek tillaridagi perifrastdagi ifodalanishi //Журнал иностранных языков и лингвистики. – 2022. – Т. 4. – №. 4.

UDC 546.763.33+547-32

SYNTHESIS AND STRUCTURE OF A COMPLEX COMPOUND OF IRON(III) FORMATE WITH SODIUM ACETATE

Z.Abdullaeva, PhD, Khorezm Mamun Academy, Khiva

Annotatsiya. Temir(III) formiatining natriy atsetati bilan kompleks birikmalari sintez qilindi. Sintez qilingan birikmalarning tarkibini aniqlash maqsadida element tahlili amalga oshirildi. Reagentlarning koordinasiyalanishi IQ - spektrining o'zgarishi asosida tahlil qilindi. Sintez qilingan birikmalarning fazoviy tuzilishi va energiya parametrlarini aniqlash uchun kvant-kimyoviy hisoblash amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: koordinasion birikma, poliyadroli kompleks, element tahlil, IQ-spektr, kvant-kimyoviy hisoblash

Аннотация. Синтезированы комплексные соединения формиата железа(III) с ацетатом натрия. Для определения состава синтезированных соединений был проведен элементный анализ. Координацию реагентов анализировали на основе изменения ИК-спектра. Для определения пространственной структуры и энергетических параметров синтезированных соединений был проведен квантово-химический расчет.

Ключевые слова: координационное соединение, полиадрольный комплекс, элементный анализ, ИК-спектр, квантово-химический расчет

Abstract. Complex compounds of iron(III) formate with sodium acetate have been synthesized. To determine the composition of the synthesized compounds, an elemental analysis was carried out. The coordination of reagents was analyzed based on changes in the IR spectrum. A quantum chemical calculation was carried out to determine the spatial structure and energy parameters of the synthesized compounds.

Keywords: coordination compound, polyhedral complex, elemental analysis, IR spectrum, quantum chemical calculation

Introduction. In our republic, special attention is paid to the protection of production industries from bio-damage, including the inventory of harmful species, the possibility of their spread in the regions, the methods of protecting agricultural crops from harmful insects and other invasive species have been widely introduced, and the development of environmentally friendly and effective drugs against them. and a number of results are being achieved in terms of implementation. On further development of the Republic of Uzbekistan In the strategy of actions "prevention of problems that harm the state of the environment important tasks aimed at In this regard, including it is important to develop modern control measures against termites and to create economically inexpensive preparations is important.

Literature review. A new mononuclear complex $[\text{Ni}(\eta^2\text{-OOCCMe}_3)(\eta^2\text{-2,2'-bipy})(\eta^2\text{-C}_6\text{H}_6\text{NO})]$ with copper(II) pivalate to form a new heterometallic complex $[(\eta^1\text{-C}_6\text{H}_7\text{NO})\text{Ni}_5\text{Cu}_5(\mu_3\text{-OH})_6(\mu\text{-OOCCMe}_3)_6(\eta^1\text{-OOCCMe}_3)_2(\mu_3, \eta^2\text{-C}_6\text{H}_6\text{NO})_4(\mu, \eta^2\text{-C}_6\text{H}_6\text{NO})_2]$ was found to be formed, this compound is close to Co_{10} and Ni_{10} complexes with pivalate and trifluoroacetate.

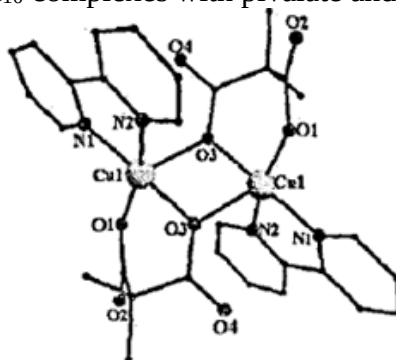

Fig.1. Heterometallic complex containing nickel-copper

In addition to homonuclear complexes with a network structure, heteronuclear coordination compounds are also reported in the literature, for example $[\text{Fe(III)}_2\text{M}_2]$, where $\text{M} = \text{Mn(II)}, \text{Co(II)}, \text{Ni(II)}$ [1]. The formation of such compounds takes place in several stages. In the first step, a mononuclear complex consisting of $[\text{Fe(Hpoap-H)}(\text{NO}_3)(\text{H}_2\text{O})_2](\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ (H poap-H is a neutral ligand with deprotonated O1 and protonated N5 atoms) was obtained and its structure is presented in Fig. 2.

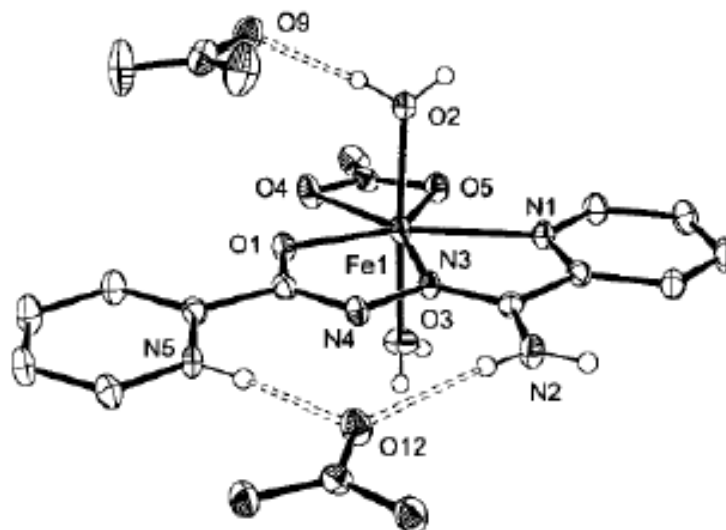

Fig.2. Structure of $\text{Fe(Hpoap-H)}(\text{NO}_3)(\text{H}_2\text{O})_2(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ complex

The second type of coordination takes place in the reaction of the iron mononuclear complex with copper (II) perchlorate [2]. The product of the reaction is a heterometallic tetrahedral complex of [2x2] type, the composition is $[(\text{poap-H})_4\text{Cu}^{\text{II}}_3\text{Fe}^{\text{III}}(\text{NO}_3)_2](\text{NO}_3)_4(\text{ClO}_4)_4 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$, the structure is presented in Fig. 3.

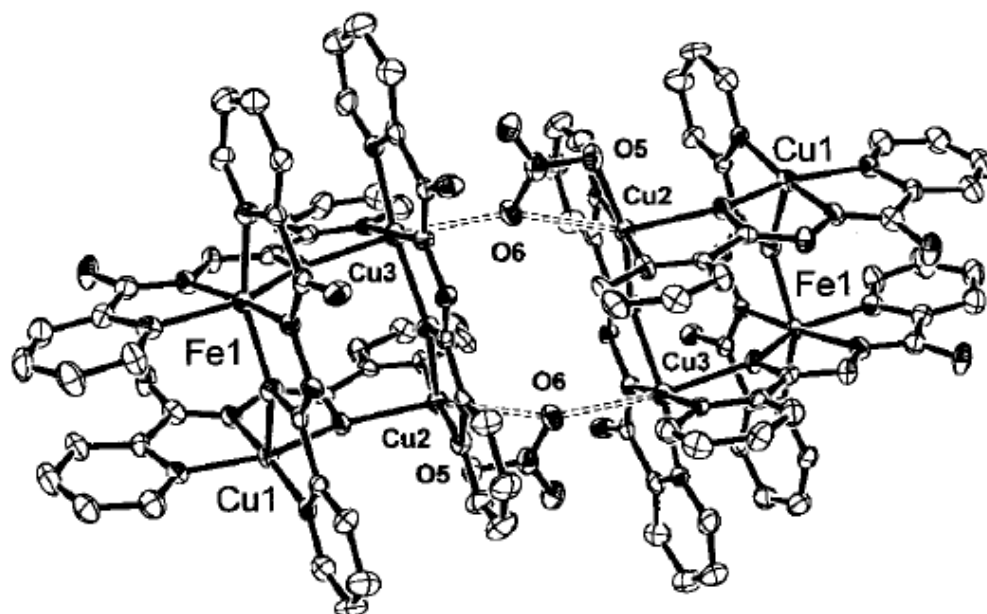

Fig.3. Molecular structure of $[(\text{poap-H})_4\text{Cu}^{\text{II}}_3\text{Fe}^{\text{III}}(\text{NO}_3)_2](\text{NO}_3)_4(\text{ClO}_4)_4 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$ complex

The complex contains two $[\text{FeCu}_3(\mu\text{-O})_4]$ subunits, which are joined by an oxobridge involving the nitrate ion. Each subunit has four metal centers: two six-coordinated copper atoms, one five-coordinated copper atom, and one six-coordinated iron atom. Ligands are paired, parallel to each other above and below the plane formed by the metal cations.

[3] contains information on the structure of zinc and cadmium acetate complexes with other anions. In the molecular structure of the $[\text{Zn}((\text{NH}_2)_2\text{CO})_2(\text{CH}_3\text{COO})_2]$ complex, it was stated that the zinc atom has a tetrahedral structure consisting of four oxygen atoms (Fig. 4).

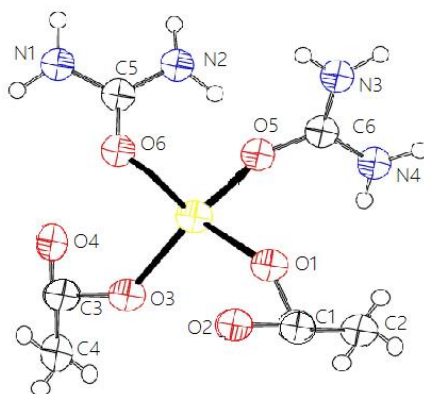

Fig.4. Molecular structure of the complex compound $[\text{Zn}((\text{NH}_2)_2\text{CO})_2(\text{CH}_3\text{COO})_2]$

Metal atoms formed an octahedral structure in the compound $[\text{M}(\text{Ur})_2(\text{HCOO})_2]$ ($\text{M} = \text{Zn}, \text{Cd}$): two molecules of urea are located outside the octahedron, and four formate anions act as bridges, resulting in the formation of a multinuclear complex $[\text{M}(\text{Ur})_2(\text{HCOO})_2]_n$ [4-6].

Research methodology. The following salts were used for the synthesis of complex compounds: sodium acetate and iron(III) formate of the "Ch.d.a" brand. The used organic solvents were also purified and dried by known methods [7].

The synthesis of complex compound of iron(III) formate with sodium acetate was carried out according to the following method: 0.01 mol of iron(III) formate was dissolved in 15 ml of water. In another glass, 0.03 molsodiumacetate was dissolved in 20 ml of water by heating in a hot water bath (at a temperature of 70-80 C). Then Fe(III) dropwise over the formate solution, Na acetate solution was added and the mixture was evaporated for 4 h until the volume was reduced by a factor of 1.5. The resulting solution was left for 2 days. The resulting powder was dissolved in a mixture of 2 mL of distilled water and 2 mL of alcohol and left for 72 h to recrystallize.

Analysis and results. Elemental analysis of the synthesized compound (Table 1) and microstructure was determined using an Aztec Energy Advanced X-Act (Oxford) instruments brand scanning electron microscope SEM EVO MA 10 (Zeiss) energy dispersive X-ray spectrometer [8-9].

Table 1

Elemental analysis of the complex compound $[\text{Na}_3\text{FeC}_9\text{O}_{12}\text{H}_{12}]$

	Na	Fe	C	O
Calculated	15.79	12.81	24.71	43.93
It has been determined	15.72	12.66	24.28	43.97

When determining the spatial structure (Fig. 5) and coordination number of the central atom in the coordination compound $[\text{Fe}(\text{HCOO})_3 \cdot 3\text{CH}_3\text{COONa}]$, an input file was created using the non-empirical method of the HyperChem 8.07 software in the MINIMAL STO-3G approximation, and optimization was carried out in the non-empirical 3-21G B3LYP approximation in the Gaussian 9.0 program. [10].

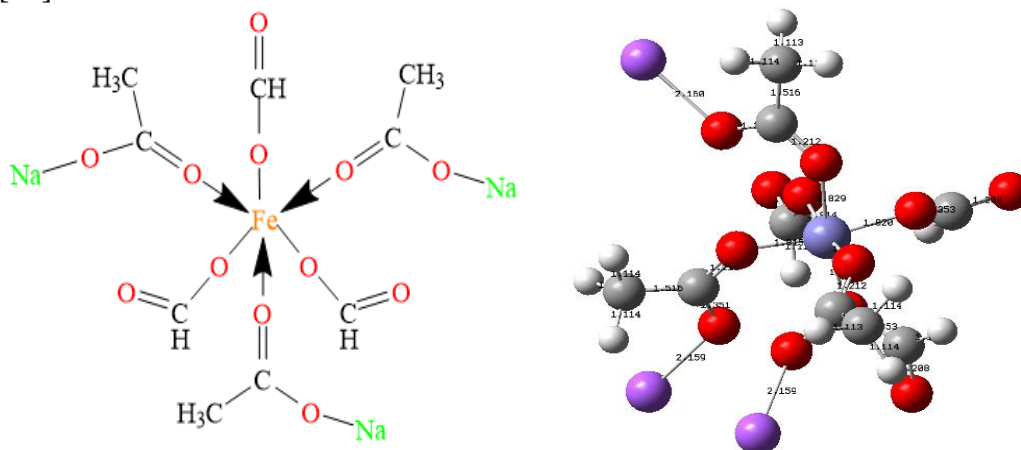

Fig.5. $[\text{Fe}(\text{HCOO})_3 \cdot 3\text{CH}_3\text{COONa}]$ coordination compound molecule structure and bond lengths between atoms obtained by quantum chemical modeling

The IR spectra of the samples were recorded in the 400-4000 cm^{-1} range using a MIRacle-10 diamond/ZnSe prism on the IRTracer-100 (SHIMADZU CORP., Japan, 2017) spectrum. Absorption spectra were confirmed according to literature data [11-12].

In order to determine the coordination centers and coordination paths of the synthesized compounds, the synthesized compounds were analyzed by IR-spectroscopic method.

The vibrational frequencies of the functional groups that make up the molecules of the initial substances were observed in the following areas, cm^{-1}

$\text{Co}(\text{HCOO})_2$: $\delta(\text{Me-O})$ - 461, 548, $\nu_s(\text{COO}^-)$ =1396, $\nu_{as}(\text{COO}^-)$ =1560

NaCH_3COO : $\delta(\text{Me-O})$ - 638, $\nu_s(\text{COO}^-)$ =1406, $\nu_{as}(\text{COO}^-)$ =1539

As a result of the analysis of coordination compounds of intermediate metals with acetates, it was shown that changes occurred in the IR-spectra. The main changes were observed in the Fe-O bond, as well as changes in the asymmetric and symmetric vibrations of the acetate group. This is due to the fact that initially the acetate anion is monodentately coordinated, and after coordination, the acetate group changes to the bidentate-bridged type (Table 2).

Table 2

Characteristic frequencies of absorption in IR spectra of coordination compounds

Compounds	$\delta(\text{Me-O})$	$\nu_s(\text{COO}^-)$ 1300-1420 cm^{-1}	$\nu_{as}(\text{COO}^-)$ 1500-1600 cm^{-1}	$\delta(-\text{CH}_3)$ 1013-1076 cm^{-1}
$\text{Fe}(\text{HCOO})_3 \cdot 3\text{CH}_3\text{COONa}$	696	1459	1594	998

Conclusion (Conclusion). As a result of IR-spectroscopic analysis, it was proved that the coordination compounds formed by the reaction of Na acetate with Fe(III) formate are polynuclear heterometallic complex compounds, in which the coordination bond is formed by bidentate-bridged coordination of acetate groups.

REFERENCES:

1. Matthews C.J., Avery K., Xu Z., Thompson L.K., Zhao L., Miller D.O., Biradha K., Poirier K., Zaworotko M.J., Wilson C., Goeta A.E., Howard J.A.K. Tetranuclear Copper(II) and Nickel(II) Cluster Complexes Derived by Self-Assembly from a Series of Tetridentate Diazine Ligands: Structural and Magnetic Studies // Inorg. Chem. – 1999. – V. 38. – P. 5266-5276.
2. Xu Z., Thompson L.K., Matthews C.J., Miller D.O., Goeta A.E. Howard J.A.K. Synthesis of a Spin-Coupled, Mixed-Metal Double Square Grid Complex $[(\text{poap-H})_4\text{Cu}(\text{II})_3\text{Fe}(\text{III})(\text{NO}_3)]_2(\text{ClO}_4)_4(\text{NO}_3)_4 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$ (poap = N_3 -(2-pyridoyl)-2-pyridinecarboxamidrazone) with an $S = 3$ Ground State, from a Mono-nuclear Fe(III) Precursor Complex // Inorg. Chem. – 2001. – V. 40. – P. 2446-2449.
3. Yar O. Lessinger L. Bis(145haract-O)bis(urea-O)zinc(II), $[\text{Zn}(\text{H}_2\text{N CONH}_2)_2(\text{CH}_3\text{COO})_2]$ // Acta Cryst. Sec. C – 1995. – V. 51, № 11. – P. 2282-2285.
4. Ridwan A. Extensive structural investigations of $\text{M}(\text{HCO}_2)_2 \cdot 2(\text{NH}_2)_2\text{CO}$ (M= Mg, Mn, Zn, Co and Cd) in view of two-dimensional magnetic interactions // Jpn. J. Appl. Phys. – 1992. – V. 31. – P. 3559-3563.
5. Györyová K., Balek V., Zelenák V. Thermal stability of zinc formate complex compounds containing urea, thiourea and caffeine // Thermochimica Acta. – 1994. – V. 234. – P. 221-232.
6. Гордон А.А. Спутник химика. – М.: Городок, – 2005. – 600 с.
7. Суюнбекова А. Взаимодействие формиатов, ацетатов, сульфатов, бивалентных металлов с амидами и свойства твёрдых фаз. Автореферат дисс.канд.хим.наук Бишкек, – 1999. – 25 с.
8. Зеер Г.М., Фоменко О.Ю., Ледяева О.Н. Применение сканирующей электронной микроскопии в решении актуальных проблем материаловедения // Журнал Сибирского федерального университета. – 2009. – Т.2. – №4. – С.287-293.
9. Калмыков К.Б., Дмитриева Н.Е. Сканирующая электронная микроскопия и рентгено-спектральный анализ неорганических материалов. Методическое пособие. Москва, – 2017. – С.54.
10. З.Ш.Абдуллаева, Ш.А.Кадилова, Ш.Б.Хасанов, Н.К.Рузметова. Синтез и спектроскопическое исследование координационных соединений формиата кобальта (II) с ацетатами натрия и бария // Вестник НУУЗ. – Ташкент, 2021. – №3/1. – С. 254-257.
11. Сидоров А.А., Александров Г.Г., Кискин М.А., Еременко И.Л. Сборка и управление геометрией наноразмерных металлосодержащих молекул. Современные проблемы общей и неорганической химии. // Сборник трудов II Международной конференции. Отв. за вып. – М. –2009, – С. 204-215.
12. Сидоров А.А., Фомина И. Г., Талисманов С. С., Александров Г. Г., Новоторцев В. М., Еременко И. Л. Формирование и превращения полядерных гидроксо- и оксотриметилацетатных комплексов Ni(II) и Co(II) // Коорд. Химия, – 2001, –Т. 27, – 584-596.

POLIMETILENNAFTALIN KARBON KISLOTA SINTEZI USULLARINI TADQIQ QILISH

F.Sh. Boboqulova, katta o'qituvchi, Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shaxrisabz filiali, Shaxrisabz

O.Sh. Kodirov, doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

S.E. Nurmanov, prof., O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada mahalliy xomashyolar tarkibidan ajratib olingan naftalin gomologlari asosida kuchsiz kislotali polikondensatsion tipdagi kationitlar sintezini usullarini o'rganish maqsadida olib borilgan izlanishlar natijalari keltirilgan. Tadqiqot uchun "Uz-Kor Gas Chemical" QK MChJ piroliz jarayoni ikkilamchi maxsuloti piroliz moyi tanlangan va uning tarkibidan naftalin gomologlari fraktsiyalash yo'li bilan ajratib olinib keyingi ishlarda xomashyo sifatida foydalanilgan. Kuchsiz kationit olish jarayonida naftalin karbon kislota formalin bilan polikondensatsiya jarayonida polimetilen naftalin karbon kislota olingan.

Kalit so'zlar. Naftalin gomologlari, sintez, naftalin karbon kislota, formalin, katalizator, rux xlorid, polikondensatsiya.

Аннотация. В статье представлены результаты исследований, проведенных по изучению методов синтеза слабокислых катионитов поликонденсационного типа на основе гомологов нафталина, выделенных из местного сырья. Для исследования выбрано пиролизное масло – вторичный продукт процесса пиролиза ООО СП «Уз-Кор Газ Кемикал», из его состава фракционированием выделены гомологи нафталина и использованы в качестве сырья в дальнейшей работе. Полиметиленафталинкарбоновую кислоту получали в процессе поликонденсации нафталинкарбоновой кислоты с формалином в процессе получения слабого катиона.

Ключевые слова: Гомологи нафталина, синтез, нафталинугольная кислота, формалин, катализатор, хлорид цинка, поликонденсация.

Abstract. The article presents the results of research conducted to study the methods of synthesis of weakly acidic polycondensation-type cationites based on naphthalene homologs extracted from local raw materials. Pyrolysis oil, a secondary product of the pyrolysis process of JV "Uz-Kor Gas Chemical" LLC, was selected for the research, and naphthalene homologs were separated from its composition by fractionation and used as raw materials in further work. Polymethylene naphthalene carboxylic acid was obtained in the process of polycondensation of naphthalene carboxylic acid with formalin in the process of obtaining a weak cation.

Key words: Naphthalene homologs, synthesis, naphthalene carbonic acid, formalin, catalyst, zinc chloride, polycondensation.

Kirish. Polimetilenaftalin karbonat kislotasi, shuningdek, poli(metilenaftalen-2,6-diyl) karbonat sifatida ham tanilgan, termoplastik polimerning bir turi. Mashinasozlik, elektronika va avtomobilsozlik sanoatida turli xil sifatida qo'llaniladi. mavjud. Polikarbonatlar odatda ikki atomli fenolning fosgen yoki difenil karbonat kabi karbonat kashshoflari bilan reaksiyasi orqali sintezlanadi. Sintez eritish fazasi yoki eritma fazasi yordamida amalga oshirilishi mumkin. Sintez bosqichlarining soddalashtirilgan tavsifi:

Polimetilenaftalin uglerod kislotasi, o'ziga xos polimer sifatida, ilmiy adabiyotlarda kam o'rganilgan. Uning sintez usullari haqida aniq ma'lumotlar kam.

Naftalin asosidagi polimerlar:

Naftalin eritilgan aromatik uglevodorod bo'lib, turli polimerlar uchun qurilish bloki sifatida ishlatilishi mumkin. Naftalindan olingan polimerlar mukammal termal barqarorlik, mexanik xususiyatlar va kimyoviy qarshilik ko'rsatishi mumkin. Ular yuqori samarali tolalar, plyonkalar, qoplamalar va kompozitlar kabi sohalarda qo'llaniladi [1-4].

Polikarbonatlar shaffofligi, yuqori zarba kuchi va mukammal issiqlikka chidamliligi bilan mashhur termoplastik polimerlar sinfidir. Ular karbonat prekursorlari bilan birlashtirilgan bisfenol A,

bisfenol S yoki bisfenol F kabi turli ikki atomli fenollardan sintezlanishi mumkin. Sintez fenolik gidroksil guruhlar va karbonat guruhlar o'rtasida kondensatsiya polimerizatsiya reaksiyasini o'z ichiga oladi, natijada polikarbonat zanjirlari hosil bo'ladi.

Polikarbonatlarning sintezi odatda quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Ikki atomli fenolni tanlash, hosil bo'lgan polikarbonatning xususiyatlarini aniqlaydi. Bisfenol A polikarbonat sintezi uchun eng ko'p ishlatiladigan monomerlardan biridir [5-6].

Polimerizatsiya: Polikarbonat zanjirlarining o'sishiga yordam berish uchun reaksiya aralashmasi isitiladi. Istalgan molekulyar og'irlik va zanjir uzunligi taqsimotiga erishish uchun polimerizatsiya boshqarilishi mumkin.

Tozalash va qayta ishlash: Olingan polikarbonat har qanday reaksiyaga kirmagan monomerlar, katalizatorlar yoki yon mahsulotlarni olib tashlash uchun tozalanadi. Keyin tozalangan polimer turli shakllarda, masalan, choyshablar, plyonkalar yoki detal qismlariga ishlov berilishi mumkin.

Muayyan shartlar, katalizatorlar va tozalash usullari tanlangan ikki atomli fenol va karbonat prekursoriga qarab farq qilishi mumkinligini ta'kidlash muhimdir [7].

1 - jadval

Ayrim kationitlarning xomashyo tarkibi va xossalari

Marka	COE 0,1 n. NaOH mg-ekv/g	Solishtirma hajmi ml/g	Faol funksional guruh	Asosiy xomashyo
Polimerlanish asosidagi karboksil kationitlar				
KM	7,4–7,6	—	⟨COOH	Metakril kislota, DVB
HMД	7,8–8,8	—	⟨COOH	Metakril kislota, DVB
KMT KMДА KMTБ	10,1 (0,4)	3,5	⟨COOH	Metakril kislota, akrilamid
KP	7,7	—	⟨COOH	Metakril kislota, DVB
KU-2-8	5,1	2,8	-SO ₃ H	Stirol, DVB
Polikondensatlash asosidagi sulgokationitlar				
KY-1	4,2–4,7 (2,0–2,5)	2,7–3,0	⟨OH	Fenolsulfokislota, formaldegid
KY-6	5,5 (3,4)	2,7	⟨COOH	Antratsen, formaldegid
CH	6,5 (3,9)	3,0	⟨OH	Fenolformaldegid smolasi, novalak
CCΦ	3,9–4,0	3,7	⟨OH	Stirol, formaldegid
Polikondensatlash asosidagi fosfokationitlar				
PΦ	5,0	—	⟨PO ₃ H ₂ , ⟨OH	Fenol, rezorsin, formaldegid
BΦ	4,5	3,0–3,5	⟨PO ₄ H ₂	Polivinilsirt
AP	3,0	1,5–1,6	⟨AsO ₃ H ₂ , ⟨OH	Oksifenilkrezol kislota, formalin

Ionitlar tarkibida faol (ionogen) guruhlarni o'z ichiga oladi (yunoncha geneticos –“tug‘ish”). Sintetik ion almashinuvchilar uchta asosiy guruhga bo‘linadi:

- kation almashinuvchilari;
- anion almashinuvchilari;
- amfoter ion almashinuvchilari (poliamfolitlar).

Kationitlar – kislota xossasiga ega bo‘lib, elektrolit eritmalaridan musbat zaryadlangan ionlarni (kationlarni) yutib oluvchi polimerlardir.

Anionitlar - eritmalaridan manfiy zaryadlangan ionlarni (anionlarni) yutish va ularni boshqa anionlarga almashtirish qobiliyatini namoyish qiluvchi polimerlardir. Ular asos xossalarini namoyon etadi.

Amfoter ion almashinuvchilar - poliamfolitlar deb ataladi, ularning tarkibida kislotali va asosli ionogen guruhlar mavjud. Sharotga qarab, kation ham, anion almashinuvchilar xossasini o‘zida namoyon qilishi mumkin.

Ishning maqsadi: “Uz-Kor Gas Chemical” MchJda polimer ishlab chiqarish jarayoni uchun monomerlar (etilen va propilen) sintezi piroliz qurilmasi ikkilamchi mahsuloti piroliz moyini chuqur

qayta ishlab naftalin gomologlarini ajratib olish, Polimetilennaftalin karbon kislotalar aralashmasi sintez jarayonini o'rganish.

2 - jadval

Ionitlardagi faol guruhlar

Kationit		Anionit	
Mavjud ion	Qarshi ion	Mavjud ion	Qarshi ion
SO_3^-	H^+	$-\text{NH}_3^+$	OH^-
COO^-	H^+	$=\text{NH}_2^+$	OH^-
PO_3^{-2}	H^+	$\equiv\text{NH}^+$	OH^-
SeO_3^-	H^+	$=\text{N}^+$	OH^-
AsO_3^{-2}	H^+		

Tajriba qism.

Tadqiqotimizni piroliz moyi tarkibidan naftalin va uning gomologlarini ajratib olish uchun xomashyo sifatida “Uz-Kor Gas Chemical” MChJ ga qarashli Ustyurt gaz - kimyo majmuasining ikkilamchi mahsuloti “piroliz moyi” dan foydalanib davom ettirdik.

piroliz moyi tarkibida natalin va uning gomoligllari asosiy qismni tashkil qilishini xromatomass-spektr natijalari ko'rsatdi. Bu mahsulotlar ichidan naftalin gomologlari umumiy 28,34% ni tashkil qiladi.

Piroliz moyini rektifikatsion haydash orqali fraksiyalarga ajratildi va ularning tarkibi o'rganildi (1-jadval). 220-250 °C oralig'idagi fraksiya tarkibini 1-metilnaftalin, 2-metilnaftalinlar 80% gacha, 260-270° C dagi fraksiya tarkibini 1,6-dimetilnaftalin 48% gacha tashkil qiladi.

Tadqiqot ob'ekti bo'lgan polimetilennaftalin karbon kislotaning (PMNK) natriyli va kaltsiyl tuzlari bo'lib tarkibida yuqori molekulyar fraksiyalar miqdori ko'p bo'lgan yuqori effektivlikga ega suyultiruvchidir. Sintez qilingan polikondensat tarkibida ozod formaldegid bo'lib, tayyor mahsulotning ekologik xarakteristikalariga negativ ta'sir qiladi.

Polimetilennaftalin karbon kislotalar (PMNK) ishlab chiqarish texnologik jarayoni quyidagi etaplardan iborat:

– β -naftalin karbon kislota olish maqsadida 2-metilnaftalinni konsentrlangan nitrat kislota bilan oksidlash;

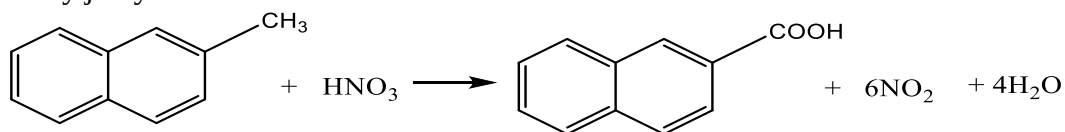
– polimetilennaftalin karbon kislota olish uchun formaldegid bilan β -naftalin karbon kislotani polikondensatsiya jarayoni;

– olingan reaksiya mahsulotini natriy gidroksid yoki kaltsiy gidroksid bilan neytrallash;

– qo'shimcha eritmasini natriy/kalsiyl cho'kmalardan tozalash maqsadida filtrlash.

Jarayon sharoitidan kelib chiqib turli xususiyatdagi moddalar hosil bo'ladi. Texnologik jarayon barcha etaplarini tahlil qilamiz.

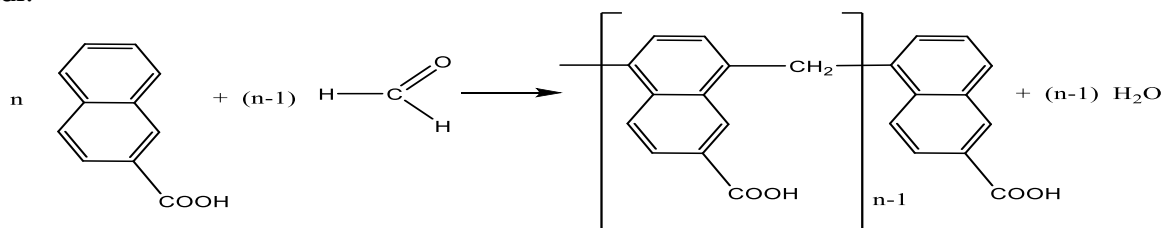
2-metilnaftalinni konsentrlangan nitrat kislota bilan oksidlash etapida β -naftalin karbon kislota olinishi asosiy jarayon hisoblanadi.

Oksidlash jarayoni haroratiga bog'liq ravishda turli naftalin kislotalar aralashmasi hosil bo'ladi.

Shuning uchun oksidlash jarayonini 120°C dan yuqori haroratda olib boriladi. Harorat 150°C dan ortganda yon jarayonlar darajasi ortib aromatik xalqa ochiladi va turli kislotalar miqdori ko'payadi, jarayon haroratini 120°C dan pasayishi 2-metilnaftalin kislotagacha oksidlanmay boshqa kislorodli organik birikmalar miqdorini ortishiga olib keladi.

Naftalin karbon kislotalarni formalin bilan polikondensatsiya reaksiyasi quyidagi sxema orqali boradi:

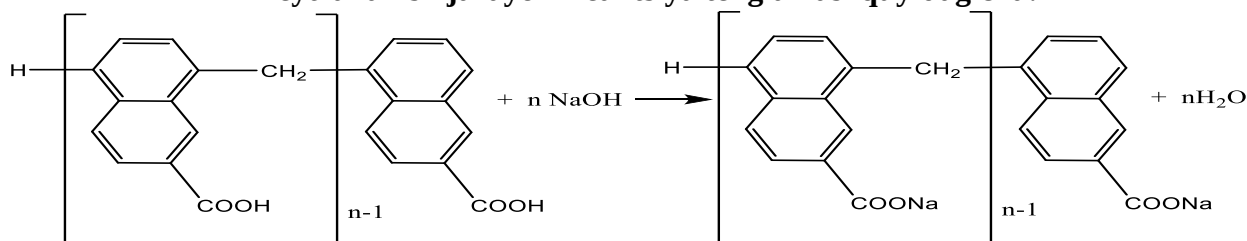

Polikondensatsiya jarayoni 110°C haroratda bir necha sutka davomida olib boriladi. Qancha ko'p vaqt jarayon davom etsa mahsulot tarkibidagi polimerlanish darajasi yuqori modda miqdori ortadi va mahsulot tarkibidagi aktiv modda miqdori ham yuqori bo'ladi. Jarayonning tugashini namunalar olib tekshirish orqali nazorat qilinadi. Sovuganda olingan polikondensat qovushqoq massaga aylanadi, cho'zilganda ingichka tola bo'lib cho'ziladi va suvda eriydi.

Polikondensatsiya jarayoni vaqtini va energoresurslar sarfini kamaytirish maqsadida jarayon yuqori bosim bilan ishlaydigan qurilmada yuqori haroratda olib borildi, bunda reaksiya bir necha soat ichida yakunlanadi. Formalin reaksiya aralashmaga bir necha nuqtadan va reaksiya massaning ostidan ham kiritiladi, maqsad formalinni reaksiya massa bo'yicha bir tekis taqsimlanishini ta'minlashdan iborat. Agar formalin bir nuqtadan berilsa reaksiya massaning qovushqoqligini ortishiga, natijada qurulma aralashtirgichi, boshqa qismlarining ishdan chiqishi kabi noxush oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Polikondensatlanish jarayoni mahsulotlarini natriy gidroksid bilan neytrallashtirish etapida polimetilennaftalin karbon kislotaning natriy tuzlari hosil bo'ladi. Kondensatlangan massaga ma'lum miqdorda suv aralashtirib suyultiriladi, sovutiladi va ishqor eritmasi solinadi. Natriy gidroksid eritmasi muhit neytral bo'lgunga qadar aralashtiriladi.

Neytrallashtirish jarayoni reaksiya tenglamasi quyidagicha:

Qo'shimchani sintezi jarayonida qoldiq formaldegid massa ulushi 0,001% odatdagiga qaraganda ko'proq qoladi, bu odamlar ko'p bo'ladigan binolarni ichki dekoratsiyasi uchun qo'llaniladigan qurulish materiallari tarkibiga qo'llab bo'lmaydi [3].

Olingan natija va ularning tahlili. Qo'shimchani ishlab chiqarish jarayonidagi qoldiq formaldegid massa ulushini kamaytirish maqsadida Kannitsaro reaksiyasidan foydalanishni taklif qilishgan. Bunda formaldegid molekulari o'zaro ta'sirlashib turli zararsiz organik moddalarga aylanadi. Bunday jarayonda disproportsilanish reaksiyasi sodir bo'lib formaldegidning bitta molekulasini qaytariladi ikkinchi molekulasini oksidlanadi, jarayonning katalizatori sifatida ishqorlar asosiy rol o'ynaydi [4]:

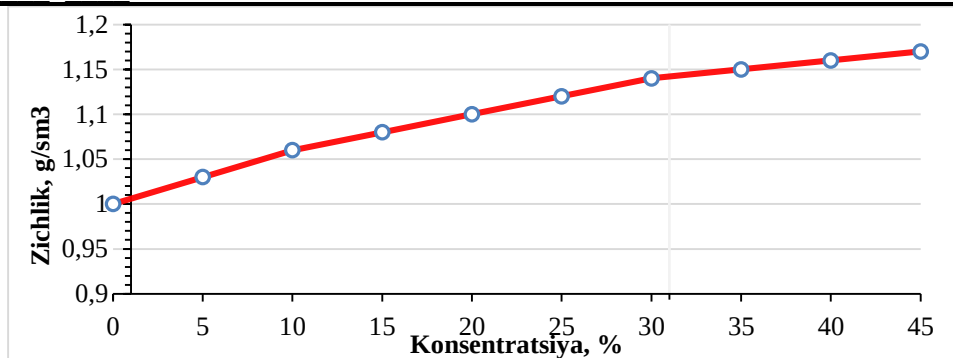

Alfa holatida vodorod atomi bo'lmagan aldegidlar konsentrlangan ishqor eritmalarini ta'sirida disproportsilanish jarayoniga uchrab karbon kislota va spirt hosil qiladi.

Kannitsaro reaksiyasi mexanizmi ikki bosqichda nukleofil birikish reaksiyasi birlashtiradi: birinchi bosqichda gidroksil anioni formaldegid molekulasining karbonil guruhiga birikadi, keyin bunday addukt birikmadan gidrid-anion ko'rinishda vodorod ajraladi va formaldegidning ikkinchi molekulasini bilan birikadi. Masalan formaldegid kaliy formiat bilan metil spirtiga aylanadi (muhitda kaliy gidroksid bo'lgani uchun).

Kannitsaro reaksiyasini 100°C yuqori haroratda bir necha soat davomida olib borildi. Jarayon tugugandan so'ng past konsentratsiyali sulfat kislota eritmasi bilan mahsulot neytrallandi. Natijada jarayonning suyuq mahsuloti tarkibida formaldegidning massa ulushi 0,001%dan ortmadi.

Sintez qilingan qo'shimcha eritmasini transportabelligini baholash maqsadida uning konsentratsiyasi va zichligi orasidagi bog'liqlik aniqlandi. Tajribalar natijalari grafik ko'rinishda 1-rasmda keltirildi. Suyultiruvchi-plastifikatorning gipsli aralashmaga ta'sir ko'rsatadigan, Suttard usuli bilan aniqlanadigan eng muhim xususiyatlaridan biri bu plastiklik ko'rsatkichidir [5].

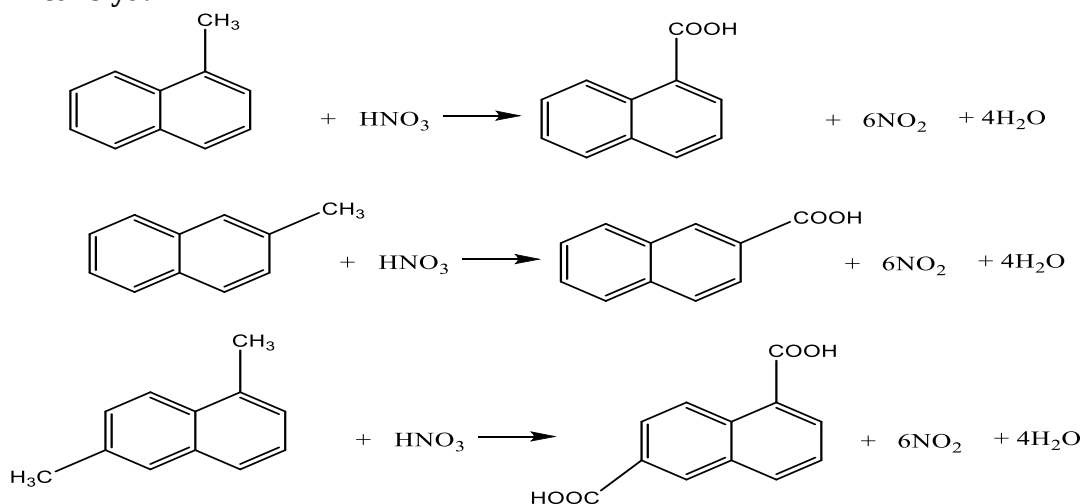
1-rasm. Qo'shimcha zichligining eritma konsentratsiyasiga bog'liqlik grafigi.

Fazoviy tuzilishga ega polimetilennaftalin karbon kislota (kationit) sintezlash uchun quyidagi ketma-ket ishlar amalga oshirildi;

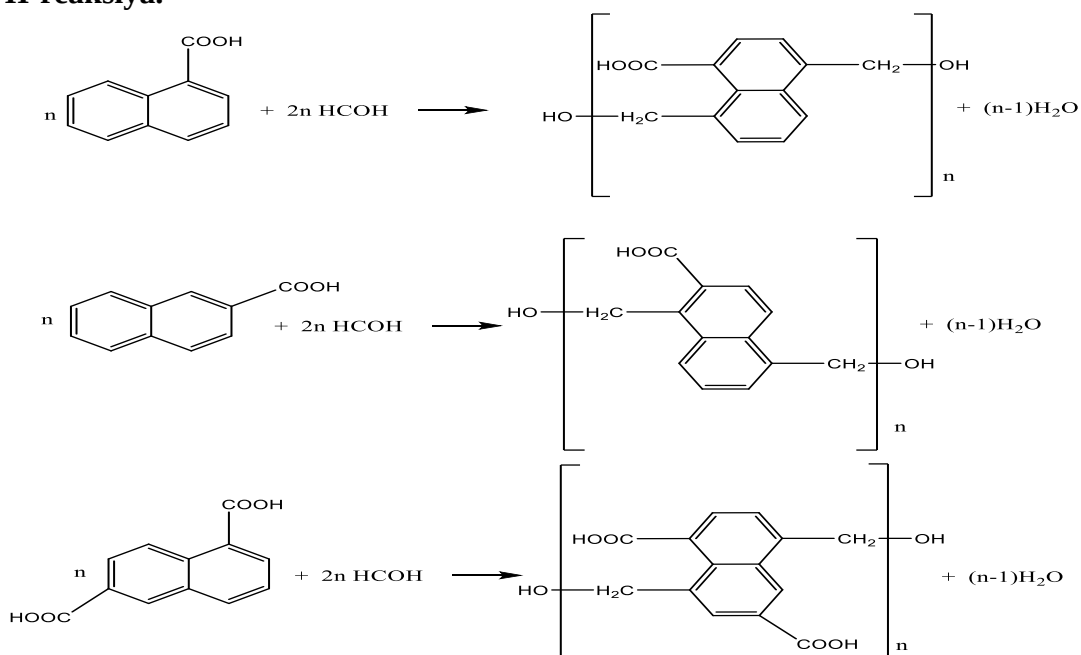
- Piroliz moyidan naftalin gomologlari ajratib olindi.
- Olingan naftalin gomologlari oksidlanib naftalin karbon kislotalar sintezlandi.(I-reaksiya)
- Naftalin karbon kislotalar aralashmasini formalin bilan (karbon kislotalar va formaldegid mol nisbati 1:2) yuqori bosim ostida polikondensatlandi va polikondensat 95-100° C da 24 soat davomida qizdirildi.(II va III reaksiyalar)

Yuqoridagi jarayonlarning reaksiya tenglamasi quyidagicha:

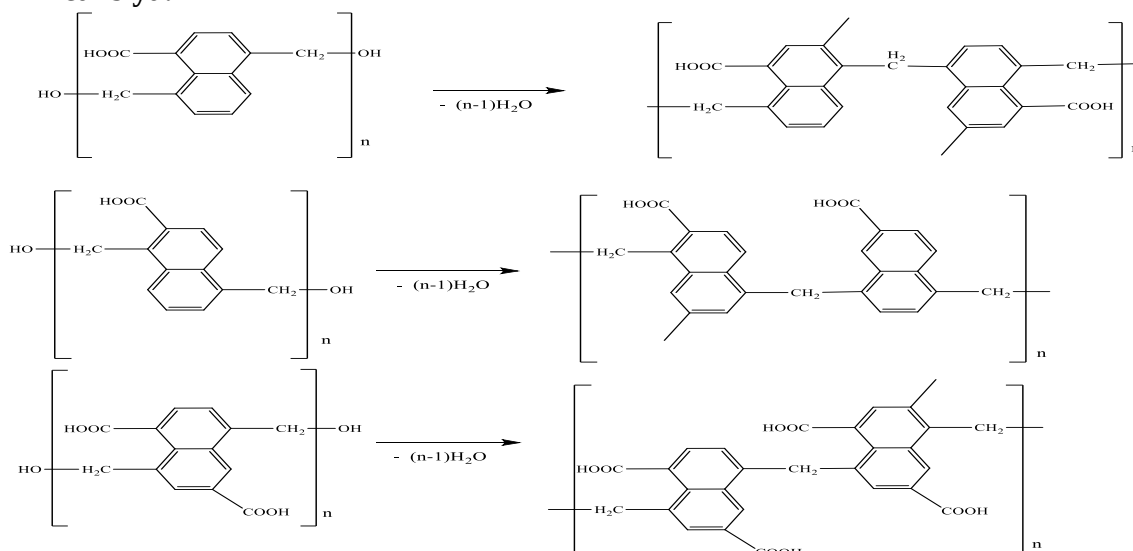
I-reaksiya.

II-reaksiya.

III-reaksiya.

Xulosa qilib aytganda kislotali polikondensatsiya tipidagi kation joylarini sintez qilish usullariga yo'naltirilgan tadqiqot natijalari muhokama qilinadi. Bu kation joylari mahalliy xomashyodan olingan naftalin gomologlariga asoslangan edi. Tadqiqot uchun "Uz-Kor Gas Chemical" MChJ QKning piroliz jarayonidan ikkilamchi mahsulot bo'lgan piroliz moyini tanlab olingan. Naftalin gomologlarini ajratish uchun piroliz moyini fraktsiyalandi, keyinchalik ular keyingi tajribalar uchun xom ashyo sifatida foydalanildi.

Naftalin karboksilik kislotani formalin bilan polikondensatsiyalash jarayoni orqali polimetilen naftalin karboksilik kislotani muvaffaqiyatli sintez qilindi. Bu kislota kuchsiz kationlarni ishlab chiqarishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Undan tashqari sintez qilingan polimerning chiziqli oligomerini superplastifikator sifatida beton aralashmalarida, fazoviy polimeri karbokationit sifatida foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Преч Э., Бюльманн Ф., Аффольтер К. Определение строения органических соединений. М: Мир, 2006.
2. Браун Д., Флойд А., Сейнзбери М. Спектроскопия органических веществ. М: Мир, 1992.
3. Беллами Л. Новые данные по ИК-спектрам сложных молекул. М.: Мир, 1971.
4. Наканиси К. Инфракрасные спектры и строение органических соединений. М.: Мир, 1965.
5. Беллами Л. ИК-спектры сложных молекул. М.: Мир, 1963.
5. Guoqiang Wang, Guitang Yang, Min.Jiang, Rui.Wang, Yin Liang, Guangyuan Zhou Poly(propylene naphthalate-co-propylene 2,5-thiophenedicarboxylate)s derived from bio-based 2,5-thiophenedicarboxylic acid (TDCA): Synthesis and properties Polymer Testing Volume 93, January 2021, 106955 <https://doi.org/10.1016/j.polymertesting.2020.106955>
6. Orifjon Kadyrov, Zilola Karimova. Investigation of the process of obtaining additive for gypsumboard based on polymethylenenaphthalene carboxylic acids Universum: технические науки: электрон. научн. журн. 2023. 4(109). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/15290>
7. Charlesby, A. Atomic Radiation and Polymers; Pergamon Press: Oxford, UK, 1960. [[Google Scholar](#)]

UO'K: 546.47;547.415;546.05;546.06;547;548;615.01

Zn(II) IONINING DIKLOFENAK VA ETILENDIAMIN BILAN KOMPLEKS BIRIKMASI SINTEZI, TUZILISHI VA ANTIBAKTERIAL FAOLLIGI

B.T.Ibragimov, akad., O'zR FA Bioorganik kimyo instituti, Toshkent

N.J.Obidova, kich.i.x., O'zR FA Bioorganik kimyo instituti, Toshkent

Sh.B.Hasanov, k.f.n., kat.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

O.I.Xudoyberganov, PhD, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Z.Sh. Abdullayeva, PhD, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Diklofenakning Zn^{+2} metall kationi va etilendiamin bilan aralash-ligandli kompleks birikmalari sintez qilinib, uning molekulyar kristall tuzilishi rentgen tuzilish tahlili (RTT), IQ-spektraskopiya usulida, barqarorligi TG-DSK usulida aniqlandi. RTT natijalariga ko'ra, ruxli kompleks birikmaning umumiy formulasi $[Zn(EDA)_2(H_2O)_2](DCl)_2 \cdot (H_2O)_2$ tarkibidan iborat ekanligi

aniqlandi. Yangi olingan kompleks birikmaning antibakterial faolligini o'rganish tadqiqotlari, gram musbat bakteriyalar *Staphylococcus aureus*, *Bacillus subtilis*, gram manfiy bakteriyalar *Escherichia coli* va *Candida albicans* zamburug'i shtammlarida in vitro sharoitida aniqlandi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida yangi olingan kompleks birikmaning antibakterial faolligi diklofenakka nisbatan sezilarli darajada ortganligi, bundan tashqari monoligandli metallokomplekslarga nisbatan aralash-ligandli kompleks birikmalarda biologik faollik yuqori samaradorligi isbotlandi.

Kalit so'zlar: diklofenak, etilendiamin, kompleks birikma, antibakterial faollik, monoligandli, aralash-ligandli kompleks birikma, metallo kompleks, rentgen strukturaviy tahlil, antibakterial faollik.

Аннотация. Синтезированы разнолигандные комплексные соединения диклофенака с катионом металла Zn^{+2} и этилендиамином, определена его молекулярная кристаллическая структура методами рентгеноструктурного анализа (РТТ), ИК-спектроскопии, стабильность - методом ТГ-ДСК. По результатам РТТ установлено, что общая формула комплексного соединения цинка состоит из $[Zn(EDA)_2(H_2O)_2](Dicl)_2 \cdot (H_2O)_2$. По результатам исследований антибактериальной активности вновь полученных комплексных соединений грамположительные бактерии определяли in vitro в штаммах грибов *Staphylococcus aureus*, *Bacillus subtilis* и грамотрицательные бактерии в *Escherichia coli* и *Candida albicans*. В результате проведенных исследований значительно повышена антибактериальная активность вновь полученных комплексных соединений по сравнению с диклофенаком, кроме того, доказана биологическая активность разнолигандных комплексных соединений по сравнению с монолигандными металлокомплексами.

Ключевые слова: диклофенак, этилендиамин, комплексное соединение, антибактериальная активность, монолиганд, смешанно-лигандное комплексное соединение, металлокомплекс, рентгеноструктурный анализ, антибактериальная активность.

Abstract. Mixed-ligand complex compounds of diclofenac with Zn^{+2} metal cation and ethylenediamine were synthesized, its molecular crystal structure was determined by X-ray structure analysis (RTT), IR-spectroscopy method, stability by TG-DSK method. According to the results of RTT, it was determined that the general formula of zinc complex compound consists of $[Zn(EDA)_2(H_2O)_2](Dicl)_2 \cdot (H_2O)_2$. According to the studies on the antibacterial activity of newly obtained complex compounds, gram-positive bacteria were determined in vitro in the fungi strains of *Staphylococcus aureus*, *Bacillus subtilis* and gram-negative bacteria in *Escherichia coli* and *Candida albicans*. As a result of the conducted studies, the antibacterial activity of the newly obtained complex compounds has been significantly increased compared to diclofenac, besides, the biological activity of mixed-ligand complex compounds compared to monoligand metallocomplexes has been proved.

Key words: diclofenac, ethylenediamine, complex compound, antibacterial activity, monoligand, mixed-ligand complex compound, metallo complex, X-ray structural analysis, antibacterial activity.

Mavzuning dolzarbligi. Bakteriyalarning dori vositalariga chidamliligi paydo bo'lgan davrda ta'sir doirasi kuchli yangi terapevtik vositalarni yaratish bioanorganik kimyo sohasidagi asosiy muammoga aylandi [1,2]. Dori molekulari ligand rolini o'ynaydigan faol farmatsevtik preparatlar bilan metall komplekslarini sintez qilish tadqiqotlari noorganik, farmatsevtik va tibbiyot kimyosi uchun qiziqish ortib borayotgan tadqiqot sohasi sifatida qaralmoqda [3].

Diklofenak [2-[(2,6-dixlorfenil)amino]fenil] sirka kislotasining natriyli tuzi, fenilalkan kislotalariga tegishli bo'lib, nosteroid yallig'lanishga qarshi keng qo'llaniladigan dori vositasi hisoblanadi [4].

Diklofenak revmatoid artrit, jarrohlikdan keyingi travmatik og'riqlar, migren, isitma kabi og'riq va yallig'lanish bilan kechadigan kasalliklarni davolash uchun tibbiyot amaliyotida keng qo'llaniladigan nosteroid yallig'lanishga qarshi preparat (NyaQP)dir. Boshqa nosteroid yallig'lanishga qarshi preparatlar singari, diklofenak ham siklooksigenaza-1 (TSOG-1) va siklooksigenaza-2 (TSOG-2) ni bloklash yo'li bilan prostaglandin biosintezini pasaytirish orqali ta'sir qiladi. Diklofenakning boo'qa yallig'lanishga qarshi mexanizmlari tromboksan-prostanoid

retseptorini ingibirlash, araxidon kislotasining chiqarilishi va so‘rilishini kamaytirish, leykotsitlar va endoteliyning o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni himoya qilish, lipoksigenaza fermentlarini ingibirlash va azot oksidi-cGMP (3',5'-tsiklik guanozinmonofosfat)ni antinotsitseptiv yo‘lini faollashtirish. Diklofenak faolligiga yana bir misol sifatida o‘tkir pankreatit bemorlarida eykzanoidlarni ishlab chiqarish vositasida yallig‘lanishni kuchaytiruvchi fosfolipaza A2 fermentining faolligini 93%ga susaytirishi va yallig‘lanish hujayralarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri faollashtirishini keltirish mumkin [5]. NYaQPlarning yallig‘lanishga qarshi faolligi metallar bilan muvofiqlashtirilganda kuchayishi aniqlangan [4].

So‘nggi yillarda aynan mis, rux, kobalt, marganets, nikel kabi o‘tish metallari bilan ko‘plab yangi metall komplekslari sintez qilindi. Bunga sabab, arzonligi va kamroq toksikligi bo‘lib, tirik organizmlarda biyomoslashuvning yuqori samaradorligidir [6,7,8].

Ruh Zn(II) $3d^{10}$ elektron konfiguratsiyasiga ega, 3d orbitallari bilan to‘liq to‘ldirilgan muhim element, shuning uchun Zn(II) komplekslari ligand maydonining energiya barqarorligiga ega bo‘lmasa ham, ularning aminokislotalar yoki oqsillarning, ayniqsa, O donor atomlari bilan koordinatsiya moslashuvchanligi kengdir. Bu xususiyatlar ularning metallofermentlardagi katalitik roliga taaluqli bo‘lib, substratlar bilan turli xil o‘zaro ta’sir qilish imkoniyatlarini ta’minlaydi [9]. U hujayra metabolizmining bir necha bosqichlarida ishtirok etib, nafas olish, immun funktsiyalar, DNK sintezi va hujayra bo‘linishida ishtirok etadi [10].

Ruh barcha ferment sinflarida uchraydigan yagona metallardir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Zn(II) muhim antibakterial va virusga qarshi ta’sirga ega. Bundan tashqari, ruh ko‘plab bakteriyalarning masalan, *Escherichia coli*, *Streptococcus faecalis* va tuproq bakteriyalarining ba’zi shtammlari ko‘payishiga to‘sqinlik qiladi. Adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, ligandlar/dorilar o‘tish metallari bilan komplekslari ko‘proq bakteriotsid ta’sirga ega bo‘ladi [11].

So‘nggi vaqtlarda metall komplekslarining tibbiyotda qo‘llanilishiga katta e’tibor qaratilmoqda. Ruh tutuvchi fermentlar dori terapiyasi uchun muhim hisoblanadi va ularning ingibitorlari odamlardagi yurak-qon tomir, nevrologik, yuqumli va metabolik kasalliklarni, shuningdek saratonni davolashda zamonaviy tibbiyot arsenaliga kiritilgan[12]. Ushbu maqolada diklofenakning Zn^{2+} kationi va etilendiamin bilan aralash-ligandli kompleks birikmalarining antibakterial faolligi haqida ma’lumotlar keltirildi.

Materiallar va uslublar. Diklofenak-Zn(II)-etilendiamin aralash-ligandli kompleks birikmasining sintezi

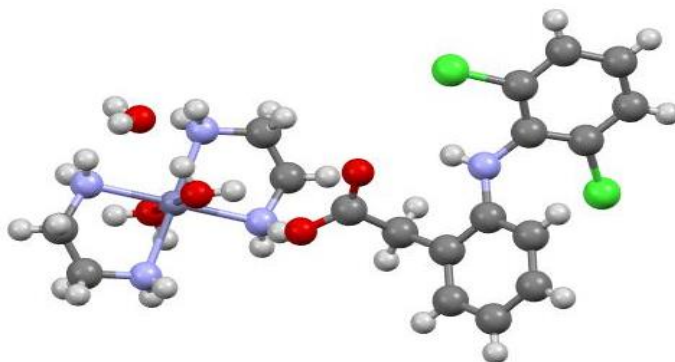
Diklofenak-Zn(II)-etilendiamin aralash-ligandli kompleksini sintez qilish uchun (Dicl:metall tuzi:EDA) 1:1:1 molyar nisbatlarda olindi. Diklofenak 25°C, $Zn(CH_3COO)_2$ 45°C dagi suv-etanolning (1:1) 3ml eritmasida ultratovushli suv hammomida alohida eritildi. Reaksiyon aralashmaga 2 ml harorati 15°C bo‘lgan distillangan suvda eritilgan EDA asta-sekinlik bilan tomchilatib qo‘shib borildi. 5 daqiqa oralig‘ida reaksiyon aralashma tiniqlashib rangsiz shaffof tusga kirdi. Ikki xafta davomida xona haroratida rangsiz monokristallarning asta-sekin o‘sishi kuzatildi. Hosil bo‘lgan kristallar filtrlandi so‘ngra distillangan suv bilan yuvilib, xona haroratida quritildi. Reaksiyaning beshinchi kunidan boshlab rangsiz monokristallarning asta – sekin o‘sishi kuzatildi. Diklofenakning Zn^{+2} bilan kompleks birikmasi kristallini O‘zR FA Biorganik kimyo institutining jamoaviy foydalanish markaziga o‘rnatilgan XtaLAB Synergy(Rigaki, Yaponiya) difraktometrida rentgenstrukturaviy tahlili o‘tkazildi. Sintezlangan yangi tarkibli monokristalga tegishli parametrlar mercuriy va platon dasturlari yordamida o‘rganildi. Bu monokristall tarkibidagi o‘z aro bog‘lanayotgan atomlarning bog‘lanish tartibi va bog‘ uzunligi, qaysi atomlar o‘rtasida vodород bog‘lanish kuzatilishi aniqlanib, quyidagi jadvallarda ko‘rsatib berildi.

1-Jadval

Zn(II)ionini, diklofenak va etilendiamin bilan olingan kompleks birikmasining kristallografik ma’lumotlari va strukturasiga aniqlik kirituvchi parametrlar (D.N=2012849)

	Zn li-kompleks birikma		
Formula	$C_{32}H_{44}Cl_4ZnN_6O_8$	Kristall o‘lchami, [mm]	0.16×0.14×0.12
Molekulyar massa	847.92	T, °K	296
Singoniya	monoklinik	θ, °grad.	3,3; 71,60
Fazoviy guruh	P21/c	Interval h,k,l	999:-99 ; 999:-99 ; 999:-99

$a, \text{\AA}$	20.4294(3)	Refleks	4515
$b, \text{\AA}$	9.5627(2)	Sindirish ko'rsatkichi	1563
$c, \text{\AA}$	9.7699(2)	R_{int}	0,069
$\alpha, \beta, \gamma, \text{deg}$	90 100.76(2) 90	$F^2 \geq 2\sigma(F^2)$ Kriteriy	$R_1=0.0452$
$V, \text{\AA}^3$	1879	Parametr	5765
Z	2	Muvofiqlik mezonlari (F^2)	382
$D_x, \text{g/cm}^{-3}$	1.499	$R_1, wR_2(I > 2\sigma(I))$	$R_1=0.0452,$ $wR_2=1.54184$
$\mu(\text{CuK}\alpha), \text{mm}^{-1}$	4.005	$\Delta\rho_{\text{max}}/\Delta\rho_{\text{min}}, e \text{\AA}^{-3}$	0.44/ -0.56

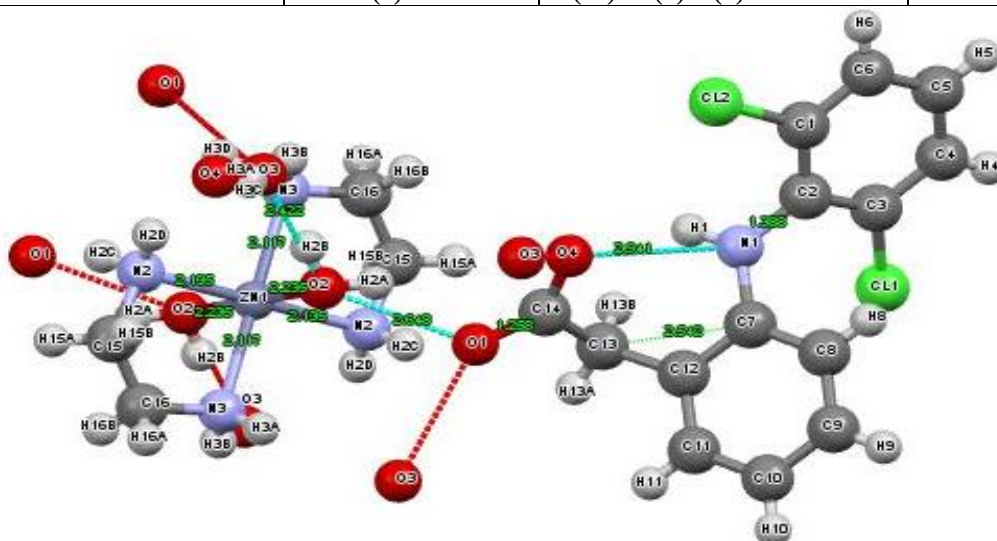

1-rasm. Sintezlangan $[\text{Zn}(\text{EDA})_2(\text{H}_2\text{O})_2](\text{DCl})_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$ tarkibli kompleks birikma kristalining tasviri

2-jadval

Kompleks birikmaning bog' uzunliklari va bog'lanish burchaklari

Bog'	d, Å	Burchak	ω, grad
Zn(1)-N(2)	2.1346(1)	N(2a)-Zn(1)-N(3a)	82.74(1)
Zn(1)-N(3)	2.1166(1)	O(2a)-Zn(1)-N(2)	88.47(1)
Zn(1)-O(2a)	2.2355(1)	O(2)-Zn(1)-N(2)	91.53(1)
Zn(1)-N(2a)	2.1346(1)	O(2)-Zn(1)-N(3)	92.88(1)
Zn(1)-N(3a)	2.1166(1)	O(2)-Zn(1)-O(2a)	180.00
Zn(1)-O(2)	2.2355(1)	O(2)-Zn(1)-N(2a)	88.47(1)
Cl(1)-C(3)	1.7354(1)	O(2)-Zn(1)-N(3a)	87.12(1)
Cl(2)-C(1)	1.7402(1)	N(2)-Zn(1)-N(3)	82.74(1)
O(1)-C(14)	1.2583(1)	O(2a)-Zn(1)-N(3a)	92.88(1)
O(4)-C(14)	1.2364(1)	N(2)-Zn(1)-N(2a)	180.00
N(1)-C(2)	1.3885(1)	N(2)-Zn(1)-N(3a)	97.26(1)
N(1)-C(7)	1.4157(1)	O(2a)-Zn(1)-N(3)	87.12(1)
C(1)-C(6)	1.3835(1)	N(2a)-Zn(1)-N(3)	97.26(1)

2-rasm. Olingan $[\text{Zn}(\text{EDA})_2(\text{H}_2\text{O})_2](\text{Dcl})_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$ tarkibli kompleks birikmaning atomlararo bog‘lanishi va bog‘ uzunligi

Kristall tuzilishidagi vodorod bog'lar ($^{\circ}$)

Bogʻlanish D–H···A	Masofa, Å			Burchak D–H···A, grad.	Atom koordinatalari, A
	D–H	H···A	D···A		
[Zn(EDA)₂(H₂O)₂](Dicl)₂·(H₂O)₂					
N(1)–H(1)...O(4)	0.86	2.32	2.940(1)	129	1-x,-y,1-z
O(2)–H(2A)...O(1)	0.86	1.94	2.648(1)	139	x,1/2-y,1/2+z
O(2)–H(2B)...O(3)	0.86	1.83	2.671(1)	166	1-x,-1/2+y,3/2-z
N(2)–H(2C)...O(1)	0.89	2.44	3.263(1)	154	x,1/2-y,1/2+z
N(3)–H(3A)...O(3)	0.89	2.39	3.178(1)	147	1-x,1-y,1-z
O(3)–H(3C)...O(4)	0.85	1.89	2.728(1)	170	1-x,1/2+y,3/2-z
O(3)–H(3D)...O(1)	0.85	1.94	2.730(1)	155	x,3/2-y,1/2+z

Kristalning elementar yacheykasi parametrlari quyidagicha: fazoviy guruhi $P21/c$, $a=20.4294(3)\text{\AA}$, $b=9.5627(2)\text{\AA}$, $c=9.7699(2)\text{\AA}$, $\alpha=90^{\circ}$, $\beta=100,76^{\circ}$, $\gamma=90^{\circ}$, $V=1879\text{\AA}^3$, $Z=2$. [Zn(EDA)₂(H₂O)₂](Dicl)₂·(H₂O)₂ kompleksi monoyadroli bo'lib Zn^{2+} ionining diklofenak va etilendiamin molekullari bilan hosil qilingan, neytral tabiatga ega. Kompleks tarkibidagi Zn(1)-N(2), Zn(1)-N(3), Zn(1)-O(2a), Zn(1)-N(2a) va Zn(1)-N(3a), Zn(1)-O(2) bog'lari orasidagi masofasi qiymati mos ravishda 2.1346 Å, 2.1166 Å, 2.2355 Å, 2.1346 Å va 2.1166 Å, 2.2355 Å ga teng. N(2a)-Zn(1)-N(3a), O(2a)-Zn(1)-N(2), O(2)-Zn(1)-N(2), O(2)-Zn(1)-N(3) va O(2)-Zn(1)-O(2a), O(2)-Zn(1)-N(2a) ning burchak kattaliklari mos ravishda 82.74° , 88.47° , 91.53° , 92.88° va 180° , 88.47° ga teng ekanligini ko'rish mumkin. Kompleks birikmadagi markaziy atom rux monoklinik tipida ikkita molekula etilendiaminning azot atomi va diklofenak tarkibidagi kislorod atomlari bilan koordinatsiyalanadi. Bunda etilendiamin molekulasi azot atomlari orqali bidentat va bitta diklofenak molekulasi kislorod atomi orqali monodentat ligandlar sifatida koordinatsiyalanishda qatnashadi. Birikma tarkibidagi etilendiamin molekulasi tarkibidagi bog'langan azot atomi va markaziy atom rux orasidagi masofa farqi Yan-Tellar effekti bilan tushuntiriladi. Markaziy atom ruxning koordinatsion soni 6ga teng bo'lib, sp^3d^2 xolatda gibridlangan. Tahlil natijalari ko'ra kompleks tarkibidagi diklofenak va etilendiamin molekullari ishtirokidagi, N(1)--H(1)...O(4), O(2)--H(2A)...O(1), O(2)--H(2B)...O(3), N(2)--H(2C)...O(1) turdagi vodorod bog'lar (3-jadval) hisobiga *bc* tekislikiga parallel ikki o'lchamli qatlam hosil bo'lganligi hisobiga barqaror bo'ladi.

Antibakterial faollikni o'rganish usuli. Olingan yangi kompleks birikmaning mikroorganizmlarga qarshi faolligi chuqurchali diffuzion agar metodi bilan aniqlandi. Antimikrob skriningi uchun gram musbat bakteriyalar *Staphylococcus aureus*, *Bacillus subtilis*, gram manfiy bakteriyalar *Escherichia coli* va *Pseudomonas aeruginosa*, *Candida albicans* zamburug'i test namunalardan foydalanildi. Test namunalari O'zRFA Mikrobiologiya instituti Mikroorganizmlar xilma-xilligi laboratoriyasidan olindi. Test namunalari Nutrient agar muhitida 4°C haroratda saqlandi, o'sishi va tozaligi muntazam tekshirib borildi.

Antibakterial test jarayoni. Patogen mikroorganizmlarda antibiotik potentsialni o'rganish uchun diklofenakning Zn^{+2} ioni hamda etilendiamin bilan olingan aralash-ligandli kompleks birikmalari tanlab olindi. Barcha test namunalari suspenziyalari McFarland Standard bo'yicha $1,5 \times 10^8$ KOE/ml darajada belgilab olindi. Test namunalari Nutrient agar mediumi yuzasiga ekildi va 15 daqiqa davomida 37°C haroratli termostatda inkubatsiya qilindi. Namunalari kontsentratsiyasi 50 mg/ml ga yetkazildi. Manfiy nazorat sifatida esa DMSO olindi. Shundan keyin kimyoviy sinov moddalarini Petri idishida hosil qilingan har bir chuqurchaga 100 mkldan standart kontsentratsiyada solib chiqildi. Test namunalari ekilgan va namunalari quyilgan Petri idishlari 37°C haroratli termostatda 24 soat davomida inkubatsiya qilindi. Inkubatsiyadan so'ng ingibirlash zonasi xalqalari diametri o'lchash orqali aniqlandi. Xatoliklarni minimallashtirish uchun tajribalar uch nusxada o'tkazildi [13;14;15].

Tadqiqotdan olingan natijalar. Diklofenak va biogen metal rux asosida olingan [Zn(EDA)₂(H₂O)₂](Dicl)₂·(H₂O)₂ aralash-ligandli kompleks birikmalarining antibiotik potentsiali o'rganilib, ular patogen mikroorganizmlarning o'sishi va rivojlanishini sezilarli darajada pasaytirishga (antagonistik faoliyat) qodir ekanligi aniqlandi. O'tkazilgan tadqiqotlar natijalari asosida [Zn(EDA)₂(H₂O)₂](Dicl)₂·(H₂O)₂ kompleks birikmasi *Staphylococcus aureus* bakteriyasiga

qarshi eng samarali bo'lib, lizis zonasi 32 mm (diklofenak 24 mm)ni, *Bacillus subtilis* bakteriyasiga qarshi lizis zonasi 26 mm tashkil qildi. *Candida albicans* zamburug'i esa barcha tekshirilgan kompleks birikmalarlar ta'siriga chidamli bo'lib chiqdi.

4-jadval

Kompleks birikmalarining antibakterial ta'siri (3-5 kun)

№	Antagonistik faollik d (o'sishni ingibirlash zonasi), mm			
	<i>Bacillus subtilis</i>	<i>Escherichia coli</i>	<i>Staphylococcus aureus</i>	<i>Candida albicans</i>
DF-diklofenak	16	20	24	0
$[\text{Cu}_2(\text{H}_2\text{O})_2(\text{DCl})_4] \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	20	15	0	0
$[\text{Zn}(\text{EDA})_2(\text{H}_2\text{O})_2] \cdot (\text{DCl})_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	26	22	32	0

Eslatma : «0» - aniqlanmagan

Xulosa. Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, $[\text{Zn}(\text{EDA})_2(\text{H}_2\text{O})_2] \cdot (\text{DCl})_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$ tarkibli kompleks birikmaning antibakterial faolligi diklofenak faolligidan yuqori. Tadqiqotdan olingan natijalarni diklofenakka taqqoslaganda yangi ruxli kompleks birikmaning biologik faolligi diklofenakka nisbatan samarali faollikni namoyon qilgani aniqlandi. Olingan natijalarga asosanib, aralash-ligandli $[\text{Zn}(\text{EDA})_2(\text{H}_2\text{O})_2] \cdot (\text{DCl})_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$ kompleks birikmalarining antibakterial faolligi monoligandli kompleks birikma $[\text{Cu}_2(\text{H}_2\text{O})_2(\text{DCl})_4] \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$ ga nisbatan sezilarli darajada ortgan. Buni qo'shimcha ligandlarning koordinatsiyada tutgan o'rni bilan tushuntirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mjos K.D., Orvig C. Metallodrugs in medicinal inorganic chemistry. Chem. Rev. – 2014. – Vol.114(8), R. 4540–4563
2. Schrader S.M., Vaubourgeix J., Nathan C. Biology of antimicrobial resistance and approaches to combat it. Sci Transl Med. – 2020. – 12: P-6992.
3. Lawal A., Obaleye J.A. Synthesis, characterization and antibacterial activity of aspirin and paracetamol-metal complexes. Biokemistri. – 2007. – Vol.19(1), P.9-15.
4. Ali H.A., Jabali B. Synthesis, characterization and biological activity of novel complexes of zinc(II) diclofenac with nitrogen based ligands. Polyhedron. – 2016. – Vol.107, P. 97–106.
5. Galisteo P.A., Jannus F., García-García A., Aheget H., Rojas Macías S., Lupiáñez Cara J. A., Quílez Del Moral J. F. Diclofenac N-Derivatives as Therapeutic Agents with Anti-Inflammatory and Anti-Cancer Effect. Int. J. Mol. Sci. – 2021. – Vol.22 (10)5067, R. 1–23. <https://doi.org/10.3390/ijms22105067>
6. Muthusamy S., Natarajan, R. Pharmacological Activity of a Few Transition Metal Complexes: A short review. J. Chem. Biol. Ther. – 2016. – Vol.1(2), R. 1–17.
7. Ndagi U., Mhlongo N., Soliman M.E. Metal complexes in cancer therapy—An update from drug design perspective. Drug Des. Devel. Ther. – 2017. – Vol.1, R. 599–616.
8. Savithri K., Kumar B.V., Vivek H.K., Revanasiddappa H.D. Synthesis and Characterization of Cobalt(III) and Copper(II) Complexes of 2-((E)-(6-Fluorobenzo[d]thiazol-2-ylimino) methyl)-4-chlorophenol: DNA Binding and Nuclease Studies—SOD and Antimicrobial Activities. Int. J. Spectrosc. – 2018. – Vol.18, R. 8759372.
9. Ariana C. F. Santos, Luís P. G. Monteiro, Adriana C. C. Gomes, Fátima Martel, Teresa M. Santos and Bárbara J. M. Leite Ferreira. NSAID-Based Coordination Compounds for Biomedical Applications: Recent Advances and Developments. Int. J. Mol. Sci. – 2022. – Vol.23, 2855, R. 1–22.
10. Abu Ali H., Omar S.N., Darawsheh M.D., Fares H. Synthesis, characterization and antimicrobial activity of zinc (II) ibuprofen complexes with nitrogen-based ligands. Journal of Coordination Chemistry. – 2016. – 69(6), R. 1110-1122.
11. Zamble D. Introduction to the Biological Chemistry of Nickel. In The Biological Chemistry of Nickel; RSC Met: London, UK. – 2017. – pp. 1–11.
12. Krezel A., Maret W. The biological inorganic chemistry of zinc ions. Arch. Biochem. Biophys. – 2016. – Vol.611, P. 3–19.
13. Nostro A., Germano M.P., D'angelo V., Marino A., Cannatelli M.A. Extraction methods and bioautography for evaluation of medicinal plant antimicrobial activity. Letters in applied microbiology. – 2000. – 30(5), R. 379-384.
14. Yff B.T., Lindsey K.L., Taylor M.B., Erasmus D.G., Jäger A.K. The pharmacological screening of Pentanisia prunelloides and the isolation of the antibacterial compound palmitic acid. Journal of Ethnopharmacology. – 2002. – 79(1), R. 101-107.
15. Souza S.M.D., Monache F.D., Smânia Jr.A. Antibacterial activity of coumarins. Zeitschrift fuer Naturforschung C. – 2005. – 60(9-10), Z. 693-700.

**ОДНО И ДВУХ ЭЛЕКТРОННАЯ ХИМИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ, СПАРИВАНИЕ
ЭЛЕКТРОНОВ В АТОМНОМ ОРБИТАЛЕ И ПРИРОДА МЕТАЛЛИЧЕСКОЙ СВЯЗИ**
Р.А. Эшчанов, проф., Чирчикский государственный педагогический университет, Чирчик
ruzimboy@gmail.com

Аннотация. Мақолада электрон тузлиши ва хоссалари, металл боғларни ҳосил бўлиши ҳақида янгича қарашлар келтирилган. Электронларни анъанавий s, p, d ва f – шаклларида воз кечиши, электронни электромагнит тўлқин пакети сифатида қабул қилиши кераклиги асосланган. Ушбу қарашлар асосида металл боғланишлар ва электрикларда электр токини оқиши электронларни тартибли ҳаракати натижаси эмас, балки молекула ичида электронлар кўчиши ва аввалги ҳолатига қайтиши ҳисобига электромагнит майдон ҳосил бўлиши сифатида қаралган.

Калит сўзлар: электрон, электромагнит тўлқин пакети, тороид, сферик, ярим сферик, секториал сферик, трансформация

Аннотация. В статье представлены новые взгляды на структуру и свойства электрона, а также на образование металлической связи. Обоснована необходимость отказа от традиционных s -, p -, d - и f -форм электронов и рассмотрение электрона как электромагнитного волнового пакета. Исходя из этих взглядов, протекание электрического тока в металлических связях и электриках рассматривается не как результат упорядоченного движения электронов, а как образование электромагнитного поля за счет перехода электронов внутри молекулы на высокий уровень и возвращения их в свои исходные состояния.

Ключевые слова: электрон, электромагнитный волновой пакет, тороид, сферический, полусферический, сферический сектор, преобразование.

Abstract. The article presents new views on electronic structure and properties, formation of metallic bonds. It is based on the need to abandon the traditional s , p , d and f forms of electrons, and consider the electron as an electromagnetic wave packet. Based on these views, the flow of electric current in metal bonds and electrodes is considered not as a result of the orderly movement of electrons, but as the formation of an electromagnetic field due to the migration of electrons within the molecule and their return to their previous state.

Key words: electron, electromagnetic wave packet, toroid, spherical, hemispherical, sector spherical, transformation

В данной статье рассматривается электромагнитная природа электронов в атомном и молекулярном орбитале. В атоме имеется внешний орбиталь с спаренными и валентными электронами. Тороидальный электромагнитный волновой пакет электрона может располагаться в ячейке одиночный или парно с трансформацией электромагнитного волнового пакет (ЭМВП) противоположных спином. При образовании химической связи существующим конфигурациями невозможно согласиться. В существующих конфигурациях нарушается стационарность электромагнитного волнового пакета электрона в атомном орбитале. Кроме того, s электронный орбиталь свободно пересекается с p , d , f электронными орбиталями. Также p , d , f конфигурация электронов в одном орбитале перекрывает друг друга. Эти характеристики электрона в атомном орбитале невозможно объяснить существующими теориями. Если электрон является электромагнитной волной (ЭМВ), то о какой форме может речь идти, когда ЭМВ пересекает и перекрывает друг друга без изменений конфигурации электрона в атомном орбитале. Другой парадокс: нахождение в одном периоде электронов в различных энергетических состояниях, по существующим законам они должны быть одинаковыми. Вот что ставит в тупик теорию атомных орбиталей. Электрон – ЭМВП: закрытая, непрерывная, равномерная, трансформированная стационарная, дискретная конфигурация с одинаковыми энергетическими уровнями в одном атомном орбитале, при спаривании энергетические уровни меняется, имеет минимальный энергии и

электромагнитное поле [1]. Следовательно, электрон нужно рассматривать не как материальную точку или электромагнитное облако в атомном орбитале, а как закрытый, непрерывный, равномерный, дискретная трансформер ЭМВП с равными энергиями в внешнем атомном орбитале, которое при движении не излучает и не поглощает энергию и сохраняется стационарное состояние. По предлагаемой теории электрон заполняет пространство атомной орбитали как ЭМВП шарообразной, полусферической и секторально-сферической конфигурации, в зависимости от количества электрона в атомной орбитали (рис 1-7).

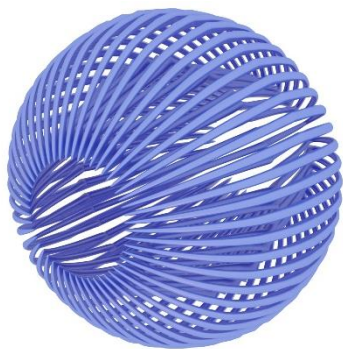

Рис.1. Сферическая конфигурация: один электрон (S^1) H, Li

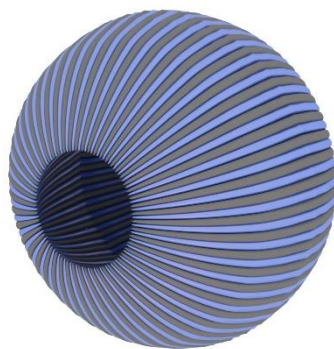

Рис.2. Сферическая конфигурация: два электрона с противоположными спинами (S^2) He, Be

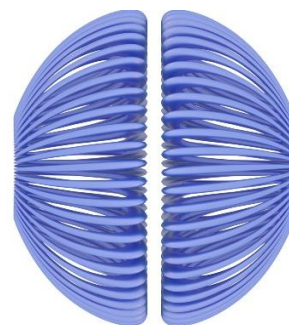

Рис.3. Полусферическая конфигурация: два электрона ($S_{em1}^1 S_{em2}^1$)

Рис.4. Полусферическая конфигурация: три электрона из них два электрона с противоположными спинами ($2S_{em1}^2 2S_{em2}^1, B$)

Рис.5. Секторальная сферическая конфигурация: один электрон (S_{ec1}^1)

Рис.6. Секторальная сферическая конфигурация: два электрона с противоположными спинами (S_{ec1}^2)

Рис.7. Валентный и ковалентное спаренная конфигурация электрона в форме сплющенного диска при образовании химической связи (VB) (CB)

Предлагаемые вышеуказанные состояния ЭМВП электрона показаны на (рис.1) - один электрон находится на одной орбитали сферической (s^1 , H), если на одной орбитали два электрона, то за счет противоположенных спинов образуется единый орбиталь ЭМВП (s^2 , He, Be) (рис.2).

При возбуждении (s^2) в атомном орбитале, происходит трансформация ЭМВП, с образованием двух полусферических атомных орбиталей $s^1_{em1}s^1_{em2}$ (рис.3). Наличие трёх электронов во внешнем слое у бора приводит к тому, что электромагнитный волновой пакет одной полусферы спаривается $2s^2_{em1} 2s^1_{em2}$ с противоположным спином, а в другой неспаренный электрон и отвечает состоянию (рис. 4).

Увеличение числа электронов до четырех во внешнем атомном орбитали углерода приводит к разделению атомных орбиталей до секторально- сферической конфигурации ЭМВП (рис.5) ($2s^2_{ec1} 2s^1_{ec2} 2s^1_{ec3}$) и соответствует состоянию (рис.8. С). Появление дополнительных электронов в атомном орбитале приводит к образованию электронных пар или дополнительных секторов численно равных N^2 (здесь, N-номер периода) (рис 8) (N, O, F, Ne)

Теперь рассмотрим образование валентный (VB) и ковалентной химической связи (CB) между валентными электронами атомов, что приводит к образованию сплюсненной дисковой конфигурации, состоящих из одной (VB) или двух взаимно перекрываемых электронов с противоположными спинами (CB) (рис.7).

При этом предлагаемая конфигурация ЭМВП - электрона дает возможность образование стационарных атомных орбиталей Бора.

При заполнении внешней атомной орбитали и согласно принципу Паули, максимальное количество ячейки равна половине максимального количества электронов периода, то есть $n/2=N^2$, n-максимальное количество электронов и N номер периода, количество ячеек

у
в
е
л
и
ч
и
в
а
е
т
с
я
п
о

м
е
р
е

з
а
п
о
л
н
е
н
и
я

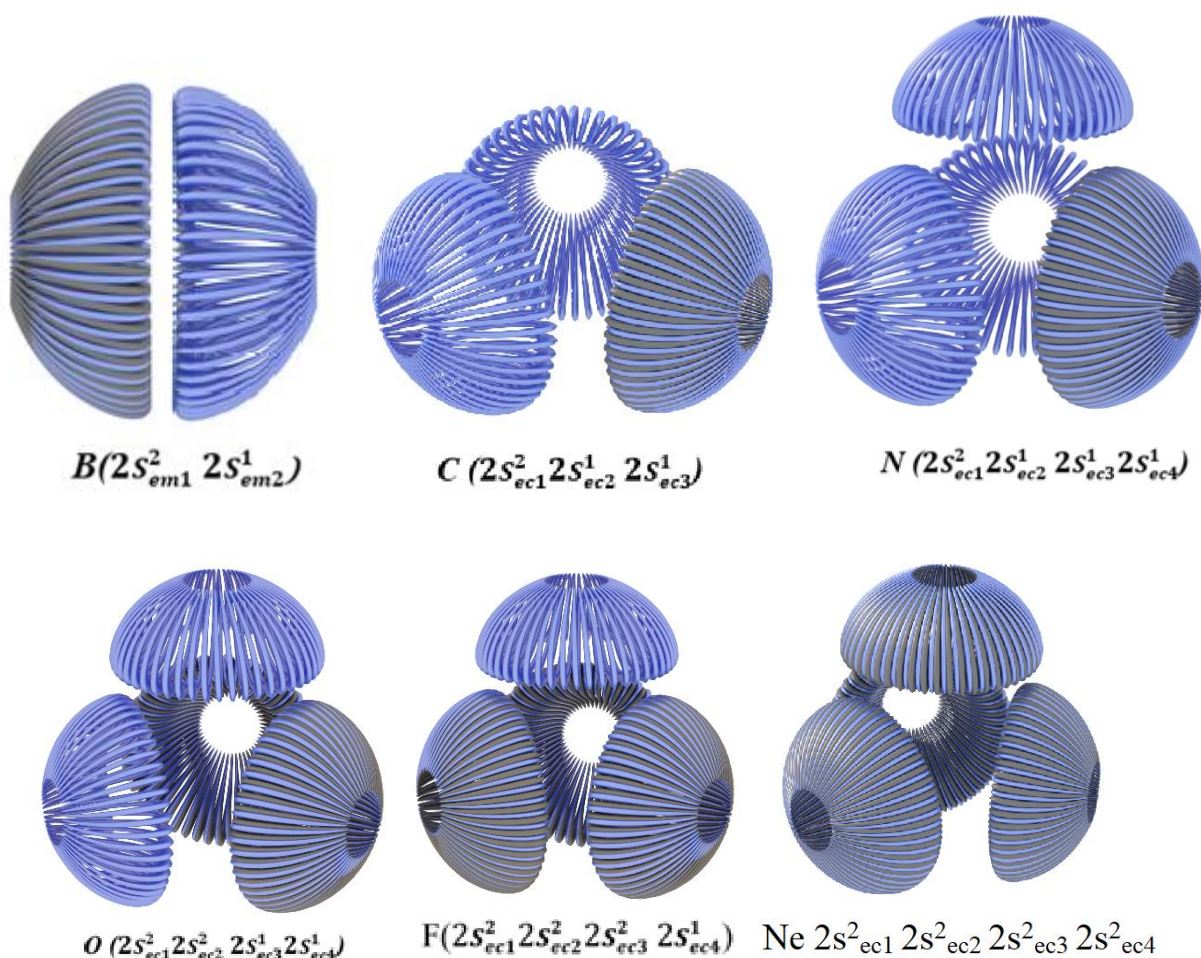

Рис. 8. Волновая форма внешней электронной конфигурации элементов второго периодов

Как видно из приведенных конфигураций ЭМВП валентного слоя элементов второго периода (Рис. 8) электроны находящиеся на атомном орбитали и занимают всё пространство орбитали, не пересекают и не перекрывают друг друга. Также нет необходимости гибридизации различных форм атомных орбиталей при образовании химической связи, а также конфигурации электронов в атомном орбитале определяет его направления связи. Из вышеприведенных данных, мы пришли к выводу, что до сих пор остаются неясности при объяснении природы химической связи в молекулярном орбитале. Теория гибридизации оперирует большинством относительностей при объяснении образования химической связи, к которым можно отнести такие понятия как σ , π - связь, гибридизация и разделение электронных орбиталей на p , d , f виды.

Как видно внешние электроны можно представить в виде сферы (H, He, Li, Be):

Электронная формула сферической конфигурации ЭМВП

$$NS^n$$

N -номер периода,

S -сферический электрон,

n -количество электронов.

При наличии трех электронов (B) полусферическая:

Электронная формула полусферической конфигурации ЭМВП

$$NS_{em}^n$$

N -номер периода,

S_{em} -полусферический электрон,

n -количество электронов,

c -номер сектора.

Увеличение числа электронов во внешнем слое (C, N, O, F, Ne) приводит к секторально-сферической форме электронов:

Электронная формула секторально-сферической конфигурации ЭМВП

$$NS_{ec}^n$$

N - номер периода,

S_{ec} -секторально-сферический электрон,

n - количество электронов,

c - номера сектора.

Дискообразная конфигурации валентная и ковалентная химическая связи:

VB-валентный и СВ – ковалентная химическая связь

VB-валентный и СВ – ковалентная спаренный ЭМВП электрон в форме сплющенного диска при образовании химической связи.

В возбужденном в состоянии элементы образуют вакантные ячейки в атом орбитали, что приводит к одно электронный VB-химический связи и появлению полупроводниковых свойств некоторых элементов. На основании вышеизложенного можно написать электронную формулу внешних электронов атомного орбитали с помощью - трансформированной ЭМВП в не возбужденном и возбужденном состоянии (таб.1).

1-таблица

Электронные формулы элементов в невозбужденном, и трансформация внешних электронов возбужденным состоянием атомов

№	Название элемента	Электронные формулы элементов *Трансформация внешних электронов в возбужденном состоянии
1.	Водород	$1s^1$ * $1s_{em1}^1 1s_{em2}^0$
2.	Гелий	$1s^2$ * $1s_{em1}^1 1s_{em2}^1$ ** $1s_{em1}^2 1s_{em2}^0$
3.	Литий	$1s^2 2s^1$ * $2s_{em1}^1 2s_{em2}^0$ ** $2s_{ec1}^1 2s_{ec2}^0 2s_{ec3}^0 2s_{ec4}^0$

4.	Бериллий	$1s^2 2s^2$ * $2s^1_{em1} 2s^1_{em2}$ *** $2s^1_{ec1} 2s^1_{ec2} 2s^0_{ec3} 2s^0_{ec4}$
5.	Бор	$1s^2 2s^2_{em1} 2s^1_{em2}$ * $2s^1_{ec1} 2s^1_{ec2} 2s^1_{ec3}$ ** $2s^1_{ec1} 2s^1_{ec2} 2s^1_{ec3} 2s^0_{ec4}$
6.	Углерод	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^1_{ec2} 2s^1_{ec3}$ * $2s^1_{ec1} 2s^1_{ec2} 2s^1_{ec3} 2s^1_{ec4}$
7.	Азот	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^1_{ec2} 2s^1_{ec3} 2s^1_{ec4}$
8.	Кислород	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^1_{ec3} 2s^1_{ec4}$
9.	Фтор	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^1_{ec4}$
10.	Неон	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4}$
11.	Натрий	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4} 3s^1$ * $3s^1_{em1} 3s^0_{em2}$ *** $3s^1_{ec1} 3s^0_{ec2} 3s^0_{ec3} 3s^0_{ec4}$
12.	Магний	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4} 3s^2$ * $3s^1_{em1} 3s^1_{em2}$ *** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^0_{ec3} 3s^0_{ec4}$
13.	Алюминий	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4} 3s^2_{em1} 3s^1_{em2}$ * $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3}$ ** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^0_{ec4}$ *** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^0_{ec4} 3s^0_{ec5}$ **** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^0_{ec4} 3s^0_{ec5} 3s^0_{ec6}$
14.	Кремний	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4} 3s^2_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3}$ * $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4}$ ** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^0_{ec5}$ *** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^0_{ec5} 3s^0_{ec6}$ **** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^0_{ec5} 3s^0_{ec6} 3s^0_{ec7}$ ***** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^0_{ec5} 3s^0_{ec6} 3s^0_{ec7} 3s^0_{ec8}$
15.	Фосфор	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4} 3s^2_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4}$ * $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5}$ ** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^0_{ec6}$ *** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^0_{ec6} 3s^0_{ec7}$
16.	Сера	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4} 3s^2_{ec1} 3s^2_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4}$ * $3s^2_{ec1} 3s^2_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5}$ ** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^1_{ec6}$ *** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^1_{ec6} 3s^0_{ec7}$
17.	Хлор	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4} 3s^2_{ec1} 3s^2_{ec2} 3s^2_{ec3} 3s^1_{ec4}$ * $3s^2_{ec1} 3s^2_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5}$ ** $3s^2_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^1_{ec6}$ *** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^1_{ec6} 3s^1_{ec7}$
18.	Аргон	$1s^2 2s^2_{ec1} 2s^2_{ec2} 2s^2_{ec3} 2s^2_{ec4} 3s^2_{ec1} 3s^2_{ec2} 3s^2_{ec3} 3s^2_{ec4}$ * $3s^2_{ec1} 3s^2_{ec2} 3s^2_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5}$ ** $3s^2_{ec1} 3s^2_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^1_{ec6}$ *** $3s^2_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^1_{ec6} 3s^1_{ec7}$ **** $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^1_{ec4} 3s^1_{ec5} 3s^1_{ec6} 3s^1_{ec7} 3s^1_{ec8}$

В водороде атомный орбиталь заполнена одним сферическим электронном, в атоме гелия атомный орбиталь заполнена парой электронов. При переходе к второму периоду, валентный слой атомного орбиталей для лития и бериллия повторяет электронное строение водорода и гелия, но надо помнить, что для второго периода возможность образования ячеек ЭМВП для расположения электронов равно максимально четырем. Такое разделение ячеек ЭМВП мы можем наблюдать для валентного слоя бора, здесь образуются две ячейки полусферический ЭМВП, каждая из которых занимает половину сферы. В одной ячейке находится спаренный ЭМВП электронов, а во второй половине неспаренный ЭМВП электрона бора. Во внешнем слое атома углерода три ячейки секторально-сферической ЭМВП, в одной из них спаренные ЭМВП электронов, в двух других имеются неспаренные ЭМВП электроны. В атоме азота орбиталь разделена на четыре секторально-сферических ЭМВП и имеется спаренная электронная пара, которая приводит к небольшому отталкиванию остальных ЭМВП электронов, в результате атомный орбиталь разделена не на равные четыре части,

соответственно валентный угол между ЭМВП электронов составляет порядка 107° в молекуле аммиака. А в атоме кислорода атомный орбиталь тоже разделена на четыре секторально-сферических ячеек, но в отличие от предыдущих атомов, имеются две спаренные пары ЭМВП электронов и взаимное отталкивание которых уменьшает валентный угол, и в случае воды он равен $104,3^\circ$.

Поэтому предлагается вышеизложенная теория трансформации ЭМВП, как новая с объяснениями образования равноценных химических связей из равноценных ЭМВП. Теперь рассмотрим образование химической связи в различных молекулах исходя из теории трансформации ЭМВП в атомных орбиталях. Образование ионной химической связи в молекулах хлорида натрия:

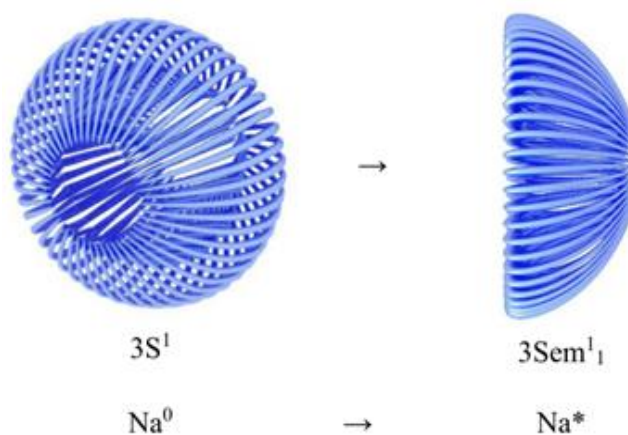

Рис. 9. Трансформация валентного электрона натрия

При возбуждении с небольшой энергией валентный атомный орбиталь натрия переходит в возбуждённое состояние и атомный орбиталь трансформируется в полусферическую орбиту валентных электронов (рис. 9). Атом натрия отдаёт электроотрицательному атому хлора, трансформированный полусферический валентный электрон и оба иона образуют электронный октет (рис.10).

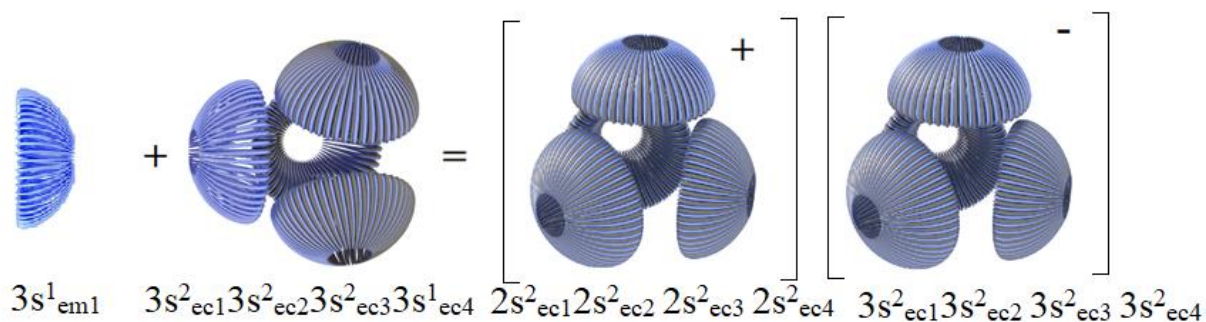

Рис. 10. Образование натрий хлорида с переносом ЭМВП валентного электрона от натрия к хлору

Как видно из рисунка при передаче электрона при образовании ионной связи от менее электроотрицательного атома к более электроотрицательному атому электрон спаривается в секторально-сферической форме атомного орбиталья, тем самым внешняя конфигурация ЭМВП повторяет конфигурацию неона в положительном ионе натрия и соответственно конфигурацию аргона в отрицательном ионе хлора.

Теперь рассмотрим образование ковалентная связь в молекуле водорода.

Теорий трансформация ЭМВП атомного орбиталья предлагаем следующую схему образования молекулы водорода

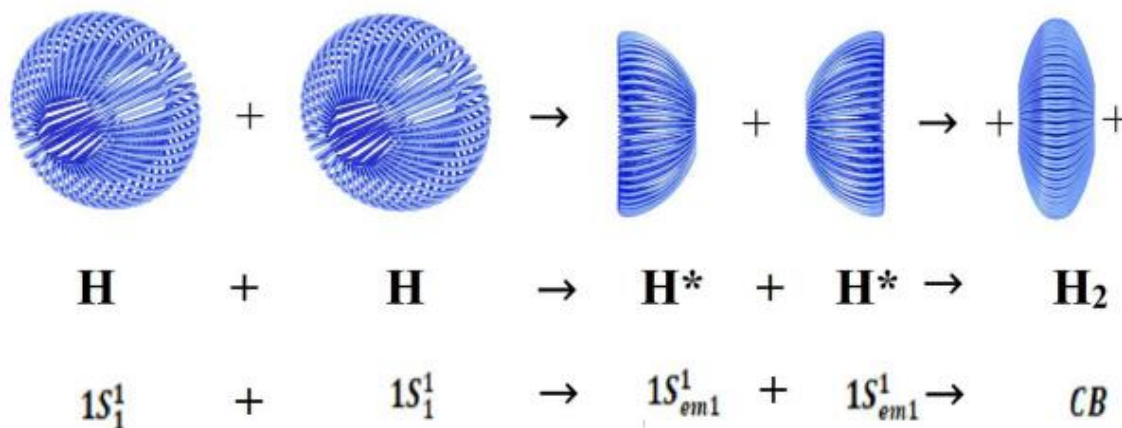

Рис. 11. Схема образования молекулы водорода

Две сферические ЭМВП атомного орбитали водорода при образовании ковалентной связи подвергаются трансформации и превращаются в полусферические ЭМВП и переходят в возбуждённое состояние (рис.11). Из двух полусферических орбиталей атомов водорода образуется сплюснутая электронная пара ковалентной связи. По экспериментальным данным радиус сферического атомного орбитали водорода $0,53\text{\AA}$, а межъядерное расстояние молекулы водорода $0,74\text{\AA}$, для объяснения последних значений классическим методом понадобилось внесение корректирующих коэффициентов в уравнении кванто-химических расчетов, так как если наблюдается перекрывание двух электромагнитных волн сферической формы, значение расстояния между ядрами была бы близка к $1,06\text{\AA}$ (сумме радиусов двух электромагнитных волна) атомного орбитали водорода [2]. Но, как мы видим, здесь наблюдается уменьшение на $0,32\text{\AA}$, а это хорошо согласуется с предлагаемой теорией трансформации атомного орбитали ЭМВП, где межъядерное расстояние молекулярного водорода не является суммой радиусов двух атомов водорода, а имеет значение суммы радиусов двух полусферических трансформированных орбиталей. Также в литературе приводятся данные о том, что в значении расстояния между ядрами молекулярного водорода равного $1,06\text{\AA}$, имеет минимум энергии, что будет отвечать стабильной форме соединения. Это нельзя объяснить классическими методами, но легко согласуется с предлагаемой теорией трансформации ЭМВП атомного орбитали. Так как в момент образования связи между атомами водородов происходит столкновение двух ЭМВП с сферической формы, которая и будет иметь между ядрами расстояние равное сумме двух сферических электронных радиусов атомного орбитали водородов. Но вследствие трансформации и образования молекулы выделяется энергия 50 ккал/моль и происходит уменьшение расстояния между ядрами молекулярного водорода. ЭМВП атомного орбитали за счет трансформации в форму двух полусфер образует сплюснутую одну целую ковалентную связь, полноценно объединяющую две ЭМВП, что приводит к уплотнению ЭМВП в молекуле и уменьшения межъядерного расстояния. Как мы видим из приведенных выше фактов, теория трансформации ЭМВП лучше отображает образование молекулы водорода и даже помогает объяснить некоторые явления, которые не были объяснены классическими теориями.

Но в химии есть одна электронный молекулярный катион водорода, которое невозможно объяснить методом валентных орбиталей. Как можно объяснить образование молекулярного катиона водорода с помощью, предлагаемой теории трансформациями ЭМВП? Давайте рассмотрим образование одноэлектронного молекулярного орбитали на примере H_2^+ (рис.12)

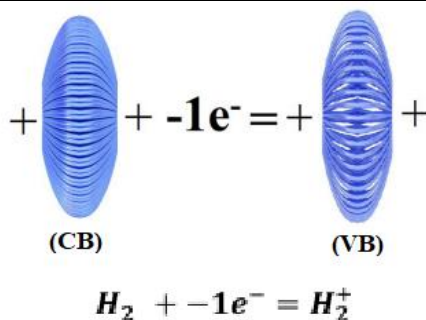

Рис.12. Образование молекулярного иона водорода с помощью (VB) валентной связи

Как известно из литературных данных радиус атомного орбиталия водорода $0,53\text{\AA}$, расстояние между ядрами молекулярного водорода равна $0,74\text{\AA}$, а расстояние между ядрами молекулярного иона водорода равна $1,07\text{\AA}$. Почему увеличивается расстояние между ядрами молекулярного иона водорода, ведь ничего такого что могло бы повлиять на радиус атома водорода туда не прибавилось, а наоборот из молекулы водорода удалился один электрон? А все дело в том, что, когда один электрон покидает молекулу водорода, то оставшийся электрон будет притягиваться обоими ядрами, но в то же время ядра будут взаимно отталкиваться, т.е. если в молекуле водорода два ядра держали два электрона, то в ионе их будет удерживать один электрон. В результате расстояния между ядрами молекулярного иона водорода будет растягиваться в пространстве и достигнет суммы радиуса атомных орбиталей водорода, т.е. $0,53+0,53=1,06\text{\AA}$. Тем самым один ЭМВП электрона будет взаимно растянут между двумя протонами молекулярного иона водорода и будет иметь форму диска-валентной химической связи (VB) (рис.7.А). Таким образом, предлагаемая теория легко объясняет и это явление, которое классическим теориям не удастся объяснить. Также, один электрон между двумя ядрами сохраняет свою стационарную орбиту атома, каждое ядро рассматривает электрон как свою и один электрон между двумя ядрами образует **одноэлектронную химическую связь** в молекулярном ионе водорода.

Какова природа, по существующим теориям металлической связи — это связь, возникающая за счёт обобществления валентных электронов. Этот вид связи образуется в металлах, их сплавах и интерметаллидах (соединениях металлов друг с другом) (рис.13). Атомы металлов характеризуются низкой электроотрицательностью и небольшим числом валентных электронов [3].

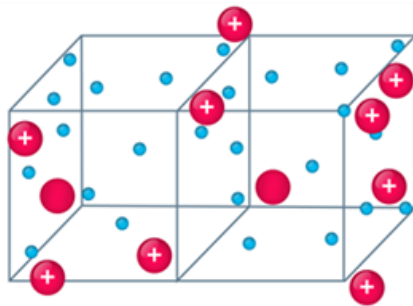

Рис.13. Металлическая связи

Сегодняшняя теория металлической связи не соответствует действительности, так как утверждается, что при металлической связи валентные электроны покидают атомный орбиталь становясь обобществленными в межатомном пространстве и образуют «электронный газ» или «электронные облака», которые имеют кулоновское взаимодействие с атомными ядрами. Возникают резонные вопросы какая энергия заставляет валентный электрон покинуть атомную орбиталь при образовании металлической связи. Обобществленные возможно при образование ковалентной связи с противоположением спином ЭМВП электрона и электромагнитные поля связи компенсируется, тем самым ковалентный связь не проводит вторичный магнитные поля электрического тока. Кроме того, как образуются «электронный газ» или «электронные облака» из обобществленных электронов, если электроны имеет одноименное заря что отталкивает друг друга, при этом

образование «электронный газ» неверно. Одно валентный химическом связи ЭМВП электрона упорядочено удерживается в между атомном орбитале, не производя при этом хаотических движений в межатомном пространстве. Для ковалентной связи некоторых элементов как кремния переходов электрона из ковалентной связи в межатомном пространстве ЭМВП электрона нужны вакантные атомный орбитал соседних атомах, а это приводит к появлению полу проводимости металлов. Выше была изложена одноэлектронная химическая связь в молекулярном ионе водорода, значит и другие элементы элементы образует одноэлектронную (VB) валентный связ и (CB) ковалентную связи.

Рассмотрим одноэлектронную связь в металлах Na, Li, K, на примере натрия, кристаллизующийся металл трансформирует валентный ЭМВП атомного орбитала в полусферическую орбиталь (рис. 14);

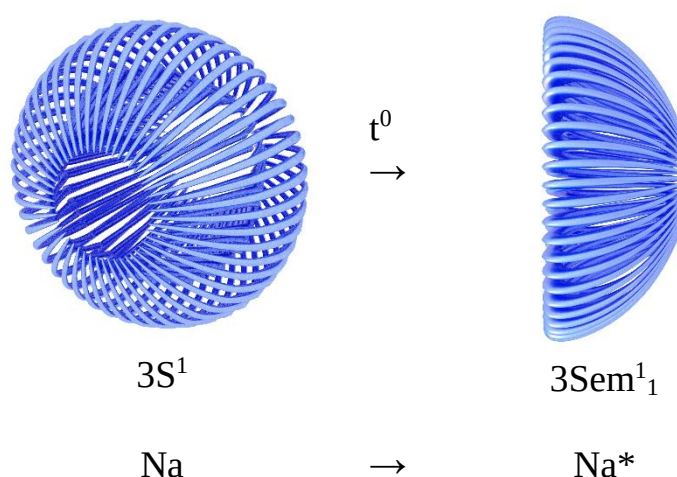

Рис. 14. Трансформация валентного ЭМВП электрона натрия

Как видно из рисунка, при трансформации атомный орбиталь натрия становится 3Sem^1_1 , но вторая половина атомного орбитала освобождается как вакантная полусфера 3Sem^0_2 , что приводит к образованию одноэлектронной химической связи между атомами натрия рис. 15, 16 с образованием «полимерного» металла [3].

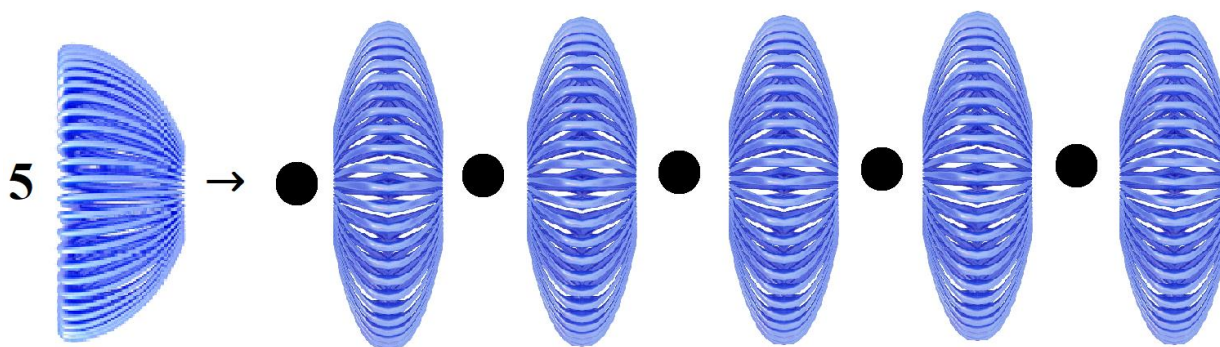

Рис. 15. Полимеризация натрия при кристаллизации

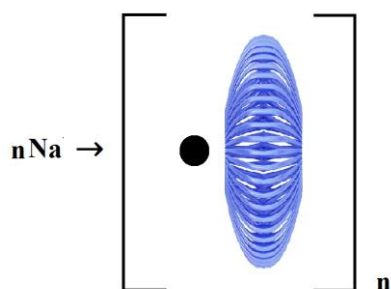

Рис. 16. Общая структурная формула линейного «полимера» натрия

Образовавшийся металлический полимер кристаллизуется как объёмно кубическая структура (Рис. 17), а, если рассмотреть электронную формулу в возбужденном состоянии, то внешний слой становится $3s^1_{ec1}3s^0_{ec2}3s^0_{ec3}3s^0_{ec4}$. Что приводит к гибкости металлической полимерной цепочки из-за свободного поворота связи вокруг оси в макромолекуле, тем самым атом натрия хорошо кристаллизуется по «ниткам», такую одноэлектронную химическую связь и кристаллизацию можно интерполировать на другие одновалентные металлы.

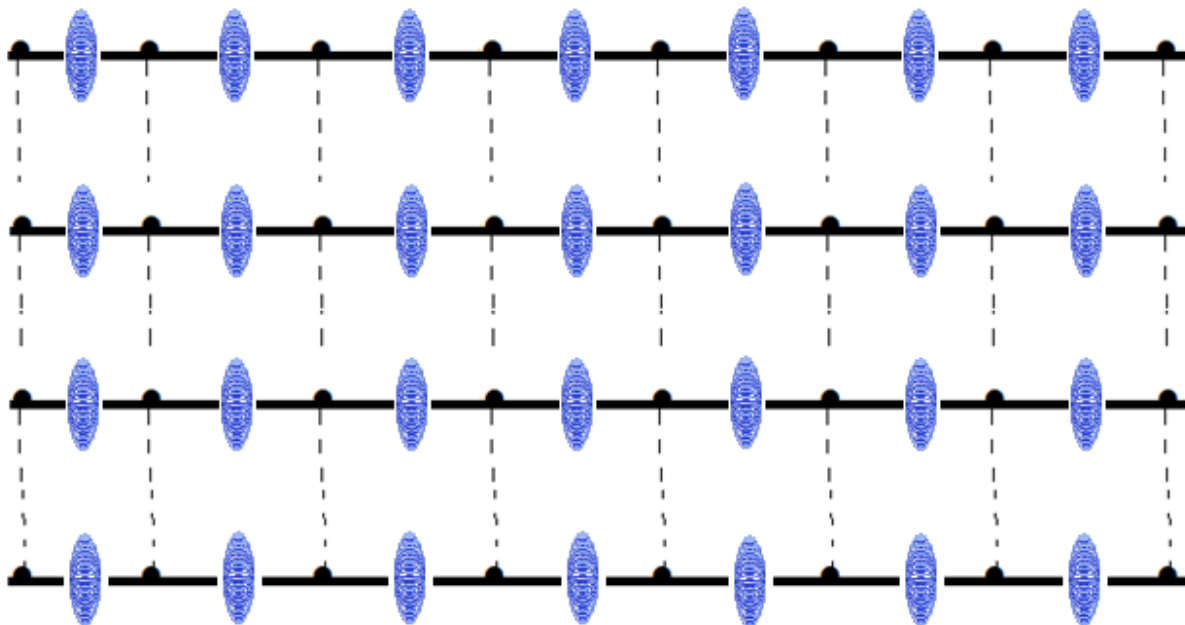

Рис. 17. Линейная полимерная структура сторона кубического кристаллического натрия

● - натрий

- валентный электрон натрия

Атомы натрия связываются между собой с валентным ЭМВП размещая их в вакантные ячейки соседнего атома и образуется полиметаллическая нитевидная цепочка с высокоупорядоченными ЭМВП одноэлектронной химической связи и нет необходимости применения классической модели металлической связи. В атомной орбитали в результате трансформации образуются $3Sem^1_1 3Sem^0_2$, в дальнейшем $3Sem^1_1$ электрон первого атома перемещается в свободную $3Sem^0_2$ соседнего атома связывается с ними на подобие донорно-акцепторной связи, при этом атомы натрия посредством одноэлектронных связей образуют кубические кристаллические решетки из линейных полимерных макромолекул полиметаллического натрия. В результате образования одноэлектронной связи между атомами натрия металлический натрий является пластичным металлом с слабой связью между атомами.

Теперь рассмотрим связь двухвалентного металла кальция, при этом атомы кальция переходят в возбужденное состояние до секторально-сферической конфигурации (рис.18 А).

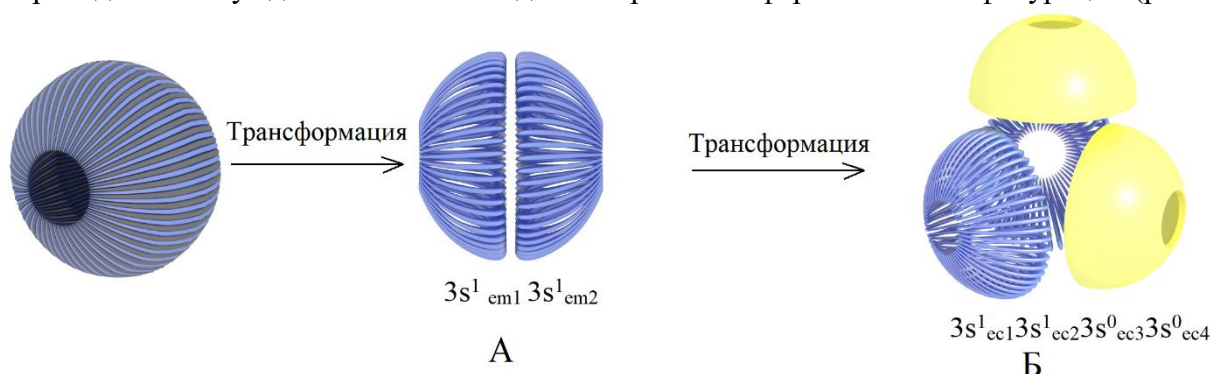

Рис. 18. Полусферическая и секторально-сферическая трансформация внешних электронов кальция

Как видно из (рис.18) во внешнем слое атомного орбитали кальция есть два вида конфигурации ЭМВП, переход в полусферическую конфигурацию $*3s^1_{em1} 3s^1_{em2}$ наблюдается при образовании ионной связи такой как CaCl_2 . Угол валентной связи 180° . Что легко объясняется теорией трансформации ЭМВП с полу сферический конфигурацией определяет направление угла химической связи, без привязки метода гибридизации (рис.19).

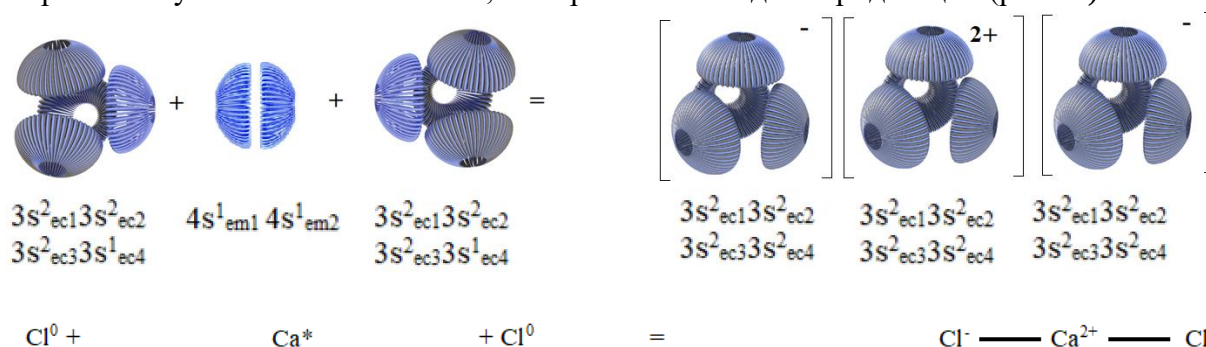

Рис. 19. Образование хлорида кальция с переносом ЭМВП валентного электрона от кальция к хлору

Второй вариант трансформации тетраэдрической конфигурации ЭМВП кальция (рис.18 Б) $**3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^0_{ec3} 3s^0_{ec4}$, то есть в тетраэдре два сектора заполнены ЭМВП электрона и два сектора вакантны, что дает возможность атомам кальция образовывать одноэлектронную химическую связь в вершинах куба.

При образовании одноэлектронной связи кальций ставит в вакантные ячейки соседних двух атомов свои две валентные электроны и одновременно образует одноэлектронную связь располагая в свои вакантные ячейки с обратной стороны валентные электроны ещё двух соседних атомов кальция, тем самым в кристаллической решетке атома кальция с четырех сторон имеется одноэлектронная связь сетчатой структуры (рис. 20).

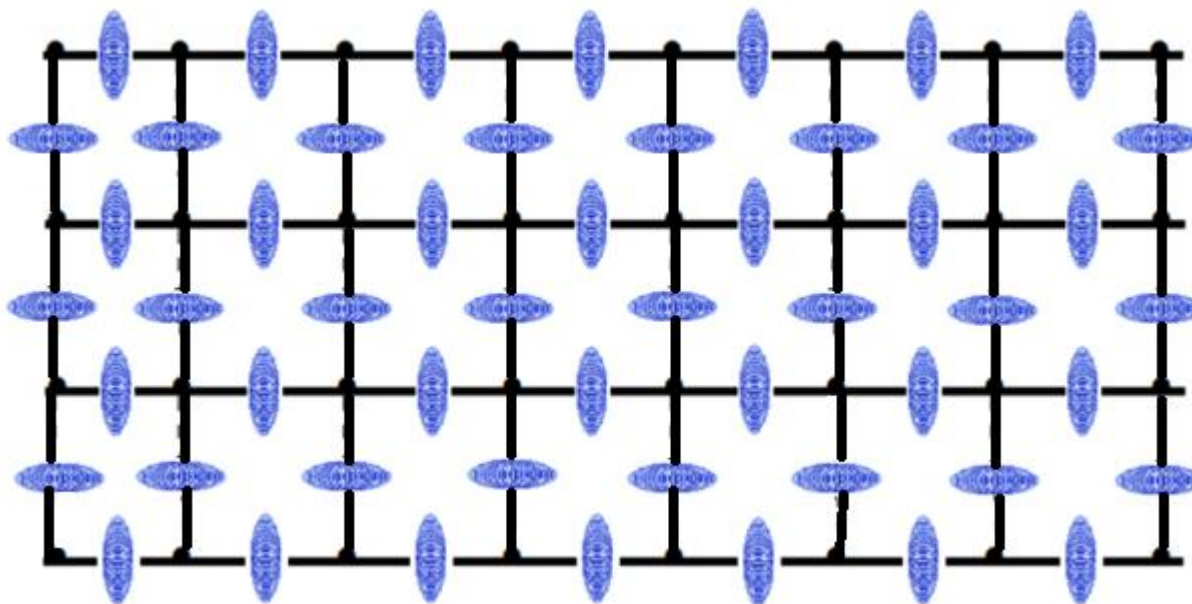

Рис. 20. Одноэлектронная кристаллическая структура кальция

Твердость и прочность металлического кальция высока по сравнению с натрием. Одноэлектронная упорядоченная связь образуется между трёх валентными атомами металлов, например атом алюминия имеет трёх валентных электронов в основном состоянии, размер атомной орбитали алюминия позволяет трансформировать внешний ЭМВП в трех состояниях с возможностью размещения до 6 электронов (Рис. 21), то есть $3s^1_{ec1} 3s^1_{ec2} 3s^1_{ec3} 3s^0_{ec4} 3s^0_{ec5} 3s^0_{ec6}$. В этой конфигурации три ячейки по одной электрона и в трех ячейки вакантны орбитал.

Рис. 21. Алюминий $3s^1_{ec1}3s^1_{ec2}3s^1_{ec3}3s^0_{ec4}3s^0_{ec5}3s^0_{ec6}$

При образовании металлической связи атом алюминия присоединяет валентный электрон за счёт вакантных орбиталей соседних атомов с одной стороны и с другой стороны на свои вакантные орбитали присоединяет валентный ЭМВП электронов других соседних атомов алюминия, тем самым образуется одноэлектронная валентная химическая связь в алюминии (рис.22).

Металл алюминий образует прочную кристаллическую структуру за счёт валентных атомных орбиталей электронов и вакантных атомных орбиталей. Внешний валентный электрон в металлической поверхности образует электромагнитное поле металла, что является проводником вторичных электромагнитных полей электрического тока.

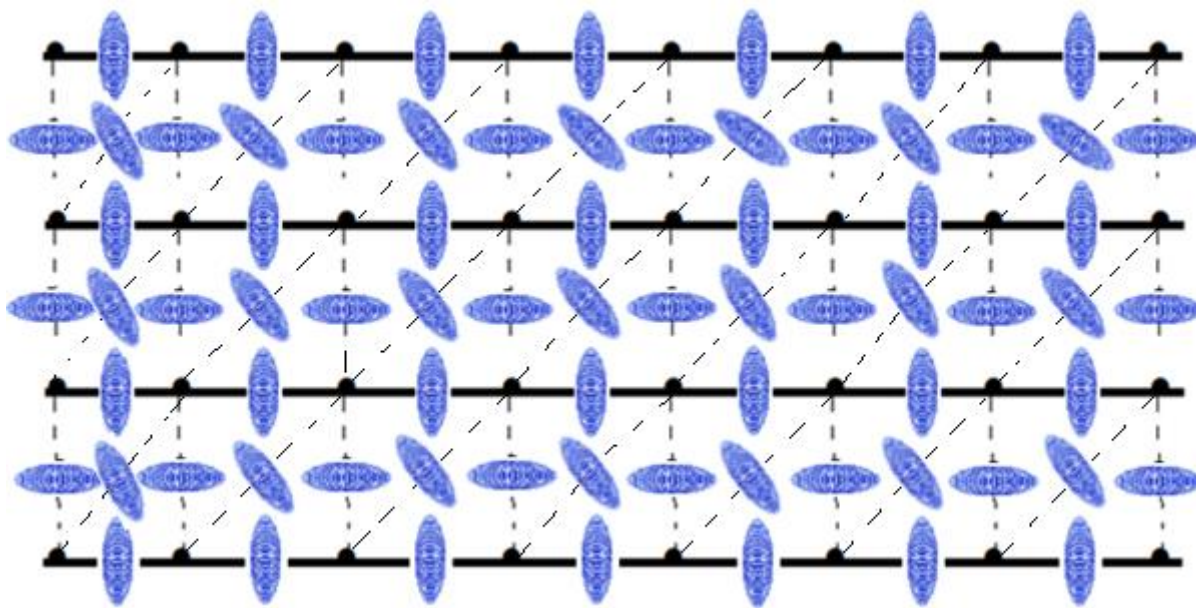

Рис. 22. Одноэлектронная конфигурация кристаллической структуры алюминия

Если рассмотрим электронное строение элемента четверной группы на примере углерода, то можем видеть, что внешний слой содержит 4 электрона, из них 2 спарены и 2 не спарены. Как было указано выше, углерод может содержать во внешнем слое $2^2=4$ орбитали. Но также следует вспомнить, что углерод имеет несколько аллотропических видоизменений: графит, алмаз, карбен. Рассмотрим строение графита спаренных электрона углерода распариваются и четыре ЭМВП электрона занимают тетраэдрических четырех атомных орбиталей $2s^1_{ec1} 2s^1_{ec2} 2s^1_{ec3} 2s^1_{ec4}$, три из них могут также соединить три неспаренных ЭМВП электрона соседних атомов с образованием ковалентной химической связи, при этом каждый атом углерода будет содержать один неспаренный электрон, который и определяет его электро- и теплопроводности, за счёт собственного электромагнитного поля на поверхности проводника (Рис. 23).

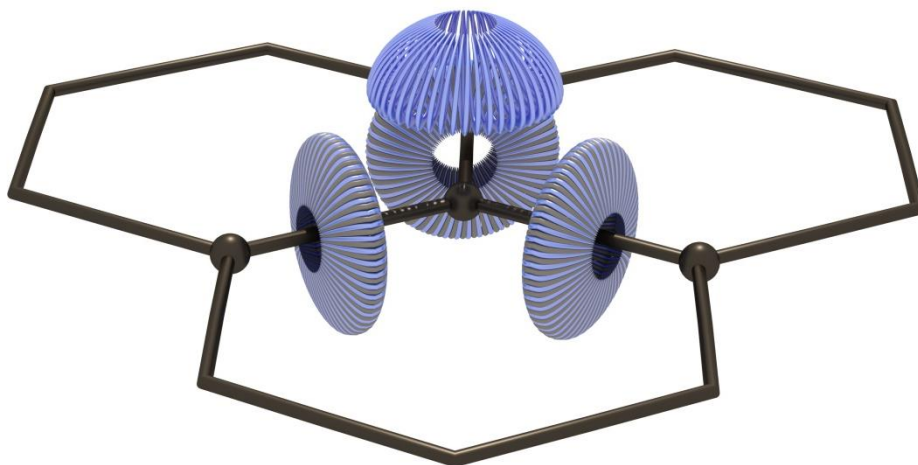

Рис. 23. Свободная одноэлектронная и трёхвалентная ковалентная связь в атоме кристаллического графита

При образовании структуры алмаза трансформация ЭМВП в атомной орбитале как у графита при этом углерод образует четыре ковалентных связи с соседними атомами (рис. 24).

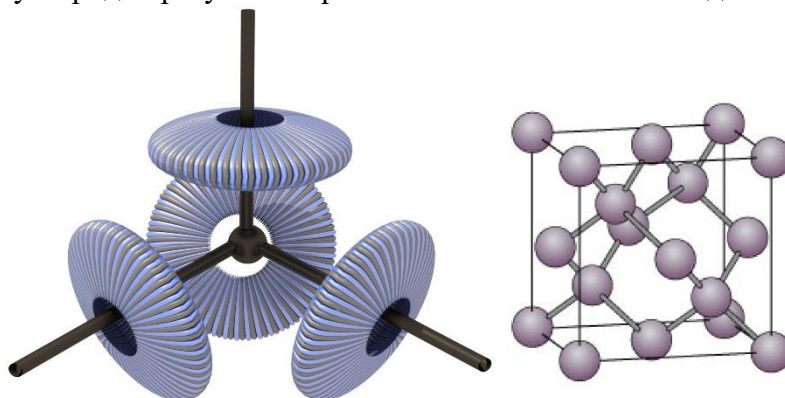

Рис. 24. Четырёхвалентная ковалентная электронная структура углерода в кристаллической решетке алмаза

Поэтому атомы углерода в алмазе соединены с четырьмя другими атомами ковалентной связью и не имеют собственное электромагнитное поле, так как ковалентная химическая связь образуется спаренными электронами с противоположными спинами, что компенсирует электромагнитное поле валентных электронов, в результате алмаз является диэлектриком: не проводит электрический ток и тепло.

Теперь рассмотрим, что же происходит при образовании и пропускании электрического тока через кристаллическую структуру элементов, у которых принято считать имеются полупроводниковые свойства.

В кристаллической структуре металлов при воздействии света происходит возбуждение ковалентных электронов атома, которые согласно второму постулату Бора переходят в более высокие орбитали, но вследствие выполнения системой определенной работы (например, передача электрического тока к рабочему органу) электроны опять же согласно второму постулату Бора отдают поглощенную энергию и возвращаются в исходные орбитали, при этом происходит образование электрического тока.

Кристаллизация происходит в возбужденном состоянии атомах, то есть у атомах кремния внешний ЭМВП электрона может иметь следующие конфигурации:

* $3s^1_{ec1}3s^1_{ec2}3s^1_{ec3}3s^1_{ec4}$
 ** $3s^1_{ec1}3s^1_{ec2}3s^1_{ec3}3s^1_{ec4}3s^0_{ec5}$
 *** $3s^1_{ec1}3s^1_{ec2}3s^1_{ec3}3s^1_{ec4}3s^0_{ec5}3s^0_{ec6}$
 **** $3s^1_{ec1}3s^1_{ec2}3s^1_{ec3}3s^1_{ec4}3s^0_{ec5}3s^0_{ec6}3s^0_{ec7}$
 ***** $3s^1_{ec1}3s^1_{ec2}3s^1_{ec3}3s^1_{ec4}3s^0_{ec5}3s^0_{ec6}3s^0_{ec7}3s^0_{ec8}$

Как видно из электронной формулы четыре ячейки заполненный валентными электронными и четыре ячейки вакантны, они даёт возможность проявления проводимости *n-p* типа в кристаллах.

В полиатомном кремнии при световом излучение происходит возбуждённое состояние с переходом электрона из ковалентной связи к вакантной ячейке соседнего атома кремния. Не возбуждённом состоянии кристаллы кремния диэлектрики, потому что ковалентная связь не имеет электромагнитного поля.

Рассмотрим механизм образования электрического тока в кристалле кремния (Рис.25).

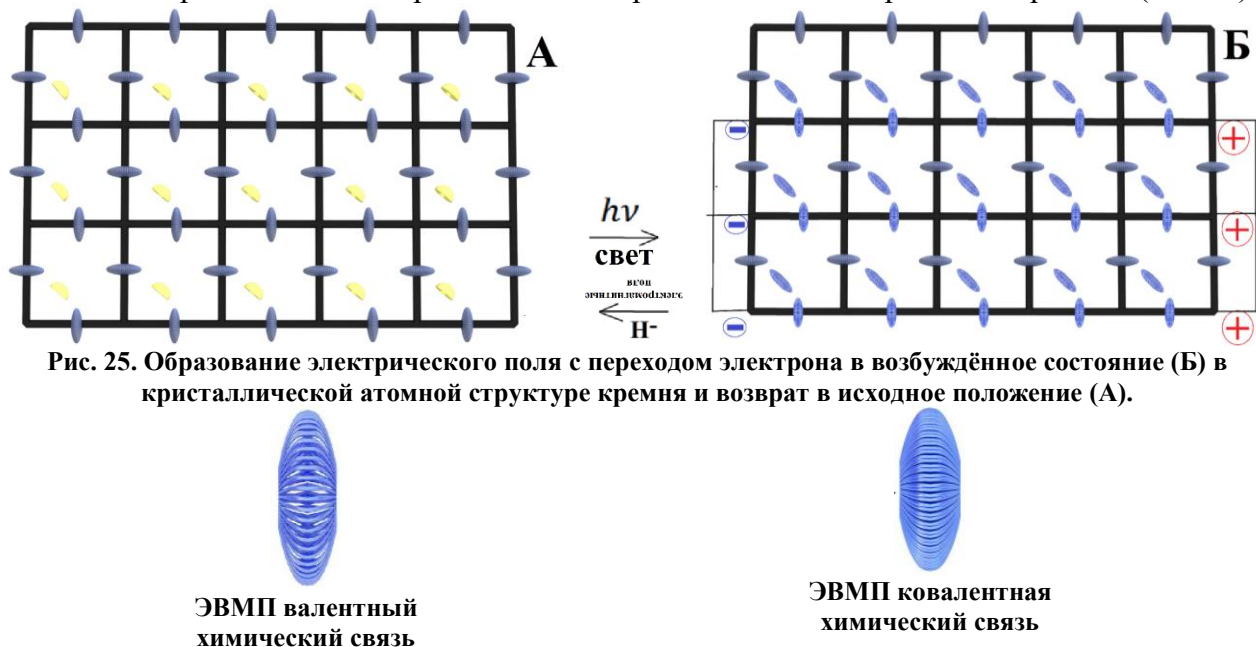

Рис. 25. Образование электрического поля с переходом электрона в возбуждённое состояние (Б) в кристаллической атомной структуре кремния и возврат в исходное положение (А).

Кремния образуют кубический кристаллический решётки в вершинах которых расположены ядра, а электроны располагаются по середине между вершинами как в ковалентной связи. Таким образом каждое ядро соединяется с четырьмя электронными парами. В тоже время имеются в наличии вакантные секторально сферические атомные орбитали (желтые вакантные орбитали) в каждом атоме (Рис. 25А.).

Образование электрического тока при попадании света происходит с распариванием и переходом электронов от ковалентной связи в вакантные орбитали кремния, в последствие кристаллическая решетка полностью теряет электронейтральность и звенья решетки приобретают положительные и отрицательные заряды, так как переход электронов на более высокие энергетические орбитали, в последствии атомы имеют не спаренные электроны, что создает электромагнитные поля по линии в атомах кристалла кремния. (Рис. 25 Б).

$$E_0 + h\nu \rightarrow E_1$$

E_1 - возбуждённые состояние электрона

$h\nu$ - световой энергия

Подключение внешнего потребителя (лампочки, электроприборов и т.д.) к **двум концам кристалла кремния** приводит к тушению возбуждения и высвобождению поглощенной электроном энергии, которое протекает как электромагнитное поле - электрический ток, тем самым происходит возврат электрона на исходную ковалентную химическую связь (Рис. 25 А).

$$E_1 - H \rightarrow E_0$$

H -

Тушение возбужденном состоянии
электромагнитная поля

Данный цикл является периодическим и повторяется в течении всего цикла работы и электромагнитное поле превращается из дискретного в электрический ток.

Таким образом, в полупроводниках по предлагаемой нами структуре металлов электрический ток не является потоком дырок и электронов, как было принято до сих пор, а является результатом возбуждения и перехода электрона (n) из ковалентной химической связи

в атомный вакантный орбиталь (р) с более высокими энергиями и возвратом в исходное состояние с испусканием энергии.

Исходя из высшей изложенного можно делать следующий вывод: в металлах электричество протекает как электромагнитное поле в поверхности проводника, с помощью электромагнитного поля валентных электронов металла.

В классическом подходе протекание электричества в проводнике называется упорядоченное движение электронов. Это не соответствует сегодняшним теориям об электроны, потому что электрон в кристаллическом структуре металла имеет высокоупорядоченное положение и не сможет передвигаться в межатомном пространстве. В металлической атомной орбитали электромагнитный волновой пакет электрона образует собственный электромагнитное поле в поверхность вокруг проводника, что сохраняет и передаёт вторичное электромагнитное поле генерируемых открытой электромагнитной волной генератора.

Значит постоянное электромагнитное поле при движение генератора образует вторичное электромагнитное поле вокруг проводника как сердечника (Рис.26).

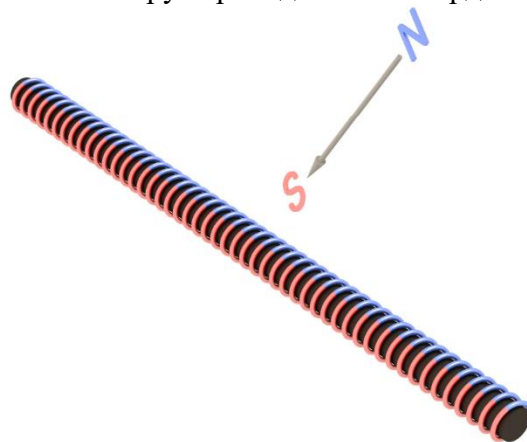

Рис. 26. Схема образования и протекания электрического тока – как электромагнитное поле в проводнике

В металлах электричество протекает как электромагнитное поле вокруг проводника, с помощью электромагнитного поля валентные электроны атома и расстояние между проводником и генерируемым полем измеряется в микронах от поверхности проводника в зависимости от напряжения. Если виртуально поместим один виток спиралевидной электромагнитной волны в NS магнитное поле (рис. 27).

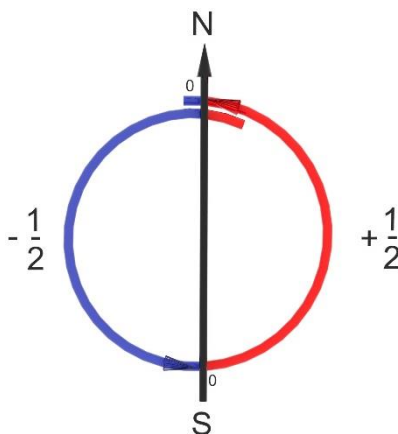

Рис. 27. Срез одного витка генерируемой вторичной открытой электромагнитной волны вокруг проводника

Как видно из рисунка срез одного витка электромагнитной волны в магнитном поле заряжается $-\frac{1}{2}$ и $+\frac{1}{2}$, это объясняется тем, что начавшаяся ЭМВ в N точке магнитного поля имеет заряд $-\frac{1}{2}$ и при переходе из точки S в магнитном поле заряд обнуливается и меняет

направление вектора в обратную сторону, тем самым заряжается $+\frac{1}{2}$. Как видно срез одного витка генерируемой вторичной открытой электромагнитной волны в проводнике в первой половине $-\frac{1}{2}$ и второй $+\frac{1}{2}$, тем самым переменный ток в секунду меняет зарядные свойства 50 раз.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. [Строение электрона, электронная конфигурация атомов и химическая связь в свете теории трансформации электронных орбиталей // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi –11/1-2022, 199-221 bet.](#)

2. Pauling, L., 1960. The nature of the chemical bond and the structure of molecules and crystals: an introduction to modern structural chemistry. Third edition. Ithaca, New York

3. https://www.google.com/search?q=%D1%81%D0%B2%D1%8F%D0%B7%D1%8C+%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D1%8B&rlz=1C1YTUH_enUZ1081UZ1081&oq=%D1%81%D0%B2%D1%8F%D0%B7%D1%8C+%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D1%8B&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOTIGCAEQRRg80gEHMzcZajBqN6gCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8

УДК 614.2

**ОПТИМИЗАЦИОННАЯ ПРОФИЛАКТИКА СТОМАТОЛОГИЧЕСКИХ
ЗАБОЛЕВАНИЙ У РАБОТНИКОВ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРОИЗВОДСТВА**
*Н.А.Машиарипова, преподаватель, Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской
Академии, Ургенч*

Аннотация. Оғиз бўшлиғи органларининг ҳолати, уларнинг патологик жараёнга қўшилиши ва саноат корхоналари ишчилари билан алоқада бўлган атроф-муҳит омилларининг таъсири ўрганилди. Ишлаб чиқариш шароитларининг тили касалликлари частотасига таъсири кўриб чиқилади. Тили каресининг шикастланиши, периодонтал тўқима патологиясининг ривожланиши атрофидаги профессионал атроф-муҳит шароитларига, ишлаб чиқариш корхонасидаги иш тажрибасига, шунингдек стоматологлар томонидан профилактика чораларини қўллашга боғлиқлиги аниқланди.

Калит сўзлар: тили кареси, периодонтал патология, касалланиш даражиси, касбий патология.

Аннотация. Исследовано состояние органов ротовой полости, их вовлеченность в патологический процесс и влияние факторов среды, с которыми контактируют работники промышленных предприятий. Рассмотрено влияние производственных условий на частоту стоматологических заболеваний. Выявлена зависимость поражений кариесом зубов, развития патологии тканей пародонта от окружающих профессиональных условий среды, стажа работы на промышленном предприятии, а также внедрения профилактических мероприятий врачей-стоматологов.

Ключевые слова: кариес зубов, патология пародонта, частота заболеваемости, профессиональная патология.

Abstract. In this paper, we investigate the oral cavity state, its pathological processes and the impact of environmental factors which industrial workers deal with. The influence of operating conditions on the incidence of dental diseases is considered. We revealed the dependence of caries occurrence and development of periodontal tissue pathology on the industrial environment conditions, work experience, and implementation of preventive measures by dentists.

Keywords: dental caries, periodontal pathology, incidencerate, professional pathology.

Актуальность: Производственные факторы оказывают влияние не только на соматическое здоровье, но и на стоматологическое. Заметное влияние на состояние органов полости рта оказывают многие социально-гигиенические факторы, характер этих воздействий. Их изменчивость зависит от индивида, а также от экологической обстановки в регионе, условий жизни людей и их профессиональной деятельности. Выявление признаков патологических изменений, вызванных вибровоздействием, возможно по исследованию состояния органов полости рта ещё до развития её проявлений в других системах организма. Стоматологические заболевания полости рта – одна из важнейших болезней. Это группа заболеваний, характеризующихся воспалением слизистой оболочки полости рта с гиперемией, отеком, увеличением количества слизи в ротовой полости. В зависимости от степени выраженности и глубины поражения в ротовой полости могут образовываться даже язвочки или очаги некроза, резко нарушающие общее состояние здоровья больных – повышенная температура, слабость, беспокойство, отказ от приема пищи. Причин заболевания много: механические, химические, термические, бактериальные факторы. Слизистая оболочка полости рта приобретает ярко-красный цвет, становится отечной, на слизистой оболочке щек и языка видны отпечатки зубов. Слюна становится вязкой, тягучей. Слизистая оболочка покрывается беловатым налетом. Язык сухой, отечный, нередко с коричневым оттенком, жевание болезненно. Длительность заболевания от 1 до 3 недель, прогноз благоприятный.

Методы исследования: Проведены исследования состояния полости рта у 350 работников промышленного производства и у 100 лиц в контрольной группе. Были проведены клинические исследования по методу случай-контроль.

Результаты исследования: При изучении анализе зависимости проявления основных кариозных и не кариозных поражений зубов, воспаления тканей пародонта от стажа работы выявлено, что распространенность кариеса при стаже до 5 лет достигает уже 94,5%, а более 10 лет — 97,3%. Признаки гингивита и пародонтита отмечены у рабочих со стажем 5-10 лет — 81,3%, а более 10 лет — 88,2%.

Таким образом, кариес зубов является широко распространенным заболеванием среди работников промышленного производства. Им поражены от 82,3% до 95,6% работников промышленного производства.

Несмотря на систематическое внедрение механизации и автоматизации во многие производственные процессы, технологические усовершенствования, приводящие к повышению производительности труда, общее число рабочих и инженерно-технических работников, вовлеченных в сферу промышленного производства, постоянно растет. Значительное количество работников промышленного производства, особенности их профессионального труда, социально-экономическая значимость требуют преимущественного медико-санитарного обслуживания этой категории населения. Научные исследования свидетельствуют о том, что распространенность основных стоматологических заболеваний среди населения трудоспособного возраста достигает 95-100% и имеет устойчивую тенденцию к ухудшению. Проведенный анализ исследований ряда авторов свидетельствуют о различном уровне кариозных поражений на предприятиях, характеризующихся воздействием на работающих комплекса профессиональных вредностей. Однако это результаты стоматологических осмотров, проведенных еще в 70-х гг. Состояние полости рта работников промышленного производства, где основными вредными факторами являются шум (55%), длительное пребывание в вынужденной позе (37,4%), запыленность и сквозняк (35,6%), плохая освещенность, резкие перепады температуры, вредное воздействие химических веществ и ядов, загазованность, до конца не изучено и требует детального обследования.

Группу контроля составили 350 работников предприятия, не подвергавшихся (или подвергавшихся минимальному) воздействию неблагоприятных факторов —сортировщицы, запарщицы мотальщицы, крутильщицы, ткачихи и др. Всех обследованных мы разбили на группы в зависимости от стажа работы: до 5 лет; 5-10 лет; более 10 лет.

Среднее значение распространенности кариеса зубов в контрольной группе составило 82,3%.

Распространенность и интенсивность кариеса зубов у работников промышленного производства в различных возрастных группах показала, что уже в возрастной группе 18-29 лет кариес был выявлен у 72,9% работников шелкомотального производства. С возрастом распространенность кариеса возрастает и к периоду 45-59 лет достигает уровня 95,3%. Соотношения неосложненного кариеса к осложненному во многом характеризует уровень санитарной культуры работников промышленных предприятий, доступность стоматологической помощи, квалификацию специалистов. Нами проведено исследование частоты встречаемости осложненного кариеса. Этот показатель изучен у 350 человек основной и 100 человек контрольной группы работников промышленного производства при клиническом осмотре. Наибольший удельный вес зубов с осложненным кариесом был у работников Сортировщицы цеха — 46,3% (231 человек), у запарщицы — 45,1% (225 человек), умотальщицы, — 44,1%(220 человек), наименьший — в контрольной группе 39,9%(199 человек).

При анализе состояния пародонта у 156 работников промышленного производства, в частности патологической подвижности зубов, глубины и наличия экссудата десневых карманов, кровоточивости десневых сосочков, выявлена распространенность данной патологии в 87% (88,4% основной группы работников промышленного производства и 84%

контрольной группы). Удельный вес основной группы работников промышленного производства, имеющих признаки воспаления тканей пародонта, в возрастной группе 18-29 года составлял 79,3%, 30-40 лет — 84,2%, а в 45-59 лет — 95,2%, что в основном соответствовало средним аналогичным показателям контрольной группы (73,4%, 82,7% и 91,3% соответственно).

Анализ данных, полученных при обследовании работников промышленного производства, показал, что у этого контингента трудоспособного возраста кариозные поражения зубов, повреждение тканей пародонта можно считать профессиональными заболеваниями. С увеличением стажа работы возрастает и процент данной патологии. Следовательно, внедрение общегигиенических и профилактических мероприятий, направленных на снижение заболеваемости органов полости рта, является заботой как промышленно-санитарных врачей, так и врачей-стоматологов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Корытный Д.Л., Пеккер Р.А. Стоматологическая помощь на промышленных предприятиях. Алма-Ата: Казахстан, 1985. 223 с.
2. Балмасов А.А. Диспансеризация. Л.: Медицина, 1982. 192 с.
3. Проблемы оценки риска здоровью населения от воздействия факторов окружающей среды / Под ред. Ю.А.Рах-манина, Г.Г.Онищенко. М., 2004. 408
4. Общественное здоровье и здравоохранение: Учеб. пособие для мед. вузов / Под ред. В.А.Миняева, Н.И.Вишнякова. М.: Медицина, 2003. 528 с.
5. Гаджиев Р.С., Алиева Л.А. Образ жизни работников промышленных предприятий // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. 2009. №2. С. 11-15.
6. Кузьмина Э.М. Профилактика стоматологических заболеваний. М.: Тонга-Принт, 2001. 216 с.
7. Каплан З.М. О распространенности и интенсивности кариеса зубов среди 15-20-летней молодежи // Стоматология детского возраста и профилактика. 2006. №3-4. С.15-16.
8. Balmasov A.A. Dispanserizatsiia [Standard medical examination]. Leningrad, "Meditsina" Publ., 1982. 192 p.
9. Qurbonova N.I. Optimization of prevention of dental morbidity in workers of the production of cholomatic production // Journal for innovative development in pharmaceutical and technical science. - 2021. - № 4 (3). - P. 15-17
10. Курбонова.Н.И.,Хабибова.Н.Н. Оптимизационная профилактика стоматологических заболеваний у работников шелкоматального производства. Тиббиётда янги кун журналининг. 2020, 3(31)С-574-576
11. Kuz'mina E.M. Profilaktikastomatologicheskikhzabolevanii [Prevention of dental diseases]. Moscow, "Tonga-Print" Publ., 2001. 216 p.
12. Kaplan Z.M. O rasprostranennosti i intensivnostikariesazubovsredi 15-20-letnei molodezhi [About prevalence and intensity of a teeth caries among 15-20-ages youth]. Stoma-tologiiadetskogovozrasta i profilaktika - Pediatric dentistry and dental prophylaxis, 2006, no. 3-4, pp. 15-16.

УДК 613.955

СОДЕРЖАНИЕ МЕДИ В БИОСРЕДАХ У ДЕТЕЙ

С.К. Расулов, доц., Самаркандский государственный медицинский университет, Самарканд

Ш.Н.Тўрамқулов, асс., Самаркандский государственный университет, Самарканд

Ф.С.Саидова, асс,Самаркандский государственный медицинский университет, Самарканд

Аннотация. Тадқиқотнинг мақсади болалар организми биологик муҳитида миснинг микроэлемент ҳолатини ўрганиш,Зарафшон водийси биогеокимёвий ҳудудида яшовчи болалар популяциясида мис этишмаслигини эрта таъхислаш ва олдини олиш учун мис таркибининг минтақавий стандарт кўрсаткичларини ишлаб чиқишдан иборат.

Kalit so'zlar: мис таркиби, соч, диагностика, этишмовчилик, болалар.

Аннотация. Цель исследования – исследование микроэлементного статуса меди в биосредах организма детей, разработать региональные нормативные показатели содержания меди для ранней диагностики и профилактики медь дефицитного состояния в детской популяции, проживающих в биогеохимической зоне Зарафшанской долины,

Ключевые слова: медь, содержание, волосы, диагностика, дефицит, дети.

Abstract. The purpose of the study is to study the microelement status of copper in the biological environments of children's bodies, to develop regional standard indicators of copper content for early

diagnosis and prevention of copper deficiency in the child population living in the biogeochemical zone of the Zarafshan Valley

Key words: copper, content, hair, diagnostics, deficiency, children

В последние годы в мировой литературе большое внимание уделяется цитопениям, связанным с дефицитом меди, несмотря на то что это редкая патология [8-10].

Одним из факторов, влияющих на жизнедеятельность организма и соблюдение достаточно сложных взаимоотношений между многочисленными независимыми факторами питания, играющими важную регулирующую роль в обмене веществ является медь. К настоящему времени накоплен большой материал о роли данного микроэлемента в жизнедеятельности организма человека [3,5,7].

Диагноз дефицита меди устанавливается на основании выявленного снижения концентрации меди и / или церулоплазмينا в сыворотке крови [11]. По мнению Е. Beutler (2007), результаты оценки концентрации меди в сыворотке крови более достоверны, чем данные определения концентрации церулоплазмينا, являющегося белком острой фазы, концентрация которого повышается при инфекционных и воспалительных процессах [8], что обуславливает неспецифичность этого показателя для дефицита меди. Однако некоторые авторы считают оценку концентрации церулоплазмينا в сыворотке крови лучшим тестом для диагностики дефицита меди, т. к. во всех случаях дефицита меди он снижен [12].

По данным А. В. Скального (2019) распространенность гипомикроэлементоза меди в некоторых крупных районах города Москвы составила от 50 до 90 случаев на 100 обследованных. Автором установлено, что дисбаланс микроэлемента меди среди детей при различных заболеваниях составил от 45 до 48%.

Наследственный дефицит меди диагностируют на основании низких уровней меди и церулоплазмينا в сыворотке крови. Так как ранняя диагностика и лечение могут привести к лучшему прогнозу, расстройство превосходно обнаруживается в возрасте до 2 недель. Однако точность диагностики этих тестов ограничена. В связи с этим в настоящее время разрабатываются новые методы обследования [7].

Общее содержание меди в организме человека с массой тела 70 кг равно 110 мг [13]. Головной мозг и печень, составляющие только 5 % массы тела человека, содержат 25 % меди.

По Д.Эмсли (1993) содержание меди в организме взрослого человека (средней массой тела 75 кг) составляет 72 мг; в крови – 1,01 мг/л; мышечной ткани – 1,1-3%; его токсическая доза > 250 мг, ежедневный прием с пищей – 0,50-6 мг. В организме взрослого человека содержится 1,57-3,14 ммоль меди, причем половина этого количества приходится на мышцы и кости, а 10% – на ткань печени. Значительная часть меди плазмы крови находится в церулоплазмине – важнейшем медьсодержащем белке. Медь найдена в супероксиддисмутазе эритроцитов.

В организм человека медь поступает в основном с пищей (суточная потребность меди 1-2 мг). Лишь 10-20% потребляемого с пищей микроэлемента усваивается организмом. Обязательный ежедневный прием меди с пищей меди составляет 2-5 мг (0,031-0,039 мкмоль) в сутки, причем суточное потребление менее 2 мг (0,031 мкмоль) опасно в связи с возможностью развития медьдефицитных состояний, потребность детского организма в микроэlemente больше, чем у взрослого. В период роста требуется 3-7 мг меди в сутки. Диагностическую значимость имеет снижение уровня меди в сыворотке крови (менее 0,5 мг/л или 7,9 мкмоль), волосах (10-19 мг/г), слюне и ногтях[2]. Хронический дефицит меди в пищевом рационе проявляется у детей, вызывая у них картину гипомикроэлементоза

Таким образом, нормальное содержание меди в биосредах организма детей и частота встречаемости дефицита меди среди детей, проживающих в Зарафшанской долине, остается неизученной и они зачастую не диагностируются врачами. Это указывает на необходимость постоянного внимания к обеспеченности здоровых детей микроэлементами, и, в частности медью, основой которого должен стать мониторинг содержания меди в биосредах организма, окружающей среде и пищевых продуктах с помощью неинвазивных методов.

Цель исследования. Исследование микроэлементного статуса меди в биосредах организма детей, разработать региональные нормативные показатели содержания меди для ранней диагностики и профилактики медьдефицитного состояния детей, проживающих в биогеохимической зоне Зарафшанской долины.

Материал и методы исследования. Для оценки элементного статуса меди в биосредах (волосы, крови) детей школьного возраста, нами использован метод нейтронно-активационный анализ. Целью изучения частоты встречаемости дефицита меди среди школьников, нами обследована выборочная группа детей (всего 245 чел.), возраста от 7 до 14 лет, проживающие в разных туманах Самаркандского вилоята.

Полученные результаты и обсуждение. Результаты исследований показали, что у практически здоровых школьников Зарафшанской долины содержание меди в волосах составило $9,24 \pm 0,84$ мкг/г (см. табл.1) и более чем в 2 раза ниже аналогичного показателя, приведенного L.I. Zhuk. A.A. Kist (1999) - $20,0 \pm 7,0$ мкг/г. Низкое содержание меди в волосах, по-видимому, зависит от микроэлементного состава продуктов питания, а также биогеохимических особенностей региона, так как на этот показатель могут оказать влияние среда, климат, состояние почвы, воды и т.д.

Несмотря на то, что у девочек ($n=133$) пубертатного возраста потребности в меди выше, чем у мальчиков ($n=131$), его содержание в волосах у школьниц было ниже ($7,97 \pm 1,38$ мкг/г), чем у школьников - $9,67 \pm 0,71$ мкг/г. У городских детей ($n=86$) оно также оказалось ниже, чем у сельских ($n=98$) детей, и при этом констатирована статистическая недостоверность, и следовательно, нельзя говорить, что у городских детей содержание меди меньше, чем у сельских ($7,62 \pm 0,96$ и $8,38 \pm 0,77$ мг/кг, соответственно).

Таблица 1

Содержание меди в волосах человека (мкг/г)

Элемент	M.Baku,1982	Zhuk L.I.,1999	Skalnaya M.G. et al., 2002	Наши данные
Медь	10,2	20 ± 7	$12,81 \pm 0,27$	$9,24 \pm 0,84$

Таким образом, при определении концентрации микроэлементов в волосах у детей школьного возраста она не отличается в зависимости от пола обследуемых и биогеохимических особенностей места их проживания. У девочек пубертатного возраста потребности в меди выше, чем у мальчиков, что необходимо учесть, при проведении среди них профилактики дефицита данного микроэлемента.

Установленные нами нормальные показатели содержания меди ($9,24 \pm 0,84$ мкг/г) у детей школьного возраста считаем возможным, рекомендовать для практики, как референтные при диагностике дефицита меди в условиях Зарафшанской долины.

С целью изучения частоты встречаемости дефицита меди среди школьников, нами обследована выборочная группа детей (всего 245 чел.), возраста от 7 до 14 лет, проживающие в разных туманах Самаркандского вилоята. В этих исследованиях мы использовали рабочие величины – условно-допустимые уровни (УДУ) и критические уровни (КУ), основанные на данных, касающихся нижних пределов физиологического содержания элементов в волосах, по А.В. Скальному (1999).

Всех лиц с ниже допустимого уровня по содержанию меди в волосах отнесли к группе риска и в дальнейшем провели среди них углубленные исследования. Последние показали, что отклонения в элементном составе волос достаточно высокие (табл.2).

Как видно из представленных в таблице 2 данных, ниже условно-допустимого уровня дефицит микроэлемента меди составляет 13,1%, ниже критического уровня дефицит этого биоэлемента – 35,1%.

Среди детей, проживающих в сельской местности частота дефицита меди достигал 70,4%. В отличии от детей Москвы, в целом среди обследованных нами детей школьного возраста дисбаланс меди встречается чаще (по данным А.В. Скального выявляемость дефицита меди среди детей г. Москвы был равен 45%).

Уровень меди в волосах у детей школьного возраста Самаркандского вилоята

Показатель	Общее число обслед.	Уровень меди в волосах, мкг/г	Процент	В т.ч. число обследованных сельских детей	Уровень меди в волосах, мкг/г	Процент
Средний уровень	127	9,24 ± 0,84	51,8	29	8,38 ± 0,77	29,6
УДУ	32	5-8	13,1	10	5-8	10,2
КУ	86	<5	35,1	59	<5	60,2
Итого:	245		100	98		100

Примечание: УДУ – условно-допустимый уровень; КУ - критический уровень.

Таким образом, дефицит меди среди обследованных нами детей в целом составил 48,2%, а в сельской местности – 70,4%. Уровень меди в волосах в пределах УДУ установлен у 32 (13,1%) детей, ниже КУ – у 86 ребенка (35,1%), в сельской местности – соответственно у 10 (10,2%) и 59 (60,2%). Основным следствием его являются ухудшение показателей роста и развития, учащение частоты железодефицитных анемий и других микроэлементозов у детей. Все дети с дефицитом допустимого уровня меди в волосах относятся к группе риска и нуждаются в углубленном обследовании.

Выводы: 1. У практически здоровых школьников Зарафшанской долины содержание меди в волосах составило 9,24±0,84 мкг/г. Установленные нами нормальные показатели содержания меди у детей школьного возраста считаем возможным, рекомендовать для практики, как референтные при диагностике дефицита меди в условиях Зарафшанской долины.

2. Дефицит меди среди обследованных нами детей в целом составил 48,2%, а в сельской местности – 70,4%. Уровень меди в волосах в пределах условно допустимого уровня установлен у 13,1% детей, ниже критического уровня – у 35,1%, в сельской местности – соответственно, у 10,2% и 60,2%. Все дети с дефицитом допустимого уровня меди в волосах относятся к группе риска и нуждаются в углубленном обследовании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бугланов А.А., Бахрамов С.М., Расулов С.К. Способ диагностики медьдефицитного микроэлементоза. Патент Руз от 30.08.02.. IDP 2001 0157. 01.03.2001. №120.
2. Копытько М.В., Шарова М.В., Алешко Ю.П. Изучение обеспеченности цинком и медью детей дошкольного возраста г. Москвы с помощью неинвазивных методов. //Педиатрия. - 2000. -№6. - С.21-25.
3. Нетребенко О.К. Медь и селен в питании недоношенных детей. //Российский педиатрический журнал. – 2005. – №1. – С.25–27.
4. Скальный А.В. Микроэлементы, бодрость, здоровье, долголетие. Издание 4-у дополненное. Москва 2019. 296 с.
5. Расулов С.К., Бобомуратов Т.А., Джураева З.А. Медико-социальная охрана материнства и детства с учетом дефицита микронутриентов: нутриционная поддержка и профилактика. Монография. Lamdert academic Publishing 2022. 198 с. Republic of Moldova Turope. www.morebooks.shop
6. Larry E. Johnson , MD, PhD, Дефицит меди. University of Arkansas for Medical Sciences. Медицинский обзор дек 2021. <https://www.msmanuals.com/ru>
7. Wu J., Ricker M., Muench J. Copper deficiency as cause of unexplained hematologic and neurologic deficits in patient with prior gastrointestinal surgery. J. Am. Board Fam. Med. 2006; 19(2): 191–4.
8. Imataki O., Ohnishi H., Kitanaka A. et al. Pancytopenia complicated with peripheral neuropathy due to copper deficiency: clinical diagnostic review. Intern. Med. 2008; 47(23): 2063–5.
9. Gregg X.T., Reddy V., Prchal J.T. Copper deficiency masquerading as myelodysplastic syndrome. Blood 2002; 100(4): 1493–5
10. Fong Th., Vij R., Vijayan A. et al. Copper deficiency: an important consideration in the differential diagnosis of myelodysplastic syndrome. Haematologica 2007; 92(10): 1429–30.
11. Kraemer K., Zimmermann M.B. Nutritional Anemia. Basel: Sight and Life Press, 2007; 400 p. <http://www.sightandlife.org>
12. Парахонский А.П. Роль меди в организме и значение её дисбаланса//Естественно-гуманитарные исследования №10(4), 2015

УДК 504.453.06:556

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ МАЛЫХ ЛОКАЛЬНЫХ ВОДОЕМОВ В ДЕЛЬТЕ Р.
АМУДАРЬЯ**

Э.И. Чембарисов, д.г.н., проф., НИИ ирригации и водных проблем, Ташкент
А.И. Баллиев, докторант (PhD), НИИ ирригации и водных проблем, Ташкент

Аннотация. Мақолада Амударё дельтасидаги кичик маҳаллий сув ҳавзаларининг ҳозирги ҳолати кўриб чиқилган, ҳудудларда турли хил лойиҳалаш ишлари олиб борилаётган сув омборлари Междуреченск, Муйнак, Рыбачье сув омборлари ва Жалтырбас ва Судочье кўллари кўрсатилган. Бундан ташқари, қорақалпоқ олимлари томонидан ҳар хил кўлларнинг сифати бўйича олиб борилган замонавий тадқиқотлар баён этилган.

Калим сўзлар: Амударё дельтаси, маҳаллий сув омборлари, МФСА ривожланиши, ўрганилиши

Аннотация. В статье рассмотрено современное состояние малых локальных водоемов в дельте Амударьи, выделены водоемы на территориях которых ведутся различные проектные разработки: Междуреченское, Муйнакское, Рыбачье водохранилища и озера Жалтырбас и Судочье. Дополнительно к этому описаны современные исследования качество различных озер, проведенные Каракалпакскими учеными.

Ключевые слова: дельта Амударьи, локальные водоемы, разработка МФСА, изученность

Abstract. the article examines the current state of small local reservoirs in the Amu Darya delta, identifies reservoirs on the territories of which various design developments are underway: Mezhdurechenskoye, Muynakskoye, Rybachye reservoirs and lakes Zhaltyrbas and Sudochoye. In addition to this, modern studies of the quality of various lakes conducted by Karakalpak scientists are described.

Keywords: Amu Darya delta, local reservoirs, IFAS development, study

Введение: В настоящее время климатические изменения оказывают негативное воздействие на социально экономическое развитие различных регионов, в том числе и Узбекистана, причем наиболее остро это ощущает на себе Республика Каракалпакстан. Рост числа экстремальных погодных явлений в республике сопровождается не только потеплением температура, пыльный бурями, но по мнению специалистов связано с глобальным изменением климата наблюдается некоторое изменение качества поверхностных водных ресурсов, в связи с этим в данной статье и оценено современное качество воды отдельных водотоков и водоемом республики [1-7].

Содержание статьи. Согласно проекту «Создание малых локальных водоемов в дельте р. Амударья, реализуемого Агентством Международного Фонда спасения Арала (МФСА) в 2004-2020 гг.

Проведено строительство и реконструкция следующих водных объектов дельты: Междуреченского, Муйнакского водохранилищ и водохранилищ Рыбачье и Жылтырбас.

Реализация работ в 2004-2008 гг. позволила обеспечить наполнение Междуреченского водохранилища до 200 млн.м³, водохранилища Жылтырбас-до 161 млн.м³, улучшить водоподачу а Муйнакское и Рыбачье водохранилища.

В настоящее время вся вода, поступающая в дельту Амударьи, проходит через Междуреченское водохранилище, озера Майпост и Домалак. Схема расположения водных объектов на которых проводятся гидротехнические работы приведено на (рис.1).

В результате проведенных и планируемых работ по созданию малых локальных водоемов в дельте Амударьи намечено получить следующие их характеристики (табл.1) (по данным источника «25лет деятельности международного фонда спасения Арала и новые импульсы для развития региона Приаралья». Ташкент: МФСА и GEF, 2019. -93 с.).

Рис.1. Схема расположения озер дельты реки Амударья

Таблица 1

Намеченные характеристики локальных водоемов дельты Амударья по проекту МФСА

Наименование сооружения	Отметка зеркала воды, м	Отметка верха дамбы, м	Площадь зеркала, км ²	Емкость, млн.м ³	Длина дамбы
Муйнакское водохранилище	52,5	54,0	97,4	162,2	19,3
Рыбачье водохранилище	52,5	54,0	62,4	134,2	8,0
Междуреченское водохранилище	57,0	59,0	267,4	421,2	53,33
Жылтырбас	52,0	53,5	353,0	372,4	39,0
Судочье	52,3		350	700	

Согласно данным Нукусского филиала исполкома МФСА в табл.2. приведены сведения о количестве воды, сброшенной в некоторые естественные озера дельты Амударья.

Анализ существующих материалов показал, что при этом сильно изменились лимнические экосистемы (озера и различные водоемы) из-за не поступления в них речной воды в отдельные годы, в некоторых водоемах изменился их источник питания: часто вместо поступления речного стока р. Амударья, в них стали попадать коллекторно-дренажные стоки орошаемых территорий. В связи с этим возникла необходимость изучения не только гидрологических, но и гидрохимических характеристик различных водоемов отмеченного региона [1-5].

Таблица 2

О количестве воды, сброшенной в естественные озера вокруг Аральского моря в январе-сентябре 2022 года

Т/р	Наименование озер	количество подаваемой воды (млн.м ³).	какой канал, через водоем	Источники сбрасываемой воды
1	озеро "Муйнакский" залив	3,09	Канал Муйнак через водохранилище "Междуречье"	река Амударья
2	озера "Макпалкул" и "Арка макпал"	0,34	Канал Порлатау через водохранилище "Междуречье"	река Амударья
3	озеро "Карамуш"	0	11 арна (прокоп) водохранилище "Междуречье"	река Амударья
4	Водохранилище "Междуречье" в том числе	276,29	Устье река	река Амударья
4,1	озеро "Шеге"			
5	озеро "Дауыткуль"	15,42	Канал Бозатау и "Анасай"	река Амударья
6	В системе озера "Машанкул-Каражар" в том числе:	44,99	Через системы "Машанкул-Каражар" и коллектор Устюрт	Канал "Раушан"
6,1	озера "Марал", "Машин кеткен" - "Балта кеткен", "Сашкакули"			
6,2	озеро "Колтин"			

6,3	озеро "Жауынгир"			
6,4	озеро "Киши жансыз"			
6,5	озеро "Кара мола"			
6,6	озеро "Хожа кол"			
7	озеро "Судочье"	245,07	коллектор ККС	коллектор ГЛК
		1,03	коллектор Сброс Судочье	Канал "Алим жап"
8	Водохранилище "Жылтырбас"	149,53	коллектор КС-1	Вода коллекторов
		16,82	Канал "Казакдарья"	река Амударья
9	Нижнее озеро "Жылтырбас"	56,9	коллектор КС-3	Вода коллекторов

С.М.Мамбетуллаева и Л.А.Бахиева (2015) описывая современное состояние природной среды Южного Приаралья и основные меры ее улучшения отмечают, что в последние годы в дельте р. Амударьи произошли огромные негативные изменения. От общей площади дельтовых озер 300,0 тыс. га осталось 50-60 тыс.га. Интенсивный процесс осушки Аральского моря начался с территории заливов Жалтырбас и Аджибай, которые были полностью осушены в 1967-68 гг. Деграция залива была приостановлена благодаря подводу дополнительно к стоку Казакдарьи в начале 1980-х годов коллекторно-дренажных вод КС-1 и КС-3. В 1997 г. с началом реализации комплекса мероприятий по восстановлению нарушенных экосистем Южного Приаралья в соответствии с «Программой конкретных действий по улучшению экологической и социальной обстановки в бассейне Аральского моря (ПБАМ-1) и продолжением ПБАМ-2 было осуществлено строительство сооружения по регулированию гидрорежима залива Жылтырбас [2].

В 2002 г. в рамках второй программы (ПБАМ-2) на основании поручения Кабинета Министров Республики Узбекистан от 10.04.2002 года № 03/105-406 был начат один из крупнейших проектов в Узбекистане по созданию малых локальных водоемов в дельте Амударьи. В рамках 1-вой фазы проекта было обеспечено строительство основных объектов по Междуреченскому, Муйнакскому, Рыбачьему водохранилищам и водохранилищу Жалтырбас.

В августе 2019 года Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев посетил Республику Каракалпакстан. По прибытии в Муйнакский район Президент ознакомился с проводимой работой по созданию малых водоемов в дельте р. Амударьи.

Согласно С.Е.Курбанбаеву (2018) по характеру водообеспеченности и качеству используемой воды территорию дельты р. Амударьи можно разделить на три зоны:

1. Приамударьинская зона-это приморские внутридельтовые озера, питающиеся из реки, основными водоемами являются Междуреченское водохранилище, Рыбачий и Муйнакский заливы, озеро Макпалколь.

2. Левобережная зона-это система озер Судочье, Каратерен, Машанкуль и др., которые питаются коллекторной водой.

3. Правобережная зона-это озера Жылтырбас, Каратерен (восточное), которые питаются смешанной водой [3].

В Левобережной зоне наибольшую площадь имеет озеро Судочье, которые в многоводные годы, в основном Существует на базе коллекторного и частично воды. В связи с изменением объема наступления воды из реки Амударьи и коллектора ККС, происходят многолетние и сезонные изменения уровня воды и соответственно площадей зеркала воды.

Приамударьинская зона охватывает огромную территорию дельты, начиная Тахиаташского гидроузла до высохшего дна Аральского моря. В этой зоне находятся Междуреченское водохранилище, озеро Думалак, вышедшие заливы Муйнак и Рыбачье, которые подпитываются из реки Амударьи и ее протоков.

Междуреченское водохранилище и водохранилища Рыбачье и Муйнак являются искусственно регулируемые водоемами. В этих водоемах создан благоприятный водно-солевой речным и они перспективны для рыбоводства, ондатроводства и увеличения кормопроизводства для животноводства. Вопросы регулирования водного режима озера,

расположенных в этой зоне зависят от режима эксплуатации Междуреченское водохранилища.

Правобережная зона расположена на правой стороне реки Амударьи и занимает значительную площадь орошаемых земель канала Кызкеткен. Наиболее крупные озера Каратерен (восточное) и Жылтырбас подпитываются также водой канала Казакдарья.

Нужно отметить, что Агентство Международного Фонда спасения Арала (МФСА) совместно с Нукусским филиалом исполкома МФСА, ГУП «Зарафшан махсус сув курилиш» и некоторыми другими организациями продолжается объемная работа по строительству различных сооружений дамб, которые называют более эффективно использовать отмеченные выше локальные водоемы дельты Амударьи.

Качество воды в некоторых водоемах. Высыхание Аральского моря в настоящее время вызывает комплекс негативных процессов в регионе южного Приаралья: Изменение экосистемы самого моря, усиление континентальности климата, опустынивание и деградацию пастбищ и орошаемых земель, загрязнение и истощение имеющихся водных ресурсов.

Учитывая актуальность проблемы нами был проведен анализ внутригодовой и многолетней динамики величины минерализации и химического состава воды в некоторых водоемах республики по данным за 2012-2015 гг., который позволил сделать вывод об их использовании.

В озере Акчакуль среднегодовые величины минерализации за прошедшие годы изменялись от 2,94 до 3,32 г/л, наибольшее изменение минерализации наблюдалось в 2012 г. от 1,60(октябрь) до 4,05 г/л (февраль). Преобладающий химический состав сульфатно-хлоридные-магниево-натриевый (СХ-МН).

В озере Каратерень среднегодовые величины минерализации изменялись от 2,61 до 3,23 г/л, наибольшее изменение минерализации внутри года наблюдалось в 2014 г. от 1,56 (июль) до 5,55 г/л (декабрь). Преобладающей химический состав сульфатно-хлоридные-магниево-натриевый (СХ-МН).

В озере Дауыткуль среднегодовые величины минерализации изменялись от 1,96 до 2,86 г/л, наибольшее изменение минерализации внутри года наблюдалось в 2013 г. от 2,28 (ноябрь) до 3,55 г/л (март). Преобладающий химический состав хлоридно-сульфатный-магниево-натриевый (ХС-МН).

В Междуреченском водохранилище среднегодовые величины минерализации изменялись от 2,26 до 3,09 г/л, наибольшее изменение минерализации внутри года наблюдалось в 2012 г. от 2,46(декабрь) до 4,47 г/л (июнь). Преобладающий химический состав сульфатно-хлоридные-магниево-натриевый (СХ-МН).

В озере Жылтырбас среднегодовые величины минерализации изменялись от 2,00 до 2,91 г/л, наибольшее изменение минерализации внутри года наблюдалось в 2014 г. от 1,83(июль) до 4,79 г/л (октябрь). Преобладающий химический состав хлоридно-сульфатный-магниево-натриевый (ХС-МН).

Дополнительно к наблюдениям, проводимых сотрудниками мелиоративной экспедиции в последние годы качество воды в озерах дельты Амударьи изучались также различными исследователями.

В 2020 г. А.Р.Курбанов и др. провели комплексное изучение современной экологического состояния естественных водоемов Республики Каракалпакстан ими были обследованы озера Дауыткуль, Акчакуль, Каратерень (восточное) И Найман. В рамках исследования было отобрано девять проб для проведения анализа качество воды на гидрохимическим показателям и двадцать шесть проб для проведения анализа воды по гидробиологическим показателям. [4].

По гидрохимическим показателям все обследованные образцы воды были отнесены к солоноватой воде хлоридного типа (преобладание хлоридных ионов по сравнению с сульфатными превышало десять раз, содержание сульфатов во всех взятых пробах воды не превышало 100 мг/л).

По результатам разового обследования в пробах фитопланктона было обнаружено 214 видов разновидностей и форм водорослей. В пробах разового отбора перифитона было обнаружено 259 видов водных организмов. Исследования проведенные этими исследователями позволили в известной мере дать оценку современному экологическому состоянию гидробионтов в системе водоемов Каракалпакстана.

К.Ж.Турева и А.Д.Атажанова провели мониторинг биогенных элементов водных объектов Южного Приаралья в современных условиях. Наряду с определением величины минерализации и содержания главных ионов авторы определяли содержание биогенных элементов: были исследованы содержание азота в виде иона аммония NH_4^+ ; нитрата – в виде ионов NO_3^- , нитрата- в виде ионов NO_2^- ; а также содержание фосфора в виде ионов- PO_4^{3-} . Также были определены показатели, характеризующие содержание органического вещества в воде- по биохимическому потреблению кислорода за пять суток (БПК₅), перманганатной окисляемости (По), содержание растворенного кислорода – O_2 и отношение продукции (А) к деструкции (Д)-А/Д. Динамика биологических показателей была определена для озера Дауыткуль, Жалтырбас и Междуречье по сезонам года (зима, весна, лето, осень) за 2018-2020 гг. В последние годы озерах Междуречье и Жалтырбас наблюдается мезотрофный тип трофности, а в оз. Дауыткуль -эвтрофный. [5]

С.Б.Калабаев и Д.М.Жангабаев изучили гидрографические и морфометрические характеристики малых озер Каракалпакстана, питающихся коллекторно-дренажными водами. Исследования проводилось на озера Ботакуль, Актуба, Карайкуль, Тасманкуль и Айдын. Морфометрические показатели были установлены на основании космических снимков, полученных через платформы Google Earth и SAS planet, а также проведен их анализ с помощью программного обеспечения Arc GIS. [6].

Б.Е Аденбаев изучил современное гидрохимическое состояние водных экосистем низовьев реки Амударьи. Им были рассмотрены основные морфометрические характеристики озер Дауыткуль, Шегекуль, Каратерен (восточное), а также определены величины минерализации воды, содержания главных ионов, биогенных элементов, кислорода (O_2), перманганатной окисляемости и биохимическое потребление кислорода (БПК₅) за пять суток. Автор отмечает, что водотоки и водоемы низовьев Амударьи подвержены сильному антропогенному воздействию, нарушающему саморегуляцию биологических процессов в водоемах. [7].

Выводы: согласно существующим нормативам и разработанным рекомендациям воду во всех отмеченных водоемах можно использовать для орошения различных сельскохозяйственных культур, разведения разнообразных видов рыб, а также в качестве зоны отдыха и туристического объекта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. «25 лет деятельности международного фонда спасения Арала и новые импульсы для развития региона Приаралья». Ташкент: МФСА и GEF, 2019. -93 с.).
2. Мамбетуллаева С.М., Бахиева Л.А. Современное состояние природной среды Южного Приаралья и основные меры ее улучшения // В мат. Респуб. Научно-практич. конференции «IV-рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья». Нукус: ККГУ, 2015, с.124-217.
3. Курбанбаев С.Е Совершенствование методов эффективного управления водными ресурсами в дельте реки Амударьи// автор. диссер доктора философии (PhD) по технич. наукам. Ташкент: ТИИИМСХ, 2018. -44 с.
4. А.Р.Курбанов, С.И.Ким и др. Комплексное изучение современного экологического состояния естественных водоемов Республики Каракалпакстан //Научные труды Дальрыбвтуза, 2020, №4 (т.54).-С.28-42
5. К.Ж.Турева и А.Д.Атажанова Мониторинг биогенных элементов водных объектов Южного Приаралья //журнал UNIVERSUM: ХИМИЯ И БИОЛОГИЯ, 2021 №9(87), С.11-16.
6. Калабаев С.Б., Жангабаев Д.М. Каракалпогистондаги коллектор-завурлардан тўйинувчи кичик кўллар гидрографияси ва морфометрияси // В материалах респ. Научно-практич. Конференции «Гидрологические и гидроэкологические проблемы южного Приаралья: настоящее и будущее», Нукус, 25-26 апрель 2023 г., С.30-33.
7. Чембарисов Э.И., Бахритдинов Б.А Гидрохимия речных и дренажных вод средней Азии. Ташкент: «Ўқувчи», 1989. -231с.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№12/3 (109)
2023 й., декабрь**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусахҳих:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.12.2023
Босишга рухсат этилди: 15.12.2023.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 16,9 б.т. Буюртма: № 13-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18